
SIC ITUR AD ASTRA

FIATAL TÖRTÉNÉSZEK FOLYÓIRATA

59. (2009)

XX. évfolyam

*A folyóirat megjelenését
Kreutzer Andrea,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem,
az ELTE Egyetemi Hallgatói Önkormányzat
és az ELTE BTK HÖK Kulturális és Sportbizottsága
támogatta*

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Nyáry Mihály, Morenth Péter
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A Sic Itur ad Astra Egyesület elnöke

Szilágyi Márton

Szerkesztőség

Bolgár Dániel, Demmel József, Gyökös Eleonóra, Kelenhegyi Andor
Naményi Ildikó, Marsai Viktor, Mihalik Béla, Papp Gábor
Priszlinger Zoltán, Rigó Máté, Szokol Réka, Tolmár Bálint

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Egyesület
ELTE BTK Közép- és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék
1364 Budapest, Pf. 107. *vagy* 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.
e-mail: info@sicitur.hu
Számlaszám: OTP Bank 11742001-20042440

A számot Bolgár Dániel, Demmel József és Marsai Viktor szerkesztette.

A borítón felül rácegrespusztai paraszt, alul balra Déry Tibor, középen Dérynek
magyarázó rácegrespusztai paraszt, tőle jobbra Illyés Gyula látható.

A montázs alapjául szolgáló felvételeket a Petőfi Irodalmi Múzeum bocsátotta
rendelkezésünkre.

Tördelés: Papp Gábor
Címlap: Papp Gábor és Rigó Máté
Nyomdai kivitelezés: Eto-Print Kft.
1134 Budapest, Váci út 19.

ISSN 0238-4779

Tartalom

5	Lectori salutem!
	Interjú
7	„Engem nagyon kevésbé érdekel, ki és hol szúrta le Petőfit Segesvárnál, és hogy hol van eltemetve” Interjú Margócsy Istvánnal
	Tanulmányok
19	Szilágyi Márton Az irodalomtörténeti biográfiák hasznáról és használatáról Egy készülő Csokonai-biográfia mikrotörténeti alapjai
49	Halmos Károly Hagenström mint ideál A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei
73	Fenyves Katalin Zsidó önreprezentáció, személyes irodalom, történelem. Források és forráskritikai megjegyzések a zsidó önábrázolás tanulmányozásához
99	Keszeg Anna „Betsőbb értz az arany rozsdá-fészek vasnál”. A rendiség retorikája Gyöngyössi János Korda György felett mondott halottbúcsúztatójában
117	Vaderna Gábor Nevelés és Bildung A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében
149	Dede Franciska A társasélet akrobatái Vázlat a társasági és az irodalmi dendikről Brummelltól Proustig
175	Bolgár Dániel „Maguk közt kiválni” Asszimiláció és integrálódás Mikszáth műveiben
185	Szokol Réka A Medve utcai polgáristák Hogyan értelmezhetők Németh László testmérési?

Műhely

- 201 **Doncsecz Etelka**
Verseghy Ferenc retractatiója
Dokumentumok a Millot-fordításhoz fűzött *Értekezések* visszavonásáról
- 251 **Demmel József**
Az irodalom (szociális) hálója
Közelítések Vahot Imréhez

Szemle

- 269 G. Etényi Nóra: Az információtörténeti kutatás újdonságairól
Novák Veronika: Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén
- 275 Torma Katalin: Az univerzális tudomány: esztétika
Balogh Piroska: Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz
- 277 Simon Zoltán Boldizsár: A módszer mellett – a kánon ellen
Szilágyi Márton: Határpontok
- 289 Balogh Piroska: Törésvonalak metszésében: a pályarajz posztmodern, interdiszciplináris változata
Völgyesi Orsolya: Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása
- 297 Keszeg Anna: Az írók társadalmi helyzete a mai Franciaországban. Egy felmérés tanulságai
Bernard Lahire: La condition littéraire. La double vie des écrivains

301 **Szerzőinkhez!**

304 **Szerzőink**

Lectori salutem!

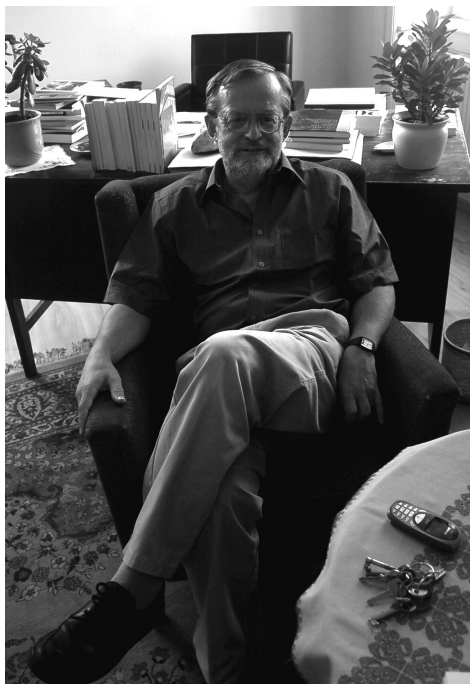
Noha a trendekkel lépést tartani igyekvő irodalmárok és történészek mostanság egyre inkább kultúratudományként határozzák meg saját tudományterületüket, az irodalomtudósi és historikus gyakorlat mégis nagyon kevésbé hasonlít egymásra. Ami egymásra hatás mégis megfigyelhető, az furcsa módon nem elsősorban az irodalomtörténet és a történetírás között van, hanem – igen egyoldalúan – az irodalomelmélet és speciálisan a társadalomtörténet között.

Kötetünk – melynek összeállításakor szerkesztőségünk nagyban támaszkodhatott az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájában működő „Magyar és európai felvilágosodás” doktori program oktató- és hallgatógárdájára – ezen a helyzeten kíván változtatni a maga szerény lehetőségeihez mérten. Éppen ezért olyan tanulmányokat válogattunk össze, amelyek átjárnak az irodalom- és a történettudomány, különösképpen az irodalomtörténet és a társadalomtörténet határvonalain. Az írások egyik (nagyobb) része arra vállalkozik, hogy az irodalmat, az irodalom művelésének gesztusát és ambícióját társadalmi kontextusa felől ragadja meg, másik része pedig szépirodalmi fikciók társadalomtörténeti olvasatát tárja az olvasó elé.

a Sic Itur ad Astra szerkesztősége

**„Engem nagyon kevésbé érdekel, ki és hol szúrta le Petőfit
Segesvárnál, és hogy hol van eltemetve”**

Interjú Margócsy Istvánnal

„Születtem Nyíregyházán, pedagógus-családban...”, olvasható az önéletrajzában. Melyiket érzi hangsúlyosabbnak?

Családi szinten jelen volt egy százötven éves értelmiségi (tanári, papi) háttér, ebből következően erős értelmiségi – elsősorban irodalmi jellegű – szocializációt nyertem gyermekkoromban. Szüleim magyar szakos tanárok, azon belül is irodalmi érdeklődésűek voltak, emiatt azt kell mondanom, hogy kamaszkorom óta nemigen tudtam mást elképzelni, mint magyar szakos bölcsészképzésre menni. Illetve én matematika–magyar szakos akartam lenni, de az akkoriban lehetetlen volt, ezért választottam mellé nyelvszakot. Nyíregyháza annyiban fontos, hogy én eléggé éreztem budapesti tanulmányaim során, hogy milyen súlyos különbség van a vidéki és a budapesti diákok gimnáziumi felkészülése között az értelmiségi pályára, s elsősorban nem a

közvetlen szakmaiság terén, s milyen nehéz bekerülni a budapesti társaságok már kiépült diskurzusrendjébe, mely nagyon különbözik a vidékiekétől. Persze nekem azt is jelentette a nyíregyháziság, hogy kamaszkoromban nem voltak olyan barátaim, akikkel meg tudtam volna beszélni azokat a bölcsész problémákat, melyek igazán érdekelték – s barátaim, osztálytársaim közül mindenki vagy Debrecenbe vagy Miskolcra ment egyetemre. Pestre pedig apám példáját követve jelentkeztem, aki olyan nosztalgiával beszélt Eötvös Collegium-i éveiről, mely azt sugallta, hogy ott magasabb színvonalú a képzés, mint a közvetlenül adódó debreceniségben. Ugyanakkor volt bennem egy rendes szorongás is a vélelmezett budapesti „okosabbságtól”, melyet csak a gimnázium utáni katonaeívben, pesti társaim segítségével (vagy az ő példájuk belátása alapján...) sikerült ledolgozni.

Első éves egyetemistaként egyből az Eötvös Collegiumba kerül.

Felvettek elsőre a magyar szakra, ahol ekkoriban öt-nyolcszoros túljelentkezés volt, s ezután négy évig az Eötvös Collegiumban laktam.

Őn 1968-ban kezdte az egyetemet. Volt-e „bölcészskari ’68”?

Ez egy nagyon érdekes kérdés, melyhez rögtön érdemes hozzátenni, hogy én kamasz koromban egyáltalán nem érdeklődtem a politika iránt, hisz egy nyíregyházi gimnazista számára a politikai mozgástér semmisnek tűnt – nem is tűnt fel, hogy olyan egyáltalán létezne. A világ berendezkedése annyira állandónak tűnt, és annyira nem látszott a politikai cselekvés lehetősége vagy értelme, hogy az én horizontomon ilyesmi soha fel nem merült. Másrészt azt is hozzá kell tenni, hogy ’67 szeptembere óta én katona voltam, és a hadseregben mindenféle információtól el voltunk zárva, s őszintén bevallom, hogy a fene se olvasott újságot. Engem személyesen annyiban érintett a történet, hogy amikor bemondták a rádióban, hogy a magyar seregek bevonultak Csehszlovákiába, én nagyon megijedtem, hogy visszahívnak, hisz frissen kiképzett kiváló katona voltam, aki nyilván alkalmas lett volna, mondjuk, Léva meghódítására...

Amikor Pestre kerültem, akkor meglepetéssel észleltem, hogy kortársaim között elég sokan vannak olyanok, akik a politikai cselekvés lehetőségét nem tartják teljes abszurdumnak, s emiatt tüzetesen követték a párizsi és prágai mozgásoknak mind ideológiáját, mind eseményeit is. Az Eötvös Collegiumban is volt egy nem túl nagy, de erőteljes és okos csapat Könczöl Csaba és Bakos István körül, akik nagyon komoly politikai figuráknak tüntek föl akkor a szememben. Elősként még idegenkedő csodálattal tekintettem rájuk, de később magam is beláttam (persze akkor már a bölcészskari mozgolódások tapasztalatai alapján), hogy ez is egy reális alternatívája az egyetemista létnek.

Mennyiben volt szakkollégiumi jellege akkor az Eötvös Collegiumnak?

A szakkollégiumok épp az én időmben kezdtek megalakulni (vagy mondjam úgy: újra működni?), azonban nagyon határozottan fel kell lépnem azon mai, az 1960 és ’80 közötti Eötvös Collegiummal kapcsolatos mítoszépítés ellen, mely erőteljes túlzásokon alapul. Az Eötvös Collegium ekkoriban még nem egy válogatott társaság, hanem egy átlagos bölcész kollégium volt, mely csak a könyvtár és bizonyos különnórák révén biztosított többletlehetőséget egy normál bölcészhez képest. Olyan volt, mint egy rendes kollégium, melyben azonban voltak olyan diákok is, akik valamilyen egyéni szakmai vagy szakmán túlnyúló érdeklődést képviseltek. Ilyen volt például a Bakos István vezette falukutató-mozgalom, mely a Collegium negyedét-ötödét érintette, és természetesen voltak az egyes tanárok köré szerveződő kisebb szakmai csoportcskák is. Az egész Collegiumot átható szellemiségről beszélni ugyanakkor erős túlzás. Messze nem volt az olyan, mint valaha a háború előtti Collegiumban. A ’70-es évek elején volt egy nagy szelekció, ugyanis amikor renoválták az Eötvös Collegiumot, akkor a hallgatóknak a felét „kidobták” a Budaörsi úti kollégiumba, s ekkor kezdődött, hogy az Eötvös Collegium újra valahogyan a hallgatói elit egy részét jelentette, ám az csak később kezdődött, hogy az oktatók közül is a legjobbakat igyekeztek kiválogatni. Az igazgató Tóth Gábor volt, aki pedagógiai elszántságával szorgalmazta volna, hogy a Collegium újra az értelmiségi elitképzés intézményévé váljon, természetesen nagyon erős pártirányítás mellett, s ezért élen járt a diákok szociális megsegítésében, s nem kis bölcsességgel oldott meg bonyolult pedagógiai szituációkat: ugyanakkor azonban ahhoz nem volt sem elég jelentős tudós, sem pedig igazán nyitott értelmiségi érdeklődésű ember, hogy a Collegium szellemi életére is rányomhatta volna a bélyegét.

Említene az egyetemről vagy az Eötvös Collegiumból meghatározó tanárokat?

Meghatározó tanárom nekem tulajdonképpen egyik helyen sem volt. Eleinte nagyon szorgalmasan tanultam mindenfélét (érdekes: ezt máig nem bántam meg), és csak harmadéves koromban kezdtem a számomra érdektelen tantárgyakat technikai problémának tekinteni. A bölcsészkaron akkoriban nagyon sok rosszul képzett és pedagógiai szörnyetegként viselkedő káder is oktatott. Ugyanakkor voltak olyan igen jelentős figurák is, akik viszont politikailag teremtettek igen nehéz viszonyokat (ők általában igen magas funkciót töltöttek be a kultúrpolitikában is). Például én rendkívül nagyra becsültem mint tanárt Király Istvánt, akit egy rendkívül nagy-tudású és kiváló tanáregyeniségnek ismertem meg, ám ennek ellenére az a szerep, amit ő vitt, és amit sulykolt és követelt volna a hallgatóktól, annyira taszított már negyedéves koromra, hogy velem se lett semmilyen személyes kapcsolat. A másik ilyen vezető tanár a magyar szakon Pándi Pál volt, akinek én ugyan nagyon sokat köszönhetek, hiszen ő vett ide a tanszékre, de mégis olyan különös és távoli volt a viszonyunk egymáshoz, hogy tíz-tizenkét év alatt, amíg közvetlen főnököm volt, sokat mondog, ha nyolc-tíz alkalommal beszélünk egymással. Igazi feudális nagyúrként eltúrt engem a tanszéken: miután eleinte sikertelenül próbálkozott, hogy a *Kritikánál* és a *Népszabadságnál* kritikusként hú irodalompolitikussá neveljen, eltúrt, anélkül, hogy komoly ideológiai vagy politikai követelményeket támasztott volna irántam. Más tanárok még náluk is sokkal kevésbé hatottak. Énrám valójában később két olyan irodalomtörténész tett nagy hatást, mind emberileg, mind szakmailag, Mezei Márta és Tarnai Andor, akik az irodalom- és tudománypolitikától tudatosan távol tartották magukat, s kizárólag a klasszikusan értett szakmával (természetesen a politikától távol eső szakmai területekkel) foglalkoztak.

A '60-as, '70-es évek bölcsészkarára igen magas ponthatárokkal lehetett csak bekerülni, és diplomát is kevesebben kaptak kézhez ekkoriban. Ön szerint mennyiben adott a kor szak bölcsészkará elítélő képzést diákjainak?

Egyrészt egyetemi szinten mind a tanári karban, mind a hallgatói mozgalmakban állandó viták folytak akörül, hogy tanárt vagy tudóst, átlag vagy elit-értelmiségit kell-e képezni? Természetesen ez egy teljesen absztrakt vita volt, hisz az ELTE tömegegyetem volt már akkor is, jóllehet a mai hallgatói létszám töredéke járt csak az egyetemre, s az egyetem jellegét politikailag jóval magasabb szinten döntötték el. Bekerülni rendkívül nehéz volt, ugyanakkor ha az ember bekerült, bunkósbottal sem lehetett kiverni onnan; s azt sem szabad elfelejteni, hogy a felvettek között kiemelkedően magas volt a protekciósok aránya. Tanulmányi szinten is állandó feszültség volt az egyetem karai közt amiatt, hogy a bölcsészkar átlag mindig nagyon magas volt: rendületlenül négy egész körül állt. Ez annak eredménye volt, hogy az '50-es évek rossz tudománypolitikájának következtében megszűnt az oktatási értékelésnek tulajdonképpen minden biztos alapja: ekkor vezették be azt a direktívát, hogy a munkás-paraszt fiatalságot nem szabad megbuktatni. Az abban az időszakban elindult társadalmi mobilitás egészét alighanem ma is pozitívnak lehet tartani, azonban mindez az egyetemi képzés szintjén azt vonta magával, hogy mind a tanároknak, mind a hallgatóknak elveszett az értékelési iránytűje: senki nem tudta, mit lehet vagy szabad számon kérni, s mi is az a tudásmennyiség, ami már elengedhetetlen lenne. S ráadásul mindez el volt fedve azzal az abszurd gesztussal, hogy szándékosan olyan követelmény-

rendszeret támasztottak, ami elvileg is teljesíthetetlen volt. Ennek nyomai persze mindmáig megvannak a követelményrendszerben, de akkoriban olyan abszurdumokkal kellett szembenéznünk, hogy például egy napon kellett leszigorlatozni a teljes magyar irodalomból, világirodalomból és nyelvészetből. Mivel ilyen komolyan elvárni nyilván nem lehet, tehát ebből az következtetett, hogy az értékelést senki nem vette már komolyan: s a tanárok is könnyebben viselték a helyzetet, ha mindenkinek jobb jegyet adtak, minek révén aztán a különböző teljesítmények közötti különbségek elmosódtak. Azt viszont hangsúlyoznám, hogy a '60-as-'70-es évek fordulóján (szemben a megelőző másfél évtizeddel) az egyetem már nem akadályozta meg, hogyha valaki tanulni akarta a szakmát. A megelőző időszakban olyan erős volt az ideológiai nyomás és gyúrás, s a szakma olyannyira másodlagosnak tűnt, hogy emberfeletti erőfeszítéseket kellett tenni ahhoz, hogy valaki szakmailag – bizonyos önképzéssel – eredményt érjen el. A mi időnkben ehhez már pusztán ügyességre volt szükség, mert az ideológiai dominanciát már az oktatók sem vették olyan komolyan.

Ugyanakkor a hallgatóság körében nagyon erős rétegződés volt megfigyelhető. Volt egy rétege az akkori bölcsészkarri társaságnak, akik ténylegesen akartak tanulni, de ez maximum húsz százalék lehetett. A többség azonban a kádárizmus reflexeinek megfelelően pusztán egy diplomát akart szerezni a beilleszkedéshez. Akkoriban egy bölcsészdiploma szinte mindenre jó volt, hisz a diploma tartalmi részét sehol nem vették figyelembe. Nos, az én időmben a hallgatók maradék (mondhatnám: felső) ötöde esetében az egyetemi évek heves vitákkal és diákmozgalmakkal kapcsolódtak össze. Éppen abban az öt évben, amikor én jártam az egyetemre, voltak a híres és emlékezetes kari gyűléssel kapcsolatos KISZ-mozgalmak, Bakos István és Atkári János KISZ-titkársága alatt. E mozgalmak két-három évig nagyon éles vitákkal és politikai veszekedésekkel zajlottak, majd két lassabb év után radikális elfojtásba torkollottak. A Bakosék KISZ-bizottságából többen rendőri felügyeletet is kaptak, Atkárit pedig katonai behívóval távolították el. Ezután a bölcsészkaron a KISZ-mozgalom lényegében megszűnt, s jó ideig semmilyen más mozgalom nem alakult ki, ami egyrészt azt jelentette, hogy a hatalom elérte célját, s szétzilálta a politizáló csoportokat – de másrészt azt is jelentette, hogy a bölcsészkaron a továbbiakban a hivatalos KISZ is tökéletesen eljelentéktelenedett, s a bölcsészhallgatók hatalmas többségének a későbbiekben esze ágába sem jutott, hogy KISZ-tagnak is lehetne lenni (ebben az időben a KISZ-tagság kötelező jellege nem volt uralkodó máshol sem). Annyira félt a felsőség minden spontán, kivált csoportos értelmiségi kezdeményezéstől, hogy inkább a teljes közömbösség kinevelésére törekedett.

Hogyan talált rá kutatási területeire?

Engem alapjában véve mindig az irodalom érdekelt a legjobban. Gimnazista koromban elég rendszeres műveltséget összeolvastam apám könyvtárából, és persze akkoriban azt is gondoltam, hogy ezzel sokáig el is lehet lenni. Csak nagyon későn jöttem arra rá, hogy mennyi problémája van az irodalommal való foglalkozásnak, s mennyire problematikus alapjában véve az egész szakma. Azt maguk már nem tudhatják, hogy az irodalomtudomány elméleti-módszertani kérdéseivel abban az időben az egyetemi oktatás egyáltalán nem foglalkozott. Semmiféle elméleti tárgyat nem érintettek: a „*Bevezetés az irodalomtudományba*” című tantárgy fél év marxista esztétikából és fél év ötszáz évvel ezelőtti poétika tanulmányozásból állt, megfejelve egy szemeszter verstannal. Azt, hogy az irodalomhoz több-

féleképpen lehet hozzányúlni, hogy az irodalom tudományos megközelítésében esetleg viták lehetnek, legfeljebb úgy oktatták, mint régen meghaladott archaikus módszereket (például ezt hívták a pozitívizmus bírálataának); hivatalosan mindez kizárólag a marxista igazság – nem igazság tengelyén zajló vitákban csapódott le. Éppen ezért számomra az épp egyetemista éveim alatt zajló strukturalizmus-vita rendkívül nagy élmény volt, mert végre valaminek komoly értelmét láttam. Bevallom, hogy én a '70-es évek elején erős strukturalista fertőzést kaptam, amire maig büszke vagyok. Ma már persze látom, hogy a tiszta strukturalizmus teljesen alkalmazhatatlan paradigma, de hogy egy rendkívül impozáns és nagy eredményeket felmutató tudományos törekvéssorozat volt, azt maig bizton állíthatom. Továbbá szerintem e nélkül a vita nélkül a magyar irodalomtudomány mindmáig vagy a teljesen ócska pozitívizmus, vagy a szintén nagyon ócska marxista gesztusok hálójában szenvedne. Hozzátennem, hogy a magyar irodalomtudománynak az is jelentős problémája volt, hogy rendes, elméletileg megalapozott marxizmus sem volt benne.

Sokáig divatos volt egy Petőfi-Ady-József Attila fejlődésvonalat belelátni a magyar irodalomba, mely egyben az hazai irodalom egységességét is feltételezte. Mennyiben beszélhetünk ma egységes irodalomról vagy egységes irodalomtörténetről?

Ez szerintem a mai magyar irodalomtörténet legfontosabb alapkérdése. Körülbelül a '70-es évek végéig fel sem vetődött, hogy nem történetileg, s nem egy egységes narratíván belül kell összefoglalni az eseményeket. Következett ez egyrészt a marxizmusnak abból az igényéből, hogy rendkívül erősen történetizáló narratívát alkosson, másrészt pedig kultúrpolitikailag is roppant fontos volt, hiszen csak úgy lehetett kihozni a szocialista realizmus valóban kiemelkedően gyenge szerzőinek primátusát, ha azt mondták, hogy Petőfitől közvetlen út vezet Benjámin László vagy Váci Mihály felé. Ezt a felfogást igen jelentős figurák teljes mellszélességgel képviselték. Persze az is hozzáteendő, hogy ilyen egységes történetfelfogás és egységes narratíva uralkodott a hagyományos magyar irodalomtörténet-felfogásban is. Hiszen a 19. századi romantikus nagyelbeszélés, a Toldy Ferenc-, illetve Beöthy Zsolt-féle irodalomtörténet még Horváth János számára is – aki pedig rendkívül finoman, irodalmivá formáltan prezentálta ezt a narratívát – tökéletesen egységes, megszakítatlan és folyamatos fejlődéstörténetbe foglalta össze a magyar irodalmat. Horváth Jánosnál azzal a rendkívül érdekes állásponttal egészült mindez ki, hogy ez a fejlődés Aranytól véget ért (ez azért különösen figyelemreméltó, mert Horváth János szerencsére az '50-es évek végéig aktívan élt, ám a 20. századi irodalomról „fiatalkori botlásaitól” eltekintve egyáltalán nem nyilatkozott!). A „Spenótnak” nevezett kompiláció is rendkívül erőteljesen húzta meg a fejlődésvonalat, és alternatív koncepcióknak semmilyen teret nem hagyott. Csak a legutóbbi években történtek irodalomtörténeti próbálkozások ennek a nagy narratívának a megtöbbszörözésére, relativizálására. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a Szegedy-Maszák által szerkesztett, nemrég megjelent három kötetes nagy könyv, „A magyar irodalom történetei”, mely már címében is többsé teszi a historizálás gesztusait, épp e koncepció miatt ütközött kemény ellenállásba bizonyos irodalmárcsoportok részéről. Ha azt nézzük, hogy milyen durvasággal kérték rajta számon az egyközpontú nemzeti narratíva hiányát, akkor azt kell mondanunk, hogy ez az igény még mindig él az irodalom iránt érdeklődők nem csekély létszámú – és nem csekély befolyással rendelkező – körében.

A klasszikus népi-urbánusnak nevezhető szembenállás mennyiben érezhető az irodalomtörténetben?

A különböző irodalomtudósok és csoportok között nagyon erős szembenállás volt, és működik ma is, de nem teljesen ugyanazon paraméterek között, mint az alkotói irodalmi életben. S itt a választóvonal elsősorban az irodalomtudomány legitimációs kérdései körül húzódik, illetve az arra való rákérdezés körül, hogy mire is szolgál igazából az irodalommal való szakmai foglalkozás. Az irodalom leírása kiemelkedő fontosságú nemzeti tudomány volt százötven éven keresztül a társadalom nagy része számára (hiszen az irodalomban látták a nemzet szellemének, a társadalom haladó eszmeiségének lényegében uralkodó mozgásterét), és máig is nagyon sokakban él ennek a nosztalgiája, ezért nagyon sokan kívánják az irodalomtörténetet mozgósítani különböző ideológiai célok érdekében; nagyon sokakban ellenérzéseket kelt az irodalom akár esztétikai, akár szakmai autonómiájának már a kérdésfelvetése is. Részben ennek a lecsapódása volt a Szegedy-Maszáké könyvével szembeni fellépés is. Hozzátenném, hogy ennek megvolt már az analogonja jó huszonöt évvel ezelőtt, amikor Szegedy-Maszáké irodalomtankönyv-sorozata ellen intéztek hasonló jellegű támadásokat az irodalom társadalmi, marxista, nemzeti elkötelezettségének szempontjai alapján. A kérdés felvetése önmagában természetesen jogos, hiszen az irodalomtörténetnek a létjogosultsága a társadalom nagyon széles rétegei számára az által van legitimálva, hogy a nemzeti létről mond egy olyan megnyugtató és ráadásul esztétizáló, szép, lényegében üdvtörténeti jellegű narratívát, mely rendkívül harmonikusnak tűnik föl (hozzátenném: épp ezért van első helyen az iskolai értesítőkből a magyar nyelv és irodalom, hiszen ez a legfontosabb tárgy a diák állampolgári nevelése szempontjából, legalábbis így tűntetik föl). Ugyanakkor persze mindenki érzi a rendkívüli feszültségeket is, hiszen az irodalomtörténetet a szakma és a diákok kivételével ma már senki sem olvassa. Száz évvel ezelőtt minden művelt családban elhelyezkedett egy irodalomtörténet-könyv, s minden művelt ember tudott valamit az irodalom fejlődéstörténetéről, és nem csak azt, amit a gimnáziumban megtanult: valamilyen formában az állampolgári tudatnak és részvételnek az alapszintjéig tartozott a nemzeti irodalom áttekintésének ismerete. Ezt ma már tökéletesen elfújta a szél. Éppen ezért nagyon nehéz azt megindokolni a magyar társadalom széles rétegei, valamint irányítói számára, hogy miért is van szükség a magyar irodalomtörténet roppant intézményrendszerének a fenntartására? Ezekben rendkívül nagy feszültség rejlik, emiatt az irodalomtudománynak folyamatosan ki kellene találnia egy új legitimációs bázist is arra nézvést, hogy végül is mit akar ő a társadalom felé közvetíteni.

Ezzel kapcsolatban kérdezném, hogy nézete szerint hol vannak az irodalomtörténet és a társadalomtörténet metszéspontjai?

A kérdés, hogy mi is a kapcsolat e két diszciplína között, tulajdonképpen azt is kérdezi, hogy mi a kapcsolat az irodalom és a társadalom között. Erre már rengeteg féle választ adtak – én csak egyet konkretizálnék itt. Talán azt lehetne társadalomtörténetileg a leghatékonyabban vizsgálni, hogy az irodalom mint intézmény, nem pedig mint egyes esztétikai mű milyen szerepet játszik a társadalomban, hogy az irodalom mint értelmiségi társasjáték hogyan vesz részt az egész társadalom szellemi és politikai életében. Úgy gondolom, hogy nálunk, Kelet- és Közép-Európában az irodalom messze szerepén túl teljesít. Itt ugyanis az irodalom

nem pusztán irodalmi kérdés, hanem nemzetfönntartó erő, és nagyon sokan gondolják tényleg azt, hogy a nemzet lelke az irodalomban lakik. Ez mind az irodalomtörténet, mind a társadalomtörténet oldaláról más lehetőségeket nyit. Mindkét oldalról iszonyatos energiákat szabadít fel, hisz a társadalmi diskurzus át lesz esztétizálva, az esztétikai kérdések pedig át lesznek politizálva. A magyar 19. század, mely ezt a nagy irodalom-szerepideológiát kidolgozta, elképesztő eredményeket hozott ebből a szempontból. Én nagyon nagyra becsülöm a régi magyar irodalmat, de hát ha megnézzük, hogy terjedelmét és súlyát tekintve milyen volt a 19. századi irodalom a 18. századihoz képest, akkor egy elképesztő ugrást láthatunk: az irodalmat mintha négyzetre emelték volna. Ez mind abból következett, hogy a 19. században az irodalomnak a nemzeti lét-fenntartás szempontjából roppant, szerintem igencsak eltúlzott, bár hihetetlenül nagy eredményekhez is vezető jelentőséget tulajdonítottak (s nem vették észre, hogy mindennek következtében a nemzeti lét és gondolkodásmód maga nagyrészt irodalmizálódik). Továbbá, hogy úgy mondjam, „felülről nézvést” is így áll a dolog; bár az irodalmi mozgások mind „alulról” indultak, s „ellenzékéből” fejlődtek ki, a kelet-európai hatalmak nagyon is hamar rájöttek az irodalomban rejlő manipulatív erőre; ettől van az, hogy a társadalmat manipuláló politika máig nagyon sokszor át van irodalmizálva, irodalmi példaképek és gesztusok lesznek politikai és erkölcsi példaként felmutatva, az irodalmi és politikai követelmények összerosódnak. Ebből viszont az irodalomtudomány számára is nagyon sok minden következik, például az a kérdés, hogy ennek a szituációnak az önreflexív gesztusait hogyan lehet mind a tudomány, mind a társadalom számára prezentálni. Ebből erednek a szakmából tudománypolitikába átnövő viták, a régi, de máig ható görcsös szenvedéstörténetek.

És mivel magyarázható a 19. század nagy metaforáinak – mint például a „nemzet” vagy az „anyaföld” – tovább ható népszerű sége a kortárs politikai diskurzusban?

Én azt gondolom, hogy a 19. századi romantikus szókincs nem lesz leváltható, amíg a nagyon súlyos társadalmi problémák nincsenek megoldva, hiszen e szókincs, e kategóriarendszer tökéletesen megoldhatatlan helyzetekre adott metaforikus, önmagukban kettősséget rejtő válaszokként születtek meg, melyeknek metaforikussága eleve feltételezte, hogy analitikus elemzést nem is várnak (várhatnak) kérdéseikre. Ha például a nemzeti lélek fogalmát nézem: itt Kelet-Közép-Európában mind életmód, mind politikai szisztéma szerint összekeveredve élnek egymást elnyomó és sanyargató népek egymással. Ezeknek a népeknek a problémái és egymás iránti sérelmei tökéletesen megoldatlanok sok száz éve, csakúgy, mint azok a szociális problémák, melyek másutt szerencsésebb levezetést nyertek – önmaguk leírására viszont többnyire olyan képes, költői leírásokat akartak/tudtak adni, melyeknek szépsége épp az adott helyzetnek elkendőzésére is szolgáltak. Csak egy példa: számomra rendkívül érdekesnek tűnik, hogy az erősen technizált és pragmatizált 20. században egy olyan parasztromantika máig érezhető nyomokkal működhetik, mely azt mondja, hogy a társadalom vezető ereje a paraszt és a parasztban az életerő és a nemzeti értékhalmozat kvázi összegyűjtve feltalálható. Ez (is) nyilvánvalóan arra vezethető vissza, hogy sem egy társadalmi önszerveződésnek, sem pedig egy társadalmi kiegyensúlyozódásnak soha még az esélye sem adódott meg az elmúlt kétszáz évben, s ezért a problémák állandóan csak metaforikusan (utópikusan) válhattak a diskurzus részévé. Ám ez a metaforikus diskurzus, miközben igen erősen hat, első-

sorban amiatt, hogy lényegénél fogva nem referenciális jellegű gesztusokkal él, nagyon komoly problémákat is rejt magában: a metaforába mindenki azt érezheti bele, amit akar, s így ugyanaz a metafora tökéletesen más szituációk között is akár tökéletesen ellentétes indulatoknak is levezető csatornájaként szolgálhat (vö. például a 'nép', 'népi' kategória gyökeres átfordulásait mondjuk Petőfi, Rákosi Jenő, Németh László vagy Pándi Pál alkalmazásai során). Számomra váratlan és döbbenetes élmény volt, amikor húsz évvel ezelőtt csináltam egy válogatást oly dokumentumokból, melyek Petőfit különböző politikai ideológiák céljára használták fel. Nos, Petőfinek van politikailag mozgósítható verse körülbelül negyven vagy hatvan, s ezek a Petőfi-szobor avatása óta minden lehetséges politikai mozgalomnak öngigazolására szolgálhattak, és én ma nem tudok köztük választani: melyikük a jogosabb vagy a jogtalanabb. Bizonyára nagyon izgalmas, ha egy politikai mozgalom azt mondja, hogy Petőfi a miénk, és nem a tietek, de hogy *minek* alapján mondja ezt, azt én már nem tudom s nem akarom követni, csak azt látom, hogy az *egész* mint egy ördög-motolla megy tovább és tovább. A legkomikusabb kontroverzia talán az 1990-es választások alatt adódott, amikor a legradikálisabb liberális párt, a Fidesz, és a legkonzervatívabb, nép-nemzeti párt, az újjáalakult Nemzeti Parasztpárt ugyanúgy Petőfi alakjával lett identifikálva (s persze azt se felejtjük el: a '90-ben újjáalakult szabad parlament is Petőfi-vers szavalásával nyitotta meg ülészsakát). Felületes összegzéseként: a metaforikuság egésze arra játszik rá, hogy mivel a kelet-európai és magyar társadalmi diskurzus alapvetően nem problémamegoldó, hanem körülíró jellegű, emiatt a körülíráshoz ezeket a nagyon lágú és sokértelmű metaforákat folyamatosan jólesik használni, s a jól esés mellett a metaforák politikai manipulációra is kitűnően alkalmazhatóak.

És akkor az elmúlt húsz évben nem változott semmi?

Dehogynem, nagyon sok minden nagyon megváltozott; de azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a magukat nem konzervatívnak tekintő politikai csoportosulások és szellemi körök sem tudtak e nagyhatású metaforák helyett mást ajánlani, mint rigid elutasításukat és csekély hatású dehonesztálásukat. Azt kell látnunk, hogy nem alakult ki – legföljebb egy nagyon szűk értelmiségi csoport számára – egy olyan nyelv, mely problémaközpontú, és nem metaforaközpontú, s ugyanakkor a társadalom nagyobb csoportjai számára is befogadható és beszélhető lenne.

A posztmodern kihívásai mennyiben kezdték ki az irodalomtörténetet?

Az irodalomtörténeten mint szakmán belül nagyon élesen elkülönülő kezdeményezések vannak, és az említett Szegedy-Maszák könyv is nagyon erősen posztmodernizálja a szakma kérdéseit. De mindez egy nagyon szűk szakmai réteg problémája marad. Azonban e vitákat már egy gimnáziumi tanárnak – egy nagyon jó és tisztességesen felkészült gimnáziumi tanárnak – nagyon nehéz elmagyarázni, hisz ő megérti ugyan tudományosan, miről is van szó, de joggal teszi fel a kérdést, hogy mit mondjak a gyerekeknek – aki nem más, mint maga a megtestesült társadalom? Mit mondjak a szülőknek? A társadalomban lévő elvárásrendszerek a tudománnyal kapcsolatban nagyon sokszor egyszerűen pragmatikusak. Az irodalom arra van, hogy... tessék megmondani, hogy mire van! Ha én elkezdem posztmodern módon körülírni a dolgokat, hogy az irodalom erre van meg arra van, akkor a társadalom nagyon sokszor azt mondja, hogy így nem

kell nekem ez a dolog: legyen ez mindenkinek a magánügye. Ez az elvárásrendszer a szakmát csak kívülről nézi, és ezért is vannak akkora indulatok a szakma iránt, mivel az a törzsgárdáját tekintve nem nagyon enged ennek a nyomásnak.

Mennyiben lehet majd a kortárs irodalomról hagyományos irodalomtörténetet írni, tehát mennyiben – illetve milyen kontextus alapján – lesz például Esterházy vagy Nádas Péter a kánon része?

Ez nem személyeket vagy figurákat illető kérdés: mind Esterházy, mind Nádas esetében olyan gazdag életmű áll a szerzők mögött, mely méltán biztosítja helyüket egy irodalmi Pantheonban, és ez rendben is van. A szakma kérdése az, hogy a kortárs irodalmi kánont hogyan történetizáljuk, és milyen kontextusba illesztjük bele – s ki rajzolja meg azt a kontextuális hátteret, mely előtt tüntetjük fel az egyedi alakokat? Mert azt se felejtjük el, hogy vannak ma is olyan irodalmi csoportok – szerencsére nem nagy befolyással –, akik nem ismerik el például Esterházyt vagy Nádasnak a jelentőségét, vagy legalábbis némi idegenkedéssel szemlélik a jelenséget. Namármost pontosan ez itt a kérdés: *milyen* kontextusban értelmezzük a mai magyar irodalmat? Mondok variációkat: olyan kontextusban, mely a Halotti Beszéd óta tartó folyamat betetőzésének tekinthető, vagy olyan kontextusban, mely mindent a Horváth János-i értelemben vett nemzeti klasszicizmushoz – a Petőfi–Arany–Gyulai triászhoz – mér hozzá, a műnek jellegét és nem csak minőségét tekintve? Vagy olyan kontextusban, mely a hagyománynak egyszeri vagy folyamatos töréseire koncentrálna? – így akár nagyon sok más kontextust is mozgósíthatunk. Az is lehetséges, hogy a mai irodalmi kánon, melyet persze megalapoznak bizonyos történelmi előmozgások, nem szorul rá feltétlenül egy narratíván értelmezett történelmi előmozgás igazoló gesztusaira. Másrészt azt se felejtjük el, hogy a magyar irodalom *egészét* a legelvetemültebb szakmai tudós sem tudhatja magáénak: a magyar irodalom isten különös kegyelméből olyan végtelenül nagy és gazdag, hogy egyszerűen nem lehetséges elolvasni; továbbá figyelembe kell venni azt is, hogy radikálisan átalakult a kortárs irodalom olvasó réteg olvasási szokásrendje, s klasszikus olvasmányainak terjedtsége. Következésképpen ha én azt mondanám, hogy mondjuk Esterházy Péter műve Zrínyi Miklós folytatása, akkor nagy kérdés, hogy hányan olvasták vagy olvasnák el Esterházy mellé Zrínyi Miklóst – hogy ezt a jelenleg provokatívan feltett kérdést igazolni vagy elutasítani tudják. Az a mi igazi nagy bajunk, hogy nem tudjuk: a begyakorlott és „természetesnek” tekintett történelmi narratíva, mely működik ugyan nagyon sok irodalmi kör számára ma is, de amely tényleges elolvasottságát tekintve csak elképesztően kevés bölcsészhallgató fejében él, az milyen relevanciával bír a mai kánont illetően? Hisz a legtöbb irodalmi igazolás azt mondja: „az elődökhöz képest”. De mi is az a tényleges halmaz, amely megfeleltethető az „elődöknek”? Ezen folynak nagyon erős viták, s ezért látom úgy, hogy a kritikai megvitatás és a történelmi kánonépítés között nagyon nagy feszültségek vannak.

És mennyiben jelent problémát az intézményesült irodalomtörténet számára, hogy nagyon kevesen olvassák, és hogy nagyon kevesen olvasnak általában?

Hát ha nagyon technikai jellegű vagy cinikus választ akarnék mondani, akkor azt kéne mondanom, hogy ez nagyon nagy probléma, hiszen hogyha majd a döntéshozók komolyan számot vetnek azzal, hogy *mennyi* szükség mutatkozik

a társadalomban az irodalom tudománya iránt, akkor megcsappintják a középiskolai óraszámot és a támogatásokat, és az egész intézményrendszer a darabjaira hullik szét. De természetesen ez egy nagyon súlyos belső probléma is. Az igazi kérdés persze, hogy *kinek* a számára létezik a magyar irodalomtörténet egésze? Maga az egység nem más, mint egy gyönyörű, utópikus 19. századi fikció: akkor ugyanis még komolyan és konkrétan feltételezték a nemzetet mint egységes virtuális szubjektumot. Talán egy kicsit ironikus példa megvilágítja ezt: az irodalomtörténeti és történeti szövegekben gyakran előfordul egy ilyetípusú fordulat: „Gipsz Jakab 1916-os cikke óta tudjuk, hogy Rákóczi milyen cipőt hordott a bal lábán”. A kitétel magában hordja az előfeltevést: az egész szakma tudja; mintha lenne olyan, hogy egész szakma, s ez a szakma teljesen egységes lenne. Holott mindez már Toldy Ferenc idejében is pusztán fikció volt, az ő utódai pedig simán bevallották, hogy nem tudták elolvasni mindazt, amiről pedig írtak is. Ekkor viszont komolyan felvetődik a kérdés: *mi* is az az egységes halmaz, amiről csak annyit tudhatok, hogy száz éve megállapították róla, hogy érdemes volna elolvasnom, ha tudnám – de nem tudom. Vegyük az én példámot: én tulajdonképpen egy hatvan-hetven évnyi időszakot tanítok az egyetemen, mondjuk Bessenyei és Madách között. Nos, hát ennek az időszaknak csak a csúcsteljesítményei olyan terjedelmet alkotnak, hogy ember legyen a talpán, aki ezeket végig tudja olvasni; s akkor ott van persze az is, hogy az irodalom természetesen nem pusztán a csúcsteljesítményekből áll. Volt egy rendkívül művelt kollégánk, aki viccesen megjegyezte, hogy ő nem mer felvételiztetni, mert vannak korszakok, melyekhez ő nem ért – ám a hallgatótól elvárjuk, hogy eljåtssza: valamilyen szempontból ért hozzá, hiszen ő az a fiktív mindentudó, akibe betápláljuk az illúziót, hogy ha te majd elolvastál mindent, akkor te leszel a nemzeti bibliotéka egy személyben, és mindezt majd mozgósíthatod. Emiatt van az, hogy a hallgatók jelentős része komoly frusztrációkkal küzd: mi lesz velem, ha Eötvös Józseftől csak egy regényt olvastam? És persze semmi nem lesz, megvonja a vállát, és megy tovább (s az esetek többségében egyet sem olvas el). De féltetvén a sérült: az egy rettenetes súlyos ideológiatörténeti, irodalomtörténeti, olvasásszociológiai és tudománysszociológiai kérdés, hogy hogyan is határozzuk meg szakmánknak a relevanciáját, és milyen tárgyi körre terjesztjük ki érvényét, és mi az, amit ebből *egyéni*leg vállalni tudunk? Hisz az irodalom egységes teljessége ma már egyre látványosabban nevetségessé váló fikcióvá válik.

Utolsóként adódik a provokatív kérdés, hogy mire jó az irodalomtörténet, na de nem a szakmának, hanem a társadalomnak?

Én azt szeretném gondolni, hogy az irodalomtörténet, ha egy kicsit is értelmesen elmagyarázzuk civileknek, arra jó, hogy egy érdeklődő azt lássa és lássa be, hogyan működik az irodalom a társadalomban. Hogyan jön létre? Hogyan játszik folyamatosan a szubjektív célkitűzés, a tényleges társadalmi funkcionálás és az úgynevezett örökélet metszéspontjain. Ismét egy példa: vegyünk egy költőt, aki azt akarja megírni, hogy hihetetlenül szerelmes Mancikába. No, de ez az ő egyéni problémája. Mégis megírja, de vajon *miért* írja meg, és miért nem a kedvese fülébe súgja? *Kinek* a számára írja meg, és mit gondol ő és mit gondol az olvasó, hogy *miért* érdemes ezt elolvasni? Hol és miért válik a privát közlés társadalmi-kommunikatív érdekűvé? Vagy megfordítva: miért válik (kivált nálunk) a társadalmi-kommunikatív közlés privát érdekűvé? Más korokban miért más ez a társadalmi érdeklődés a különböző típusú gesztusok iránt? Vagy: ha már felhalmo-

zódott egy nagy történeti anyag, akkor az hogyan hat a társadalom értelmiségi és nem értelmiségi rétegei számára? Az ilyen kérdéseknek a mozgását és állandó problematizálását közvetíteni: *erre* jó az irodalomtörténet. Bevallom őszintén, engem nagyon kevésbé érdekel, ki és hol szúrta le Petőfit Segesvárnál, és hogy hol van eltemetve. Ezek roppant csekély értékű dolgok, jóllehet leginkább ezek látszanak ki az irodalomtörténetből. Inkább az az érdekes, hogy a Petőfi életmű hogyan mozog a társadalom tudatában és mikor mit közvetít. S ha valakinek mindezek következményeképpen vagy mindezek mellett még *tetszik* is a Petőfi vers, az már csak tiszta haszon.

Az interjút Rigó Máté készítette

Szilágyi Márton

Az irodalomtörténeti biográfiák hasznáról és használatáról

Egy készülő Csokonai-biográfia mikrotörténeti alapjai¹

SAJÁTOS FESZÜLTÉG mutatkozik meg abban, ahogyan a jelenlegi magyar irodalomtörténet-írás ahhoz a műfajhoz viszonyul, amely intézményes és szakszerű megmutatkozása egyik legelső terepének tekinthető. Hiszen a biográfia volt az a szövegtípus, amelyben az irodalom történetével foglalkozó tudomány először volt képes emancipálódni, akár az általános történeti folyamatokat szemléljük, akár a hazaiakat. Ráadásul az írói életrajz népszerűsége, illetve az iránta megmutatkozó olvasói igény azóta is töretlen maradt; igaz, eközben létmódjáról, sőt, létjogosultságáról is komoly kételyek támadtak. Az irodalmi mű autonómiáját alapul vevő irodalomelméleti iskolák (a formalistáktól a strukturalistákon át a hermeneutákig) kiindulópontjukból következően aligha tehetek mást, mint hogy az író életrajzára irányuló érdeklődést eleve kiutasították a számukra legitimnek tűnő kérdésfelvetések közül. Ebben az eljárásban nyilván szerepet játszott az is, hogy a biográfia e szerint a gondolati előfeltevés szerint többé-kevésbé az életrajz és a műértelmezés reflektálatlan egymásra vonatkoztatását elvégző, pozitivistá módszertannal volt egyenértékű – s ezért is egyszerűbb volt némi lenézéssel más tudományágak (például az irodalomszociológia) illetékességébe utalni a biográfiát, mint sem végiggondolni azt, hogy vajon a biográfia létmódja kizárólag ebben a horizontban gondolható-e el.² Nem csodálható persze, hogy az alapvetően remekművek interpretálásában érdekelt, szövegközpontú elemzési metódusok nem tudnak különösebb érzékenységet mutatni az irodalom funkcionális értelmezése iránt. A marxizmus ellenében megformálódó, de némileg felemás módon differenciálódó, hazai irodalomelméleti gondolkodás az 1970-es, 1980-as években szintén az irodalmi mű autonómiáját, a szövegközpontúságot tűzte a zászlajára, ám nálunk hiányzott az a tágasabb szellemtudományi környezet, amely finomíthatta volna ennek a céltételezésnek a rigorozitását – például nem létezett olyan, jól tagolt és világos módszertannal rendelkező irodalomszociológiai kutatás, amelyre nyugodtan át lehetett volna hárítani az életrajzírás terhét.³ Ilyenformán, miközben az írói monográfia legitim tudományos közlésforma maradt, nálunk ehhez egyre inkább – kimondatlanul –

¹ A tanulmány, amely a készülő Csokonai-biográfia bevezető fejezete, az MTA Bolyai Ösztöndíjának a támogatásával készült.

² Erről jó áttekintést ad: VARGA, 2000. 318–319.

³ Ezt tükrözi Varga Lászlónak az életrajzi kutatások létjoga mellett érvelő tanulmánya is, amely alapvetően egy műközpontú irodalomelmélet lehetőségéből kiindulva, defenzíven érvel – még csak nem is a biográfia, hanem pusztán – az életrajzi tények iránti érdeklődés legitim mivolta mellett: VARGA, 2000.

a korszerűtlenség, de legalábbis a megkésetttség kényelmetlen érzete rendelődött hozzá. A létjogot illető kételyek nem is explicitálódtak, noha ez a feszültség akár arra is lehetőséget adhatott volna, hogy a problémákról értelmes vita alakuljon ki.

*

Az utóbbi időben Schein Gábor tanulmánya a legtanulságosabb hozzájárulás a kérdés exponálásához, noha érvelése mintha némileg légüres térben mozogna: alig tud és akar kapcsolódni a hazai diszkurzushoz, s csak remélni lehet, hogy az általa felvetett kérdések visszhangot keltenek. Schein a következőkben látja az életrajz szemléleti lehetőségeit: „Az élet-m -kor logikájú életrajz alkalmas elbeszélésforma lehet arra, hogy megmutassa, egy ember élete sohasem egyetlen emberé, minden pillanata érintkezések, kapcsolatok, funkciók metszéspontja, és maga az alkotó életm ve is metszéspontokon keletkezik. Az életrajz kétségtelenül beágyazódik a humánszdiskurzus rendjébe, már csak azáltal is, hogy individuális kereteket szab. De amennyiben gondos kutatásokon alapuló, adatokban gazdag, lehetőleg minden elérhető részletet elének táró biográfiával van dolgunk, a keretek annál inkább eltolódnak az ahumanitás irányában, feltéve, hogy célunk nem a szövegek visszahelyezése a feltételezett keletkezés életvilágbeli hátterébe.”⁴ Akár ehhez az állásponthoz mérten is feltűnő azonban, hogy az utóbbi évtizedek hazai irodalomtörténeti vállalkozásai nem kívánták programosan kitűzni a maguk számára a biográfia módszertanának és elméletének megújítását, noha a nemzetközi példák (akár az angol, akár a francia, akár a német nyelvű kutatásokra gondolunk) ösztönözhettek volna arra, hogy az írókról szóló életrajz műfaját kiszabadítsuk abból a rossz hírű skatulyából, ahová besorolódott.⁵ Ezen a ponton a magyar irodalomtörténet-írást viszonylag kevésbé tudta befolyásolni a piaci igény: mert bár pusztán csak az utóbbi másfél, két évtizedet figyelembe véve is, több, üzleti értelemben sikeres kismonográfia-sorozat tűzte ki célul a – bizonyos, speciális szempontok szerint kiválasztott – magyar írók életművének népszerű formában történő, monografikus feldolgozását, ezek a könyvek egyrészt egymástól jelentősen eltérő módszertani alapelveket követtek, másrészt a legkritikább esetben kívántak életrajzként megmutatkozni. Sokkal inkább valamiféle biografikus keretet választó életmű-értelmezést valósítottak meg – ezzel vélvén kikerülni az ilyen jellegű monográfiákat övező, látens szemléleti elmarasztalást.

Az utóbbi években azonban megjelent néhány új irodalomtörténeti biográfia a magyar irodalom jelentős alkotóiról, s ezeknek a monográfiáknak a viszonyulása az imént vázolt tudománytörténeti helyzethez igencsak tanulságos. Ferencz Győző a Radnóti Miklósról szóló könyvét például „kritikai életrajz”-ként határozta meg. Ennek a terminusnak a szerző nem adott pontos értelmet az előszóban – egyébként később sem –, feltehetőleg azért, mert az angolszász monográfia-tradíció egyik, magától értetődő hagyományaként tekintett rá.⁶ Ferencz

⁴ SCHEIN, 2008. 972.

⁵ Ezen a ponton érdemes idézni Varga László megfogalmazását arról a tradícióról, amelynek árnycéka – szerinte – rávetült az „életrajzkutatásra”: „Egyrészt mindmáig éreztetik negatív hatásukat azok az óriási szakmai apparátussal m kódó, de a m alkotás lényegének feltárásában kevés hozadékú pozitivisták, illetve szellemtörténeti iskolák, amelyek vagy egy öncélúvá vált adathalmazt tártak fel az író életéből, vagy önkényes magyarázatokkal f zték össze a m veket az író egyéniségével, karakterének, lelkivilágának feltételezett elemeivel.” VARGA, 2000. 318.

⁶ Kiséry András Stephen Greenblatt Shakespeare-könyvéről írott kritikájában tömören így fo-

Győző csupán a monográfia feladatköreit bocsátotta előre, a következőképpen: „Ez a könyv kritikai életrajz. A következő rétegekből épül fel: (1) bemutatja Radnóti életrajzát, (2) alkotói pályájának alakulását, (3) költészetének és egyéb irodalmi munkásságának fogadtatását és (4) utóéletét, (5) kísérletet tesz arra, hogy költészetét elhelyezze a korszak irodalmában és a líratörténetben, továbbá (6) kísérletet tesz elemző értékelésére.”⁷ Ez a feladatkijelölés elég pontosan megfelel a *critical biography* általános tradíciójának, vagyis Ferencz Győző nem kívánt megújító módon viszonyulni az irodalomtörténeti életrajz vagy monográfia formaeszményéhez. Éppúgy, ahogyan Kerényi Ferenc sem, aki bevallottan Ferencz Győző nyomdokain járt, amikor nagy Petőfi-monográfiáját ugyancsak „kritikai életrajznak” minősítette, csak a feladatkijelölés módosult némileg: „Adjuk (1) tüzetes életrajzát, (2) költői pályájának alakulását, (3) költészetének egykorú fogadtatását, (4) kiadás- és befogadástörténetének főbb irányait. Az egyes m. veket csak az életrajz és a keletkezéstörténet vonatkozásában jellemeztük, Petőfi költészetének általánosabb, poétikai, esztétikai elemzésétől tartózkodunk. Ugyancsak másik monográfia feladata lehet a félszáz nyelvre átültetett életm. világirodalmi befogadásának 1849 utáni története.”⁸ Ferencz Győzőnél és Kerényi Ferencnél is megmarad tehát – igaz, redukált formában, az életrajz kereteihez igazítva – a műértelmezés igénye, azzal a hallgatóságos előfeltevéssel, hogy a biográfia kereteinek újraalakítása a szövegelemzés megújításához is hozzájárulhat. Ehhez a „kritikai életrajz” hagyománya kétségkívül használható példát nyújt – s a hazai irodalomszemléleti kontextusban ez a gesztusértékű tradícióválasztás az írói biográfiáról kialakított, sematikus kép árnyalásához járulhat hozzá.

Más utat választott Kőszeghy Péter. Balassi-biográfiáját eleve egy kétkötetesre tervezett monográfia első feleként határozta meg, s az elválasztást úgy oldotta meg, hogy a *Magyar Alkibiadész* alcímet viselő kötet dolgozza fel az életrajzot, s második, a *Magyar Amphion* alcímű tekinti át a „filológiai, poétikai, textológiai kérdéseket, mindazt, ami – szerintem – a magyar Amphionról, az első magyar költő költészetéről elmondható”.⁹ Kőszeghy azzal a problémával küzdött meg, hogy miképpen lehet a biográfia és a szöveginterpretációk elegyítésén alapuló szakirodalmi tradícióval szemben újraalakítani a Balassiról való irodalomtörténeti gondolkodást. Ebben a kérdésben láthatólag radikálisabb megoldás mellett döntött, mint Ferencz Győző vagy Kerényi Ferenc. Előbb kettéválasztotta, majd egymás mellé helyezte a számára lényeges területeket; ezzel életrajz és műértelmezés azonos fontosságát hangsúlyozta, miközben mindkettőnek önállóságot adott. S ebben nem elsősorban az az érdekes, hogy egyiket sem áldozta fel a másik kedvéért – hiszen az utóbbi időszak két jelentős „kritikai életrajza” sem tett másként –, hanem az, hogy a biográfia fölépítésekor valóban következetesen távol tartotta magát a Balassi szépirodalmi szövegeiből kiolvasható – vagy kiolvasni vélt – adalékok fölhasználásától. Mindezt a Balassitól betöltött társadalmi szerepek következetes elválasztásával érte el (a monográfia elkészült és tervezett részének Rimaytól kölcsönzött alcíme pontosan erre utal): s ebben kezére játszott az is, hogy azoknak a forrásoknak a köre, amelyben Balassi mint társadalmi ágens jelenik meg, jól elválik attól, amely költői, írói teljesítményének recens befogadásához használható fel.¹⁰ Persze az, hogy a műértelmezést Kőszeghynek miféle-

galmazta meg a kritikai életrajz műfajának lényegét: „a biográfia tényeit az életm. elemző számbavételével kombinálja”. – KISÉRY, 2007. 99.

⁷ FERENCZ, 2005. 11.

⁸ KERÉNYI, 2008. 9.

⁹ KŐSZEGHY, 2008. 7.

¹⁰ Erről Kőszeghy részletesebben is beszél: KŐSZEGHY, 2008. 338–352.

képpen sikerült mentesítenie a biográfiai érveléstől, addig, amíg meg nem jelenik a második kötet, kissé nehezen ítéltető meg – ám az első kötet módszertani átgondoltsága ebből a szempontból is jó jel. Kőszeghy kísérletének van egy látens dekonstruktív jellege is – bár ezt a szerző nem így nevezi –, hiszen a biográfia megírásakor több ponton is a legfontosabb elődök irodalomtörténeti konstrukcióinak retorikai célját azonosítja,¹¹ s ebből indul ki, hogy szétszedje a biográfiára vonatkozó, eddigi irodalomtörténeti narratívát, és így hozza létre a saját verzióját.

*

Ezeknek a fontos monográfiáknak a végiggondolása sokat segíthet abban, hogy a készülő Csokonai-életrajz előfeltevéseit tisztábban rögzíthessük. Hiszen az a biográfia, amelynek megírására kísérletet kívánok tenni, alapvetően más kiindulópontot jelöl ki magának, mint az eddigiekben körvonalazott hazai tradíció többsége: egy társadalomtörténeti kiindulású életrajz megalkotására vállalkozik. Mivel azonban ennek a célkitűzésnek már a tudománytörténeti tájoltsága sem egyértelmű, rögtön szükséges némi pontosítást is elvégezni. A magyar történeti tradícióban ugyanis mást jelent némileg a társadalomtörténet fogalma, mint a nyugati historiográfiában. Nálunk ugyanis a társadalomtörténet gyűjtőfogalom, s ilyenformán olyan történetírói irányzatokat is takar, amelyek máshol éppen egymás ellenében határozzák meg magukat. A hazai társadalomtörténetírás kétséges egységessége talán abban fogható meg csupán, hogy az legerőteljesebben a politikátörténet ellenében pozicionálja magát. Halmos Károly szerint „tudomásul kell venni, hogy nálunk a társadalomtörténet megnevezés: jel, – nincsen tartalmi kapcsolata tárgyával”.¹² Egy másik vélemény szerint pedig a társadalomtörténet Magyarországon egy innovációs beállítódás leírására szolgál: „a magyarországi társadalomtörténet nem a történetírás egy meghatározott faja, hanem a történetírás folyamatos és bármilyen jellegű megújítására irányuló törekvéseket összefogó zászló”.¹³ Azaz a társadalomtörténet kifejezés nem pontosan körülírt elméleti-módszertani irányzatot jelenít meg, hanem egy ennél elemibb szemléleti eltérést.¹⁴

Ez a sajátosság a legvilágosabban talán a német történetírással való kontrasztban mutatkozik meg, hiszen ott a legélesebb módszertani viták a nagyhagyományú, komoly intézményes beágyazottsággal rendelkező társadalomtörténet (*Sozialgeschichte*, sőt *historische Sozialwissenschaft*) és a mindennapok történetével foglalkozó irányzat (*Alltagsgeschichte*) között alakultak ki, mivel az ez utóbbi megközelítéshez tartozó történészek totalizáló és csak a struktúrák iránt érdeklődő szemléletként értelmezték a társadalomtörténetet.¹⁵ Ez a példa azért is igen lényeges témánk szempontjából, mert Németországban a társadalomtörténet fogalmát már a hetvenes években (azaz akkor, amikor a *Sozialgeschichte* paradigmája a legerőteljesebbnek mutatkozott) kiterjesztették a germanisztikára is: a hetvenes évek közepén indult el ugyanis az *IASL (Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur)* című folyóirat, s 1978-ban Münchenben meg-

¹¹ Lásd a Balassiról kialakított narratívákat bemutató fejezetet: KŐSZEGHY, 2008. 17–44.

¹² HALMOS, 2004. 348.

¹³ BOLGÁR, 2006. 286.

¹⁴ Erről a jelenségről lásd BENDA, 2006.

¹⁵ Vö. Ö. KOVÁCS, 2003. 181–183.

szerveződött az a kutatócsoport is a Münchner Institut für Deutsche Philologie keretén belül, amely mintegy 130 éves időszakon belül kívánta tanulmányozni a német irodalom társadalomtörténetét. Ez idő tájt több olyan (egykötetes vagy sokkötetes) összefoglalás is született, amely az egész német irodalom folyamát kifejezetten társadalomtörténeti megközelítéssel kívánta leírni.¹⁶ A cél az volt, hogy az irodalom és a társadalom alakulástörténete között jelentőségteli kapcsolatokat lehessen kimutatni. A müncheni kutatócsoport vállalkozása erős elméleti megalapozásával bizonyosan eltért a többi kísérlettől. Első tanulmánykötetük tematikáját áttanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy többféle módszertan és elemzési metódus párhuzamos fönntartásával kísérleteztek: találunk itt dolgozatot az orvoslás történetének és az irodalomnak az egymásra vonatkoztatásáról, a kriminalitás szépirodalmi és sajtótörténeti jelentkezéséről, a lektűrök befogadásának társadalmi bázisáról vagy éppen az otthoni szaválás irodalomközvetítő szerepéről.¹⁷ Jörg Schönert 1985-ben írt dolgozata, amelyet a szerző 2007-es tanulmánykötetében is újraközölt, ezt az elméleti sokszínűséget igyekezett egységesíteni, s a társadalomtörténeti kutatások elméleti kereteinek leírását az újragondolás igényével összegezte: emellett foglalt állást, hogy az irodalom társadalomtörténeti szemléletét korábban erősen befolyásoló Siegfried J. Schmidt „empirikus irodalomtudományi” modellje mellett a rendszerelméletnek, még hozzá a Talcott Parsons nevéhez kapcsolt változatnak a figyelembe vétele lehetne gyümölcsöző.¹⁸ A kutatócsoport közös elméleti alapvetésének kidolgozását aztán valóban ilyen alapokon végezték el.¹⁹ Ebből a kiindulásból logikusan következett, hogy a későbbi kutatások – még ha már nem is ennek a kutatócsoportnak a keretei között – ebbe az irányba haladtak tovább: a nyolcvanas években indult *Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 1996-ban megjelent, Edward McInnes és Gerhard Plumpe szerkesztette kötete a luhmanni rendszerelmélet keretei között próbálta meg értelmezni a 19. század második felének német irodalmát – s ezzel saját körén belül fel is számolta a sorozat korábbi kötetének társadalomtörténeti paradigmáját, ahogyan ezt az *IASL*-ben az erről az összefoglalásról közölt kritika pontosan észlelte is.²⁰ Ez a folyamat jól mutatja, hogy a germanisztikában a hetvenes években koncipiált társadalomtörténeti kutatások lendülete éppen akkorra tört meg, amikor már a *Sozialgeschichte* eredeti elméleti kiindulópontjai is erősen megkérdőjeleződtek. A társadalomtörténet alapkonceptióját megkérdőjelező vita ugyanis nem hagyta érintetlenül az irodalom társadalomtörténeti taglalásának alapelveit sem. Ennek az érzékeléséről tanúskodik a rendszerelmélet irányába történő tájékozódás, amely azonban átütő, innovatív értelmezői sikert nem ért el. Igaz, részben ennek köszönhető, hogy a kutatási irány nem halt el teljesen, ám a továbbra is létező publikációs fórumok szemlélete az utóbbi évtizedben már nem a rendszerelmélet igézetében alakult át. A mai napig fennálló *IASL* tartalmi átfelműködése legalábbis azt mutatja, hogy egyre inkább a kultúratudományi megközelítésben oldódik föl a korábbi társadalom-

¹⁶ Ezeknek a vállalkozásoknak némelyike kifejezetten „társadalomtörténetként” határozta meg magát, mint például a *Hansers Sozialgeschichte* könyvsorozata; az ide vonható összefoglalások bibliográfia adatait lásd SCHÖNERT, 2007. 18–19.

¹⁷ HÄNTZSCHEL – ORMROD – RENNER, 1985. Vö. a Renate von Heydebrand előszavában megfogalmazott célkitűzésekkel: VII–IX.

¹⁸ Vö. SCHÖNERT, 2007. 9–12.

¹⁹ HEYDEBRAND – PFAU – SCHÖNERT, 1988.

²⁰ Erre lásd – a luhmanni rendszerelmélet magyar irodalmi anyagra történő alkalmazását megkísérlő – Szajbely Mihály összegzését: SZAJBÉLY, 2005. 14–17.

történeti megközelítés.²¹ A néhány évtizede még rendkívül hatékonynak látszó, német kutatás lényegében szétfoslott, s úgy adta át a helyét – egy viszonylag rövid rendszerelméleti kitérő után – a kultúratudományi orientációnak, hogy nem volt képes – megszüntetve-megőrizve a korábbi célokat – újradefiniálni magát.

Ha tehát jelenleg egy irodalomtörténeti monográfia a társadalomtörténeti megközelítést tűzi ki céljául, komoly dilemma elé kerül. A magyar tudományosság tradíciójának megfelelően ugyan a társadalomtörténet fogalmát nyilván a hazai gyűjtőfogalom értelmében célszerű értenie, ezen belül azonban nem tekinthet el a nemzetközi folyamatoktól sem. Ilyenformán aligha remélhet elméleti-módszertani támaszt, esetleg adaptálható mintát a magukat szintén társadalomtörténetként (*Sozialgeschichte*) meghatározó, korábbi kutatásoktól, vagy ha mégis egy ilyen, mechanikusabb adaptációra vállalkozik, óhatatlanul avittasnak fog hatni. Az újragondolt Csokonai-biográfia éppen ezért nem is a *Sozialgeschichte* irányából kíván tárgyhöz közeledni – még akkor sem, ha igyekszik sokat tanulni ennek a megközelítésnek az irodalomtörténeti alkalmazásából –, hanem a mikrotörténet szemléletét igyekszik hasznosítani.

Nem azért, mintha itt kész, adaptálható modelleket találhatnánk.²² Már csak azért sem remélhetünk ilyet, mert eredendően nem is a biográfia a mikrotörténet igazi terepe.²³ Mi több, a tágran felfogott mikrotörténet számára eleddig nem nagyon bizonyult érdekesnek olyan író életpályája sem, akinek nemzeti klasszikus rangja igazából soha nem volt kétséges utóélete során. A szűkebben a mikrotörténet alapítókönyveihez tartozó monográfiák²⁴ ugyanis újdonságukat részben abból nyerték, hogy egy, korábban tüzetes földolgozásra nem vagy alig érdemesített forráscsoporton demonstrálták a módszer szemléleti újdonságát, vagyis a metodológiai innováció bizonyos periférikusnak tűnő témák emancipálásával is együttjárt – ez ráadásul összefüggött azzal is, hogy a mikrotörténet különös érzékenységgel viseltetett a társadalom periferiájára szorítottak és elnyomottak iránt.²⁵ Egy Csokonai-életrajz ilyesmire pedig nem alkalmas: egyrészt azért, mert Csokonai személye nem igényel ilyen emancipatorikus beállítódást – inkább az eddigi életrajzok részben ideológiai szempontú, plebejus irányultságát kell kritikailag végiggondolni²⁶ –, másrészt pedig maga a biográfia sem írható meg tematikus újdonságként. Ez persze éppen a vállalkozás egyik nagy lehető-

²¹ Az IASL kérdésirányainak a módosulását jól mutatják az újabb számok súlyponti témái: *Ideenzirkulation und Buchmarkt* (27. Bd., 2002, 1. Heft); *Reiseliteratur* (28. Bd., 2003, 2. Heft); *Literatur und Kriminalität* (28. Bd., 2003, 2. Heft); *Literatur und Medizin* (29. Bd., 2004, 1. Heft); *The menheft: Soziologie der literarischen Übersetzung* (29. Bd., 2004, 2. Heft); *Kategorien der Literaturwissenschaft* (30. Bd., 2005, 2. Heft); *Recht und Literatur um 1800* (31. Bd., 2006, 1. Heft); ennek folytatása: 31. Bd., 2006, 2. Heft.

²² A mikrotörténet státuszának és újdonságának túlértékelését elkerülendő, érdemes persze arra is emlékeztetni, hogy az egyik legutóbbi, igen gondolatgazdag összefoglalásban ezt az irányzatot a „kultúrtörténet” 1970-es évektől bekövetkezett megújulása integráns részeként mutatja be Peter Burke; Burke számára ilyenformán a mikrotörténetnek nincs kitüntetett pozíciója. A könyv választott fókuszra szempontjából ez az értelmezés komoly meggyőző erővel rendelkezik: BURKE, 2005. 66–70.

²³ Erre figyelmeztetett: REVEL, [2000]. 68. Ezen a ponton azonban érdemes arra felhívni a figyelmet, hogy Gyáni Gábor egy kritikájában Kövér György Losonczy Gézáról írott életrajzát nevezte „mikrotörténeti biográfiának”: GYÁNI, 1999. 388.

²⁴ Erről lásd bővebben Szijártó M. István historiográfiai összefoglalását: SZIJÁRTÓ, 2003. 494–505.

²⁵ Ezt hangsúlyozza: SZIJÁRTÓ, 2003. 506.

²⁶ Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy az 1960-as években szinte egyeduralkodónak tekinthető beállítással szemben, miszerint Csokonai valamiféle plebejus, kvázi-

sége is, hiszen ilyenformán egy újfajta módszertani kiindulás alapján, a korábbi életrajzi konstrukciókkal összemérhető módon juthatunk el egy más hangsúlyokra épített biográfiához.

Ehhez pedig a szélesebben értelmezett, tehát nem kizárólag az olasz történetírás idesorolható műveire (*microstoria*) értett²⁷ mikrotörténeti szakirodalom legfontosabb szemléleti újításai jelenthetnek támaszt, noha bizonyos, hogy az ezeket a szempontokat felhasználni kívánó írói biográfia mégsem lehet képes tisztán mikrotörténetiként meghatározni saját magát. És nem csupán azért, mert a nemzetközi (elsősorban olasz, francia vagy német) példákat anyaga sajátosságai miatt nem képes maradéktalanul követni, s nem is csak azért, mert az a hazai historiográfiai tradíció,²⁸ amelyhez kapcsolódhat, meglehetősen töredékes még. Bármennyire hiányzik is a mikrotörténelemből a tudományos iskolák módszertani rigorozitása, mégiscsak vannak olyan általános jegyek, amelyek összekötik az idesorolható munkákat.²⁹ A feltétlenül ösztönzésnek tekinthető alapelveket éppen ezért érdemes számbavenni. A léptékváltás problémája³⁰ például bizonyosan a leglényegesebb kérdések egyike. Ez döntő különbséget jelent a *Sozialgeschichte* korábbi paradigmájához képest, hiszen az oda sorolható vizsgálatok bevallottan hosszú irodalomtörténeti folyamatok strukturális értelmezésére vállalkoztak, s ebben vélték megtalálni saját, legfontosabb szemléleti újdonságukat.³¹ Az egyetlen személy életrajzára leszűkített érdeklődés alapjaiban számolja fel a totális leírás ambícióját: a vizsgált tematika határainak másféle, szűkebbre vont kijelöléséből – amely természetesen többé-kevésbé eleve megegyezik a korábbi Csokonai-biográfiák terepnumával – az is következik, hogy a Csokonai-életpályát a környező társadalmi közeg és a személyiség interakciójában, illetve mindezeknek az identitás – ez esetben mondhatjuk úgy is: a költői öntudat – kialakulására tett hatásában szeretnénk megragadni.³² Ezért lehet igen ösztönző a mikrotörténelemnek az egyediséget az általánosító tendenciákkal szemben előnyben részesítő karaktere, mondhatni, a „kivételesen átlagos” személyiség megragadásának óhaja,³³ amely különösen sokat segíthet Csokonai esetében a szabálytalanságoknak, a normákkal való szembehelyezkedés szituációinak az elemzésében. Csokonai speciális kanonikus helyzete azonban még inkább láthatóvá teszi a mikrotörténet-írás egyik legfeltűnőbb, bár jelentőségéhez képest ritkán explicált problémáját, nevezetesen a reprezentativitás igazából soha föl nem adott igényét. A mikrotörténetírás ugyanis – minden elméleti megfontolása ellenére – a totális történelem eszméjének földadásával egyidőben mégsem mondott le a tör-

forradalmár lenne, Sinkó Ervin foglalt igen határozottan állást; a *Tempefőiről* szóló elemzésében Csokonainak a kulturálatlanság, a barbárság elleni pozícióját véli a legfontosabbnak (SINKÓ, 1965. 79–88.). Ez a nagyon finom megfigyelés, amely egyébként a Csokonai-szakirodalom perifériáján maradt jó darabig, feltűnő módon egybecseng Sándor István 1945-ös könyvének szemléletével (SÁNDOR, 1945.), noha ezt a művet Sinkó bizonyosan nem ismerte, mert egykorúan a monográfia nem is került könyvtári forgalomba, példányait a szerző őrizte meg.

²⁷ A különbségtételre lásd SZIJÁRTÓ, 2003. 499–505.

²⁸ Erről bővebben lásd SZIJÁRTÓ, 2003. 509–510.

²⁹ A mikrotörténelem szemléleti újdonságainak összegzésére lásd LEVI, 2000., illetve SZIJÁRTÓ, 2003. 505–509.

³⁰ Erről lásd LEPETT, [2000].; vö. még SZIJÁRTÓ, 2003. 507–509.

³¹ Ezt a törekvést egyébként Jörg Schönert is erős szkepszissel szemlélte, s óvott a túl gyorsan „forradalminak” kikiáltott összegzésektől: SCHÖNERT, 2007. 16–18.

³² Erre ösztönöz Peter Burke figyelmeztetése is, amely szerint a mikrotörténelem egyik legnagyobb módszertani dilemmája éppen a „lokális” és a „globális” közti interakciónak a megragadhatósága: BURKE, 2005. 70.

³³ Erről a sajátosságáról lásd LEVI, 2000. 142–144.; vö. még BURKE, 2005. 68.

téneti igazságnak és a történeti igazság igaz leírásának lehetőségéről, csupán mindezt saját módszertana által véli elérhetőnek.³⁴ Némileg álságos lenne úgy tekinteni a – valóban felszabadító hatású – mikrotörténetírást, mint amely mindenféle polemikus él, vagy az eddigi megközelítések leváltásának szándéka nélkül teszi meg módszertani ajánlatait. Ez pedig különösen elgondolkodtató lehet jelen esetben, hiszen amikor Csokonai alakját kívánjuk megragadni, akkor a magyar irodalomtörténet kánoni figuráinak egyikét tüntetjük ki figyelmünkkel. Aligha véletlen, hogy az osztrák történetírás egyik klasszikus teljesítménye, a mikrotörténeti közelítést számos ponton megelőlegező Otto Brunner-monográfia egy olyan író, Wolf Helmhards von Hohberg kapcsán adott körképet a 17. századi nemesi földbirtokosok életformájáról, aki nem tartozott a német nyelvű irodalmak legfontosabb, kánonikus szerzőihez, s szakirodalmi ismertségét is jórészt ennek a feldolgozásnak köszönheti.³⁵ Mivel azonban Csokonai esetében nem egy fölfedezésre váró, ismeretlen életpálya értelmezéséről van szó, gyökeresen más kiindulópontot – és persze célképzetet – igényel a biográfia megírása. Amikor ugyanis Csokonai életének mikrotörténeti léptékű dimenzióit szeretnénk feltárni, kísérletünknek komoly tétje van a magyar irodalomtörténet tágabb folyamatainak értelmezése szempontjából is, azaz ebben az esetben a mikrotörténeti lépték megteremtése óhatatlanul makrotörténeti dimenziókhoz mérődik hozzá, bizonyos esetekben nyilván polemikusan. Még akkor is, ha az általánosítás vagy kiterjesztés eszközével – éppen a párhuzamos életpályák hasonló szempontrendszerű feldolgozásának hiánya miatt – célszerű igencsak óvatosan bánni.

Ezzel a választással az is együttjár, hogy a munka elméleti kiindulását tekintve egy olyan irodalomfelfogást implikál, amely elsősorban a bizonyos történeti periódusban irodalomnak tekintett szövegtípusok kontextuális megközelítésében érdekelt. Ebben a munkában tehát a biográfia nem elsősorban a műértelmezés terepe és közege. Az életrajz centrumában álló személyiséget – ezúttal a magyar irodalom egyik legjelentősebb költőjét – tehát nem önmagában álló, önkörén belül magyarázandó vagy igazolandó, zárt egységként kívánom megragadni, hanem elsősorban a környezetével való társadalmi interakcióiban: ezért is lesz különösen fontos a család és az összes olyan közösség, amellyel élete során Csoko-

³⁴ Ezt Giovanni Levi kapcsán árnyaltan elemezte: SIMON, 2006.

³⁵ Brunner az előszóban így fogalmazza meg könyvének célját, értelemszerűen még nem mikrotörténetiként, hanem szociológiaiként határozva meg azt: „*Nicht das Geschaffene, Geisteswerke und Sozialformen, die Objekte der einschlägigen historischen Fachwissenschaften sind, sondern der lebendige Mensch als schöpferische Kraft in seinen gesellschaftlichen Zusammenhängen unter den Bedingungen seiner Zeit ist Gegenstand unserer Untersuchung. In diesem Sinne könnte die Absicht dieses historischen Buches als soziologisch bezeichnet werden.*” (BRUNNER, 1949. 9–10.) Módszertanilag is figyelemre méltó, hogy a szerző az első fejezetben köztörténeti áttekintést ad, s ebbe szövi bele a család leszármazásáról ismeretes adatokat is, valamint mindazt a keveset, amit Hohberg életről tudni lehet. Számol a genealógiai kapcsolatokkal, a vallási hovatartozás jelentőségével, a birtok nagyságával, a házasságkötés következményeivel (így a feleség származásával). Rögzíti azt is: „*Wir besitzen, abgesehen von den Mitteilungen Georg Serpils, kein von ihm selbst stammendes Zeugnis über Hochbergs Persönlichkeit und Leben. Sein Nachlaß ist verschollen, ein Briefwechsel ist bisher nicht bekannt geworden. Die wenigen Schriftstücke von seiner Hand haben durchaus amtlichen, geschäftlichen Inhalt.*” (BRUNNER, 1949. 57.) Éppen ezért Brunner Hohberg irodalmi műveit, a túlnyomórészt latin és német verses szövegeket kezelni fölháználható, a közösségi mentalitás megismerésére alkalmas forrásként. Az elemzés során éppen ezért kontextusokat keres, erről árulkodnak fejezetcímei is: II. *Ethos und Bildungswelt des europäischen Adels* (BRUNNER, 1949. 61–138.); III. *Der Dichter: Umwelt und geschichtliche Grundlagen* (ezen belül: *Das Geistesleben des niederösterreichischen Adels* – BRUNNER, 1949. 139–176.; *Freundenkreis und geistige Einwirkungen* – BRUNNER, 1949. 177–193.; *Hohbergs Dichtung* – BRUNNER, 1949. 193–236.) Ezután jön a szövegek elemzése, majd a zárófejezet: V. *Der Untergang der Adelswelt* (BRUNNER, 1949. 313–339.)

nai kapcsolatba lépett. Ennek a törekvésnek is megvannak persze a maga veszélyei: leginkább egy olyasféle determinizmus, amely Csokonai pályájának alakulását úgy interpretálná, hogy a költő a krízishelyzetekben folyton a közvetlen környezet hatására hozza meg döntéseit. Még akár egy ilyen, végtelenségében nyilván túlzó felfogásnak is lenne persze tudománytörténeti jelentősége, hiszen látnis polémiaként egy olyan szakirodalmi tradícióval szegül szembe, amely Csokonai öntörvényűségét hangsúlyozta, s ezáltal a költőt mintegy önmagával magyarázandó zseniként fogta föl; mindazonáltal ez a véglet nem lenne túl gyümölcsöző tárgyunk szempontjából. A Csokonai pályájához hozzárendelendő társadalmi és mikroközösségi kontextusok aligha ilyenformán kezelendők.

A megcélzott biográfia-típus tehát módszertanilag, elméleti implikációt tekintve is jelentősen eltér az életrajz klasszikus gyökerű, s egészen az utóbbi időkig meghatározó modelljétől; jelentőségét az 1980-as években fellendülő, a társadalomtörténeti iskolától befolyásolt biográfia-kutatás ismerte fel, azzal együtt egyébként, hogy az ilyen jellegű életrajzok tárgyául nem feltétlenül közismert, korábban is kutatásra érdemesített személyiségeket választott, mi több, a kollektív biográfia lehetőségét is hangsúlyozta.³⁶ A vizsgálat Csokonaira alkalmazása tehát bizonyos mértékig szokatlan ebben a kutatási tradícióban; mindazonáltal úgy vélem, az atipikus témaválasztás segítségével nemcsak számos új összefüggésre bukkanhatunk a többnyire jól ismertnek tételezett, s ezért csak ritkán problematizált Csokonai-életrajzban, hanem a társadalomtörténeti tanulságokra kíváncsi biográfiai kutatások teherbírását is alaposabban próbára tehetjük, ha a körvonalazott módszertant egy ilyen, közismertnek számító személyiség pályájára alkalmazzuk.

Az előzményeket tekintve Csokonai esetében a regényszerűen, irodalmi igénnyel megírt életrajzoknak is komoly tradíciója van, gondoljunk csak Balassa József, Mészöly Gedeon és Kiss Tamás könyveire,³⁷ amelyekhez a halálozás két-századik évfordulóján Bálint Péter és Juhani Nagy János művei csatlakoztak.³⁸ Ez a jelenség nyilván azzal függ össze, hogy miközben a Csokonai-életrajz eseményeinek egy része eleve nem adatolható, az egyes történések lélektani jellegű magyarázata komoly vonzerőt jelent, s ez szinte csábít a fikcionáló mechanizmusok révén megvalósítható, egységes személyiségkép fölrajzolására. Az ilyen módon elkészült életrajzi konstrukciók – hiába közelítenek inkább szépirodalmi szövegtípusokhoz – öntudattal vallják magukat Csokonai-életrajznak, mint ahogyan például Móricz Zsigmond is azt mondta saját, a visszautasítás miatt gemsemmisített Csokonai-drámájáról 1913-ban: „*Igaz: egy új Csokonai van a darabomban. Nem holmi romantikus színdarabot eskábáltam össze, de egy új, bátor Csokonai-életrajzot írtam.*”³⁹ Mocsár Gábor pedig – miközben esszét írt a nagyváradai temetésről – folyamatosan egy megírandó Csokonai-dráma epizódjairól beszélt, s ennek következtében egy tragédia műfaji kódjai szerint vázolta fel az életrajz – szerinte meghatározó – fázisait.⁴⁰ Hasonló példa Szabó Magdáé – Csokonai-drámájának

³⁶ A kutatástörténeti előzményekről és ezek szemléleti, módszertani kérdéseiről lásd GESTRICH, 1988. 5–9. Érdekes kísérlet a Michel Vovelle szerkesztette tanulmánykötet is, amely egy korszak – ez esetben: a felvilágosodás korszaka – jellegzetes társadalmi típusairól adott áttekintést, nem egyének, hanem a társadalomban betöltött és betölthető szerepek szintjén: VOVELLE, 1998. A szerkesztő fogalmazta bevezetőt lásd 7–41.

³⁷ Ezek jelentőségéről és befolyásáról röviden megemlékezik: HERMANN, 2007. 181–182.

³⁸ BÁLINT, 2007.; JUHANI NAGY, 2007.

³⁹ A *Világ* 1913. november 7-i számában megjelent cikket lásd ADY, 246–248. Az idézet: 248.

⁴⁰ MOCSÁR, 1973.

előkészületeiről beszámoló esszéje⁴¹ ezt a lendületet mutatja, az eddig elrejtett, s csak egyféleképpen felfogható igazság föltárásának indulatát. Nem alaptalan tehát az a kérdés: mennyire lehet és szabad irodalmi műnemekhez közelíteni egy ilyen biográfiát?

Az első válasz természetesen – szinte reflexszerűen – az lehet, hogy bár lehet, aligha szabad. Ám bizonyosan nem lehet a tudományosság határait szilárdnak tételezni, s elhatárolni magunkat mindennemű irodalmi előkép hatásától. Hayden White metahistorikus konstrukciókról⁴² adott leírása az irodalomtörténeti monográfiák kapcsán is komoly tanulságokat hordoz – s arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy éppen a mikrotörténet egyik legismertebb személyisége, Natalie Zemon Davis beszélt arról egyik esszéjében, hogy a Martin Guerre-történet számára először egy filmforgatókönyv alapja volt, s a Daniel Vigne rendezte film (*Le Retour de Martin Guerre*) készítése során végzett történész-szakértői munkájával szoros összefüggésben készült el nevezetes könyve, amely ma már a mikrotörténet egyik reprezentatív művének számít.⁴³ Nincs tehát áthidalhatatlan távolság a mikrotörténet és a szépirodalmi fikció között, annál is kevésbé, mert az egyéni sorsokra vagy a kisközösség világára irányuló történeti érdeklődés a könnyebb átélhetőség miatt egyszerűbben játszható át irodalmi műfajokba vagy egyéb, dramatizált feldolgozásokba, mint egy totalizáló történeti képet felrajzoló tudományos munka. Ráadásul a biográfia, mivel eleve narratív természetű műfaj, nem tud teljesen eloldozódni az irodalmi műnemek tradícióitól, annál is kevésbé, mert tárgya ez esetben éppen egy író. Mindazonáltal a továbbiakban mégis egy másik, legalább szándékát tekintve nem irodalmias biográfia-típus kialakítására teszek kísérletet, s ennek megfelelően a választott alapelvek is másféle referenciákat fognak követni: egy olyan megközelítés kereteihez igazodom, amely Csokonait – úgy is mint költőt – társadalmi jelenségként kívánja interpretálni.

Ehhez a törekvéshez jó alapot ad az igencsak gazdag Csokonai-szakirodalom, amelynek legnagyobb eredménye az utóbbi évtizedekben minden bizonnyal a kritikai kiadás befejezése, illetve az ezzel párhuzamosan kibontakozó, poétikai-világképi érdekű értelmezések (Bíró Ferenc, Debreczeni Attila) monografikus vagy kvázi-monografikus megszületése.⁴⁴ Ez az átformálódó Csokonai-kép nemcsak lehetővé teszi, hanem igényli is, hogy a költő biográfiájának bizonyos elemeit is újragondoljuk – hiszen igencsak feltűnő, hogy miközben az előbb említett nagy koncepciók az alapokig lehatolva gondolták újra Csokonai életművének poétikai karakterét, az életrajzi anyagfeltárások és értelmezések nem követték ezt a megújulást. Ennek következtében pedig mindmáig sok esetben inkább a korábbi, néhol kifejezetten romantikus eredetű legendák uralják a Csokonai-életrajznak a műértelmezésekhez aktuálisan hozzákapcsolt részleteit, nemcsak a közgondolkodásban, hanem az irodalomtörténeti összefoglalásokban is.

Persze nem csupán emiatt érdemes éppen Csokonai kapcsán újragondolni az írói biográfiák módszertanát. Indokolja ezt az is, hogy Csokonaitól és Csokonairól ehhez a munkához különösen gazdag és jól kiaknázható anyagot találhatunk. Mielőtt azonban a konkrét elemzésekhez hozzáfognánk, mindenképpen tisztáznunk kell, milyen tudománytörténeti keretfeltételek között tartjuk elképzelhetőnek egy ilyen biográfia megírását. Annál is inkább, mert hiszen a biográ-

⁴¹ SZABÓ, 1984.

⁴² White felfogásáról és a erről kialakult vitákról lásd GYÁNI, 2000. 48–70.

⁴³ ZEMON DAVIS, 1998. 69–70.; a szerző monográfiája magyarul is hozzáférhető, s ennek a könyvnek az előszava is utal röviden erre a keletkezéstörténetre: ZEMON DAVIS, 1999. 5–7.

⁴⁴ BÍRÓ, 1994. 399–437.; DEBRECZENI, 1993.

fia nemhogy új műfaj lenne, hanem kifejezetten alapító jellegű szövegtípusnak számít, a történetírásban éppúgy, mint az irodalomtörténetben. A számunkra fontos sajátosságok – úgy is, mint egykor jelenvolt vagy éppen lappangó lehetőségek – pedig csakis egy történeti jellegű visszatekintés révén tárulhatnak föl.

*

Irodalomtörténet és társadalomtörténet kiaknázzható, közös lehetőségei igen természetesen mutatkoznak meg az életrajz műfajában, amely tudományos műfajként – létrejöttében és differenciálódásában is – mindkét terület számára egyaránt fontos. Ha a biográfia geneziséét nézzük, ez az egymásra utaltság még nyilvánvalóbb. A biográfia műfajának kialakulása ugyanis nem volt független az írásbeli hagyomány kezelésének alapvető eljárásaitól. Az antik (görög és római) írásbeliség ugyanis nemcsak szövegeket hagyományozott az utókorra, hanem a szövegekkel való bánásmód általános eljárásait is kialakította: ez a filológiának nevezett tudomány eredendően magában foglalta a szövegek értelmezésének alapvető módszereit is. Az antik irodalmi szövegek hagyományozódásának a története azt mutatja, hogy a filológia szoros egymásrautaltságban létezett a kanonizációval: a klasszikus ókorból származó művek ugyanis – majdnem kivétel nélkül – másolatokban maradtak ránk, ráadásul a legrégebbi fennmaradt másolatok is többnyire több korszakkal későbbiek, mint a művek keletkezése.⁴⁵ Egy szöveg tehát akkor maradhatott fenn jó eséllyel, ha kiterjedt másolási tradíciót mondhatott magáénak – az az antik filológiai hagyomány pedig, amelyet az ókor legendás könyvtáráról „alexandriai filológiának” is szokás nevezni, a másolást rögtön összekapcsolta a kommentálás műveleteivel is. A kommentárok kiterjedhettek a másolásból adódó eltérések regisztrálásán túl az eredetinek vélt grammatikai-retorikai szerkezeteket helyreállítani kívánó interpolációkra éppúgy, mint a szövegeket valamilyen szempontból magyarázni óhajtó glosszákra is.⁴⁶ A kommentálás célja az volt, hogy megkönnyítse a szöveg megközelítését az olvasó számára. A magyarázat szándéka pedig összekapcsolódott a szerzőség elvével: egy szöveg legitimitását az biztosította, ha meg lehetett nevezni a szerzőjét. Ez több esetben azonban nem a szöveget létrehozó személy kilétének egyszerű megőrzését jelentette, hanem a névadás aktusával volt azonos. A név megléte pedig szinte természetesen módon vezetett el a szerző életrajzának megkonstruálásához is – sok esetben mindmáig ez a narratíva az egyetlen támpont bizonyos antik auktorokról, gondoljunk például Homérosz és Szapphó esetére,⁴⁷ akikről semmi egyéb forrásunk nincs a nevükön és a nevekhez kapcsolt művekből elvont, legendás és fiktív életrajzokon kívül.

Az irodalomról való gondolkodás egyik formája illetéknéppen természetes módon lett az életrajzokban való megjelenítés. Szent Jeromos *De viris illustribus* című munkája például a keresztény írók biográfiáját tartalmazta, azzal a céllal, hogy a pogány írásbeliséggel a keresztényt állíthassa szembe. Az írásbeliség múltjának ebben a formában való megfogalmazása a középkoron is végighúzódik.⁴⁸ Az életrajz kiemelt értelmezői szerepének antik tradícióját aztán a huma-

⁴⁵ Ezekről a problémákról összefoglalólag: WEST, 1999. 9–36.

⁴⁶ Minderről más összefüggésben, bővebben: ASSMANN, 1995.; vö. még SZILÁGYI, 2000.

⁴⁷ Szapphóra lásd NÉMETH, 1990. 172–181.

⁴⁸ TARNAL, 2004. 23.

nizmus újította fel és terjesztette ki: Janus Pannonius mestere, Guarino például úgy összegezte mindezt általános elvként 1455-ben, hogy a „*szervek m veinek magyarozatában a leginkább három dolgot szokás előrebocsátani: a szerző életét, a m címét, végül a m részeinek számát és elrendezését*”.⁴⁹ A szerző életrajza ilyen módon tehát része lett az *accessus* humanista műfajának: az *accessus* a szerzői név köré épített életmű megközelítését oly módon kívánta megkönnyíteni, hogy az életrajz elmondásával adott bevezetést a művek olvasásába.⁵⁰

Mindez szorosan kapcsolódott ahhoz a problémához is, hogy vajon ki lehet méltó arra, hogy biográfiát vagy éppen biografikus elemeket is tartalmazó *laudatio*t írjanak róla. A nagy egyéniségek humanista kultuszában már kezdetben megjelent az irodalmi működésük révén hírnevet szerzett személyek méltatása (gondoljunk csak Petrarca kivételes fogadtatására, amikor hazalátogatott szülővárosába, Arezzóba), s az életrajzgyűjtemények a 14–15. században fokozatosan kialakították Itáliában azt a szellemi pantheont, amely a tiszteletre leginkább méltó személyeket fogadta be. Mindez kezdetben kifejezetten polemikus szándékot is magában foglalt: a Petrarca által elkezdett, de be nem fejezett *De viris illustribus* kifejezetten a szentek életrajzát tartalmazó *Legenda aurea* ellenpárjának készült, mintegy a világi életben megmutatkozó elévülhetetlen érdemek fölmutatásaképpen. Ebben a művében Petrarca az ószövetségi személyeken (például Ádámon) és a görög héroszokon kívül elsősorban a római történelem nagy alakjait szerepeltette – már 1405 körül elkészült azonban Filippo Villani *Liber de civitatis Florentiae famosis civibus* című műve is, amelyben immár a közelmúlt nagyjai bukkannak fel, ráadásul többségében a kultúra, s így többek között az irodalom jelesei, mint például éppen Petrarca vagy Boccaccio.⁵¹ Ez a humanista tradíció, amely Itáliában például Vasari művészéletrajzaiban is megragadható, erőteljesen befolyásolta a később kialakuló, immár nemzeti nyelvű irodalmi szövegek kommentálásának módját is. A magyarországi irodalom kapcsán a humanizmus kevésbé terjeszkedett ugyan ki a Magyar Királyság korábbi írásbeli tradíciójának ápolására – ebben a középkori hazai írásbeliség és a humanizmus közti diszkontinuum viszony is szerepet játszott –, ám a Mátyás korabeli humanisták a jelentős történeti személyiségek kultuszának irodalmi megfogalmazására komoly kísérleteket tettek, mint például Galeotto Marzio a Mátyás-életrajzban. A későbbiek során aztán éppen a 15. századi magyarországi humanizmus legnagyobb alakjának, Janus Pannoniusnak a szöveghagyománya és kommentálása mutatja az irodalmi életrajzok meghonosodásának hazai folyamatát. A művészekről vagy – szűkebben – az írókról szóló életrajzok mint kommentárok aztán a nemzeti irodalomtörténet-írás műfajai között is kiemelt helyet kaptak, először latin nyelven, majd egyre inkább magyarul is – jó darabig azonban csak úgy, mint az életmű szövegtörzset kísérő tanulmány. Újdonságot itt az életrajzokból összeálló lexikonok megjelenése jelentett, először a református Bod Péter magyar nyelvű munkája, a *Magyar Athenas* (1767), majd a piarista szerzetes Horányi Elek latin nyelvű műve, a *Memoria Hungarorum* (1775). A magyar irodalomtörténetben pedig – hogy immár közvetlen tárgyunkhoz is érintésnyi közelébe kerüljünk – Domy Márton 1817-es Csokonai-életrajza⁵² jelzi az újabb fordulópontot. Ez az első, önálló kötetként megjelenő írói biográfia, amely mögött immár nem állt ott az életmű referenciapontként – legalábbis abban az értelemben

⁴⁹ Idézi: JANKOVITS, 1998. 25.

⁵⁰ Vö. még JANKOVITS, 2002. 15–20.

⁵¹ A fentebbi gondolatmenet adataiban is a következő tanulmányt követte: KLANICZAY, 1985.

⁵² Újabb kiadása: DOMBY, 1955.

nem, hogy életrajz és életmű ugyanazon tomusz részeként jelent volna meg, bár Domby is elengedhetetlennek vélte még Csokonai néhány, addig ki nem adott zsengejének közzétételét, s erre az eljárására reflektált is a bevezetőjében.⁵³

Domby Márton könyve a biográfiát nem az életrajz okadatolt, szigorú föltárásának műveleteként fogta föl. Domby életrajza legalább annyira – de az is lehet, hogy elsősorban – kultikus cselekedet, híven a – talán csak öntudatlanul – követett humanista tradícióhoz. A könyv ugyanis egészében annak kifejtéseként is felfogható, hogy a könyv tárgyául választott költő, Csokonai Vitéz Mihály – költői teljesítménye miatt – méltó a kultikus jellegű tiszteletre is. Ennek a beállítódásnak az újdonsága nem annyira a bizonyításhoz felhasznált retorikai apparátusban rejlik – ennek előzményei a humanista tradícióban is felbukkantak már –, hanem abban, hogy mindez egy alapvetően nemzeti nyelvű irodalmiságban gondolkozó, alig egy évtizeddel korábban elhunyt, magyar költőre applikáltatik. Ezzel a kezdeményezésével Domby a 19. századi nemzeti irodalomtörténetírás egyik fontos, máig elevennek nevezhető, bár ritkán explikált tradícióját előlegezte meg: az önálló monográfiára érdemesített írók életrajzának elkészítése nagyon sok esetben a személyiség kultikus tiszteletének formáival is érintkezik. Ez a sajátosság még akkor is komoly előzménynek mutatja Domby – alapvetően azért nem túlságosan nagy igényű⁵⁴ – munkáját, hogyha a 19. század későbbi nagy irodalomtörténeti monográfiái (például Toldy Ferenc Kazinczy-könyve, Gyulai Katona Józsefről és Vörösmartyról szóló munkái) módszertanukat tekintve jóval szakszerűbbek is, és nem is kívánnak kapcsolódni Dombyhoz. A kultikus tisztelet ezekben a klasszikus 19. századi nagymonográfiákban egyébként nem a művek alapszerkezetében vagy a megközelítési módban mutatkozik meg, hanem leginkább a megfogalmazás retorizáltságában, illetve a tárgyalásra érdemesített vagy éppen a tárgyalásból kihagyott, a biográfia tárgyát esetleg dehonosztáló életrajzi mozzanatok kezelésében. Ez aligha független attól, hogy az irodalmi klasszikussá avatás nem nélkülözte az erkölcsi mozzanatokat sem: a nemzeti kánonba való bekerülésnek alapfeltétele volt (s bizonyos megszorításokkal mindmáig az is maradt), hogy a kiválasztott író rendelkezzen a morális példakép tulajdonságaival – illetve, ha valamilyen okból ennek bizonyos életrajzi adatok ellentmondtak volna, akkor a biográfia megalkotásakor az életrajzi narratívából ezeket ki kellett iktatni.

Mivel nálunk jóval több irodalomtörténeti monográfia készült, illetve készül, mint történeti biográfia, a kellő számú, megfelelő példa hiánya is akadályozhatja a társadalomtörténeti szempontok határozottabb beépülését az irodalomtörténeti életrajzokba. Azonban az irodalomtörténetírásnak is vannak sajátos tanulságai a történetírás számára. Az irodalomtörténetírás módszertana ugyanis – nem teljesen érintetlenül a kultikus irodalomértés hagyományától – hajlamos önértéket tulajdonítani minden olyan adatnak, valamint dokumentumnak, amely a kiválasztott íróval kapcsolatba hozható. Ez igazán látványosan a 19–20. század fordulójának – a pozitívizmustól befolyásolt – időszakában mutatkozott meg az irodalomtörténeti szakfolyóiratokban, ahol is rendkívül sok rövidebb-hosszabb adatközlés látott napvilágot, nagyon gyakran a minimális értelmezés szándéka nélkül. Ennek a mindmáig eleven, nem túl gyakran reflektált módszertani alappállásnak köszönhetően az írói életművek kiadásának programjába illesztve je-

⁵³ Lásd. bővebben DÁVIDHÁZI, 2004a. 284–291.

⁵⁴ Domby könyvét az irodalomtörténeti szakirodalomban Rohonyi Zoltán értékelte a legtöbbször: ő „a romantikus esztétikai-kritikai gondolkodás jelentős állomásának” tekintette (ROHONYI, 1975. 192–200. Az idézet: 199.)

lenhettek meg olyan, rendkívül fontos és igen sokrétűen kiaknázható történeti források is, mint például a Váczy János gondozta Kazinczy-levelezés 22 kötete vagy éppen olyan gyűjtemények, mint Endrődi Sándor kiadványa.⁵⁵ De említhető az 1961-ben megindított, jelenleg immár 18 kötetre rúgó sorozat, a *Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai* is, amelynek keretében napvilágot látott az egyébként az Endrődi-féle gyűjtést nemcsak kiegészítő, hanem újra is alakító Petőfi-adattár.⁵⁶ Utalhatnánk azonban a szegedi egyetem Keserű Bálint által indított művelődés-történeti sorozatára is (*Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez*), amely a peregrináció és a korajúrkori könyvkultúra kapcsán kiemelkedően fontos dokumentumgyűjtemények sorát tette közzé az 1960-as évektől. A történetírás számos esetben termékenyen kiaknázhatta/kiaknázhatja ezeket a forrásokat – igaz, sok esetben mindmáig inkább csak a lehetősége van meg annak, hogy ezekre a szövegekre valódi társadalomtörténeti elemzés épüljön.⁵⁷

Ha mindezek után immár azt akarjuk meghatározni, hogy az irodalomtörténetírás nézőpontjából milyen relevanciája lehet a társadalomtörténet újabb irányzatainak, akkor hangsúlyoznunk kell: mindez eltérő feladatokat jelent a különböző irodalomtörténeti korszakok vizsgálatakor. Az irodalmi intézményrendszer korabeli állapota, az irodalom közvetítésének eltérő médiumai ugyanis más és más típusú nehézséget jelentenek.⁵⁸ A szokásosan „régii magyar irodalomnak” nevezett időszak, amely több évszázadnyi, belsőleg is igen tagolt folyamatokat fog össze, aligha tárgyalható egységesen: például a szóbeli, illetve írásbeli hagyományozódás technikái egészen mást jelentenek a könyvnyomtatás megjelenése előtt és után – a medialitás átalakulása egyre inkább kiiktathatatlan szempontnak bizonyul az irodalomtörténeti folyamatok jellemzésekor. Ráadásul folyamatosan számolni kell a latinitásnak és a vulgáris nyelvnek a módosuló, funkcionális jellegű viszonyával is.⁵⁹ A speciális forrásadottságokhoz pedig mindenképpen igazodnia kell a feldolgozásnak – hiszen az egyes írói biográfiák tágabb hatókörének megteremtése úgy érhető el, ha folyamatosan tekintettel vagyunk arra, milyen bázis alapján lehetséges az intézménytörténeti szempontok dinamikus megjelenítése.

Innen nézvést sajátos problémát jelent a 18–19. századi magyar irodalom, az a periódus, amelybe Csokonai pályája is beleillesztendő: ekkor indul meg a magyar irodalom – máig meghatározó – intézményrendszerének a kiépülése. Éppúgy erre a bő évszázadra (durván: a 18. század közepétől a 19. század közepéig tartó periódusra) esik ugyanis a folyóirat-kultúra kialakulása és differenciálódásának kezdete, mint ahogy a magyar nyelvű színjátszás állandósulása és intézményesülése, a nagyszombati jezsuita egyetem állami kézbe kerülése, a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítása vagy az az akadémiai mozgalom, amely a Magyar Tudós Társaság létrehozásába torkollott. Egy korábbi eredetű, alapvetően személyi elvű mecénatúra folyamatos fennmaradása mellett ekkor jelentek meg olyan új intézmények is, amelyek lehetővé tettek más típusú, korábban ilyen formában fel nem merülő értelmiségi, művészi (vagy kvázi-értelmiségi, kvázi-

⁵⁵ ENDRŐDI, 1911.

⁵⁶ KISS, 1987–1992.

⁵⁷ Ez utóbbira talán máig a legjobb példa: VÖRÖS, 1958.; a Kazinczy-levelezés eszme- és mentalitástörténeti fölhasználására mindmáig meglehetősen társtalan kísérlet: VÖRÖS, 1996.

⁵⁸ Módszertanilag is tanulságos kísérlet a 15–16. századról: VARJAS, 1982.

⁵⁹ A problémákat a középkori irodalmi gondolkodás kapcsán kiválóan exponálja: TARNAI, 1984. A latinitás és magyar nyelvűség 18. századi viszonyáról lásd még a következő tanulmánykötet dolgozatait: BÍRÓ, 2005.

művészi) életformákat, kihasználván egy létrejövő, nemzeti szintű és ideológiájú mecenatúra lehetőségét.⁶⁰

Az irodalom intézményesülésének ezen folyamata azonban nyilván csak a kerete lehet mindannak, ami a társadalomtörténet dimenziójából belátható, vagy új módon látható be. Az irodalmi intézményrendszer történeti szociológiai elemzése is a magyar irodalomtörténetírás sürgető feladata lenne. Mindez különösen a '60-as években napvilágot látott akadémiai összefoglaláshoz, a közkeletűen *Spenótnak* nevezett hat kötethez⁶¹ mérten feltűnő: ez a hatalmas, kollektív vállalkozás, amelyhez hasonló összefogásra azóta egyszer sem került sor a magyar irodalomtudományban, alapkoncepciójában erősen igazodott a marxista formációelméletre, és az irodalmi folyamatokat osztálykategóriák alkalmazásával kívánta tagolni. Mindez kötetenként eltérő intenzitással és önkénnyel valósult meg, így az egyes kötetek használhatósága és érvényessége is igen eltérő volt, nem is beszélve a népes szerzőgárda által alkotott fejezetek eltérő színvonaláról. Az akadémiai irodalomtörténettel való számvetés egyik lehetséges útja valóban lehetett volna az ideológiai nehezékektől megszabadított történeti szociológiai kategóriák újragondolása és a kapcsolódás a finomabb társadalomtörténeti elemzésekhez – ám a hatkötetes, hiányai ellenére mindmáig érvényesnek tekinthető összefoglalás után nem születtek meg olyan, más vezérelveket követő rendszerezések, amelyek az ott megpendített módszertani kezdeményezések bármelyikét kiteljesítették volna.⁶² Aligha csodálható, hogy ezek után a társadalomtörténeti kiindulás újragondolása is elmaradt.

Az akadémiai irodalomtörténet megírásakor föltáruló nehézségek egyikének fölismeréséből nőttek ki a hazai kritikátörténeti kutatások, amelyek az egyes irodalomtörténeti korszakok irodalomfelfogását kívánták leírni és értelmezni. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetében még a '70-es években, Szauder József irányításával kezdődtek el a kritikátörténeti kutatások; Szauder halála után Tarnai Andor irányította a vállalkozást, majd Tarnai elhunyt után Szörényi László vette át ezt a feladatot, utóbb Tverdota Györggyel megosztva. A kutatás eredménye az *Irodalomtudomány és kritika* című könyvsorozat, amelyben az egyes köteteket Bartók István, Csetri Lajos, Dávidházi Péter, Fenyő István, Kecskeméti Gábor, Kecskés András, Korompay H. János, Németh G. Béla, Szajbély Mihály és Tarnai Andor írták⁶³ – az újabban megindított, egyes kritikusi szemléleteket monografikusan tárgyaló társsorozatban (*Klasszikusok*) egyelőre még csak Bartók István, Gyapay László és Angyalosi Gergely kötete jelent meg,⁶⁴ a másik alsorozatban (*Tanulmányok*) pedig a 18. századi *historia literariá*ival foglalkozó, többszerzős tanulmánygyűjtemény.⁶⁵ Módszertanilag természetesen itt kötetről kötetre újra kellett definiálni a forrásadottságokhoz igazodó megközelítést, mindazonáltal annyi általánosságban is kijelenthető, hogy ez a

⁶⁰ Az írók választott életformájának és társadalmi kontextusának értelmezési lehetőségeiről sok tanulságot hordozó kísérletek (a német irodalom példáján): FERTIG, 1998.; GRIMM, 1992.

⁶¹ SÖTÉR, 1964–1966.

⁶² Erről lásd bővebben: SZEGEDY-MASZÁK, 2001. A 2007-ben Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztésében megjelent, három kötetes irodalomtörténeti tanulmánygyűjteményre emlékeztető, esetleges szerkezete miatt – egyes részletek színvonalassága ellenére is – eleve alkalmatlan arra, hogy ebben az összefüggésben a korábbi akadémiai irodalomtörténetet felváltó munkaként fogjuk föl, bár a jelenlegi magyar irodalomtörténet-írás válságtermékeként kétségkívül egészében is figyelemre méltó: SZEGEDY-MASZÁK, 2007.

⁶³ BARTÓK, 1998.; CSETRI, 1990.; DÁVIDHÁZI, 2004a.; FENYŐ, 1976.; FENYŐ, 1990.; KECSKEMÉTI, 2007.; KECSKÉS, 1991.; KOROMPAY, 1998.; NÉMETH G., 1981.; SZAJBÉLY, 2001.; TARNAI, 1984.

⁶⁴ BARTÓK, 2007.; GYAPAY, 2001.; ANGYALOSI, 2007.

⁶⁵ CSÖRSZ – HEGEDŰS – TÜSKÉS, 2006.

vállalkozás, legalábbis eredeti koncepciója szerint, az egyes irodalmi korszakok irodalomfelfogását elsősorban – a 18. századtól kezdve már szinte kizárólagosan – metaszövegeken (retorikákon, kritikákon, elméleti reflexiókon stb.) és irodalmi vitákon keresztül vizsgálta. Ettől voltaképp egyedül a magyar irodalom legkorábbi időszakával foglalkozó monográfia⁶⁶ tért el erőteljesen, a középkori magyarországi írásbeliség speciális kutatási nehézségeit változtatván módszertani előnnyé. Tarnai Andor az irodalmi gondolkodást még egy általánosabb nyelvhasználati felfogás – történeti rétegzettségében is tagolt – specifikumaként kezelte, nem próbálván meg elszakítani például sem a retorikai oktatástól, sem a rendtörténetektől vagy az oklevélkiadási gyakorlattól. Dávidházi Péter 2004-es Toldy-monográfiája⁶⁷ mindazonáltal már a sorozat koncepcionális újragondolását is jelzi: nem korszakmonográfia ugyanis – még ha annak idején Dávidházi '80-as évekbeli kritikátörténeti előtanulmányai egy egész korszak kritikái normakészletét óhajtották is megragadni⁶⁸ –, hanem egy személy életútja és életműve köré épített, problémacentrikus összefoglalás a nemzeti irodalomtörténet létrejöttének kontextusáról és hatásairól. Dávidházi Péter érdeklődésének a korábbiaktól eltérő fókusza annyiban is megváltoztatta a kritikátörténet korábbi módszertanát, hogy a szerző figyelmet szentelt például olyan, mentalitástörténeti tanulságokat is hordozó, történeti források újraolvasásán alapuló problémának is, mint például Toldy névhasználatának és névmagyarosításának az ügye⁶⁹ – ez pedig arra látszik utalni, hogy a hazai kritikátörténet érzékelné tudta azokat az egyre inkább szűknek bizonyuló diszciplináris határokat, amelyek közé saját magát, elsősorban forrásainak szelektálásával, beszorította.⁷⁰ Ám mindez a legújabb fejlemények közé tartozik; összességében azonban a kritikátörténeti sorozat oly annyira eltérő metodikát követ, hogy – minden egyéb értéke ellenére – aligha járulhatott hozzá a társadalomtörténeti megközelítés integrálásához, Dávidházi könyvének módszertani hatása pedig egyelőre még nem mérhető föl. Az azonban mindenképpen feltűnő, hogy a '90-es években – nem utolsósorban az akadémiai irodalomtörténet szemléleti örökségével való számvetés egyetlen igazán eleven módjaként – az irodalomtörténet-írás szakmai érdeklődése inkább a rekánonizációs folyamatot, azaz az irodalmi értékrend lehetséges átértelmezését tüntette ki a figyelmével: tünetértékű, hogy ez volt az egyetlen olyan általános módszertani kérdés, amely hosszantartó, széles kört megmozgató vitát volt képes kiváltani az *Alföld* című irodalmi folyóirat 1990–1991-es évfolyamában. Ehhez képest egyébként üdvös változás, hogy az *Irodalomtörténeti Közlemények* 2003-as, 2004-es évfolyamában végre kialakult egy valódi elvi-módszertani vita az irodalomtörténet-írás helyzet-meghatározásáról (Bene Sándor, Kecskeméti Gábor, Szilasi László, Takáts József, illetve Dávidházi Péter és Fehér M. István hozzászólásával): ez szintúgy a változás igényét mutatja. Ugyanakkor azonban az is tanulságos, hogy az itt fölvetett módszertani javaslatok között egyáltalán nem szerepelt a társadalomtörténethez való közeledés lehetősége vagy szükségessége...⁷¹

Tehát az irodalomtörténeti biográfiák módszertanának közelítése az újabb társadalomtörténeti iskolákéhoz korántsem megszokott feladat. A kiválasztott személyek ekkor nem elsősorban írói munkásságuk immanens értékei és annak

⁶⁶ TARNAI, 1984.

⁶⁷ DÁVIDHÁZI 2004a.

⁶⁸ Mint például DÁVIDHÁZI 1988.

⁶⁹ Lásd DÁVIDHÁZI 2004a. 315–356.

⁷⁰ Erre egyébként maga Dávidházi is reflektál egy másik írásában: DÁVIDHÁZI, 2004b. 17–19.

⁷¹ Ez egyébként érvényes Takáts József könyvére is, bár mindaz, amit a szerző az antropológiai látásmód szükségességéről elmond, sok mindent integrál a mikrotörténet módszertani tanul-

hatástörténeti vagy fejlődéstörténeti jelentősége miatt lesznek érdekesek: írói, költői teljesítményük abból a szempontból válik fontossá, hogy a nyilvánvaló, hisz folyamatos irodalmi tevékenységgel és kiadott művekkel hitelesített írói ambíció milyen életformával épült egybe. Külön jelentősége van itt a keresésnek, azaz annak, ahogyan az adott író eljut vagy legalább eljutni szándékozik a magához méltónak gondolt, s az irodalom művelését is lehetővé tevő életformához – ez még inkább fontos egy olyan korszakban, mint amilyen Csokonaié volt, amikor alig kínálkoztak kész írói életforma-modellek. Nyilván nem elégedhetünk meg még azzal, ha sikerül bizonyos, a korabeli irodalmi intézményrendszer állapotához igazodó szerepeket leírunk, s ezeket applikáljuk valamelyik íróra; hiszen nem célszerű elhessenteni azt a kételyt sem, hogy vajon mindig azonos-e egy személyiség a szerepeivel.⁷² Érdemes azonban arra törekednünk, hogy az egyén választásának tétjét, a szintén vonzerőt jelentő, mégis elhárított magatartásmintákat és életpályamodelleket is számba vegyük, s megpróbáljuk megérteni a biográfia főhősének identitásképleteit is: a biográfia kapcsán Peter Burke is ezt a kutatási irányt hangsúlyozta.⁷³ Csokonai esetében nem teljesen reménytelen ilyen irányú vizsgálódásokat folytatni.

Ezen a ponton egyébként aligha lehet említés nélkül hagyni Martinkó András egyik megjegyzését sem, amelyben Orbán Ottónak az egyik, az 1973-as évfordulóra írott esszéjét kommentálta egyetértőleg: „*A sors vagy pontosabban: a történelem, a társadalom nem ír neki [Csokonainak – Sz. M.] szerepet, sőt – ami most fontosabb – a magyar és az egész európai irodalom belső öntörvény sége sem.*”⁷⁴ A szavak azonossága sem fedheti azonban el a döntő különbséget: Martinkó itt – egész gondolatmenetének tanúsága szerint – a költői életmű fejlődéstörténeti, költészettörténeti pozíciójáról beszélt, s bár nem értelmezte az esszéisztikus lendülettel használt „szerep” szót, minden bizonnyal erre értette. A mi szempontunkból tehát ennek a kijelentésnek a leginkább az az érdekessége, hogy fölidézésével ki lehet emelni: Csokonainak éppen kora társadalma írt többféle szerepet, amelyet a költő tevékenységének részletes elemzése révén aprólékosan föl is lehet tárni.

A társadalomtörténet és az irodalomtörténet határterületén mozgó életrajz komoly lehetősége, hogy egy történeti jellegű metódusba lehet képes beleilleszteni a források értelmezésének tudatos hermeneutikai dimenzióját. Ilyenformán előnyvé változtatható az, hogy egy irodalomtörténész mást is észrevehet a forrásokban, mint a történész, s így a történetírást is átható „nyelvi fordulat” konzekvenciái talán szervesen beépülhetnek a vizsgálódásba. Az újabb társadalomtörténeti iskolák eleve igen sokat kölcsönöztek a strukturalizmus, a hermeneutika vagy éppen a dekonstrukció irodalomelméleti iskoláitól.⁷⁵ Mindennek pedig következményei vannak az olvasás retorikájára is.⁷⁶ Ezen a ponton pedig egy mikrotörténeti kiindulású írói biográfia mindkét tudományterületről tanulhat, s nemcsak elméletileg, hanem az elemi, gyakorlati nehézségek megoldásában is támpontot kaphat: a történeti forráskritika finom módszereit, esetleg a kvantitatív és kvalitatív összevetések tanulságait éppúgy megfontolhatja, mint ahogyan a szöveginterpretációnak a történeti forrásokra alkalmazásával az ott éppen gyümölcsözőnek bizonyuló retorikai elemzés metódusait is.⁷⁷

ságaiból: vö. TAKÁTS, 2006. 23–38.

⁷² KÖVÉR, 2000. 156.

⁷³ BURKE, 2005. 129–133.

⁷⁴ MARTINKÓ, 1977. 7.

⁷⁵ Ezt jól mutatják Gyáni Gábor módszertani tanulmányai: GYÁNI, 2000.

⁷⁶ Erre kiváló példát mutatnak Tóth Zsombor elemzései: TÓTH, 2006a. és TÓTH, 2006a.

⁷⁷ Ez utóbbi történeti felhasználására példa Lackó Mihály posztumusz kötete: LACKÓ 2001.

Persze – mint minden ilyenét kísérletnek – ennek a jelenleginek is az az egyik legfőbb dilemmája, vajon alkalmas-e az elemzendő forrásanyag arra, hogy választ reméljünk az előzetesen megfogalmazott kérdéseinkre. Nos, az írókra vonatkozó, biográfiailag értékelhető szövegmennyiség esetenként eltérő részletességű lehet. Az anyag kritikai számbavételekor azonban nyilvánvalóan kitűnik, hogy mennyire és egyáltalán mire használható az irodalomtörténet érdeklődését eddig felkeltő életrajzi adatmennyiség, s mely pontokon szükséges – éppen a társadalomtörténeti felhasználhatóság érdekében – új forráscsoportokat vizsgálatba vonni. Különösen fontossá válhat az írók családi hátterének, a felmenők életrajzának rekonstruálása is, hiszen ennek a háttérnek és a személyes pályafutásnak az összevetése rajzolhatja ki azokat a mobilitási stratégiákat, amelyek az írói társadalmi szerephez hozzátartoznak. Vagyis a biográfiának értelemszerűen fel kell adnia azt a hagyományos alapelvet, hogy az író születési dátuma és halálozásának időpontja fogja keretbe a vizsgálatot; az életrajznak kronológiai értelemben túl kell nyúlnia a születés és az elhalálozás aktusán. Már csak azért is, mert az egyes íróknak tulajdonított sajátos, bizonyos társadalmi csoportok vagy rétegek igényeitől befolyásolt szerepek gyakran csak utólagosan alakulnak ki,⁷⁸ s ezeknek – az időnként *post mortem* – megalkotott írói imázsoknak a vizsgálata szintén hozzátartozik a szerzők társadalmi pozíciójának elemzéséhez: gondoljunk csak Csokonai „garabonciás” mivoltának a néprajzi gyűjtésekben felbukkanó, s irodalomtörténészekről csak igen ritkán értelmezett problematikájára. A kronológiai határátlépés másik logikus oka pedig az, hogy számos, mikrotörténetileg jelentős mozzanat értelme csakis a családtörténet folyamatába helyezve válhat világossá. Abban természetesen már jelentős eltérések mutatkozhatnak, hogy a családtagokra vonatkozó adatfeltárássra volt-e példa az egyes írók korábbi életrajzaiban. Ebből a szempontból például kifejezetten jól áll a Petőfi-biográfia, mert a folyamatosan művelt helytörténeti kutatásnak köszönhetően egészen Petőfi dédszüleireig visszamenőleg sikerült megrajzolni a családfát – ami egy nem nemesi származású, ráadásul időközben komoly helyváltoztatást is végrehajtó család esetében nagyon jelentős eredmény.⁷⁹ Ha sikerül ilyen természetű adatokhoz jutni, akkor az így felépülő biográfia immár túlléphet az életrajz tényeinek egyszerű dokumentálásán: a választott és ambicionált írói működést mint a társadalmi intézményrendszer egyik életformát alakító, meghatározó elemét lehet értelmezni.

Martinkó András finom megfigyelése szerint esetünkben az a megválaszolandó kérdés, hogy „*Csokonai tulajdonképpen e tekintetben milyen »poéta« is akar lenni (mert az is evidencia, hogy a magyar írónak poétának kell lennie – vagy románfordítónak, esetleg Dugonicsnak), s miért »bolondság« ez a szándék?*”⁸⁰ Martinkó szerint Csokonai kétféle, egymással keveredő modelljét képzelte el a poétaságból élő költőnek: „*az egyik a (Villon vagy Tinódi típusú) vándorköltőé, a másik a mecénásságból élő »udvari költőé«.*” Martinkó éles szemmel arra is felfigyelt, „*hogy az említett két poéta-életforma egyikének sincs meg a realitása, hogy nálunk irodalomszociológiailag is átmeneti helyzet van, amikor a poétaság csak mellékes időtöltésként, egy »rendes« foglalkozás, illetve vagyon meglétében zhető...*”⁸¹ Ennek a gondolatfutamnak annak elle-

⁷⁸ Jacques Le Goff figyelmeztetett készülő Szent Lajos-monográfiája kapcsán arra, hogy ennek a biográfiának a halál időpontja után huszonhét évvel szabad csak zárulnia, hiszen a szentté avatás aktusa – mivel Lajos nemcsak király, hanem szent is volt – szerves része az életrajznak: LE GOFF, 1998. 107.

⁷⁹ Erre nézvést lásd bővebben KERÉNYI, 1998. 6–8.

⁸⁰ MARTINKÓ, 1977. 12.

⁸¹ MARTINKÓ, 1977. 12.

nére is kivételes jelentősége van a Csokonai-szakirodalomban, hogy Martinkó nem fejtette ki ezt a megfigyelését, csupán egy alapvetően más karakterű, leginkább vitacikknek tekinthető tanulmányban, szinte mellékesen pendítette meg mindezt. Ezzel együtt az általa felvázolt tendenciák, amelyek azért némileg összetettebbnek bizonyulnak a teljes biográfia végigkövetése során, megérdemlik a részletes vizsgálatot. Ennek igazi közege pedig egy újrafogalmazott, társadalomtörténeti kiindulású életrajz lehet.

Metodológiáját tekintve egy ilyen vizsgálat sajátos helyzetben van. A feladat ugyanis eleve igen heterogén anyag áttekintését kívánja meg. Nem egyetlen (vagy legalábbis domináns) forráscsoport finom elemzésére kell ugyanis vállalkoznunk, s nem is visszaemlékezés vagy napló áll rendelkezésünkre, ahol – narratológiai megközelítést alkalmazva – lehetőség lenne a nézőpontok szétválasztására, esetleg a megnyilvánuló mentalitások bemutatására, bevonván más természetű, szokáselvű viselkedési normákat láthatóvá tevő kontrollforrásokat a tipikusság/atipikusság megragadásához. Ám nem is feltétlenül peranyaggal állunk szemben, amely – az eddigi mikrotörténeti szakirodalom tanúsága szerint – a leginkább alkalmas próbaterepe az ilyen típusú elemzéseknek;⁸² bár a 18–19. századi magyar irodalom akár egy ilyen kísérlethez is kínálhatna anyagot, hiszen nem lenne érdektelen például a magyar jakobinusok perének Benda Kálmán által kiadott három kötetét vagy legalább az ott szerepeltetett szövegek némelyikét (például Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című, naplószerkezetű memoárját) mikrotörténetileg elemezni. Általában azonban – s Csokonai esetében is – a feladat inkább az, hogy egy teljes életpálya adatait kell különböző, karakterüket tekintve igen vegyes kútfőkből összerakni – mindazonáltal úgy, hogy valamiképpen feltáruljanak a társadalmi feltételrendszerre adott egyéni reakciók, ráadásul nem feledkezvén el arról sem, hogy a középpontban álló személy író. A feladat sikeres megoldása tehát csak igen komoly forráskritikai erőfeszítések árán lehetséges, hiszen az életpálya különböző fázisait, döntő pillanatait nem ugyanolyan típusú forrásokból lehet megismerni. A vizsgálat szempontjából különösen fontos lehet például annak a megragadása, hogy az író tágabb és szűkebb családjá miképpen integrálódott a társadalomba – hiszen egy ilyen folyamat megértése teheti érthetővé, mi a tétje az irodalmi ambícióhoz választott életformának: ha ugyanis tudjuk azt, hogy nagy valószínűséggel és jó eséllyel milyen pálya befutására nyílt volna lehetőség – mondjuk – a család korábbi generációinak modelljét, esetleg modelljeit követve, az írói működés választásának tétje is világosabb lehet. Ahogyan Jacques Revel megfogalmazta: „Az életrajzot immár nem gondolhatjuk el pusztán a szükségszer ség jegyében – az illető leélte életét, melyet a halál sorssá alakított –, hanem mint lehetőségek mezőjét kell felfognunk, melyek közül a szóban forgó személynek választania kell.”⁸³ Ilyen módon közelíthetjük meg a házastárs családi háttérét is – bár Csokonainál ezzel speciel nem kell számolnunk: lényeges lehet a párválasztás, a házasodás stratégiájának a fölmérése; mint ahogy nem érdektelen a gyermekek életútja sem. Vagyis a személyiségre irányuló érdeklődés akkor kaphatja meg a társadalomtörténeti dimenziót, ha az egyéni sorsalakítás tényezőit egy tágabb családtörténeti kontextusba tudja beágyazni. Legalább ilyen tanulságos lehet az analóg pályafutások egymás mellé helyezése is: az azonos nemzedékhez, esetleg az életpálya bizonyos, meghatározó

⁸² Legutóbb egyébként Kövér György invenciózus tanulmányai mutatták meg, miképpen lehet egy eddig politikatörténeti – sőt, még inkább ideológiai – szempontból értelmezett peranyagot (a tiszaezlári vérvádper anyagát) mikrotörténetileg kiaknázni: KÖVÉR, 2004.; KÖVÉR, 2007.

⁸³ REVEL, [2000]. 69.

pillanatában azonos társasághoz tartozó írók életrajzának párhuzamos analízisa éppúgy komoly tanulságokat hordozhat, mint az azonos társadalmi státuszú személyek sorsának összevetése.

A feldolgozás során számolnunk kell sajátos, narratív forrásokkal is: ilyen a visszaemlékezés, akár önállóan megjelent, s csak az adott személyről szóló írásról van szó, akár pedig egy nagyobb memoár keretébe ágyazott emléktöredékről vagy anekdotáról. Csokonai kapcsán ebből a típusból különösen gazdag anyag áll a rendelkezésünkre. Szerencsés esetben mód nyílhat arra is, hogy ezeket ütköztessük egyéb, recens forrásokkal. Ha azonban erre nincs lehetőség, akkor is kísérletet lehet tenni arra, hogy a memoár narratív szerkezetének megértése révén az adott mozzanatnak az emlékezetben elfoglalt helyét körülírjuk. Ez azért is lényeges, mert így lehetséges meghaladni azokat a narratívákat, amelyek az irodalomtörténeti szakirodalomnak a kultikus irodalomértéssel érintkező darabjaiban rendre felbukkannak, nagyon gyakran úgy, hogy a sztereotípiák az egyik feldolgozásból reflektálatlanul kerülnek át a másikba.

A forráskritikai műveleteknek ilyenformán tekintettel kell lenniük a köztörténeti, intézménytörténeti tendenciákra éppúgy, mint a szövegek befogadásának hermeneutikai dimenzióira; csak így lehetséges ugyanis – legalább részben – kikérülni abból a csapdából, ahová a forrásadottságok zárnak be bennünket. Számos, ideális mikrotörténeti vagy mentalitástörténeti terepnek tűnő irodalomtörténeti eseményről nem áll ugyanis rendelkezésünkre kellően sokoldalú forrásanyag: például semmit nem tudunk arról, hogy amikor Bessenyei György 1782-ben elhagyta Bécsset és visszaköltözött Tiszabercelre, milyen lelkiállapotban volt: csalódásként, veszteségként vagy pedig természetes folyamatként fogta-e fel a hazatérést.⁸⁴ Berzsenyi Dániel nevezetes, 1810-es pesti útjáról, amelyet Weöres Sándor olyannyira jellegzetesnek érzett, hogy beépítette regényébe, a *Psychébe* (1972) is, mindössze két, levélben rögzített leírásunk van (Szemere Páltól és Vitkovics Mihálytól), ám közvetlenül semmit sem tudunk arról, hogy maga Berzsenyi miképpen élte meg vagy miképpen értékelte egykorúan, esetleg utólag az eseményt.⁸⁵ Kazinczy és Kisfaludy Károly 1828-as pesti találkozását az eseményen jelen nem lévő, egy nemedékkal fiatalabb Orlay Petrich Soma festménye jelenítette meg a romantika magyar irodalmának szimbolikus aktusaként – nyilvánvalóan Toldy Ferenc instrukcióit követve, aki ilyen módon tehette saját egykori szerepét megkerülhetetlenné ennél az utólag irodalomtörténeti rangúvá stilizált eseménynél; így válhatott aztán a festményről készített rézmetset az 1859-es Kazinczy-emlékünnepe talán legfontosabb vizuális elemévé.⁸⁶ Mindazonáltal a forráskritikai műveletek főntebb vázolt, árnyalt alkalmazása révén lehetséges, hogy még ezekből az esetekből is társadalomtörténeti következtésekre alkalmas tanulságokat szűrjünk le, vagy legalábbis meg tudjuk ragadni azt a folyamatot, amelynek során a konkrét eseménysor allegorizálása megtörtént.

Ezek a példák egyébként már át is vezetnek egy olyan, lehetséges kutatási területre, amely látszólag ugyan markánsan elkülöníthető a biográfia-írástól, ám nem lehetetlen integrálni az életrajz keretei közé: ezekben az esetekben ugyanis egy vagy több olyan konfliktus értelmezéséről van szó, amely a résztvevők mentalitásának vagy társadalmi státuszának eltérő szerkezetéből fakad – ugyanakkor a konfliktusban érintett személyeknek az irodalom műveléséhez fűződő

⁸⁴ Arról, hogy ennek a kérdésnek a mechanikus kezelése milyen torzításokhoz vezethet, lásd SZILÁGYI, 2002.

⁸⁵ Az eseménysor friss szemléletű elemzését lásd VADERNA, 2004.

⁸⁶ Erről bővebben lásd SZILÁGYI, 2007. 58–64. Vö. még DAVIDHÁZI, 2004a. 293.

viszonya már az irodalmi szövegek hermeneutikai dimenzióit is bevonhatóvá teszi az elemzésbe. Annál is inkább, mert a konfliktusok létéről eleve olyan szövegek tudósítanak, amelyek részben irodalmi művek alkotásában jártas, az ahhoz szükséges retorikai-poétikai ismeretek birtokában lévő literátoroktól származnak, s ilyenformán ezekhez a forrásszövegekhez egy-egy életmű is hozzárendelhető kontextusként. Ez Csokonai esetében különösen jól alkalmazható szempont lehet, hiszen életének bizonyos fordulópontjai éppen egy-egy látványos konfliktus köré rendezve ragadhatók meg. Csokonai ismeretes, az irodalomtörténetben többször megtárgyalt s ilyenformán kinagyított konfliktusai úgy is felfoghatók, mint a nyilvánvaló költői ambíció és kiváltságtudat ütközése a reális társadalmi közeg nyújtotta érvényesülési lehetőségekkel – ilyenformán a konfliktusok értelmezésekor nem kielégítő empatikusan és elfogultan csak Csokonai nézőpontjával azonosulva minősíteni a szituációkat. Itt ugyanis – mint Csokonai életében máskor is – olyan eseményekről van szó, amelyek a költő részéről atipikus, a kortársak és a közvetlen környezet számára jórészt értelmezhetetlen reakciókról árulkodnak, vagyis innen jobban meg lehet érteni azt a hétköznapi mentalitást is, amelyről egyébként csak nehezen lennének információink, s amellyel Csokonai többnyire normaszegő módon ütközött össze.

Természetesen az a feladat, hogy egy egyéni életutat igen sokfelől, olykor rendkívül szórt adatokból kell összerakni, nem újdonság: a biográfusnak, lett légyen szó történeti vagy irodalomtörténeti életrajzokról, mindig is hasonló nehézségekkel kellett megküzdenie. Az a biográfia-típus azonban, amelynek felvázolására az imént kísérletet tettem, mégsem egyszerűen egy történeti igényekkel megalkotott életrajz lenne, amelynek a tárgya – adott esetben – egy íróként elhíresült személy. A feladat ugyanis kifejezetten irodalomtörténeti karakterű, hiszen nincsenek alárendelt helyzetben a történeti-poétikai kérdésfeltevések sem, csupán a gondolatmenetben elfoglalt pozíciójuk sajátos. Bizonyos összefüggések pedig kifejezetten innen nézvést tárulhatnak föl: hiszen a szövegek társadalmi használatának problémáitól, amelyről egy ilyen típusú vizsgálat sok mindent kideríthet, nem függetleníthető az, hogy az egyes írók miféleképpen érzékelik saját műveik közegét, létmódját, s miféleképpen kívánnak igazodni az ehhez elgondolt, tradicionális vagy közkeletű poétikához – vagy éppen fordítva, miképpen akarnak ettől elszakadni. Csokonai esetében ez különösen lényeges lehet az alkalmi költészet művelésének megértésében, hiszen Csokonai életművének mennyiségileg igen jelentős részét teszik ki a különböző társasági alkalmakra (névnapokra, temetésekre stb.) írott művek, s ezeknek a szövegeknek a megértése aligha remélhető kizárólag esztétikai kiindulású vagy szűken értelmezett poétikai karakterű elemzés révén. Ezt egyébként a Csokonai-recepció első szakasza is jól mutatja: Kölcsey nevezetes kritikája például az idesorolható verscsoportról generálisan elmarasztaló véleményt fogalmazott meg, s nem is igen szentelt ezen kívül jelentős figyelmet a kérdésnek, ennek következtében alakított ki az így megmaradt Csokonai-életműről meglehetősen kedvezőtlen értékítéletet. Hiszen abból a nézőpontból, amelyet Kölcsey érvényesíteni kívánt, valóban nem is látható be egy ilyen típusú szöveganyag sajátos poétikai értéke; ez a beállítódás pedig igen erősen rajta hagyta a nyomát a szakszerűsödő és irodalomtörténeti karakterűvé váló Csokonai-szakirodalmon is.⁸⁷

⁸⁷ Az alkalmi költészet különböző műfajainak, műcsoportjainak a poétikáját azért szükséges rekonstruálni, mert más módon ez a szöveganyag megszólíthatatlan marad; ennek a műveletnek a módszertani jelentőségére nézvést igen tanulságos Takáts József hasonló jellegű kísérlete a 19. századi emlékbeszédek elemzésére: TAKÁTS, 2006. 116–128.

Egy mikrotörténeti indíttatású biográfia felől a népszerűség kérdése is újszerű módon látható be – márpedig ez sem elhanyagolható kérdése a Csokonai-recepciónak. A társadalomtörténeti megközelítés lehetővé teheti, hogy eljussunk a koronként változó olvasási módok archeológiájához, vagyis ahhoz, hogy milyen történeti szövegértési metódus mutatkozik meg az egyes életművek (vagy azon belül: bizonyos szövegek) egykorú befogadásában, illetve elutasításában.⁸⁸ Ehhez föl lehet használni a Csokonai-versek közköltészeti jellegű felhasználásának jelenségeit és adatait, hiszen a szövegek másolásában, átírásában, applikálásában jól kitapintható módon mutatkozik meg egy más karakterű Csokonai-értelmezés, mint amilyen az életműre vonatkozó, diszkurzíve kifejtett kritikai beszédmódokban megjelenik. Ez a közköltészeti anyag nyilván kifejtetlen formában, de egyébként igen rétegzett módon rajzol meg egy másféleképpen szűkített *ouvre-t*, hiszen közel sem a Csokonai-életmű egésze lesz tárgya ennek a populáris felhasználásnak, csupán egy része. A szövegkánont tehát meg lehet ragadni, az értelmezési kánon pedig finom elemzési metódusokkal konstruálható meg.⁸⁹ Ez is az irodalmi szövegeknek – ez esetben egyetlen életmű szelektált szövegeinek – a társadalmi felhasználását mutatja meg nekünk. Ilyenformán közelebb juthatunk ahhoz az egykorú retorikai-műfajelméleti rendszerhez is, amely az egyes művek sikerét vagy sikertelenségét szabályozta, és amely elsősorban a gyakorlatban ragadható meg, s nem a preskriptív, normatív szabályozás elemzése során.⁹⁰ Ilyenformán pedig sikerülhet bevonni a nyelvhasználat olyan rétegeit és módusait is ebbe a vizsgálatba, amelyek többnyire kimaradnak a kritikátörténeti megközelítésekben – elsősorban azért, mert a koraujkortól már egyre inkább differenciálódó irodalomkritikai szövegtípusok bősége miatt az ilyesféle adatok céltudatos felkutatása rendkívüli nehézségeket jelent. Szerencsére ma már a 18–19. századi magyar közköltészeti anyag feltárása olyan komoly eredményekre vezetett, hogy nem lehetetlen vállalkozás egy ilyen értelmezés megkísérlése sem.⁹¹

Az irodalomtörténeti biográfia ilyenformán kitüntetett műfaja lehet egy interdiszciplináris megközelítésnek, s ez olyan lehetőségeket kínál, amelyek merőben eltérnek az írói életrajz pozitívista tudományeszméjétől. A mikrotörténeti megközelítés lehetőségei meg egyáltalán nincsenek kimerítve a magyar történeti anyag vizsgálatában sem, irodalomtörténeti hozadékanak pedig még legfőbb a felbecsüléséig vagy megsejtéséig jutottunk el: egy ilyen szempontokhoz igazodó Csokonai-biográfia éppen ezért rendelkezhet igen komoly elméleti-módszertani tétellel.

⁸⁸ Vö. a következő – magyar anyagot egyébként nem tartalmazó – tanulmánykötettel: CAVALLO – CHARTIER, 2000.

⁸⁹ A fogalomhasználat Szajbély Mihálynak a „nyílt kánonról” elmondott terminológiai javaslatát követi: SZAJBÉLY, 2000. 184–185.

⁹⁰ Vö. például Kecskeméti Gábor könyvével, amely a 17. századi halotti beszédeket mint a retorika gyakorlati megvalósulását értelmezi: KECSKEMÉTI, 1998.

⁹¹ Vö. Küllös Imola kutatásainak nagyszabású, monografikus összegzésével: KÜLLÖS, 2004.

Felhasznált irodalom

ADY

- 1982 *Ady Endre összes prózai művei. Újságcikkek, tanulmányok.* XI. Szerk.: LÁNG József. Budapest, Akadémiai, 1982. (*Ady Endre Összes Művei*)

ANGYALOSI

- 2007 ANGYALOSI Gergely: *Ignotus-tanulmányok. Közelítések az „impresszionista kritika” problémájához.* Budapest, Universitas, 2007. (*Klasszikusok. Az irodalomtudomány és kritika társsorozata*)

ASSMAN

- 1995 ASSMANN, Jan: Text und Kommentar. Einführung. In: *Text und Kommentar.* Hrsg.: ASSMANN, Jan – GLADIGOW, Burkhard. München, Fink, 1995. (*Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation, 4.*) 9–33.

BÁLINT

- 2007 BÁLINT Péter: *„Végbúcsúmat tiszta szívvel fogadjátok.” Hátrahagyott följegyzéseim.* Budapest, Széphalom, 2007.

BARTÓK

- 1998 BARTÓK István: *„Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk.” Irodalmi gondolkodás Magyarországon. 1630–1700.* Budapest, Akadémiai – Universitas, 1998. (*Irodalomtudomány és kritika*)
- 2007 BARTÓK István: *„Nem egyéb, hanem magyar poézis.” Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben.* Budapest, Universitas, 2007. (*Klasszikusok. Az irodalomtudomány és kritika társsorozata*)

BENDA

- 2006 BENDA Gyula: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái In: Uő.: *Társadalomtörténeti tanulmányok.* Budapest, Osiris, 2006. 58–66.

BÍRÓ

- 1994 BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* Budapest, Balassi, 1994.
- 2005 *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Szerk.: BÍRÓ Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005.

BOLGÁR

- 2006 BOLGÁR Dániel: Kik vagytok Ti? A magyarországi társadalomtörténetről egy pályakezdő szemével. In: *Történelmi Szemle*, 48. (2006) 3–4. sz. 275–286.

BRUNNER

- 1949 BRUNNER, Otto: *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg. 1612–1688.* Salzburg, Otto Müller, 1949.

BURKE

- 2005 BURKE, Peter: *Was ist Kulturgeschichte?* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2005.

CAVALLO – CHARTIER

- 2000 *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Szerk.: CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger. Ford.: Sajó Tamás. Budapest, Balassi, 2000.

CSETRI

- 1990 CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában.* Budapest, Akadémiai, 1990. (*Irodalomtudomány és kritika*)

CSÖRSZ – HEGEDŰS – TÜSKÉS

- 2006 *Historia litteraria a XVIII. században.* Szerk.: CSÖRSZ Rumen István – HEGEDŰS Béla – TÜSKÉS Gábor. Budapest, Universitas, 2006. (*Irodalomtudomány és kritika. Tanulmányok*)

DÁVIDHÁZI

- 1988 DÁVIDHÁZI Péter: A „bevégzett tények” felülbírálata. A kritikátörténet kor-szakformáló elve. 1849–1867. In: *Forrádalom előtt – kiegyezés előtt. A magyar pol-gárosodás az abszolútizmus korában.* Szerk.: NÉMETH G. Béla. Budapest, Gondolat, 1988. 79–98.
- 2004a DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalom-történet.* Budapest, Akadémiai – Universitas, 2004. (*Irodalomtudomány és kritika*)
- 2004b DÁVIDHÁZI Péter: Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya. Pozitivisták kötődé-seink egy szakmai vita fényében. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 108. (2004) 1. sz. 3–55.

DEBRECZENI

- 1993 DEBRECZENI Attila: *Csokonai, az újrakezdések költője. A felvilágosult szemléletmód fordulata az életm. ben.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1993.

DOMBY

- 1955 DOMBY Márton: *Csokonai élete és kortársak emlékezései Csokonairól.* Szerk.: VARGHA Balázs. Budapest, Magvető, 1955.

ENDRŐDI

- 1911 ENDRŐDI Sándor: *Petőfi napjai a magyar irodalomban. 1842–1849.* Budapest, Kunossy, Szilágyi és társa, 1911. (*Petőfi-könyvtár*, 29–30.)

FENYŐ

- 1976 FENYŐ István: *Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődé-se. 1817–1830.* Budapest, Akadémiai, 1976. (*Irodalomtudomány és kritika*)
- 1990 FENYŐ István: *Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése. 1830–1842.* Budapest, Akadémiai, 1990. (*Irodalomtudomány és kritika*)

FERENCZ

- 2005 FERENCZ Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete. Kritikai életrajz.* Budapest, Osiris, 2005.

FERTIG

- 1998 FERTIG, Ludwig: *Abends auf den Helikon. Dichter und ihre Berufe.* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1998.

GESTRICH

- 1988 GESTRICH, Andreas: Einleitung: Sozialhistorische Biographieforschung In: *Bio-graphie – sozialgeschichtlich. Sieben Beiträge.* Hrsg.: GESTRICH, Andreas – KNOCH Peter – MERKEL Helga. Göttingen, Vandenhoeck – Ruprecht, 1988. 5–28.

GRIMM

- 1992 *Metamorphosen des Dichters. Das Selbstverständnis deutscher Schriftsteller von der Aufklärung bis zur Gegenwart.* Hrsg.: GRIMM, Gunter E. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1992.

GYAPAY

- 2001 GYAPAY László: „A’ tisztább ízlésnek regulájival.” *Kölcsey kritikusai pályakezdése.* Budapest, Universitas, 2001. (*Klasszikusok. Az irodalomtudomány és kritika társ-sorozata*)

GYÁNI

- 1999 GYÁNI Gábor: Tragédia két felvonásban (Kövér György: Losonczy Géza). In: *Holmi*, 11. (1999) 3. sz. 387-393.
- 2000 GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000.

HALMOS

- 2004 HALMOS Károly: Vita a Bevezetés a társadalomtörténetbe című kötetéről. [Halmos Károly hozzászólása]. In: *Korall*, (2004) 15-16. sz. 348-349.

HÄNTZSCHEL – ORMROD – RENNER

- 1985 *Zur Sozialgeschichte der deutschen Literatur von der Aufklärung bis zur Jahrhundertwende. Einzelstudien*. Hrsg.: HÄNTZSCHEL, Günter – ORMROD, John – RENNER, Karl. N. Tübingen, Max Niemeyer, 1985.

HERMANN

- 2007 HERMANN Zoltán: „...az élet nem Román és a’ Román nem élet...”, avagy Vitéz Mihály gyötrelmei. In: „’S végre mivé leszel?” *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály bicentenáriuma alkalmából*. Szerk.: HERMANN Zoltán. Budapest, Ráció, 2007. (Ráció – Tudomány, 10.), 181-197.

HEYDEBRAND – PFAU – SCHÖNERT

- 1988 *Zur theoretischen Grundlegung einer Sozialgeschichte der Literatur. Ein struktural-funktionaler Entwurf*. Hrsg.: HEYDEBRAND, Renate von – PFAU, Dieter – SCHÖNERT, Jörg. Tübingen, Max Niemeyer, 1988.

JANKOVITS

- 1998 JANKOVITS László: Janus Pannonius filozófiai alapműveltségéről. In: *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*. Szerk.: JANKOVITS László – KECSKEMÉTI Gábor. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998. 25-35.
- 2002 JANKOVITS László: *Accessus ad Janum. A m értelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*. Budapest, Balassi, 2002. (Humanizmus és reformáció, 27.)

JUHANI NAGY

- 2007 JUHANI NAGY János: *Mihály könyve*. Orfú, Szamárfül, 2007.

KECSKEMÉTI

- 1998 KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet, A magyar nyelv halotti beszéd a 17. században*. Budapest, Universitas, 1998.
- 2007 KECSKEMÉTI Gábor: „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16-17. században*. Budapest, Universitas, 2007. (Irodalomtudomány és kritika)

KECSKÉS

- 1991 KECSKÉS András: *A magyar verselméleti gondolkodás története, A kezdetektől 1898-ig*. Budapest, Akadémiai, 1991. (Irodalomtudomány és kritika)

KERÉNYI

- 1998 KERÉNYI Ferenc: *Petőfi Sándor élete és kora. Életrajzi album*. Budapest, Unikornis, 1998.
- 2008 KERÉNYI Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2008.

KISÉRY

- 2007 KISÉRY András: Könyvek Shakespeare-ről. In: *Holmi*, 19. (2007) 1. sz. 93-105.

KISS

1987–92 *Petőfi-adattár*. I–III. kötet. Szerk.: Kiss József. Budapest, Akadémiai, 1987–1992. (A magyar irodalomtörténet-írás forrásai, 11.; 12.; 15.)

KLANICZAY

1985 KLANICZAY Tibor: A nagy egyéniségek humanista kultusza a XV. században. In: Uő.: *Pallas magyar ivadékai*. Budapest, Szépirodalmi, 1985. 41–58.

KOROMPAY

1998 KOROMPAY H. János: A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása. Budapest, Akadémiai–Universitas, 1998. (*Irodalomtudomány és kritika*)

KÓSZEGHY

2008 KÓSZEGHY Péter: *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*. Budapest, Balassi, 2008.

KÖVÉR

2000 KÖVÉR György: Biográfia és történetírás. In: *Aetas*, 15. (2000) 3. sz. 150–156.

2004 KÖVÉR György: Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén. In: *Korall*, (2004) 17. sz. 5–42.

2007 KÖVÉR György: Performációk II. „Nemesi társadalom” Tiszaeszláron a jobbágy-felzabádítás után. In: *Korall*, (2007) 27. sz. 110–150.

KÜLLŐS

2004 KÜLLŐS Imola: *Közköltészet és népköltészet. A XVIII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító m. faj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest, L'Harmattan, 2004. (*Szóhagyomány*)

LACKÓ

2001 LACKÓ Mihály: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2001. (*A múlt ösvényén*)

LE GOFF

1998 LE GOFF, Jacques: Wie schreibt man eine Biographie. In: BRAUDEL, Fernand – ZEMON DAVIS, Natalie – FEBVRE, Lucien – GINZBURG, Carlo – LE GOFF, Jacques – KOSSELLECK, Reinhart – MOMIGLIANO, Arnaldo: *Wie Geschichte geschrieben wird*. Berlin, Klaus Wagenbach, 1998. (*Wagenbachs Taschenbuch*, 326.) 103–112

LEPETIT

[2000] LEPETIT, Bernard: Építészet, földrajz, történelem. A lépték használatai. Ford.: Czoch Gábor. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Debrecen, Csokonai, [2000]. (*Csokonai Új História*) 33–50.

LEVI

2000 LEVI, Giovanni: A mikrotörténelemről. Ford.: Sajó Tamás. In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Szerk.: SEBŐK Marcell. Budapest, Replika Kőr, 2000. 127–146.

MARTINKÓ

1977 MARTINKÓ András: Vitéz Mihály siratása. Képzelt monológ egy Csokonai-émlékülésen. In: Uő.: *Teremtő idők*. Budapest, Szépirodalmi, 1977. 5–54.

MOCSÁR

1973 MOCSÁR Gábor: A váradi temetés. Közelítés egy soha meg nem íródó Csokonai-dramához. In: *Tiszatáj*, 27. (1973) 11. sz. 53–66.

NÉMETH G.

1981 NÉMETH G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. A ki-egyeztéstől a századfordulóig.* Budapest, Akadémiai, 1981. (*Irodalomtudomány és kritika*)

NÉMETH

1990 NÉMETH György: Szapphó és versei. In: *Szapphó fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul.* Szerk.: NÉMETH György. Budapest, Helikon, 1990. 172–185.

Ö. KOVÁCS

2003 Ö. KOVÁCS József: A társadalomtörténet németországi útjai. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris tankönyvek*) 167–186.

REVEL

[2000] REVEL, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Szerk.: CZOCH Gábor – SONKOLY Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen, [2000], (*Csokonai új história*) 51–70.

ROHONYI

1975 ROHONYI Zoltán: *A magyar romantika kezdetei.* Bukarest, Kriterion, 1975.

SÁNDOR

1945 SÁNDOR István: *Író és társadalom. Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből. I. rész: Főúr és nemes.* Szeged, Szigeti, 1945.

SCHEIN

2008 SCHEIN Gábor: Az életrajzok visszatérése? In: *Jelenkor*, 51. (2008) 7. sz. 965–974.

SCHÖNERT

2007 SCHÖNERT, Jörg: Vom gegenwärtigen Elend einer Sozialgeschichte der deutschen Literatur In: Uő.: *Perspektiven zur Sozialgeschichte der Literatur. Beiträge zu Theorie und Praxis.* Tübingen, Max Niemeyer, 2007. 5–22.

SIMON

2006 SIMON Zoltán Boldizsár: A mikrotörténezséről. A történetírás konfliktusa a filozófiai abszolút ésszel. In: *Sic Itur ad Astra*, 18. (2006) 1–2. szám, 9–42.

SINKÓ

1965 SINKÓ Ervin: *Csokonai életm ve.* Novi Sad, Forum, 1965.

SÓTÉR

1964–66 *A magyar irodalom története.* I–VI. Szerk.: SÓTÉR István. Budapest, Akadémiai, 1964–1966.

SZABÓ

1984 SZABÓ Magda: A macskák szerdája. Egy Csokonai-dráma stációi. In: *Jelenkor*, 27. (1984), 11. sz. 1125–1131.

SZAJBÉLY

2001 SZAJBÉLY Mihály: „*Idzadnak a magyar tollak*”. *Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig.* Budapest, Akadémiai – Universitas, 2001. (*Irodalomtudomány és kritika*)

2005 SZAJBÉLY Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után.* Budapest, Universitas, 2005.

SZEGEDY-MASZÁK

2007 A magyar irodalom története. I-III. Szerk.: SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest, Gondolat, 2007.

SZIJÁRTÓ

2003 SZIJÁRTÓ M. István: A mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk.: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris tankönyvek*) 494–513.

SZILÁGYI

2000 SZILÁGYI Márton: Filológia, irodalomtörténet, kanonizáció. Klasszikus módszer-tudat és új kihívások között. In: *Helikon*, 11. (2000) 564–572.

2002 SZILÁGYI Márton: Irodalomtörténeti megjegyzések [Für Lajos A berceli zenebo-na című művéről]. In: *Korall*, (2002) 9. sz. 238–243.

2007 SZILÁGYI Márton: Összeköt vagy elválaszt? A generáció mint irodalomtörténeti magyarázóelv. *Híd*, 67. (2007) 11. sz. 53–64.

TAKÁTS

2006 TAKÁTS József: *Módszertani berek. Írások az irodalomtörténet-írásról*. Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006. (*Jyväskylä Studies in Humanities*, 65.)

TARNAI

1984 TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1984.

2004 TARNAI Andor: A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása [első megjelenés: 1961]. In: Uő.: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. Budapest, Universitas, 2004, (*Historia litteraria*, 16.) 5–31.

TÓTH

2006a TÓTH Zsombor: The Making of... hogyan készül(t) Mohács? avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása – megjegyzések irodalomtörténet-írásunk Mohács-képéhez. In: Uő.: *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. Kolozsvár, KOMP-PRESS– Korunk Baráti Társaság, 2006. 9–52.

2006b TÓTH Zsombor: Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához. Esettanulmány. In: Uő.: *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*. Kolozsvár, KOMP-PRESS – Korunk Baráti Társaság, 2006. 53–81.

VADERNA

2004 VADERNA Gábor: Egy csók és más semmi. Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása. In: *Holmi*, 16. (2004) 10. 1217–1234.

VARGA

2000 VARGA László: Életrajz-kutatás és irodalomelmélet. In: *Visszapillantó tükör. Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*. Szerk.: KERÉNYI Ferenc – KECSKEMÉTI Gábor. Budapest, Universitas, 2000. 318–323.

VARJAS

1982 VARJAS Béla: *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Budapest, Akadémiai, 1982.

VOVELLE

1998 *Der Mensch der Aufklärung*. Hrsg: VOVELLE, Michel. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 1998.

VÖRÖS

- 1958 VÖRÖS Károly: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. Budapest, Akadémiai, 1958. (*Irodalomtörténeti füzetek*, 17.)
- 1996 VÖRÖS Károly: Kazinczy és a magyar múlt. In: *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 4. sz. 331–340.

WEST

- 1999 WEST, Martin L.: *Szövegkritika és szövegkiadás*. Ford.: Bolonyai Gábor. Budapest, Typotex, 1999.

ZEMON DAVIS

- 1998 ZEMON DAVIS, Natalie: Schwindler in neuem Gewand. Remakes von Betrugsgeschichten von Martin Guerre bis Sommersby. In: *Uő.: Lebensgänge*. Berlin, Klaus Wagenbach, 1998. 57–74.
- 1999 ZEMON DAVIS, Natalie: *Martin Guerre visszatérése*. Ford.: Lafferton Emese – Sebők Marcell. Budapest, Osiris, 1999. (*Mikrotörténelem*)

Halmos Károly

Hagenström mint ideál

A szépirodalom társadalomtörténeti elemzésének lehetőségei¹

HOGYAN RAGADHATÓ MEG egy tőkés család (társadalom)története? Pontosabban hogyan alkotható meg a családi kapitalizmus családjának az ideáltípusa szépirodalmi szövegekre támaszkodva, és ha megalkotható, akkor miben áll? Tanulmányom erre keresi a választ: először az ideáltípus fogalmát értelmezem, majd az irodalmi alkotások társadalomtörténeti kiaknázásának lehetőségeit mérlegelem közgazdaságtani érveket is mozgósítva, végül megkísérlem Thomas Mann *A Buddenbrook-ház* című regényére támaszkodva felépíteni az ideáltípust, ám nem a címadó familia történetének elemzésére vállalkozom, hanem ellenlábasait, a Hagenströmöket tekintem „ideálnak”.

Az ideáltípus előállítása

Az ideáltípus eszmei – de nem eszményi – konstrukció, fogalom, de nem a kategóriákból levezethető fogalomvilág része. Weber – miként az emlékezetes – az ideáltípust mint történeti vizsgálat eszközét abból a célból fejlesztette ki, hogy a csak homályos megérzések alakjában előttünk lebegő lehetséges összefüggéseket „*olyan világosan fogalmazzuk meg, amennyire ez bármely történeti jelenség kimeríthetetlen sokrétűségéhez képest egyáltalán lehetséges*”. Útmutatása szerint a történeti fogalmakat lépésről lépésre kell megalkotni egyedi alkotórészeikből, amelyeket a történeti valóságból kell kiemelni. Az ideáltípus elméleti építmény. Nem több, mint orientáló eszköz, technikai segítség a terminológia tisztázásához és az áttekintéshez, illetve arra, hogy az éppen vizsgálandó történelmileg egyedit hozzá mérhessük.²

A történész szabadsága abban áll, hogy az ideáltípust – Weber szóhasználataival – „*kulturális lehetőségei*”, „*kulturális jelentősége*” felől, tehát az utókor érdeklődésének és értékvilágának figyelembe vételével alkossa meg. Az ideáltípus végső soron nem különbözik attól, amit történelmi fogalomnak szoktunk nevezni, csak – túl azon, hogy nyilvánvalóvá teszi, miszerint nem tudományos fogalomról van szó – explikálja a rendszerint hallgatólagos történészi eljárást.³ Bár a weberi meghatározás nem mondja ki, a történetiség miatt az ideáltípus fogalomalkotás föltétele a köznyelvi megformáltság és a közismertség.

Az ideáltípus weberi fölfogását alkalmazni törekedvén azonban egy kérdést mindenképpen tisztázni kell. Lehet-e szépirodalmi alkotás az ideáltípus alapja, ha Weber határozottan a történeti valóságot jelöli meg nyersanyagforrásként.

¹ A tanulmány az Új Mandátum Könyvkiadó gondozásában megjelenő *Családi kapitalizmus* című könyvem részeként készült. A kötet a Baumgarten-dinasztia történetét dolgozza fel.

² WEBER, 1982.

³ WEBER, 2005.

Lehet-e egy egyénileg, tudatosan, célratorően szerkesztett, teremtett világot a kollektívan, nem tudatosan, egyének célirányos tevékenységének, cselekedeteinek nem szándékolt következményeként megteremtődött történeti világra vonatkoztatni? Válaszom rövid: igen; de hogy miért és miként, az hosszabb indokolást igényel.⁴

Szépirodalom és történeti forrásérték

Költészet és történelem viszonya a kezdetektől fogva komoly, újra és újra fölmerülő kérdés. Már a régi görögök is... Arisztotelész Poétikájában úgy foglalt állást, hogy a történetírás megtörtént, a költészet pedig lehetséges dolgot beszél el. *„Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosot, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el. Az általános az, ahogy egy bizonyos ember bizonyos meghatározott módon beszél vagy cselekszik, a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint, s erre az általánosra törekszik a költészet, bár egyéni neveket gondol ki; az egyedi viszont az, hogy például mit tett ténylegesen Alkibiadész, vagy milyen élményben volt része.”*⁵ Nyilván a „meg nem történt lehetséges” és a lehetetlen közötti bizonytalanság az, ami Max Weibert is arra készítette, hogy az ideáltípust a történeti valósághoz igyekezzen kötni.

Ettől a megszorítástól el kívánok szakadni. Ehhez előjáróban meg kell említenem, hogy az irodalom és a művészetek esztétikán kívüli, általánosabb kultúratudományi szemléletű megközelítése már régi program.⁶ Hazánkban az irodalmárok között ismert képviselője a régiek közül Farkas Gyula és Komlós Aladár,⁷ napjaink kutatói közül megemlíthető Fábri Anna⁸ mellett például Szilágyi Márton.⁹ A történészek munkái között rövid, de klasszikus tanulmány Vörös Károlyé.¹⁰ Kövér György például egy memoár a fikció különböző (autorizált, riporteri, írói) fokain álló változatait vetette össze a levéltári dokumentumokkal.¹¹ A klasszika-filológia áttekintésére nem vállalkozom, Hahn Istvánt csak példaként hozom.¹² A nemzetközi irodalom nyilván nagyon széles. Csak a magyarul megjelentek közül megemlítem Hauser Arnoldot, Leo Löwenthalt, Joan Rockwellt és Pierre Francastelt.¹³ A kérdés, amelyet a továbbiakban vizsgállok, az, vajon fölhasználhatók-e szépirodalmi – vagy akár általánosabban – művészi alkotások történeti forrásként, s ha igen, akkor mik volnának alkalmazásuk fölletei. Háromféle igenlő választ ismertetek.

A gyakorló történészek általában akként felelnek, hogy a fikciós művek is lehetnek források – sőt kiváló források lehetnek – abban az esetben, ha a fikciót sikerül valamiként a valóság talajára visszavezetni. Az irodalmároktól sem áll vagy legalábbis állt távol azonban, hogy korszerű művészeti fejleményként te-

⁴ A gondolatmenetet részletesen kifejtettem: HALMOS, 2006.

⁵ ARISZTOTELÉSZ, 1993. IX.

⁶ A történelmi tárgyú szépirodalmi művek könyvészete: DÉZSI, 1987. Jó pár hasonló érdekű télt sorol fel: HALMOS, 1994.

⁷ Farkas Gy. ki is mondta, hogy számára nem az esztétikai érték az elsődleges – v. ö. TAMÁS, 1995. 128.; KOMLÓS, é. n., 16.

⁸ FÁBRI, 1991.

⁹ V. ö. SZILÁGYI, 2007. különösen 7–25. Szilágyi foglalkozott a források szövegszerűségének kérdésével is: lásd SZILÁGYI, 2008.

¹⁰ VÖRÖS, 1990.

¹¹ KÖVÉR, 2002.

¹² HAHN, 1985.

¹³ HAUSER, 1969.; LÖWENTHAL, 1973.; ROCKWELL, 1980.; FRANCASTEL, 1972.

kintsenek a szociális élet és a társadalmi tagozódás hitelességet sugalló leírására. Egyikük például maradandó irodalmi emlékek minősített egy regényt, melyről kijelentette, hogy abban a szerző egy „ember sorsában idézi föl a korszakot jelentő eseményeket és háttérül adja annak a világnak olyan szabályszer és pontos környezet- és helyzetrajzát, mintha egy történetíró alaposága vezetne volna az 'ihlet' mesterét”.¹⁴

Bő fél évszázaddal ezelőtt Török Pál meg is kísérelte a Jókai-regényeket történeti kútfőként hasznosítani.¹⁵ Írása Jókai Mór regényeinek kiaknázását a következő módon képzei el: „*Jókai regényeinek – mint írja – történeti m ben való értékesítésére van egy megbecsülhetetlen segédeszközünk. A szemüveg. Jókai híres volt arról, hogy mindent rózsaszínben lát. Tegyük föl hát az ő olvasása közben olyan fénysz – ró szemüveget, amely a rózsaszínt »nyeli«.* És most vegyük kézbe a Gazdag szegényeket. Milyen rémesen vigyorog belőle felénk a halálfej! [...] az amerikai gyorsasággal épülő Pestnek azóta statisztikából számszer en ismert lakásnyomora ez, fénykép h séggel, h még abban a részletben is, hogy a pesti utcaseprők zöme tót legény volt a múlt század derekán.”¹⁶

Török Pál megközelítése kezdetleges, mert egy módszertani bakugrást tartalmaz. E megközelítés szerint Jókai művei társadalmi tények történeti forrásai, de hogy mik ezek a tények, az csak utólag derül ki, amikor a szövegvilágon kívüli autoritás is ekként mutatta föl őket. Általánosabban fogalmazva tehát: Török szerint a szépirodalom valójában csak megerősíteni tudja tudásunkat, de a normálvilágra vonatkozó új tudást nem hoz létre.

Kósa László hasonló, de jóval kifinomultabb eljárásának célja kifejezetten „a szépirodalmi m vek történeti és szociográfiai forrásértékének kérdésköréhez szempontokat nyújtani”.¹⁷ Írása végén komoly biográfiai érveket sorakoztat föl amellet, hogy a környezetrajz, a szereplők tárgyai és viselkedése „azok a részletek, amelyek a m esztétikai értékétől függetlenül önálló adatközlésként is fölfoghatók”. Az „életmód, a megszólítások és a tegezés-magázás rendszere, az egymás közötti érintkezések, a településkép, a lakáskörülmények leírása, hétköznapi gesztusok, észjárás, naponta gyakorolt viselkedési és magatartásformák” az életnek azok a területei, „amelyeket a levéltárakban őrzött anyagok, a klasszikus történeti források alapján nem vagy alig lehetséges rekonstruálni, a szépirodalomban viszont találkozhatunk megőrkítésükkel”. A realista megközelítés végső problémája azonban megmarad: ha „a szépirodalmi m történeti forrásként” használatik, akkor „elsősorban azok a részletek jöhetnek számításba, amelyek más forrásokkal és korábbi kutatási eredményekkel összevetve, hitelesnek bizonyulnak”.¹⁸

Az iménti példák alkotják azt a választípust, amelyiket, jobb híján, a „realista” címkével látok el. Az eddigiekben a megfeleltetés létjogosultsága azon alapult, hogy az elbeszélő ének mögött van egy-egy polgári személy (s még mögötte egy-egy természetes ember), akik a személy-szöveg viszony független változói. Az elgondolásnak van egy gyöngye pontja. Előfordulhat, hogy a természetes ember nem vadember, nem *Naturbursch*, hanem érdeklődése tárgya után korábbi szövegekben kutató személy.¹⁹ (Interjúzással foglalkozó kutatók a megmondhatóí, hány esetben fordult elő gyakorlatukban, hogy interjúalanyuk fölkészült a beszélgetésre – *ad absurdum* magának a kérdezőnek a műveiből). Emiatt tulajdonképpen csak egy olyan eset van, amikor irodalmi mű közvetlenül forrás lehet,

¹⁴ KOZOCSA, 1935. 90–91. V.Ö. HANKISS, 1934a. 12–19.

¹⁵ TÖRÖK, 1943.

¹⁶ TÖRÖK, 1943. 203.

¹⁷ KÓSA, 2003. 320.

¹⁸ KÓSA, 2003. 338.

¹⁹ V.Ö. E. CSORBA, 2006.

még hozzá a „kulcsmű” esetében.²⁰ Bizonyos értelemben a realista megoldáshoz sorolható az a fölfogás, amelyik egy író társadalomszemléletét mint az író személy saját osztálya lelkületének megnyilvánulását értelmezi.²¹

A realista előföltéves nem eleve rosszabb vagy jobb, mint a többi, amelyekről még szó esik. Célszerűségét kell mérlegelni. E tekintetben az ellene szóló legjobb érvet a történeti néprajzos Szilágyi Miklós fogalmazta meg egy szociográfiai munka forrásértékét mérlegelő tanulmányában.²² Szilágyi Miklós a *Puszták népe* mint fikciós mű forrásértékével kapcsolatos problémát ott látja, hogy személyeséget tükröző részek keverednek a közvetett tapasztalatot fölhasználó komponált részekkel. Mintha az elbeszélő én mögött nem az egyetlen Illyés Gyula állna, hanem – a cikk írójának szép megfogalmazásával – több élet is volna. A kompozíciós szándék hat az időkezelésre, ami éppen az egyik legfontosabb téren, a változás ábrázolásában nehezíti meg a történész dolgát. A forrást kereső történész dilemmája a következő: minél megszilárdultabb egy toposz, annál nagyobb a bizonyító ereje, viszont minél tartósabb, minél kiterjedtebb, annál kevésbé korhoz és helyhez kötött – annál kevésbé történeti.

A szépirodalom forrásértékét illetően a második felelettípus az, amelyiket – ugyancsak jobb szó híján – „strukturálistának” neveztem el. Arthur Erwin Imhof *Elveszített világok* című tanulmányában²³ a tartalomelemzés módszerével tartja a fikciót mint forrást kiaknázhatónak: „*Semmiféle ilyenkor ajánlatos óvatosság nem mond ellent annak, hogy megnézzük, milyen gyakran esik szó ezekben a [Grimm – H. K.] mesékben olyan dolgokról, amelyek szakmájánál fogva oly ismerősek a mindennapok történetével foglalkozó történészek.*”²⁴ Az *Alltagshistoriker* A. E. Imhof néhány festmény „vallatása” során azt állapítja meg, hogy a műalkotásokból ki-hámozhatók bizonyos üzenetek, melyek az alkotás megszületésének korára vonatkozó ismeretek birtokában értelmezhetők. Ama kérdés kapcsán, vajon egy zsánerképről megállapítható-e „*felekezeti különbség az ábrázolt családnagyság alapján*”, Imhof válasza szerint nem kell, hogy tudásunk legyen arról, vajon a képen szereplő család normálvilágunkban létezett-e; elég azt tudni, hogy a festők törekedtek arra, hogy műveik bizonyos morális tartalmat hordozzanak.²⁵

Valamivel általánosabban megfogalmazva: Imhof szerint van olyan, hogy egy szövegből durkheimi értelemben vett társadalmi tény olvasható ki. Ez akkor lehetséges, ha az adott társadalmi tény egyben közvélekedés is. Ezalatt – az Émile Durkheimet explicálój Csontos László nyomán²⁶ – azt értem, hogy vannak olyan tudattartalmak, amelyek tényként viselkednek. Ilyen tudattartalom például a közvélemény, ami egy társadalom tagjainak arra vonatkozó vélekedése vagy tudása, hogy mi a társadalom többi tagjainak vélekedése vagy tudása egy adott kérdésben – függetlenül attól, hogy van-e a társadalomnak akár egyetlen tagja is, akinek az adott kérdésben a közvélekedéssel megegyező álláspontja volna. Ilyen jellegű vizsgálat volt például, amikor Bartók István a 17. századi társadalomnak a saját társadalmi rétegződéséről alkotott képét tárta föl.²⁷

A hazai irodalmat illető példa Fábri Anna *Jhái-Magyarország* című kötete. Ez a mű tulajdonképpen a szerző életével egy időben játszódó Jókai-regények hőse-

²⁰ V.ö. LŐRINCZY, 2005.

²¹ NAGY, 1935.

²² SZILÁGYI, 1998. Köszönet Szilágyi Mártonnak, hogy a cikke fölhívta a figyelmemet.

²³ IMHOF, 1992. 17.; 77.

²⁴ IMHOF, 1992. 77.

²⁵ IMHOF, 1992. 89–94.

²⁶ CSONTOS, 1999. 19–25.

²⁷ Például BARTÓK, 1996.

inek életrajzi lexikona, és e lexikon adatainak – régiesnek ható kifejezéssel – morálstatisztikája. Fábri Anna sokoldalú – „szociológiai, társadalomlélektani, m velődéstörténeti (sőt, némelykor statisztikai) szempontok”²⁸ szerinti – megközelítése a Jókai-életmű szövegvilágára úgy tekintett, mintha a cselekmények, jellemek „közvetlenül utalnának vissza a valóságra”.²⁹ Más megfogalmazásban: mintha Jókai Mór kultúrantropológusként egy olyan világról tudósított volna, amelyre nekünk, normálvilágbelieknek nincsen rálátásunk, s amelynek pusztá létéről is csak a résztvevő megfigyelő beszámolóiból értesülhetünk. „*Korának milyen képét örököltette meg m veiben a 19. század legnépszerűbb magyar írója [...]?*”³⁰ – kérdezi tanulmánya legelején az alternatív világ vizsgálója, s a „képét” birtokos jele arra utal, hogy Jókai világa és a normálvilág között megfeleltethetőség – nevezetesen a teremtettség – áll fenn.

Irodalmiasabb megfogalmazásban is bemutatva e szemléletmódot: „*A századforduló magyar nemzeti öntudatának hordozója a konzervatív szellem középosztály. Emberanyaga a régi magyar nemességnek s a jórészt indigena városi polgárságnak sajátos vegyülete; ehhez képest egész szellemi világát is a patricius és a gentry szépségideáljainak összeolvadása: egy mind határozottabb arcú magyar polgári arisztokratizmus vonásai határozzák meg. Magyar világhépeire mind határozottabban rányomja osztályszelleme bélyegét: történelmi öntudata, magyar államgondolata, társadalmi magatartása, vágyai és illúziói mind ezt az eszményt tükröztetik. Jókai e szellem irodalmának első hőse. Példátlan rugalmassággal tudott azonosulni közönségével; olyannak rajzolta, amilyennek az látni szerette magát: tüzes hazafinak és országgló úrnak. [...] Jókai kezdeményein m - velt rétegek, a 'nemzeti elit' irodalma épült fel.*”³¹

E „strukturalista” fölfogást átmenetnek tekintem az első, „realista” és a következő, „genialistának” nevezendő harmadik típus között. Ez utóbbit érzékletesen tárja elénk Hankiss János. Fölfogása szerint az olvasó halhatatlanságáról van szó, amely „[...] fontosabb és hatalmasabb az író halhatatlanságánál. Egy olvasótábor 'tükröződik' egy kor irodalmában, kifejezti magát azokkal a kiváló tehetségekkel, akik ilyen kifejezésre, azaz megörökítésre születtek. Az átlagember nem törődne annyira, hogy 'realis'-e a m , ha nem az ő korának arcképéről, az ő kollektív továbbéléséről volna szó. Ebben az irodalmi túlvilágban a hatalmasok megalázkodnak a tömeg jellegzetes egyede előtt; akinek mondanivalója volt, amit nem hallgatott meg senki, beszélni kezdhet valamely regényhős ajkaival; divatok éke alá gy rt, értékes és mély mozgalmak diadalmasan kerülhetnek el egy más kor felszínén az irodalom halhatatlanságában.”³² Kicsit szárazabban: ha az eddig vázolt lehetőségek azon alapultak, hogy a mű mögött szerző, és a szerző mint márkavédjegy vagy szerep mögött egy hús-vér ember van, akkor a genialista típus alá azokat az eseteket sorolom, amelyek a műnek és olvasójának kapcsolatára vonatkozólag élnek előföltévéssel.

Nehéz kész példát bemutatni a genialista megközelítésre. Két Fábri Anna által feldolgozott esetet idézek ide, de át is értelmezem őket, más következtetéseket vonok le belőlük, mint ő. Fábri Anna egyik tanulmányában egy, az imént említett befogadási föltételnek megfelelő, bár nem teljesen fikciós, de a fikció határán mozgó szöveggel foglalkozott. Mint írja, „*minden idők egyik legsikeresebb viselkedési tanácsadókönyve [...] 1798-ban Az emberekkel való társalkodásról címmel került a hazai közönség elé. E könyv [...] Adolf Freiherr von Knigge Über den Umgang*

²⁸ FÁBRI, 1991. 7.

²⁹ FÁBRI, 1991. 8.

³⁰ FÁBRI, 1991. 7.

³¹ KERESZTURY, 1931. 227.

³² HANKISS, 1934b. 469.

mit Menschen című művét tolmácsolta a magyar olvasóknak.” Több „kiadást ért meg, s még 1875-ben elkészült új fordítása [...] is két alkalommal került a magyar közönség elé.” Milyen „olvasóközönséget szólíthatott meg, s milyen körben terjedt el? Minderről keveset tudunk. Hogy az átlagosnál nagyobb kereslet mutatkozott iránta, a második és harmadik kiadás is mutatja.”³³ Fábri Anna a viselkedéstani mű elemzése során megjegyzi, hogy már a kötet első kiadásának első lapjai szerint „Knigge e művét nem a nagyközönség, hanem a művelt olvasók igényeihez igazította, s éppen ezért nem is számított zajos sikerre”, sőt hozzáfűzi, hogy a magyar változatban a kinyilvánított várakozások tovább szűkítették a célközönség körét.³⁴

Knigge könyvének sorsa mindenesetre nem a szerző kinyilvánított szándékai szerint alakult. De nem biztos, hogy a kinyilvánított szándék fedte a ténylegeset. A közgazdaságtan ismeri a pozicionális javak fogalmát. E javak esetében az érték egyik összetevője a vásárlók azon hite, hogy a jószág megszerzésével valami olyasmire jutnak, amivel más nem rendelkezik.³⁵ Egy exkluzivitást kereső közönség esetén a jószág kínálója részéről ésszerű hízlelni, azt a képzetet kelteni, hogy a termék csak szűk, de presztízsdús körben terjed (ezért például a szerző és fordító valódi véleményétől függetlenül ésszerű az értelmes asszonyokra való hivatkozás).³⁶ Láthatóan nem bízhatunk a szerzők és kiadók önvallomásaiban. Ismereteinknek más fundamentumot kell találni.

A másik példa a *Jókai-Magyarország*. A könyv a regényvilág életrajzi lexikona, és a szereplőkön végrehajtott népszámlálás. Utóbbiból kiderül, mely társadalmi osztályokhoz tartoznak a szereplők, és mi jellemzi ezeket az osztályokat. De van még egy érdekessége ennek a tablónak – az, hogy kik hiányoznak róla. Ha avval a hipotézissel élünk, hogy Jókai az olvasóinak és nem az olvasóiról írt, akkor a Fábri Anna által kínált kép alapján leszűrve a tanulságot, van okunk azt mondani, hogy a nagy mesemondó – szociologizáló és egyben talán anakronisztikus szóhasználat – a középosztályi közönség számára alkotott.³⁷ Míg a realista szemléletben a „közelség” a mérce (a szépirodalmi szöveget annál jobb forrásnak tekinti, minél inkább megfeleltethető a hagyományos források adatközléseinek), addig a genialistában a „távolság” (a közönség a mű komplementere).

Ez egyébként Jókai Mór műveinek jubileumi kiadása utolsó kötetében található lista alapján igazolható is.³⁸ A megyei bontásban közölt listán közel 4200 előfizető szerepel. Az előfizető személyek kétötöde a Budapestet is tartalmazó „Pest Pilis-Solt” vármegyénél van felsorolva, miközben az itt élők az ország írni-olvasni tudó népességnek csak tizenkét százalékát adták, s még, ha csak a magyar anyanyelvű lakosságot vennők is figyelembe, akkor is felülképviselet lennének az ország szívében lakók Jókai előfizetőinek táborában. Az egészen kiugró gyakorisági értékért csakis Budapest hatása lehet felelős. Jó okunk van tehát azt gondolni, hogy a Jókai-életműre előfizetők között túlreprezentált a nagyvárosi elem. Ők a századfordulóhoz közeledő Magyarország egyetlen metropoliszána lakói. A foglalkozás (a díszkiadás szóhasználat szerint: állás) adataiból látszik, hogy a személyeknek betudható előfizetések kétharmada volt a korabeli

³³ FÁBRI, [2003]. 18.; 22.

³⁴ FÁBRI, [2003]. 21–22.

³⁵ TÓTH, 1988.

³⁶ FÁBRI, [2003]. 21. Furcsa módon e pozicionalitást használja ki a mai bestseller-marketing is, csak fordítva: azt sulykolja, hogy aki nem szerez magának az adott kiadványból, az kimarad valamiből, amiből a megjelenített kövélékedés szerint nem volna szabad kimaradni.

³⁷ FÁBRI, 1991. 127.; v.ö. HALMOS, 1994. 121.

³⁸ N. N., 1898. 191–230.

modern – egyben: a középosztályt alkotó – hivatások képviselője. A modern világ, a modern életviszonyok megtestesítői voltak azok, akik az irodalomfogyasztás modern formáin keresztül kerestek létértelmezést a maguk számára.

A fikcionalitás tényei – a könyvkiadás ökonómiája

Ideáltípusunkat azért lehet célszerű a szépirodalomhoz kötni, mert esély van arra, hogy a szépirodalmat sokan olvassák. Míg a természettudományos kísérletek esetében az a jó kísérlet, amelyik minden elvégzésekor ugyanarra az eredményre vezet, és ez független attól, hogy hányan tudnak a kísérletről, addig az olvasások esetében a tömeg számít. Ha egy művet sokan olvasnak, akkor sokan ismerik fordulatait, sokan deverbálizálják,³⁹ sokan idézik fordulatait, a mű referencia lesz, közönségből – legalábbis elképzelt – közösséget teremt. Egy pillantást kell vetnünk tehát a mű és közönség közötti áthidalás ökonómiájára is.

Már a Kniggéről szóló példa során említettem, hogy a műveket jószágokként is szemlélhetjük. Ebben az esetben a művekkel kapcsolatban közgazdasági megfontolások is érvényesíthetők. A továbbiakban azt mutatom meg, hogy író és olvasó között nem csak hermeneutikai, hanem ökonómiai kapcsolat is van. Arra a helyzetre gondolok, amit Thienemann Tivadar a távoli közönség címkéje alatt gazdasági alapját tekintve kiadói típusú könyvkiadásként ír le, s amit korszaként a magyar irodalom viszonyai között a 19. század közepét követő időre tesz.⁴⁰ Thienemann kétségkívül piacot ír le.⁴¹ A piacokkal kapcsolatosan – hasonlóan a történések posztulátumához, miszerint minden történet valaminek a története – tisztázni kell, minek a piacáról beszélünk. Ehhez tanácsos a marketing eszköztárához folyamodnunk. A standard kézikönyv szerint termék „mindaz, amit a piacon igények és szükségletek kielégítésére lehet használni”, kifejezetten hozzáteszi: a „piacon vitt termékek lehetnek például [...] eszmék”. A piacon ajánlandó terméknek használati értéke van, s ez az érték egymásra rakódó alkotóelemekből áll. Az alap az elemi haszon – például egy szállóvendégnek ez a nyugalom és az alvás. A harmadik szint az elvárt termék. A negyedik szint az emelt szintű termék, „ami a fogyasztó várakozásain túli vágyainak felel meg”. S végül még egy szempont: a „termék értékének növelése arra készíti a vállalatot, hogy vegye szemügyre a vásárló teljes fogyasztási rendszerét”.⁴² Alig van megváltoztatandó: a kiadói típusú piacon az elemi haszon a szórakoztatás, az olvasási igény kielégítése, az elvárt termék a könyv, Jókai Mór példáját véve ismét, a szerző neve az áruvédjegy, s a várakozásokon túli vágyak – talán nem tévedek – az a mitológia, amelynek katalógusát Fábri Anna elkészítette. Arra gondolok, hogy a „távoli közönség” tagjai közvetlen azonosulási lehetőséget kapnak,⁴³ amire az imént már utaltam is.

A termék körülhatárolása után nézzük meg, mik is voltak azok a gazdaságtörténeti folyamatok, amelyek a modern irodalmi piacot létrehozták. Egyik tanulmányában Németh G. Béla röviden összefoglalta a 19. század kettős technoló-

³⁹ LEDERER, 2008. 23–25.

⁴⁰ THIENEMANN, 223–249.; különösen: 230–233. V.ö. még: BRUNHUBER, 1925. 93–97.; TONELLI, 1924. 42–43.

⁴¹ Egyéb kísérlet az irodalom piackénti értelmezésére: FRISNYÁK, 1992.

⁴² KÖTLER, 2002. 476.; 477.

⁴³ A számtalan lehetséges hivatkozás közül egy kevésbé ismertre utalok, mely szerint a mítoszok hogy „rendkívül hatékonyak a társas motívumok életben tartása, v. erősítése terén” így szerepük „nem kevesellhető érzelmi síkon”, illetve nagy „a mai társadalom életében is”. Ha a mítoszokat tudatosítják és rendszeresítik, úgy „ideológia” formájában lépnek fel, sokszor még a művelt polgári elem körében is. Lásd DÉKÁNY, 1944.

giai változásának a nyomdaipart illető következményeit. (A kettős változás a fossziliákban eltárolt napfény szabadjárá engedése, a másik a – mobil gőzgép megváltoztatta térszerkezetben rentábilissá vált – folyamatos technológiák elterjedése).⁴⁴ Az „ötvenes évekkel kezdődő újabb iparosodási periódussal következett el a sajtó ama nagyüzemi, nagyvállalkozói, régiók fölötti korszaka, amely, mint mondani szokták, nagyhatalommá s a televízió széles kör elterjedéséig szinte egyeduralgódóvá tette a tömegtájékoztató és tömegközvélemény-alakítás területén”. „A rotációs előállítás elterjedésének gyorsaságát a távíró és telefon föltalálása és közhasznúvá válása, a vasúti szállítás sebessége és a postai kézbesítés szervezettsége, a bet ismeret elterjedése s a vagyonosodás növekedése nemcsak siettette, de nélkülözhetetlenné tette. Ami viszont a papíripart ösztönözte olcsóbb anyagú, nagyobb tömeg gyorsabb eljárású gyártási folyamatok létrehozására. A századközép szorosabban vett hírlap- és folyóirat-termelése a századvégre tízszeresére, a papírmennyiség fölhasználása pedig tizenöt-szörösére emelkedett Nyugat-Európában s a sz kebben vett Közép-Európában. Nagy nyereséggel járt immár a sajtó, de nagy tőkét is igényelt, [...] egyre nagyobb méreteket öltött az üzleti koncentráció.”⁴⁵

Gondolatmenetünk szempontjából két tényező fontos: a sajtómédium piacán a kereslet megnőtt – kiterjedése csakúgy, mint sűrűsége. A szállítás költségének csökkenésével és sebességének nagyságrendi növekedésével a piac elérhetősége (a piacot igénybe venni tudók száma) a lineárisnál meredekebben nőtt.⁴⁶ A logisztikai feltételek változása meghatározta a kínálat növelésének módját is: a növekvő léptékhozadéku eljárások⁴⁷ – jellemzően azok a bizonyos folyamatos technológiák – kerültek előnybe. Ezek azonban – pontosan a méretek növelésének kényszere miatt – csak beruházások árán voltak megvalósíthatók. A beruházások kikényszerítik a rentabilitás figyelemmel kísérését, a rentabilitási kényszer pedig a beruházás által létrehozott javak piacának megkeresését. Itt vagyunk annál, amit Leopold Lajos „a termelt készletek uralmának” nevezett.

Ettől kezdve egy író piaci sikere csak ideig-óráig lehet a véletlen műve. A tartósan sikeres szerzők művei innentől alkalmasak az olvasóközönség, sőt – amint Jókainál láttuk – egy körülhatárolható társadalmi csoport habitusának feltérképezéséhez. A népszerű íróról ugyanakkor kénytelenek vagyunk föltételezni, hogy – Thienemann Tivadar szavaival – „az olvasóknak fiktív és láthatatlan tömegéhez szól”, „akivel csak egy objektív médiumon, a kiadón át érintkeznek”. Eszerint „a nagy közönség képviselője” a „kiadó, mint gazdasági vállalkozó”. A kiadót „üzleti érdekei az olvasók nagy tömegeinek ügyvivőivé teszik”.⁴⁸ Ebben a szerepében a kiadó a „személytelen és névtelen olvasókból összetett közönség objektív exponense [...]”. Ez a közönség, a maga egészében többet is [...], mást is jelent, mint amit egyes tagjainak összegzéséből ki lehetne számítani.” „A jó kiadó” „üzleti számításai kapcsolatot keresnek az egyes olvasó ízlésén túlnövekvő irodalmi sikerrel és divattal”.⁴⁹ A kiadó – tehetjük Thienemann Tivadar gondolataihoz kiegészítésként – weberi értelemben viselkedik racionáli-

⁴⁴ A fosszilis energiahordozók jelentőségét lásd RÁCZ, 1996. A folyamatos technológiákra lásd CHANDLER, 1977. Chandler elgondolását ismerteti: HALMOS, 2003. A régebbi irdodalomból: CSEHI, 1969. 149–166.

⁴⁵ NÉMETH G., 1985. 16–17. Hasonló összegzés: LIPTÁK, 2002. 44–45. Arra, hogy a technológiai változás milyen piacot alakított ki, Lakatos Éva tanulmányaiból szerezhetünk képet: LAKATOS, 1979.; LAKATOS, 1993. A terjesztés sajátosságait a 19. század közepére vonatkozóan kutatja: DEMMEL, 2004.

⁴⁶ FOKASZ – KOPPER – MARÓDI, 1997.

⁴⁷ Az üzembgazdaságtan növekvő léptékhozadékúnak tekint egy termelési eljárást, ha a termeléshez szükséges minden tényezőt egy egységgel megnövelve a kibocsátás több mint egy egységgel növekszik.

⁴⁸ A közgazdasági elmélet erre is kínál modellt: BUCHANAN, 1992.

⁴⁹ THIENEMANN, 229–230.

san, tehát függetlenül tényleges, esetleges motívumaitól, úgy, *mintha* valamilyen szerepnek felelne meg. A *Protestáns etikában* e szerep a hitelképes úriemberé,⁵⁰ emitt a médiumé. (Ez – vagyis egy szereppel mutatott azonosulásként értelmezett vezérlő szellem – a magyarázata a „genialista” címkének).

Evvél a gondolatmenettel törekedtem megmutatni, miként lehet a weberi „kulturális jelentőséget” kézzelfoghatóvá tenni, és hogy nézetem szerint mennyiben elemezhető az irodalmi mű történeti forrásként, illetve hogy mire referáló kútfőnek tekinthető a szépirodalmi fikció. A továbbiakban erre alapozva bontok ki egy ideáltípust Thomas Mann *A Buddenbrook-ház* című regényéből.

A Hagenström család

1875 januárjában elveszítette koronáját, sokkot kapott, elbukott és pár napra rá meghalt a világ talán – a tényleg éltektől és élőkétől eltekintve – legismertebb családi cégének vezetője, Thomas Buddenbrook. Megteremtője ironikusan szemlélte hőseit: a korona fogkorona, a bukás egy szédülést követő arcra zuhanás, a következő napok a magatehetetlenség megélése, a halál kínokkal teli.⁵¹ Együttérzés és távolságtartás kettőssége – ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kereskedő polgárcsaládról szóló regény Thomas Mann „*legolvasottabb és legkedveltebb könyve*”,⁵² amelyik a legnagyobb elismerést hozta meg írójának,⁵³ de egyben kiadójának is.⁵⁴ „*Ma a hatvanadik kiadásnál tartok*” – nyilatkozta Halasi Fischer Ödönnek 1913-ban.⁵⁵ 1915-ig hetven kiadása jelent meg:⁵⁶ „*Hogy mennyit kerestem vele? Nem sokat, körülbelül százezer márkát*” – nyilatkozta Thomas Mann a *Világ* irodalmi estélyén, ugyancsak 1913-ban.⁵⁷

A Buddenbrook-business és a Buddenbrookok a *business history* ban

A mű hazánkban is jóval népszerűbb lett, mint megannyi hasonló témájú társa. Magyar nyelvű recepciója 1904-ben kezdődött – Neményi Erzsébet írt róla a *Budapesti Napló*ban.⁵⁸ Első pillantásra meglepő lehet, hogy először eredeti megjelenése után több, mint negyed századdal adták ki magyarul (utána 1945-ig még kétszer megjelent, utána pedig körülbelül tizennégy kiadásban). A magyar nyelvű befogadás késlekedése azonban nem azt jelenti, hogy a regényt hazánkban ne vették volna szinte azonnal észre. „*A századforduló tájékán Magyarországon nagyszámú értelmiségi közvetlenül a német kiadáshoz nyúlt, azt olvasta. Így a korai regény első olvasói a századforduló németül tudó, liberálisan gondolkodó, polgárosodó és egyben a gyors, de megkésett magyar kapitalizálódás mély válságait önmagukon is tapasztaló rétegekből kerültek ki.*”⁵⁹ Például a *Világ* című újság – olvasóinak hízelegve –

⁵⁰ WEBER, 1982. 47.

⁵¹ MANN, 566–574. „*Sehol sem éreztem annyira a naturalizmus és szimbolizmus szoros, belső összefüggését, mint Thomas Mann regényeiben*” – KIRÁLY, 1921.

⁵² JENS, 1996.; MIDDEL, 1966. 66.

⁵³ Nobel-díj, 1929.

⁵⁴ LUDWIG, 1999. 43–45.

⁵⁵ GYÓRI – MÁDL, 1980. 40.

⁵⁶ MANN, 2000. 522.

⁵⁷ GYÓRI – MÁDL, 1980. 49.

⁵⁸ GYÓRI – MÁDL, 1980. 351.

⁵⁹ GYÓRI – MÁDL, 1980. 8.

úgy harangozta be a szerző 1913-as pesti látogatását, hogy „szenzációs estélye lesz a budapesti intelligens közönségnek”.⁶⁰

„Thomas Mann első magyar vendéglátói, első hívei jellegzetesen fejezik ki azt a miliőt, amelyben a Buddenbrook-ház először talált fogadtatásra, ennek a közegnek a képviselői liberális nézeteikkel, magas m veltségükkel, polgári életformájukkal és a m vészeti iránti érzékenységükkel, részben önmaguk is dilettánskodva, részben mecénásként rendszeresen érintkeztek az irodalom, a zene és más m vészeti ágak kimagasló alkotóival.” Vajon mekkora is lehetett ez a közönség – erre vonatkozóan örülhetünk, ha legalább egy-két – mégoly túlzó vagy pontatlan – célzással rendelkezünk. Bródy Sándor szerint „Mann [...] egyik regénye, a Buddenbrooks Magyarországon is több példányban kelt el, mint tíz magyar regényíróé – összevéve.”⁶¹ A Világ felolvasóestjét ugyanakkor a Zeneakadémia kistermében tervezték megtartani.⁶²

Lehettek volna riválisai. Gustav Freytag a 19. század közepén közölte *Tartozik és követel* című regényét. Bár a német eredeti megjelenése után azonnal lefordították, az érdeklődés iránta csak az 1920-as években támadt föl újra, s azóta sem ismét.⁶³ Maxim Gorkij *Artamonovokjának* ismertsége, bár a *Nyugat* folytatásokban közölte, és szovjet irodalomként a második világháború után is több kiadásban megjelent, valószínűleg szintén nem haladja meg A *Buddenbrook-házat*.⁶⁴ Stanisław Reymont *Az ígéret földje* című műve ugyan a *Halhatatlan Könyvek* sorozatban jelent meg a második világháború előtt, ám mindmáig először és utoljára. A közönség inkább a regény alapján készült filmet ismeri.⁶⁵ (A regény annyiban különbözik nemének többi darabjától, hogy ebben a családi elem kisebb szerepet játszik. A gyáralapításra társuló felek hangsúlyos jellemzője inkább a nemzeti-felekezeti hovatartozás.)

A hazai termést tekintve, Hatvany Lajos az *Urak és embereket* mint trilógiát nem tudta befejezni, s valószínűleg ez is közrejátszhatott abban, hogy a könyv nem lett igazán ismert. A regény német változatát nem tekintem tárgyunkhoz tartozónak.⁶⁶ Figyelmen kívül hagyása mellett szól, hogy hazánkban nem vált ismertté. Ha föltételezzük, hogy a másodlagos könyvpiac kínálata a valamikori olvasási szokásokat tükrözi, akkor állításunkat alátámasztja az, hogy a hazai világhálós antikváriumok kínálatából a regény hiányzik, miközben Nyugat-Európában több példányát is kínálják.⁶⁷

A *Buddenbrook-házat* hosszú időn keresztül, sokan olvasták, s a számos nyelvre lefordított regény sok kultúrkörbe eljutott. Thomas Mann személy szerint nem tartotta kizártnak, hogy regénye viszonylag közvetlen módon hathatott a társadalomtudományokra. „Tulajdonítok némi fontosságot annak a megállapításnak, hogy a gondolatot, miszerint a modern-kapitalista pénzkereső ember, a burzsoá mint a hivatásbeli kötelesség aszkétikus eszméjének híve a protestáns etika, a puritanizmus és a kálvinizmus teremtménye, teljesen a magam erejéből, olvasmányok nélkül, közvetlen

⁶⁰ GYÓRI – MÁDL, 1980. 352.

⁶¹ GYÓRI – MÁDL, 1980. 8.; BRÓDY, 1980. 32.

⁶² GYÓRI – MÁDL, 1980. 352.

⁶³ Gustav Freytag: *Soll und Haben*. 1855. Magyarul: FREYTAG, 1856. és FREYTAG, 1921.; FREYTAG, 1928.

⁶⁴ GORKIJ, 1960.

⁶⁵ REYMONT, 1934. és REYMONT, 1937.

⁶⁶ HATVANY, 1929.

⁶⁷ 2008. március eleji állapot. Érdemes volna kideríteni, vajon milyen volt a német változat háttörténete. A Bondy jr.-ról a szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy „Thomas Mann első regényének alcímét parafrazeálja: 'Verfall meiner Familie'.” Valójában a regénynek nincs ilyen alcíme. A világhálós antikvár ajánlatok áttekintése alapján a példányok egy része *Der Roman einer Kaufmannsfamilie* címmel jelenhetett meg. V.ö. GYÓRI – MÁDL, 1980. 8.

megérzés útján ismertem fel, és csak utólag, nemrégiben vettem észre, hogy ezt ugyanakkor tudós gondolkodók is higondolták és kimondták. Heidelbergben Max Weber, majd a nyomában Ernst Troeltsch értekeztek 'a protestáns etikáról és a kapitalizmus szelleméről', és a végtelékig kiélezve található meg ez a gondolat Werner Sombart 1913-ban megjelent, *Der Bourgeois cím m* vében, amely a kapitalista vállalkozót a hős, a kereskedő és a polgár szintéziseként értelmezi. Hogy mennyire igaz a van, kiderül abból a tényből, hogy én mint regényíró tizenkét évvel előbb már megformáltam az elméletet, amelyet ő fölállított: feltéve persze, hogy Thomas Buddenbrook alakja, a hipotézis előlegező megszemélyesítője nem volt hatással Sombart gondolkodására."⁶⁸

A vállalkozástörténet ennél sokkal leegyszerűsítettebb formában „hasznosította” a művet. Egy elterjedt közvélekedés szerint a családi vállalkozások elveszítik a hajtóerejüket, ha nem a második, akkor természetesen a harmadik nemzedékben: 'fapapucsból fapapucsba három nemzedék alatt'. Bár a történészek maguk is megállapítják, hogy A *Buddenbrook-ház* inkább egy család, mint egy vállalkozás hanyatlásának története, főntartják, hogy jól kiolvasható belőle, miszerint a külső megjelenés fontossá válása, a megjelenés a helyi polgárgyűlésben és a koravenség gyöngítőleg hatnak a harmadik nemzedékben.⁶⁹ Meglehetősen önkényes olvasat, de ez még mind semmi a Buddenbrook-effektusnak nevezett jelenség további diadalútjához képest. Egy magyar közíró szerint „a kapitalizmus egész fejlődéstörténetét – a kezdetektől a bukásig – három generáció sorsában lehetett nyomon követni. Az első a teremtők nemzedéke volt, a második a megtartóké, akik új értékkel már nem járultak hozzá, a harmadik pedig az elpocsékolóké”.⁷⁰ A szabad olvasás további példái: „A Thomas Mann-i Buddenbrook-effektus szerint a vállalkozók első generációja a vagyont megszerző, az alapító atya. A második generáció képviselője a tanult és a vállalkozást csúcsra juttató polgár. A harmadik generáció tagjai között már a kifinomult dekadensek kerülnek többségbe, s ők legfeljebb csak a cég fenntartására képesek. A negyedik generáció pedig ingujjra vetkőzik, és minden kezdődik előlről.”⁷¹ Vagy: „Thomas Mann A Buddenbrook ház cím könyvében az első és a második generáció gy jti a pénzt; az első megalapozza a családi vagyont, a második fialtatja a pénzt, és a harmadik m vész lesz. A harmadik generáció elfordul a családi vállalkozástól. Azt hiszem, hogy ez nagyon tipikus jelenség, vagy legalább is sok esetben tipikus, a Hatvany család esetében mindenképpen; [...]”⁷²

A műalkotás szüzsévé, majd közhellyé alakulásának jóindulatú olvasatát a történész Péter Katalin foglalta össze: „Éredetileg az is közvetlenül megérthető szöveg volt. Aztán fokozatosan tágult körülötte az értelmezés köre. A megjelenése után azon vitatkoztak, személy szerint kiket mutatott be benne Thomas Mann, történhetek-e az események úgy, ahogyan ő leírta. Majd a szereplők sokasága, maga a család is típussá vált. Kezdetben csak a Hanza-városok patríciusait formázták, majd a német polgárságot. Végül nagyon hosszú idő és sokféle magyarázat után, az első kiadást követően egy emberöltővel, vagyis az 1980-as évekre kialakult a gazdaságtörténetben a 'Buddenbrook jelenség' fogalma.” A Budapesten tartott gazdaságtörténeti világkongresszusra a London School of Economics egyik tanára, Theo Barker külön munkaszekciót szervezett róla. „A fogalom használói pedig nem azt állítják, hogy a Buddenbrook háznál jobb családregegy nem született. És nem is feltétlenül fogadják el a benne közvetlenül

⁶⁸ MANN, 2000. 128–129.

⁶⁹ BARKER – LÉVY-LEBOYER, 1982. 10.

⁷⁰ KÖNCZÖL, 1997.

⁷¹ ZSIGMOND, 2001.

⁷² Győri László: *Sokszín magyar kapitalizmus. Beszélgetés. Gondolat-jel.* 2004. december 28., kedd 18:26. Kossuth Rádió [<http://www.radio.hu/read/119432>]

leírt négygenerációs hanyatlás törvényszerűségét. Ehelyett a 'Buddenbrook-jelenség' a gazdasági folyamatokban rejlő emberi tényezőt jelenti, amit nem Thomas Mann fedezett fel, de az ő magyarázatában vált közérthetővé."⁷³

A „Buddenbrook-effektus” még Péter Katalin jóindulatú olvasatában sem tölthet be ideáltipikus föladatokat. Bár köznyelviileg megformált, de – hogy úgy fogalmazzak – közismertsége már túlzott: a kifejezés jelentése nem hogy nem egyértelmű, hanem már szinte nincs is. A legfőbb ok azonban mégsem ez, hanem az, hogy a hanyatlás metahistorikus elem, Thomas Mann Vico-i történelemfölfogásának egyenes következménye. A figyelmes olvasó észre is veheti, hogy e tekintetben csak annyi a különbség a Buddenbrookok és a Hagenströmök között, hogy egy időben más-más fázisban vannak. A Buddenbrookok életében már megkezdődött a hanyatlás, amikor a Hagenströmök még a csúcson vannak, s a majdani hanyatlásnak csak jelei mutatkoznak.

A regény azonban más tekintetben még kínál ideáltípusnak valókat – pontosan a Hagenströmöket. A továbbiakban a regény címadóinak ellenpontját képező Hagenström családra fordítjuk figyelmünket. A Johann Buddenbrook cég családjának története a regénybeli 1875. évben véget ér. Bár tudjuk, hogy a szerző saját életidejéhez képest tizenöt évvel transzponálta a történetet, mégis: a Buddenbrookok sorsa kevésbé alkalmas arra, hogy a 19. és 20. század fordulójának családtörténetéhez szolgáljon mérceként. Ellenlábasaiké, az elkerülhetetlen modernitást megtestesítő Hagenströmöké annál inkább. Történetük ugyan gyakran csak a Buddenbrookok történetének tükrében értelmezhető, mégis, ez a történet még a német sajátosságokat figyelembe véve is jó lehet arra, hogy a magyarországi családokat, ha és amennyiben lehet, hozzájuk mérjük.

A Hagenström-dinasztia

A Hagenströmök nem számítottak a törzsökös lübecki családok közé. A család regénybeli első nemzedékét Hinrich Hagenström (–1851), a Strunck & Hagenström külkereskedelmi cég belfagya képviseli.⁷⁴ A regényből kihámozható utalások szerint Hinrich apjának jóval azelőtt kellett meghalnia, hogy fia Lübeckbe érkezett, sőt még azelőtt is, hogy legidősebb unokája, Hermann megszületett volna.⁷⁵ Hinrich családja az elbeszélésbeli említés pillanatához, 1838 májusához képest nem sokkal korábban telepedett meg a városban.⁷⁶

Gondolkodásmódja az elbeszélő szerint „korlátlan, haladó szellem, toleráns és elítéllettől ment” volt, s ezt Hermann fiára is átörököltette.⁷⁷ A nagykereskedéssel foglalkozó Buddenbrook cég vezetői, idősebb és ifjabb Johann Buddenbrook (1765–1841, illetve 1798–1855) – egy számukra elúszott üzlet után, amelyet a Strunck & Hagenström halászott el előlük – úgy nyilatkoztak Hinrich személyéről, hogy az illető egy róka.⁷⁸ Szintén az öreg Johann Buddenbrook véleményeként (tehát még 1841 előtti kijelentésként) említetik az a *bon mot*, miszerint Hinrich számára „az ökör is megborjadzik”. Feltörekvők, mondta rájuk ifjabb Johann Buddenbrook. 1845-ben az akkor huszadik évében járó Thomas Buddenbrook

⁷³ PÉTER, 1998.

⁷⁴ MANN, 1972. 52.

⁷⁵ [Hermann] „dessen Großvater noch niemand und er selbst nicht gekannt hatte”: MANN, 1993. 409. Magyarul: MANN, 1972. 345. A továbbiakban kétes és nem szokványos szöveghelyeknél a német szöveget megadom, de a német kiadás oldalszámát nem.

⁷⁶ MANN, 1972. 52.

⁷⁷ MANN, 1972. 345.

(1825–1875) meglátása szerint „*Strunck és Hagenström vezet az üzleti életben*”, és úgy értékelte a helyzetet, hogy „*a rátermettséget nem lehet elvitatni Hagenströméktől*”, és hogy „*valamiképp csak meg kell majd férnünk velük*”. Antoine megvetette „*ezt a népséget*”, és ennek megfelelően élesen fogalmazott: „*jöttment familia*”, még a bátyja által elismert siker értékét is kétségbe vonta: „*jól tudjuk azt is, miként csinálják. [...] Két könyökkel barátom, [...] és minden kulanteria és előkelőség nélkül.*”⁷⁹

A Hagenström család nem tartozott a „társasághoz”, adott esetben a travemündei fürdőközönséghez.⁸⁰ Jöttment famíliának tartották őket (például Antoine Buddenbrook), de Hinrich házassága miatt is társadalmilag „jóformán lehetetlen” alaknak számított.⁸¹ A „*városi ügyekben nagy buzgalomnak és becsvágynak adta jelét*”. De „*bármily szorgalmas tagja lett legyen is különböző bizottságoknak, testületeknek, igazgató tanácsoknak és más efféléknek, nem volt különösen kedvelt személyiség*”, aki mintha kereste volna az alkalmakat, „*hogy ujjat húzzon a régi törzsökös családok tagjaival, nézeteiket ravaszul elgáncsolja, a magát ellenben keresztülerőszakolja, és magát náluk sokkal különbnek tüntesse föl*”. A regényben a konzulként is emlegetett idősebb Johann Buddenbrook Hinrich Hagenström viselkedését úgy ítélte meg, hogy az illető „*kellemetlen akadékoskodó*”,⁸² aki valósággal pályázik az ő székére, „*ahol tud, borsót*” tör az ő orra alá, és hol a szegényügyi,⁸³ hol pedig a pénzügyi szakosztályban⁸⁴ provokál összetűzést vele. Az ifjabbik Johann Buddenbrook pedig megrögzött kötekedőnek⁸⁵ minősítette.

Felesége, Laura Semlinger frankfurti eredetű, „*kétes származású*”, de dúsgazdag. Elbeszélő szerint „*rendkívül s r*”⁸⁶ fekete hajú” hölgy volt, „*aki a városban a legnagyobb briliáns fülbevalókat viselte*”. Az asszony mint jelenség elfojtott indulatot váltott ki Antoine Buddenbrookból (1828–): „*hogy is maradhatna el Sarah Semlinger*”, mondta Tony 1844-ben vagy 1845-ben Travemündébe utazván, huszadik évében járó bátyjának, Thomas Buddenbrooknak. A hűgával szemben atyai módon viselkedő Thomas értette a célzást, de fegyelmezettséget parancsolt: „*Egyébként Laurának hívják, fiam, legyünk igazságosak.*”⁸⁷ (Megjegyzendő, az önfegyelmezést Thomas Mann maga is gyakorolta. A regény előtanulmányaiiban a szerző a Hagenströmök szerepét betöltő család helyére még egy Kohn nevezetű zsidó családot irányzott elő, és Laura Semlinger *expressis verbis* zsidó lett volna).⁸⁸

Laurának és Hinrichnek legalább három gyermeke született, Hermann, Moritz és Julchen. Ők az elbeszélésből kikövetkeztethetően még nem Lübeckben látták meg a napvilágot.⁸⁹ Hermann pár évvel volt idősebb, mint Julchen. Moritz beteges fiú volt, ezért magánúton végezte tanulmányait. Egy regénybeli epizód szerint Hermann viselkedési normái gyermekként eltértek a Buddenbrook családban megszokottaktól – illetlen ajánlatot tett Antoine Buddenbrooknak, uzsonnáját csókra akarta elcserélni. Maga az uzsonna is az ellenpontozás lehetőségét kínálja az elbeszélő számára: míg Antoine Buddenbrook otthon csokoládét

⁷⁸ MANN, 1972. 52.

⁷⁹ „*Ohne jede Kulanter und Vornehmheit*” - MANN, 1972. 99–100.

⁸⁰ „*Ich werde mich gar nicht um die Kurgesellschaft bekümmern [...] Das kenne ich zur Genüge...*”

⁸¹ MANN, 1972. 345.

⁸² „*aufdringlich mit seinen Schwierigkeiten*”

⁸³ „*Zentral-Armen-Deputation*”

⁸⁴ „*Finanz-Department*”

⁸⁵ „*oller Stänker*”

⁸⁶ „*dick*”

⁸⁷ MANN, 1972. 99.

⁸⁸ MIDDEL, 1966. 54.

⁸⁹ Julchen Hagenström Antoine Buddenbrookkal közel egy idős, és Antoine Buddenbrook 1828-ban született, míg a Hagenström család csak az 1830-as évek közepén telepedett le Lübeckben.

ivott reggelire, de kenyeret vitt magával az iskolába, addig Hermann Hagenström citromzsemlet, amely egy mazsolát is tartalmazó tejes péksütemény, s a zsemleiben füstölt nyelvet és libamellet.⁹⁰ Julchen az uzsonnatörténetben kerítő szerepet játszott, illetve egy fa mögött megbújva leste a történeteket, hogy aztán bátyja oldalán beavatkozván összekarmolássza Antoine Buddenbrook arcát.

Moritz „*ha gyöngé volt is a melle*”, mégis „*fényesen végezte el a középiskolát*”, szokatlanul sikeresen végezte el tanulmányait, „*mint jogtudós telepedett le*” Lübeckben⁹¹ és a városi szenátorságig vitte.⁹² „*Nyílt esz , ravasz, élcés, sőt m vészhajlamú ember hírében állott, és hamarosan jelentékeny praxisra tett szert.*” Ami küllemét illeti, az elbeszélő szerint „*külsejében nem volt semmi semlingereres, de sárgás arca volt, és hegyes hibás fogsora*”.⁹³ 1858-ban már több éve házas, olyannyira, hogy kislánya már elég nagy volt ahhoz, hogy „*úgyszólván*” Hermann Hagenström lányának jegyeseként tekintessék. Moritz felesége a hamburgi Puttfarken családból származott, „*vajsárga hajú, fölöttébb egykedv , nyilván angoloskodó, de szép, szabályos arcú*” hölgy, „*ugyanis Hagenström doktor széplélek-hírét tette volna kockára azzal, ha csúnya lányt vesz feleségül*”.⁹⁴ Házasságából már említett fián kívül még három gyermeke született.

Moritz 1869-ben Lübeck városának Hugo Weinschenk tűzkárbiztosító-igazgató elleni eljárásában a vádat képviselte. A dolog jelentőségét értékelendő, szem előtt kell tartanunk, miszerint Thomas Buddenbrook szerint tudni lehet, hogy a városban – amely (ötvenezer lakosával) nem nagyváros – „*minden a klikkrendszeren és személyi motívumokon fordul meg*”, illetve úgy ítélte meg, hogy a város jogtudósai „*kézzel-lábbal*” fognak „*kapálózni az ellen, hogy hasra essenek az idegen nagyság [ti. Breslauer, a Weinschenk által felfogadott berlini ügyvéd] előtt, és biztos, hogy a bíróság sokkal odaadóban hallgatja majd meg Hagenström doktor vádbeszédét*”. Antoine Buddenbrook ellenszenvtől telve úgy fogalmazott, hogy Moritz „*Hagenström kéjjel vette kezébe az ügyet*”, illetve később ravasz rókának, ördögös államügyésznek minősítette Moritzot.⁹⁵ Az ügy lezárásaként az elbeszélő hozza tudomásunkra, hogy még „*maga Hagenström ügyész is, aki tudvalevőleg széplélek volt, magánkörnyezetben úgy nyilatkozott, hogy Breslauer beszéde igazi élvezetet szerzett neki. De hiába volt a híres prókátor minden tehetsége, a város jogászaí vállon veregették, és a legnagyobb bonhomióval értésére adták, hogy nem hagyják magukat elkápráztatni*”.⁹⁶

A 17 éves, fénylő fekete szemű Julchen 1845 nyarán August Möllendorpf menyasszonya lett. Antoine Buddenbrook felháborodással vette tudomásul, hogy evvel az aktussal a Hagenströmök „*végleg a társasághoz fognak tartozni*”.⁹⁷ Thomas Buddenbrook az eljegyzést „*egész korrekt*” üzletnek minősítette, amelyben „*Julchenből Möllendorpfné lesz, August pedig csinos summához jut*”. Az elbeszélő még 1858-ban, harminc éves korában is „*izgága kis jószágának*” tartotta, bár fekete szemei már nem lehettek tökéletesek, hiszen lornyont viselt, és akinek gyémánt fülöngüggői majd akkorák voltak mint a szemei.⁹⁸

⁹⁰ MANN, 1972. 53.

⁹¹ MANN, 1972. 201.

⁹² MANN, 1972. 411.

⁹³ MANN, 1972. 201–202.

⁹⁴ MANN, 1972. 294.

⁹⁵ „*durch die Hand ihres Bruders, dieses Katers, dieses Satans von Staatsanwalt*”. MANN, 1972. 442.; 502.

⁹⁶ MANN, 465.

⁹⁷ Az eredetiben ez csak a travemündei fürdő társaságra vonatkozik. Ez a társaság nem csak az ott üdülő lübecki patriciusokat, hanem hamburgi közönséget is jelentett.

⁹⁸ MANN, 293.

Hermann szőke volt. 1858-ban már „erősen házsnak indult, kit nően élt, és azt beszélték, hogy kora reggel libamájpástétommal kezdi”. Ekkor vörhenyes „körszakállt viselt, és” – az elbeszélő fontosnak tartja megjegyezni, hogy „orra – az anyja orra – felt nően rányomódott a felső ajkára”.⁹⁹ 1861-ben, a szenátorválasztáskor, egy munkás azt mondta róla, hogy „az afféle telhetetlen papzsák, mán szuszogni se bír, olyan kövér”.¹⁰⁰ 1868-ban „nagydarab, kissé elhízott ember”.¹⁰¹ 1871-ben már oly „hallatlanul elhízott, hogy nemcsak az álla, hanem arcának egész alsó része dupla volt, amit a kis szőke körszakáll rosszul takart el, sőt még kopaszra nyírt koponyája is, a homlok és a szemöldök egyes mozdulataira, apró ráncokat vetett”. Nehezen „szuszogott a bajuszába; olykor egy-egy kiadós lélegzetvétel erejéig a száját kellett segítségül igénybe vennie. És ahogy ilyenkor a szája felnyílt, még mindig hallható volt az a diszkrét csámcsogó hang, ami általában keletkezett, hogy a nyelve lassanként vált le a szápadlásáról és a garatjáról.”¹⁰²

„Egyéniségének újszer és ezért vonzó alapvonása, az, ami őt kiemelte és sokak szemében vezető szereppel ruházta fel, az lényének liberális és toleráns alapvonása volt. Ahogyan pénzt szerzett és költött, az a nagyvonalú könnyedség nagyon különbözött kereskedő polgártársainak szívós, türelmes, szigorúan hagyományos¹⁰³ életelvek vezette munkásságától. Ez a férfiú a hagyomány és a kegyelet¹⁰⁴ gátló bilincseitől mentesen, a maga lábán állott, és idegenkedett minden maradiságtól.¹⁰⁵ Lakást nem az ócska, értelmetlen tércsokolással épített patriciusházak közül választott magának, amelyeknek a rengeteg kőpitvaraiban fehérre lakkozott galériák húzódtak körös-körül. Háza a Homok utcán – a Fő utca déli folytatásában – cicomátlan olajfestés homlokzatával, célszer térkihasználásával és gazdag, elegáns, kényelmes berendezésével, újszer volt, és ment minden merev stílustól.” A házban a Thomas Buddenbrookkal szemben elveszített 1861-es szenátorválasztás előtt „nagyobb estélyt adott, s erre az alkalomra a városi színház egyik énekesnőjét is meghívta. Asztalbontás után a vendégei előtt – jelen volt többek között m. vésetkedelő, széplelk jogtudós öccse is – ezt a hölgyet énekelte, és fényesen honorálta. Nem az az ember volt, aki a városparlamentben kapható lett volna rá, hogy nagyobb összegeket szavazzon meg középkori m. emlékek restaurálására és fenntartására. Ellenben tény, hogy ő volt a legeslegelső az egész városban, aki lakását és irodáit gázzal világította.”¹⁰⁶ 1868-ban a pöppenradei birtokra adandó terményelőleg kapcsán Thomas Buddenbrook összehasonlította magát Hermann Hagenströmmel. Az „elfogulatlan cselekvés embere”, vélekedett róla. Hermann Hagenströmnél nem számított az üzlet személyes jellege, hűvösen, a megszokott formák között, a konjunktúrák kihasználásával intézte az ügyeket.¹⁰⁷ 1871-ben, Antoine Buddenbrook egyik kirohanására válaszolva Thomas Buddenbrook úgy jellemzi Hermannnt, miszerint azt „gondolod talán, hogy Hagenström konzul mélyen találva érezné majd magát viselkedésed által? Nem, nagyon tévedsz, fiam. Se nem örülne, se nem haragudna miatta, hanem elcsodálkoznék, h. vösen és közömbösen elcsodálkoznék. [...] A dolog úgy áll, hogy benne ugyanazokat az érzelmeket tételezed fel magad iránt és irántunk, mint amelyeket te táplálsz övele szemben. Tévedés, Tony! Ő ugyan csöppet sem gy. löl téged. Miért is gy. lölne? Senkit sem gy. löl. Ő nyakig ül a sikerben és a szerencsében, maga a der és jóindulat.” Az „után a legnyájásabban köszöntene téged, ha

⁹⁹ MANN, 293.

¹⁰⁰ MANN, 348.

¹⁰¹ MANN, 411.

¹⁰² MANN, 504.

¹⁰³ „streng übergeliefert”

¹⁰⁴ „Pietät”

¹⁰⁵ „Altmodische”

¹⁰⁶ in der Bürgerschaft

¹⁰⁷ MANN, 1972. 395.

egyetlenegyszer rá tudnád szólni magad, hogy ne olyan nagyon harciasan és gőgösen nézz a világra. Csodálkozik rajta, egy-két percig enyhe, gunyoros elképedést érez, de ettől ugyan nem zökken ki a sodrából egy férfi, akin soha senki nem talál kivétneivalót.”¹⁰⁸

Thomas Buddenbrook is elismerte, hogy Hermann már fiatalon is „nagyon hasznavehető az üzletben”. Apja halála után, 1851-ben, Hermann Hagenström vette át „a fényesen menő exportüzletet”.¹⁰⁹ 1861-ben az egyszerű munkások is úgy tudták, hogy Hermann Hagenström sokkal gazdagabb, mint Thomas Buddenbrook.¹¹⁰ 1871-ben megvette a Mérleg utcai Buddenbrook-házat, majd „azzal az ingeniózus lendülettel fogott a kihasználásához, amelyet már régóta, városszerte csodáltak nála”. Családjával beköltözött a főépületbe, „ahol mindent a régi ben hagyott, nem szólva kisebb alkalmi tatarozásokról, és eltekintve néhány rögtöni korszer újítástól, így például eltávolítottatta a csengetty ket, és az egész házban végig elektromos csengőket szerelt fel”. A „tisztos csúcstetős homlokzaton” „a 'Dominus providebit' alatt” ettől kezdve „Hermann Hagenström konzul neve volt olvasható”. Ekkor már azonban „a hátsó ház elt nt a föld színéről és helyébe új emelkedett, tetszetős, könnyed építmény, melynek frontja a Péksáncra szolgált, tágas raktár- és bolthelyiségekkel”. A hátsó ház boltjait és kirakatait gyorsan és előnyösen adta bérebe.¹¹¹ Egy 1874-es vélekedés szerint (Gosch alkusz) „minden valamire való üzletet a Strunck és Hagenström tart a kezében”.¹¹²

A regénybeli Lübeck leggazdagabb kereskedőjének, az ötszörös milliomos Huneus fakereskedőnek és konzulnak a lányát vette feleségül. A feleség hozománya kétmillió márka volt. Házassága által sógorsági viszonyba jutott a város egyik leggazdagabb családjának számító Huneusékkal és a törzsökös családok közé tartozó Möllendorpfékkal, ami nevét „egy sorba és egy rangba emelte az öt-hat vezető”¹¹³ családdal”. Házasságából öt gyermeke született. Fiai közül egy 1858-ban, egy másik 1860-ban, volt legalább egy lánya, Zerline, akit unokatestvérének, Bob Hagenströmnek szántak.

Hermann megszerezte a portugál konzuli címet,¹¹⁴ a szenátori tisztségért vívott küzdelemben veszített Thomas Buddenbrookkal szemben.

1871-ben, Buddenbrookéknál tett látogatása alkalmával „bokáig érő, vastag, nehéz” bundát viselt, „amely elől nyitva volt, és sárgászöld, bolyhos, tartós angol téli öltöny látszott rajta, nagyvárosias alak volt, impozáns bőrzei típus”. Modora „szabad, feszelen, kedélyes, világfiás” volt. Műveltségének jellegére az elbeszélő ironikusan utal: Hermann Goethe szállóigévé vált szavait kifordítva kiált föl, hogy „Tágasságot! Több tágasságot!”. Beszédmódja értékrendjét is tükrözi: mindent „effektíve” jellemez. A látogatás oka az volt, hogy Hermann vevőként jelentkezett, amikor fölmerült, hogy az 1835-ben megvett, rangot adó házat Thomas Buddenbrook eladja. Hermann szükségét érezte, hogy megindokolja szándékát. Méltatlankodva arra hivatkozott, hogy – még ha nehezen hihető is – az ő Homok utcai háza egyre szűkebb a famíliának. A családiasságot mint értéket pendítette meg, amikor azt hangsúlyozta, hogy nem a társaságról beszél, hanem csak a családi összejövetelekről, ami alkalmat adott arra, hogy fölemlítse az ő famíliáját, a lübecki patricius Huneusékat és Möllendorpfékat, illetve az értelmiség felé való kapcsolatot képviselő Moritz öccsének hozzátartozóit. Megértést várva póriás hasonlattal élt: „Meg fogják érteni”, „már effektíve úgy vagyunk, mint a heringek.”

¹⁰⁸ MANN, 1972. 502.

¹⁰⁹ MANN, 1972. 201.

¹¹⁰ MANN, 1972. 350.

¹¹¹ MANN, 1972. 510.

¹¹² MANN, 1972. 560.

¹¹³ „herrschenden”

¹¹⁴ MANN, 1972. 501.

Vagyoni helyzetét understatementtel fejezte ki: „*van még, hála Istenek, annyicskám, hogy segítsék a bajon*”.¹¹⁵

Thomas Buddenbrook szerint világos, mi vitte rá Hagenström konzult a ház megvásárlásának gondolatára. Hagenströmék – vagy miként azt Thomas, szava-it Antoine Buddenbrookhoz intézve mondja: „*ezek az emberek*” – „*főlkapaszkodtak, a család gyarapszik, sógorságba jutottak Möllendorpfékkal, és pénz, tekintély dolgában a legelső családokkal kerültek egy sorba. De hiányzik nekik valami, valami külsőség, amivel ez ideig fölényből, előítélet híján nem törődtek. [...] A történelmi máz, hogy úgy mondjam, a legitimitás. [...] Úgy látszik, most étvágyuk támadt rá, és áltál szereznek maguknak belőle valamit, hogy elhurcolkodnak egy olyan házba, mint ez itt. [...] Meglásd, a konzul itt minden lehető konzerválni fog, semmit át nem épít, még a 'Dominus providet' táblát is ott hagyja a kapu fölött.*”¹¹⁶

A Huneus-Hagenström vagyonnak nem volt szabad szétदारabolódnia.¹¹⁷ Ennek érdekében Zerline Hagenströmöt unokatestvérének, Bob Hagenströmnek szánták. A fiatalok 1871-ben már több éve jegyben jártak. Az elbeszélő által elejtett információkat összerakva 15–16 éves korukban jegyezheték el őket egymással, és 1873 tájékára, körülbelül húsz éves korukra tervezheték az esküvőt. Hermann Hagenström Homok utcai házát az ifjú párnak szánta, és az esküvő alkalmával kívánt volna tágasabb szállás után nézni, a kínálózó alkalmat azonban nem szalaszthatta el.¹¹⁸

A Hagenström család történetének értelmezéséhez szükség lehet némi külsődleges, bár szintén a regényből származó információra.¹¹⁹ A Lübecket a külvilággal összekötő vasutat 1851-től építették meg. Tehát Hermann Hagenström akkor vette át a céget, amikor Lübeck kereskedelem-földrajzi helyzete alapvetően megváltozott. Ezt természetesen észlelték és evvel számoltak mások is: Thomas Buddenbrook a borbélyának mondja el, hogy be kell lépni a vámszövetségbe. A vasúttal felértékelődött Lübeck kapcsolata hátországával, tengeri közvetítő kereskedelme pedig veszített jelentőségéből.

Egy másik nem érdektelen, bár csak szórmentén említett ellenpont a regényben a majnai Frankfurt és a Hanza-város Lübeck. Kezdetben Majna-Frankfurt is, Lübeck is városállam. Frankfurt a regény alapján nemcsak egyszerűen „*dúsgazdag*”,¹²⁰ de Mammon városa is. A város nevééről német olvasónak – valószínűleg sokkal inkább, mint a magyarnak – eszébe ötlik, hogy e városból származtak el a Rothschildok, a brit trónt is elfoglaló hesseni választó pénzügyi partnerei.

A Hagenström cégbe az első injekció a Frankfurtból származó Laura Semlinger hozománya révén érkezik, ifjabb Johann Buddenbrook leánytestvére egy frankfurti bankárhoz megy férjhez (míg Lübeckben ez a foglalkozás nem is fordul elő), Thomas Buddenbrook kiszolgáltató helyzetben van a frankfurti üzleti élet viszontagságaival szemben (1866-ban egy frankfurti nagykereskedő cég bukása miatt súlyos veszteséget szenved el), illetve ugyanő – az 1868-as pöppenradei terményelőleg-ügylet kapcsán – azt mondja, hogy ilyen „*üzletekről főképp Hessenből hallottam, ahol a földbirtokosok nem csekély részét zsidók tartják a marokban*”,¹²¹ és tudnivaló, hogy Frankfurt – függetlenségének 1866-os elvesztése után – Hessen-Nassau része lett.

¹¹⁵ MANN, 1972. 504–505.

¹¹⁶ MANN, 1972. 503.

¹¹⁷ MANN, 1972. 294.

¹¹⁸ MANN, 1972. 506.

¹¹⁹ V. ö. JANNIDIS, 2000.

¹²⁰ MANN, 1972. 368.

¹²¹ MANN, 1972. 382.

Lübeck a regénybeli 19. század folyamán fejlődik, lakossága harminchétezer főről ötvenezerre nő, de a regény olvasóinak érzékelniük kellett a megjegyzésben rejlő iróniát – ebben a korban Berlin Európa egyik leggyorsabban fejlődő városa volt, és Frankfurt is jelentősen növekedett, tehát Lübeck növekedése csak az elmaradás mérsékléséhez volt elégséges. Lübeck a német egységért folytatott küzdelmek során „bölcse *Poroszországgal tartott*” és megőrizte városállami állapotát, míg Frankfurt az „*Ausztriába vetett hitéért azzal lakolt, hogy megsz nt szabad város lenni*”.¹²² Ez azonban a regénybeli lübeckiek nézőpontja, akik „*nem minden légtétel nélkül*” tekintettek Frankfurtúra.

Bár meglehet, hogy a regény olvasói nosztalgiával gondoltak a valaha volt szuverenitásra, az egykor államként működő kisvárosra és annak kereskedő patriciátusának életére, de nagy valószínűséggel többségükben *Bildungsbürger*-ként, műveltségük jogán polgárként éltek az éppen nagyon sikeres Német Birodalom valamelyik közigazgatásilag gleichschaltolt nagyvárosában.

A Hagenström család története az olvasók számára a Buddenbrookok történetének („*egy család hanyatlása*”) hátterét képezte. A Hagenströmök földadata a regény szerkezetében, hogy összekötő kapcsot teremtsenek a századfordulón már elmúlt világ és a századfordulón a világot jelentő milió között. Föl kell tételeznünk, hogy a Hagenström-történet megfelelt az olvasóközönség érzületeinek, hiszen a regény – terjesztéstörténete alapján, korának mércéje szerint – bestseller lett.

A család kapcsán az elbeszélő kezdetben két tényt tart fontosnak közölni. Az egyik, hogy a família kulturálisan nem folytonos, sem leszármazás, sem milió szerint. Az unoka nem ismerhette a nagyapját, illetve Hermann nemzedékének kis gyermekként kellett Lübeckbe kerülnie. A másik fontos tény nem kulturális, hanem szó szerint származási, ha tetszik, faji. Az elbeszélő a tényt ugyan nem kimondva, de olvasója előzetes képzetét kiaknázva Hinrich Hagenström feleségét, Laurát zsidó származásúként mutatja be – családneve Semlinger, haja vastag fekete, fia tőle örökölte felső ajkára lapuló orrát, lánya hozzá hasonlóan viselt feltűnő méretű ékszereket. A külsődleges jegyek azonosítását Thomas Mann azonban nem az elbeszélővel, hanem Antoine Buddenbrookkal végeztette el, aki Laura Hagenströmet, őtestamentumi nevet használva, Sarah Semlingernek nevezte át. Ettől kezdve a történet kétféleképpen olvasható: egyrészt egy hagyománytalan-ság történeteként, másrészt egy származási értelemben vegyes házasság következményeinek történeteként. Ha tetszik, Thomas Mann már a Max Weber által csak pár évvel később megfogalmazott kettősséget – kisebbségi helyzet vagy felekezeti szellem – veti föl.

(Kitérőként érdemes megjegyezni, hogy Thomas Mann szellemi fölénye nem abban rejlik, hogy pár évvel a tudósok előtt ráérezett egy fontos kérdésre, hanem abban, hogy érzékeltetni tudta azokat az etikai következményeket, amelyek, hogy úgy fogalmazzunk, a történelemhez fűződő viszony megítéléséből fakadnak. A történelem adott esetben a Buddenbrookok és a Hagenströmök egymással kölcsönható sorsa. A viszony megítélésének pedig két sarkított lehetősége kínálkozik. Az egyik szemléleti lehetőség a gyakorlatias-önközpontú – a másik felet adott esetben akár ellenségnek tekintő. Ezt a változatot szerepe szerint Antoine Buddenbrook vallja. Antoine Buddenbrook szemében a dolgok egy nagy, sátáni összeesküvéssé álltak össze, amelyet Tony – veje, Hugo Weinschenk elítéltetése kapcsán – meg is fogalmazott. A másik a fölülelemelkedő-értelmező szemléleti pólus. Thomas Buddenbrook, aki intellektuális fegyelmezettséggel értelmezi Hagenströmeiket. Ez az olvasat kellő távolságot tart, ugyanakkor, és ezt Antoine

¹²² MANN, 1972. 368.

Buddenbrook – és más ügyek kapcsán maga Thomas szintén – meg is fogalmazza, akaratvesztéshez, önföladáshoz vezet.)

Ha mindennek tudatában vagyunk, jelszavunk lehet, hogy: „*a dolog így történhetett, mert több regényben olvastam ilyesmit*”,¹²³ s nincs más hátra, mint mérceként szolgáló ideáltípus megalkotásának igényével összefoglalni a Hagenströmök történetét. A következőket kell kiemelnünk:

1. Hinrich Hagenström kellő vagyon birtokában, kellő tehetséggel, közéleti téren befolyással, de szociális páriaként kezdte lübecki pályafutását. Üzleti tevékenységét nem kötötték a hagyományok, és a világban a 19. század közepére mindenki számára nyilvánvalóvá lett nagy fordulat is szerepet játszott abban, hogy felfogása sikeresnek bizonyuljon.

2. A sikert nem csak elérni kellett, tartóssá is kellett tenni. Ennek módja a gyermekek megfelelő irányítása volt. Sikertült az üzletet az egyik gyermekére rábízni, sikertült a másikat az üzlettől függetleníteni, lányát pedig megfelelően kiházásítani. Az immáron nemzedéken túlnyúló siker tette lehetővé, hogy gyermekei társaságilag is integrálódhassanak.

3. Az integráció egyrészt házasságokon keresztül valósult meg. A három gyermek három lehetséges utat mutat meg. Hermann üzleti tehetsége és sikere elegendő kellett legyen ahhoz, a város leggazdagabb kereskedője eltekintsen a helyi társaság elvárásaitól, és a fiúhoz adja lányát. Az értelmiségivé lett Moritz apja példáját követve a városon kívülről nősült. Julchen számára, miként már korábban említettett, hozománya hozott rangot.

4. Az integráció másik terepe a közhatalmi pozíciók megszerzése. Ebben Hermann Hagenström nem ért célba, a szenátorságért folytatott küzdelemben veszített Thomas Buddenbrookkal szemben. E tekintetben testvére, Moritz – bár a lépték természetesen más – sikeresebb volt, ügyvédi praxisa mellett a város ügyésze is lett.

5. A beilleszkedés következő lépcsőfoka a hagyomány megszerzése, mondhatni, az asszimiláció. Ezt Hermann Hagenström az 1682-ben épült Mérleg utcai – eredetileg Ratenkamp – ház megvásárlásával valósította meg. A hagyomány megszerzése egyben a hanyatlás sikere is: a hagyomány a vesztesek hagyománya, Hermann Hagenström csak ezt a hagyományt tudja megszerezni. Az új módon gazdálkodó a régi város hagyományaihoz igazodik.

6. A siker a következő nemzedékben vált szociáldarwinista értelemben dominanciává. Míg Hinrich Hagenströmnek összesen legalább kilenc unokája lett, addig az idősebb Johann Buddenbrooknak összesen egy felnőtt unokáját és egy dédunokáját hozza az elbeszélő tudomásunkra. Thomas Mann Vico-i, ciklikus történetfölfogásának megfelelően azonban a sikerei csúcán álló Hagenströmök életében is jelzi a hanyatlás esélyét, amit – nézetem szerint – a demográfiai bezárulás, az unokatestvérek házassága fejez ki.

Felhasznált irodalom

ARISZTOTELÉSZ

1993 ARISZTOTELÉSZ: *Poétika*. Ford: Sarkady János. Budapest, Európa – Magyar Helikon, 1974. (Populart)
[<http://mek.oszk.hu/04100/04198/04198.pdf>] 2008. december 14.

¹²³ HANKISS, 1934a. 18.

BARKER – LÉVY-LEBOYER

1982 BARKER, T.C. – LÉVY-LEBOYER, M.: An Inquiry into the Buddenbrooks Effect in Europe. In: *From Family Firm to Professional Management. Structure and Performance of Business Enterprise*. Ed.: HANNAH, L. Budapest, Akadémiai, 1982. 10–25.

BARTÓK

1996 BARTÓK István: A társadalmi rétegződés tükröződése a 17. századi magyar irodalmi gondolkodásban. In: *Tarnai Andor-émlékkönyv*. Szerk.: KECSKEMÉTI Gábor. Budapest, Universitas, 1996. (*Historia Litteraria*, 2.) 19–29.

BRÓDY

1984 BRÓDY Sándor: Egy könyvről. In: *Thomas Mann és Magyarország*. Szerk.: GYÓRI Judit – MÁDL Antal. Budapest. Gondolat, 1980. [1913].

BRUNHUBER

1925 BRUNHUBER, Robert: Die Technik des Zeitungswesens. [1907]. In: *Német Közgazdasági Olvasókönyv. Szemelvények német közgazdasági írók m veiből*. Szerk.: PUKÁNSZKY Béla. Pécs, Danubia, 1925. 93–97.

BUCHANAN

1992 BUCHANAN, James M.: Egyéni választás magán-, ügynöki és kollektív döntésekben. In: Uő.: *Piac, állam, alkotmányosság. Válogatott tanulmányok*. Ford.: Szegő András. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1992. 272–283.

CHANDLER

1977 CHANDLER, Alfred D. Jr.: *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge/MA – London, Belknap, 1977.

CSEHI

1969 CSEHI Gyula: *Klió és Kalliópé, vagy a történelem és az irodalom határaitól*. Bukarest, Irodalmi, 1969.

CSONTOS

1999 CSONTOS László: A társadalmi munkamegosztásról, 1986. Előszó a magyar kiadáshoz. In: Uő.: *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Budapest, Osiris, 1999. 19–25.

DÉKÁNY

1944 DÉKÁNY István: *Szociológiai m szótár*. Budapest, Pantheon, 1944. (*Budapesti Egyetem Társadalomtudományi Intézet Közleményei*, 1.)

DEMMEI

2004 DEMMEI József: Egy előfizetési lista rejtélyei. A Losonczi Phönix című almanach trencsényi közönségének szerepe a megye kulturális, politikai és társadalmi életében. In: *Sic Itur ad Astra*, 16. (2004) 4. sz. 59–121.

DÉZSI

1987 DÉZSI Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. In: *A magyar történettudomány kézikönyve*. Szerk.: BARTONIEK Emma. Budapest, Könyvtérképesítő és Könyvtárellátó Vállalat, 1987. (*Tudománytár*) 269–434. [reprint, 1927]

E. CSORBA

2006 *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jkai-gy jteményének katalógusa*. Szerk.: E. CSORBA Csilla. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006.

FÁBRI

1991 FÁBRI Anna: *Jkai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jkai Mór regényeiben*. Budapest, Skiz, 1991.

- FÁBRI**
2003 FÁBRI Anna: A rendi társadalom „rejtett dimenziói” In: *Polgárosodás és irodalom*. Szerk.: ALEXA Károly. Budapest, Természet és Társadalombarát Fejlődésért Köz-alapítvány Kölcsény Intézete, 2003. (*Kölcsény Füzetek*, 3.) 17–37.
- FOKASZ – KOPPER – MARÓDI**
1997 FOKASZ Nikosz – KOPPER Ákos – MARÓDI Máté: Az európai nemzeti és regionális vasúthálózatok fraktáljellegéről. In: *Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban*. Szerk.: FOKASZ Nikosz. Budapest, Replika Kör, 1997. (*Replika könyvek*) 257–268.
- FRANCASTEL**
1972 FRANCASTEL, Pierre: *M vész és társadalom. Válogatott tanulmányok*. Ford.: Lontay László – Nagy Géza. Budapest, Gondolat, 1972.
- FREYTAG**
1856 FREYTAG, Gustav: *Kalmár és báró*. 1–7. Pest, Heckenast Gusztáv, 1856.
1921 FREYTAG, Gustav: *Üzlet és becsület*. Budapest, Szent István Társulat, 1921
1928 FREYTAG, Gustav: *Tartozik és követel*. Budapest, Nova Irodalmi Intézet, 1928.
- FRISNYÁK**
1992 FRISNYÁK Zsuzsa: Az „Erdély-üzlet” irodalom működése Magyarországon. Az Erdélyi Szépművés Céh. In: *Századok*, 126. (1992) 1. sz. 173–201.
- GORKIJ**
1960 GORKIJ, Maxim: *Az Artamanovok*. Ford.: Gellért Hugó. Budapest, Európa, 1960. [1925].
- GYÓRI – MÁDL**
1980 *Thomas Mann és Magyarország*. Szerk.: GYÓRI Judit – MÁDL Antal. Budapest. Gondolat, 1980.
- HAHN**
1985 HAHN István: *Álomfejtés és társadalmi valóság. Artemidorus Daldianus mint társadalomtörténeti forrás*. Budapest, Akadémiai, 1985.
- HALMOS**
1994 HALMOS Károly: Magyarországi polgárosodás. Az 1989–93 közötti irodalom áttekintése. In: *Aetas*, 9. (1994) 3. sz. 95–154.
2003 HALMOS Károly: „A nagyvállalkozás történeti elmélete.” A. D. Chandler Jr. három munkája. In: *Korall*, (2003) 14. 117–134.
2006 HALMOS Károly: Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Szerk.: STEINERT Ágota. Budapest, Kortárs, 2006. 399–408.
- HANKISS**
1934a HANKISS János: *Irodalomszemlélet*. H.n., Nagy Károly és Társai, 1934. (*Új írók*, 9.)
1934b HANKISS János: Az olvasó halhatatlansága. In: *Napkelet*, 12. (1934) 20. sz. 466–469.
- HATVANY**
1929 HATVANY, Ludwig jr. *Bondy jr. Ein Roman*. DMV, München 1929.
- HAUSER**
1969 HAUSER Arnold: *A m vész és irodalom társadalomtörténete*. 1–2. kötet. Budapest, Gondolat, 1969.

IMHOF

- 1992 IMHOF, Arthur E.: *Elvesztett világok. Hogyan gy rték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen*. Ford.: Gellériné Lázár Márta. Budapest, Akadémiai, 1992. (*Hermész könyvek*)

JANNIDIS

- 2000 JANNIDIS, Fotis: Literarisches Wissen und Cultural Studies. In: *Nach der Sozialgeschichte. Konzepte für eine Literaturwissenschaft zwischen Historischer Anthropologie, Kulturgeschichte und Medientheorie*. Hrsg.: HUBER, M. – LAUER, G. Tübingen, Max Niemeyer, 2000. 335–357.

JENS

- 1996 *Kindlers Neues Literaturlexikon*. Band 11. Hrsg: JENS, Walter. Kindler Verlag, München, 1996. [<http://www.dhm.de/lemo/html/kaiserreich/kunst/buddenbrooks/index.html>] 2008. december 14.

KERESZTURY

- 1931 KERESZTURY Dezső: Az új magyar irodalom útjai. In: *Magyar Szemle*, 13. (1931) 3. sz. 222–234.

KIRÁLY

- 1921 KIRÁLY György: Thomas Mann: A Buddenbrook ház. In *Nyugat*, 14. (1921) 11. sz. 843–844. [http://epa.oszk.hu/00000/00022/index_abc_sz.htm] 2008. december 14.

KOMLÓS

- é. n. KOMLÓS Aladár: *Irodalmunk társadalmi háttere*. Budapest, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, é.n. (*Új Könyvtár*, 16.)

KOZOCSA

- 1935 KOZOCSA Sándor: Korunk társadalomszemlélete regényirodalmunkban. In: *Napkelet*, 13.(1935) 88–92.

KÓSA

- 2003 KÓSA László: „Nemzetes uraimék”. Egy korai Mikszáth-mű társadalomtörténeti háttere. In: *Uő.: Nemeselek, polgárok, parasztok. Néprajzi, történeti antropológiai és m - velődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris, 320–339. (*Osiris könyvtár. Néprajz, antropológia*)

KOTLER

- 2002 KOTLER, Philip: *Marketing menedzsment*. Ford.: Fiers Péter et al. Budapest, KJK Kerszöv, 2002.

KÖNCZÖL

- 1997 KÖNCZÖL Csaba: A Dallas-jelenség. In: *Eszmélet*, 9. (1997) 35. sz. [<http://www.freeweb.hu/eszmelet/35/dallas35.html>] 2008. december 14.

KÖVÉR

- 2002 KÖVÉR György: Bujálkodástól a nymphomaniáig. Freystädtler Flóra történetei. In: *Uő.: A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 2002. 113–131.

LAKATOS

- 1979 LAKATOS Éva: Lapkiadás mint üzlet. (Egy bibliográfiai feltárás tapasztalatai). In: *Magyar Könyvszemle*, 95 (1979) 2. sz. 140–163.
- 1993 LAKATOS Éva: Lapkiadás mint üzlet. II. In: *Magyar Könyvszemle*, 109. (1993) 2. sz. 178–191.

LEDERER

2008 LEDERER, Marianne: *A fordítás ma*. Budapest, Equinter, 2008.

LIPTÁK

2002 LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bécs – Budapest – Prága, Budapest, L'Harmattan, 2002. (*A múlt ösvényén*) 44–45.

LŐRINCZY

2005 LŐRINCZY Huba: Cenzúra és öncenzúra. Az Egy polgár vallomásai eredeti és megcsonkított szövegéről. In: *M hely*, 28 (2005) 3. sz. 37–45.

LÖWENTHAL

1973 LÖWENTHAL, Leo: *Irodalom és társadalom. A könyv a tömegkultúrában*. Ford.: Kárpáti Zoltán. Budapest, Gondolat, 1973.

LUDWIG

1999 LUDWIG, Johannes: Medienunternehmer zwischen Kunst und Kommerz. In: *Geschäft mit Wort und Meinung. Medienunternehmer seit dem 18. Jahrhundert. Bündiger Forschungen zur Sozialgeschichte 1996 und 1997*. Hrsg.: SCHULZ, Günther. München, Harald Boldt im R. Oldenbourg Verlag, 1999. (*Deutsche Führungsschichten in der Neuzeit*, 22.) 23–56.

MANN

1972 MANN, Thomas: *A Buddenbrook ház*. Ford.: Lányi Viktor. Budapest, Európa, 1972.

1993 MANN, Thomas: *Buddenbrooks. Verfall einer Familie*. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch, 1993. [1901].

2000 MANN, Thomas: *Egy apolitikus ember elmélkedései*. Ford.: Györffy Miklós – Majtényi Zoltán. Budapest, Helikon, 2000. [1918].

MIDDEL

1966 MIDDEL, Eike: *Thomas Mann. Versuch einer Einführung in Leben und Werk*. Leipzig, Philipp Reclam jun., 1966. (*Reclams Universal-Bibliothek*, 268.)

N. N.

1898 N. N.: *A Jkai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története. Az előfizetők névsorával és a száz kötet részletes tartalomjegyzékével, valamint Jkai összes írásainak bibliográfiájával*. Budapest, Révai Testvérek, 1898. (*Jkai Mór összes m ve*, 100.)

NAGY

1935 NAGY Miklós: Három író társadalomszemlélete. In: *Magyar Kultúra*, 44. (1935) 2. sz. 409–414.

NÉMETH G.

1985 NÉMETH G. Béla: A kiegyezés kori polgárosodás és a liberális sajtó kétarcúsága. In: *Magyar Tudomány*, 92. (1985) 1. sz. 15–25.

PÉTER

1998 PÉTER Katalin: Az átányiak, a néprajz és a Buddenbrook-jelenség. [Fél Edit – Hoffer Tamás: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Recenzió.] In: *BUKSz*, 10. (1998) 3. sz. 321–326.

RÁCZ

1996 RÁCZ Lajos: A Kárpát-medence történeti ökológiája a kora újkor idején. In: *A Kárpát medence történeti földrajza*. Szerk.: FRISNYÁK Sándor. Nyíregyháza, Besenyei György Tanárképző Főiskola, 1996. 31–48.

REYMONT

- 1934 REYMONT, Wladyslaw Stanislaw: *Az ígéret földje*. 1. kötet. Ford.: Mészáros István – Havas József. Budapest, Dante, 1934. [1899]
- 1937 REYMONT, Wladyslaw Stanislaw: *Az ígéret földje*. 2. kötet. Ford.: Mészáros István – Havas József. Budapest, Dante 1937. [1899].

ROCKWELL

- 1980 ROCKWELL, Joan: *A valóság a regényben. Az irodalom felhasználása a társadalom módszeres tanulmányozásában*. Ford.: Szabó Mária. Budapest, Gondolat, 1980.

SZILÁGYI

- 1998 SZILÁGYI Miklós: *A Puszták népe* társadalomnéprajzi nézőpontból. In: *Új Dunatáj*, 3. (1998). 4. sz. 37–45.

SZILÁGYI

- 2007 SZILÁGYI Márton: *Határpontok*. Budapest, Ráció, 2007.
- 2008 SZILÁGYI Márton: *A Fogságom naplója* mint szöveg és mint forrás. In: *Korunk*, 19. (2008) 5. sz. 97–104.

TAMÁS

- 1995 TAMÁS Attila: Farkas Gyula irodalomtörténet-író munkásságáról – különös tekintettel a benne érvényesülő regionalizmusra. In: *Irodalomtörténet*, 76. (1995) 1. sz. 120–132.

THIENEMANN

- 1931 THIENEMANN Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Pécs, Danubia, 1931. (*Minerva Könyvtár*, 25.)

TONELLI

- 1924 TONELLI Sándor: Művészet és közgazdaság. In: *Társadalomtudomány*, 4. (1924) 4–5. sz. 35–44.

TÓTH

- 1988 TÓTH Margit: Zsákbamacska. (A pozicionális verseny). In: *Racionális választások – irracionális következtetések*. Szerk.: GÁL Róbert Iván. Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Szociológiai Tanszék, 1988. 107–130. (Kézirat)

TÖRÖK

- 1943 TÖRÖK Pál: Jókai-regény mint történeti forrás. In: *Protestáns Szemle*, 52. (1943) 4. sz. 202–206.

VÖRÖS

- 1990 VÖRÖS Károly: Mackó úr a millennium magyar világában. In: *História*, 12. (1990) 1 sz. 12–14.

WEBER

- 1982 WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Ford.: Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1982. (*Társadalomtudományi könyvtár*)
- 2005 WEBER, Max: Az ideáltípusról. Ford.: Csontos László. In: *A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások*. Szerk.: BERTALAN László. Budapest, Helikon, 2005. (*Bertalan László társadalomtudományi könyvtár*) 59–109.

ZSIGMOND

- 2001 ZSIGMOND Anna: Amit az EU-ról tudni kell, de tanítani nehéz. In: *Új Pedagógiai Szemle*, 5. (2001) 1. sz. [<http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2001-01-eu-zsigmond-amit>] 2008. december 14.

Fenyves Katalin

Zsidó önreprezentáció, személyes irodalom, történelem

**Források és forráskritikai megjegyzések
a zsidó önábrázolás tanulmányozásához**

MILYEN VOLT zsidónak lenni Magyarországon 1918 előtt az egyéni élmény, a megélt valóság, az „életvilág” szintjén? Erről ugyan vannak – lehetnek – ismereteink a kor szépirodalma alapján, de innen tájékozódni több szempontból is problematikus. Problémát jelent például az idevágó szépirodalomhoz való hozzáférés. A pusztán tény, hogy bizonyos szerzők bizonyos műveit csak könyvtárból lehet kivenni, egyértelműen jelzi, hogy ezek a szerzők/munkák nem szerepelnek az aktuális irodalmi kánonban. A zsidó hétköznapi irodalmi megjelenítésének mai ismeretlensége visszavezethető tehát az e kérdéssel foglalkozó munkák minőségének megítélésére, de arra is, hogy a ma is legkiválóbbnak tartott szerzők munkásságában nem kapott kitüntetett szerepet a zsidóság életének ábrázolása.

Kutatásaimnak – melyekkel ezen az állapoton igyekszem változtatni – a forrásbázisul a több-kevesebb irodalmi igényvel létrehozott nyelvi produktumokat, a 19. századi magyarországi zsidóság életébe bepillantást engedő hivatalos, illetve eleve kiadásra szánt önéletrajzokat, visszaemlékezéseket választottam. Ezek kapcsán – Michael Stanislawski nyomán – akár „*zsidó önstilizációról*” is beszélhetnék,¹ nekem azonban nem a szerzők stilizált énképe és az egyéb történeti források ütköztetése, az ellentmondások bemutatása – tehát egyfajta tettenérésük – volt a célom, hanem az emlékhagyás, az egyéni élet akár „csak” a családi közösség számára megörökítésre méltónak ítélt írásbeli nyomaiból kibontakozó egyéni „zsidóságélmény” rekonstruálása. Ebből akár explicit módon is kimutatható, melyek voltak az egyes szerzők csoport-hovatartozásai, milyen közösségi értékek alapján élte az egyén az életét. Ugyanakkor fény derülhet arra is, hogyan látták érvényesülni a szerzők saját életükben a történelmi események, tágabb környezetük sorsfordulóinak hatását, mennyire voltak tudatában a bekövetkezett változásoknak: írásaikkal mire kívántak emlékeztetni, minek kívánták ébren tartani az emlékezetét, vagy épp ellenkezőleg, mennyire igyekeztek e változásokat a hagyomány szellemével összeegyeztethetőként, a tradíció töretlen továbbvitelként ábrázolni, netán saját élettörténetüket és szűkebb vagy tágabb közösségük történetét valamely értékszempontból át is írni.

A zsidó önéletrajzokkal kapcsolatban számos kiváló munka olvasható,² s ezek közül nem egy felveti a kérdést: milyen szempontból tekinthetők történeti forrásnak ezek a művek, ha egyáltalán. Bátran kijelenthetjük, hogy nagyon is megbízhatók, ha nem „adatként”, netán „történelmi tényként” kezeljük a bennük

¹ STANISLAWSKI, 2004

² Lásd kivált STANISLAWSKI, 2004 és ennek remek bibliográfiáját.

foglalt információkat. Akkor, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogyan jelenik meg a szerzők önképe és más-képe (magyarországi szerzők esetében zsidóság-, magyarság- és antiszemitizmusképe), hogyan látják utólag a szocializációjukat (hogyan emlékeznek a nyelvhasználatukra, az iskoláikra, a vallás szerepére), illetve hogyan ítélik meg társadalmi beilleszkedésüket és befutott pályájukat, kapcsolatrendszereiket, mit tekintenek sikernek és kudarcnak, hogyan értékelik – értékelik-e egyáltalán – zsidó voltuk ebben játszott szerepét. Ugyanakkor ezeknek az írásoknak óhatatlan velejárója a szándékos vagy szándékolatlan elhallgatás és idealizálás. Illúzióknak vélem tehát azt hinni, hogy az önéletrajzi jelleggel előállított írásművek a külső – azaz nem szubjektíve megélt – valóság vonatkozásában valóban megbízható forrásokként szolgálhatnak, hiszen még a saját emlékeink is együtt változnak az idővel.³ És ennél is kevésbé vélem hitelt érdemlőnek ezeket például a megemlített személyek jelleme és szerepe tekintetében. Gondoljuk csak meg, mennyire egyoldalú képünk lenne Wahrmann Mórról, a jeles parlamenti képviselőről, a nagy tekintélyű, vagyonos polgárról, a pesti zsidó hitközség elnökéről, ha a világszerte mindmáig csodált tudós – és a kenyerét a pesti zsidó hitközség titkáráként kereső – Goldziher Ignác *Naplója* alapján kívánnánk róla véleményt formálni!⁴

A személyes irodalom mint forrás

„*Sem asszimiláció, sem akkulturáció?*” – tette fel a kérdést Peter Haber a Goldziher Ignác *Naplóját* feldolgozó és a magyar(országi) zsidók történetének szentelt ritka külföldi publikációk egyikeként megjelent munkája epilógusában.⁵ A tárggyal kapcsolatos főbb magyarországi és külhoni historiográfiai irányzatok áttekintése után megállapítja, hogy mára egyik sem nyújt kielégítő értelmezési keretet. Véleménye szerint éppen a *Napló* 1978-as leydeni első, teljes és eredeti nyelvű közlése,⁶ majd a csonkított magyar fordítás 1984-es kiadása jelentette a mérőöldkövet abban a folyamatban, melynek során módosulni kezdett a „magyar–zsidó kultúra aranykoráról” szóló asszimilációs sikertörténet mitizáló felfogása. Azóta azonban az asszimiláció sokat vitatott fogalma helyett javasolt akkulturáció⁷ is viták

³ SCHACTER, 1998.

⁴ Ez ugyanis – kivált a Scheiber Sándor kegyeletes cenzurális beavatkozásait nélkülöző német eredeti – csak úgy hemzseg a „polák vadállat” elleni kirohanásoktól.

⁵ HABER, 2006. 222–235.

⁶ GOLDZIHÉR, 1978. és GOLDZIHÉR, 1984.

⁷ Dolgozatomban az akkulturáció és az asszimiláció megkülönböztetésében Kövér György meghatározását tekintem irányadónak, amely szerint az akkulturáció „*legáltalánosabban véve annyit jelent, hogy a különböző kulturális rendszerekhez tartozó egyének és csoportok közötti érintkezés során egyik vagy mindkét csoport kulturális alkatában változások keletkeznek. A vizsgálat során érdemes figyelmet fordítani az érintkező intézmények viselkedési szabályrendszerére, valamint a kultúrákat egymás számára megjelenítő csoportok viszonyában fellelhető uralmi vagy alávetettségi mozzanatokra. Másfajta jelentéssel bír a strukturális beolvadás, vagyis az asszimiláció kategóriája, amelyet mégsem szokás pontosan megkülönböztetni az akkulturációtól. Az asszimiláció elsősorban egyéni (bár akár tömeges) kilépést jelent valamely csoportkötődésből, rövidebb-hosszabb ideig tartó, akár többgenerációs folyamatot, míg végül az illető személy (akár családtagjaival együtt) befogadást nyer szerzett identitásába, új strukturális pozíció birtokába jut. (...) Az akkulturációs folyamatok előrehaladása nélkül semmiféle asszimiláció nem képzelhető el, az akkulturáció azonban önmagában nem eredményezi a (gyakran több generáción keresztül elhúzódó) beolvadást, és önmagában rendkívül szertedágazó, multikulturális következményekhez vezethet. Szükséges, de nem elégséges feltétele tehát az asszimilációnak.” [Kiemelés tőlem – F. K.] VÖ. GYÁNI – KÖVÉR, 2006. 152–153.*

keresztültébe került,⁸ így Haber mindkét közelítést félretéve egy több mint hatvan éve halott amerikai szociológus, Robert E. Park munkásságának központi metaforájában, a *marginal man* (az egyszerre több, egymástól hosszú távon is különböző normát magáénak tekintő csoporthoz tartozó ember) alakjában véli feladni az elméleti kiutat.⁹

Ez ugyan igen kevésbé tűnik meggyőzőnek, abban azonban mégis mintha valamiféle egyetértés látszana körvonalazódni a történészek körében, hogy bármelyik fogalommal kísérletezzenek is, a magyar zsidókkal kapcsolatos közkeletű narratívák egyaránt erősen ideologikusak, magától értetődő módon igen különböző kultúra- és társadalomfelfogásokból veszik eredetüket. Ám ez csak nagyon ritkán válik nyilvánvalóvá – e narratívák nem áttetszőek, és többnyire mindegyik a kizárólagosság igényével lép fel. „*Maguk az értelmezők is az ideologikus erőterbe kerülnek, s így vizsgált tárgyuknak sokkal inkább fogalmi-nyelvi foglyaiúvá, mintsem kezelőivé válnak*” – írja erről Gerő András,¹⁰ aki kötetének egy másik helyén megjegyzi: „*Véltetőleg többek között azért, mert az anyag is nehezen viseli el az utólagosan kialakított szempontokat, s persze a szerzők sem mindig ott keresnek, ahol találnak is valamit. Azt az utat választják, ahol inkább az egyszer megtörtént történelmet kérdőjelezzik meg – ahelyett hogy elismernék: a hazai zsidóság története sem az asszimiláció, sem a disszimiláció, sem az integráció érvényességét nem vonja kétségbe.*”¹¹

A bázeli egyetemen Heiko Haumann irányításával folytatott komplex történeti kutatási program immár közel egy évtizede foglalkozik a „kelet-európai zsidók életvilágaival”. Ezen belül kitüntetett szerepet szán az önéletrajzoknak, visszaemlékezéseknek, naplónak, leveleknek¹² – azaz a „*személyes irodalomnak*”.¹³ Az emlékezet – és ezzel az élmény, az emberi szubjektum – ugyanis egy időre mintha eltűnt volna a történetírásból.

A mára közhelyesre koptatott emlékezetdiskurzus kialakulásának kezdeteiről szólva Aleida Assman *Erinnerungsräume* című kötetében közreadja egy Krzysztof Pomianról folytatott beszélgetéséről készített feljegyzését.¹⁴ Eszmecserejüknek tárgya az volt, vajon az emlékezet újabb keletű, általában Pierre Nora nevéhez fűződő divatja arra irányul-e, hogy kijátsszák az emlékezetet a történetírással szemben, s valóban úgy hangzik-e az aktuális kérdés, hogy emlékezet vagy történelem? Pomian szerint a Nora által véghezvitt hatalmas vállalkozás, a végül megjelent hét kötet teljes mértékben tudományos alapokon nyugodott.¹⁵ Nem kérdőjelezte meg a történettudomány létjogosultságát, viszont választ adott arra a Braudel-féle történetírásra, amely kiiktatta a történetírásnak az emlékezettel

⁸ HABER, 2006. 228–229.

⁹ HABER, 2006. 230–231. („*Amikor Park a múlt század húszas éveiben kidolgozta koncepcióját a marginal mannel kapcsolatban, egy bizonyos társadalmi csoport lebegett a szeme előtt: az emancipált európai zsidóké. »Az emancipált zsidó történetileg és tipikusan mindig is marginal man volt – és az ma is; az első kozmopolita és világpolgár.« Georg Simmelre hivatkozva Park az emancipált zsidót tartja a »par excellence« idegének.*”)

¹⁰ GERŐ, 2005. 39.

¹¹ GERŐ, 2005. 117. A vonatkozó hazai irodalom ilyen szempontú elemzésére, „ideológiai dekonstrukciójára” Vörös Kati tett kísérletet. Vö. VÖRÖS, 2004.

¹² Az „életvilágok” kutatásának az Edmund Husserl, illetve Alfred Schütz életvilág-konceptióján alapuló, Habermas által kidolgozott életvilág-fogalom képezi a kiindulását. Újabb erről HAUMANN, 2006. 42–53.

¹³ LEJEUNE, 2003.

¹⁴ ASSMANN, 1999. 144. skk.

¹⁵ NORA, 1984.; NORA, 1986.; NORA, 1992.

kapcsolatos dimenzióját azáltal, hogy olyan folyamatokat írt le, amelyek szükségképpen kívül esnek az érzékelés, a megjegyezhetőség és így a kódolhatóság területén – például a népszerűszerkezet alakulását vagy az áringadozásokat.

Ennek végül az lett a következménye, hogy a történelmet igen felkészült szakemberek írták igen felkészült szakembereknek, amihez a nem szakmabelieknek nem lehetett semmi közük: ez a diskurzus úgyszólván a hátuk mögött, a fejük fölött zajlott. De nem is maradt el a böjtje: a történelemnek ez a fajtája eltűnt a szakmán kívül élők látóteréből, és lassanként a tantervekből is mindinkább kiszorult. Nora ekkor lépett fel azzal a szándékkal, hogy visszahozza a történelmet a köztudatba, a közemlékezetbe: azért kezdett emlékművekkel és jelképekkel foglalkozni, mert ezeket tartotta a történelmi emlékezet valós, eleven megnyilvánulási formáinak. Aleida Assman ebből azt a következtetést vonja le, hogy a történetírás emlékezeti és tudományos dimenziói csöppet sem zárják ki egymást, inkább komplex módon összekapcsolódnak. Következésképpen immár a történetírás retorikai meghatározottságát is szem előtt tartva arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a történelemnek mindig valamilyen adott helyen élő adott csoport emlékezetéhez is köze van. A feladat pedig nem az, hogy a tudományos diskurzus ezt a lehető legakkurátusabb módon kiküszöbölje: inkább e kettős meghatározottság tudatos vállalása képezheti a történetírás megújításának alapját. Ehhez valóban kézenfekvőnek látszik az önmegnyilatkozásokban, a múlt szereplőinek magukról hagyott nyomaiban keresni a választ, innen az önéletrajzok, visszaemlékezések nemzetközi divatja a történetírásban.

Identitáselméletek és identitástörténetek

Könnyen lehet azonban, hogy az autobiografikus megközelítés előtérbe kerüléséhez más diszciplínák belső fejleményei is hozzájárultak. Így Pataki Ferenc szakirodalmi áttekintése szerint ugyanerre az időre, a '70-es, '80-as évek fordulójára tehető a pszichológia „posztkognitív” korszakának kezdete.¹⁶ Mint írja: „*a változások fő iránya abban összegezhető, hogy a kutatók érdeklődése mindinkább a dinamikus identitászerkesztési és -fenntartási folyamat (az identitáskonstruálás) különböző oldalainak és összefüggéseinek a tanulmányozására összpontosult. Így kerültek a figyelem előterébe az identitás összetevői, helyzeti (kontextuális) és kulturális dimenziói és viselkedésszabályozó funkciói. (...) A statikusan szemlélt szerkezet helyére a dinamikus folyamat eszméje lép, és ez maga után vonja mind a genetikus nézőpont határozottabb érvényesítését (az identitás kialakulása a szocializációs folyamatban), mind pedig az élettörténeti (autobiografikus) megközelítésmód narratív szemléletét. Eszerint az identitás az életesemények révén tagolt s a személyes emlékezetben őrzött élettörténet, valamint a hozzá tapadó értelmező-értékelő minősítések és affektusok sajátos reprezentációja.*”¹⁷

Másutt ehhez hozzáfűzi: „*Az egyén identitás-történetében mint szubjektív tükörben a megélt történelem valósága jelenik meg, jóllehet »tükör által homályosan«.* A jelentős életeseményeket (...) egyebek mellett éppen az teszi jelentősekké, hogy az egyéni sorsok sajátos történetei összetalálkoznak számos más szereplő elbeszéléseivel (életeseményeivel). Az ismételt közlések során ezek kristályosodnak ki a kisebb vagy nagyobb közösségek mikronarratívumaivá.”¹⁸

¹⁶ PATAKI, 2004. 10–11.

¹⁷ PATAKI, 2004. 10–11.

¹⁸ PATAKI, 2004. 68.

A manapság is előszeretettel alkalmazott „posztmodern” – narratív,¹⁹ pozicionális²⁰ – identitáselméleteket szemügyre véve azt látjuk, hogy azok a 20. század második felében rövidebb-hosszabb ideig népszerűn teóriák dinamizált, megváltoztatott metaforakészletű változatai.²¹ Érdekes módon a *self-fashioning*,²² a *mapping*,²³ a *position*²⁴ fogalmaival már Pataki 1982-es összefoglalásában is találkozhatunk, és nem is okvetlenül a legmodernebb elméletek között. A statikus elméletek bírálata a „*folyamatszer identitásfelfogás*” képviselői részéről ugyanúgy megtalálható ebben az immár negyedszázada megjelent műben mint a strukturális teóriák túlzott determinizmusának elutasítása.

Ugyanitt azonban Pataki már azt is megállapította: „*A pszichológia (és a szociológia) fogalmának jelentős része a mindennapi lét nyelvezetéből emelkedik ki, helyenként pedig metaforikus eredet, vagy más tudományokból származik. Ez gyakorta zavarokat okoz, mivel tág teret nyit az önkényes értelmezések és ennek révén a meddő terminológiai viták előtt.*”²⁵

Hozzátehetjük: az említett két társadalomtudományon kívül vonatkozik ez az összes többire is. Olyannyira, hogy a tudományos diskurzus elemzői számára régóta a vitatott kérdések egyike, vajon tudományosnak tekinthető-e egyáltalán a metaforikus szóhasználat, nem „hazudik-e” a metafora.²⁶ Harald Weinrich 1964-es pályamunkájában még nyugodtan válaszolhatott határozott, egyértelmű nemmel – igaz, már az ő definíciójában is megkülönböztetett fontossággal bírt a kontextus és az a tény, hogy a metafora a jelentés véleményhez közeli pólusán található.²⁷ Ám a dekonstrukció teljesen helyénvaló igénye ma már nem engedi meg a metaforák önfeledt és öntudatlan használatát, ezért váltotta fel a „szerep” vagy a „kettős identitás” statikus szóképét a hibrididentitás²⁸ metaforája, sőt az identitás – mi több: az azt keretbe foglaló életrajz – illuzórikus voltának hangsúlyozása.²⁹ Mára a metaforák avatott, sokoldalú elemzése a diskurzus-elemzés mellett a kultúrtörténet kifejezetten hatékony eszközévé nőtte ki magát. E módszer egyik példás megvalósulását, Dávidházi Péter – a Franz Josef Schedelből lett Toldy Ferenc nemzetképviselési irodalomtörténet-teremtő tevékenységének szentelt – nagymonográfiáját e dolgozat több tekintetben, a nyelvi identitás és a névváltoztatás szempontjából is irányadónak tekinti.³⁰

¹⁹ RICOEUR, 1999. 384. („*Az elbeszélés az elmesélt történet azonosságát építve építi a szereplő azonosságát, s ez utóbbit nevezhetjük elbeszélt azonosságnak [identité narrative]. A történet azonossága alkotja a szereplő azonosságát.*”)

²⁰ HALL, 1990. 226. („*Cultural identities are the points of identification, the unstable points of identification or suture, which are made, within the discourses of history and culture. Not an essence, but a »positioning«.*”)

²¹ Lásd például SILBERSTEIN, 2000.; RÁKAI-Z. KOVÁCS, 2003.; PATAKI, 1982.; PATAKI, 2001.; PATAKI, 2004.

²² PATAKI, 1982.

²³ PATAKI, 1982. 229.

²⁴ PATAKI, 1982. 249.

²⁵ PATAKI, 1982. 267.

²⁶ WEINRICH, 1966.

²⁷ WEINRICH, 1966. 47. („*Es hängt also keine Lüge an den Metaphern. Die Sprache belügt uns nicht, und wir belügen niemanden, wenn wir bildlich reden. Unsere Gedanken kommen rein und unverfälscht zu den anderen, ob wir sie aus Normalwörtern oder Metaphern bilden. Denn wir bilden sie allemal als Texte, und derselbe Kontext, der die Metaphern macht, garantiert auch, daß die Metaphern die Meinung des Sprechenden decken. Solange der Meinungspol erreicht ist, ist die Rede so eindeutig, wie es dem Sprechenden gefällt.*”)

²⁸ AMSELLE, 1990.

²⁹ BOURDIEU, 2002.

³⁰ DÁVIDHÁZI, 2004.

A munkám során relevánsnak számító elméletek keletkezésük idejétől és szóhasználatuktól függetlenül tehát azok, amelyek nem monolitikusnak és nem változtathatatlanak, nem esszenciának tekintik az ember identitását, azaz tartalmazzák az identitásválasztás mozzanatát. Feltételezik, hogy az ember identitásának leglényegesebb elemeit – nevét, nyelvét, vallását, szakmáját, családi körülményeit – maga választhatja meg. Kiindulópontjuk Erikson identitásdöntés-fogalma: „*az identitás mindig többé vagy kevésbé tudatos döntések mindenkori eredménye*”.³¹

Hogy azután ezt a nem esszencialista módon felfogott identitást dialogikusan látjuk-e megvalósulni vagy narratív módon, netán pozicionálisan – az már a felhasznált forrás és az adott kontextus kérdése. E nézet történeti érvényesítése természetesen nem problémamentes, és a tárgyalt szerzők esetében éppen az tűnik igazán érdekesnek, miként szabadulnak ki a változhatatlannak tűnő identitáselemek korlátai közül, hogyan válik egymás után választhatóvá megannyi olyan életviszony, amelyet egy-két nemzedékkel korábban többnyire még veleszületett és életre szóló adottságnak tartottak.

Mindennek fényében a premodern kor után a zsidó identitás egyes számú fogalmát sem tartom értelmes tételezésnek. Hogy mégis használják és könyvtárakat tölt meg irodalma, az véleményem szerint nem a realitása, sokkal inkább a tudományos diskurzus által megragadhatatlan volta mellett szóló érv.³²

A Franciaországban élő, vendégtanárként Magyarországon is megfordult Esther Benbassa a nem zsidó anyától és szefárd apától született és a zsidóságba betért Jean-Christophe Attiással egész kötetre rúgó *dialogusban* igyekszik tisztázni, mit is jelent a zsidó identitás a mából nézve a történelemben, illetve a kérdésnek az évszázadok folyamán kialakult komplexitásában. Amint Esther Benbassa mondja: „*Az én származási helyemen, Törökországban, tágabban a muszlim Keleten tényleg nem tettük fel magunknak ezt a kérdést. Zsidónak születtünk, zsidóként éltünk, és ha szerencsénk volt, zsidóként haltunk meg ott, ahol születtünk.*”³³

Szinte szó szerint ugyanezt a megállapítást teszi a premodern korok zsidóságáról a németországi zsidók személyes iratai alapján írt összefoglalásban Steven M. Lowenstein,³⁴ s jóval korábban igen hasonlóan jellemezte ezt a helyzetet az európai zsidóság történetének egyik hagyományosabb szellemű, rendkívül tekintélyes krónikása, Jakov Katz: „*Nem pusztán véletlen, hogy az európai társadalom forradalmi korszaka olyan mélyen hatott a zsidókra. Okát a zsidó társadalom korábbi állapotainak szokatlan természetében kell keresnünk. Nagy általánosságban az akkori zsidó társadalmat tradicionális társadalomnak nevezhetjük, a kifejezés igencsak sajátos értelmében. A zsidóság önmeghatározásába társadalmuk egészét, vallásukat és kulturális értékeiket egyaránt a múltból vezette le, ezekhez mint a jelenben való tájékozódás forrásához ragaszkodott, s jövőbeli fennmaradását szavatoló eszközként támaszkodott rájuk.*”³⁵

Ám Esther Benbassa továbbviszi ezt a gondolatot: „*A mai identitásrobbanással szembeállítva úgy t nük, hogy nosztalgiát érzünk az egységes identitás iránt. Pedig valójában, figyelemre méltó módon, a zsidó világot már az emancipáció előtt is a helyzetek sokasága, az önértékelés sokrét sége és a kulturális sokszínűség jellemezte. (...) A dolgok sehol sem a megálmodott egyszer séget tükrözik. Sem a befelé fordulást, sem a »tisztságot«. Az*

³¹ Idézi PATAKI, 2004. 12.

³² A kérdéssel kapcsolatos viták főbb kérdéseit és irodalmát lásd GYÁNI, 2002. 119–160.

³³ BENBASSA–ATTIAS, 2004. 25.

³⁴ Lásd LOWENSTEIN, 2005. 144. („*For the bulk of premodern Jews, Judaism was a way of life that one followed without much questioning. For this reason scholars distinguish between a relatively unreflective »traditional Judaism«, before modern times and »Orthodoxy« as a conscious decision to adhere to traditional practices and beliefs for ideological reasons.*”)

³⁵ KATZ, 1995. 10. Lásd még KATZ, 2005.

»identitás« fogalma túl modern. Az emancipáció előtt a zsidó »identitás« nem úgy fejeződik ki, ahogy azt eddig általában képzeltük, vagy ahogy azt elvárnánk.³⁶ (...) Az emancipációval egy új probléma merült fel: a választásé. A zsidó ember számára ezentúl rendelkezésre áll a választás lehetősége, és ez a választás egyben a meghasonlást is jelentheti. Ez a meghasonlás megfigyelhető különböző korszakokban. Egyetlen példa elégséges. Az olyan országokban, ahol a zsidókat legálisan nem emancipálták, de ahol sokan vágytak rá, mint Európa keleti országainak esetében, ott a XIX. században megfigyelhető az önéletrajzi irodalom virágzása, amely a modern zsidó lét nehézségeit írja le.³⁷

A zsidó identitás tehát „mint olyan”: fikció. Értelmezési keretként ezért csak igen jól definiált kontextusokban alkalmazható. Ám a zsidó identitás dimenzióit és az identitáselemek választhatóvá válását, illetve megválasztásuk módját és ezek reflektálását nagyon is ígéretes kutatási terepnek, ehhez pedig az önéletrajzi irodalmat kiváltképp értékes forrásnak tartom.

Zsidó önéletrajzi és memoáirodalom

A zsidó önéletrajzok és memoárok (a megkülönböztetés arra utal, hogy a visszaemlékező a saját életére vagy inkább korára helyezi a hangsúlyt) egyfelől a „zsidó tudományok”, másfelől a társadalomtörténet – pontosabban „*Alltagsgeschichte*” néven ismert válfajának – klasszikus forrása. A premodern időszak 19. századi tudós szövegkiadásoknak és elemzéseknek köszönhetően ismertté vált zsidó önéletrajzait, valamint a 19. század, illetve a 19–20. század fordulóján keletkezett és akkoriban is divatot teremtő munkákat az elmúlt néhány évtizedben magas példányszámban újra kiadták.

A műfaj napjainkban is olvasott „klasszikusa” például egy 17. századi velencei rabbi, Leon Modena *Jehuda élete* című önéletrajza (melynek első modern, 1911-es kiadásához Blau Lajos, a budapesti Rabbiképző igazgatója is hozzájárult).³⁸ Ezt 1980-ban a princetoni egyetem három oktatója, Mark R. Cohen, Natalie Zemon Davis és Theodor K. Rabb felvette az alapképzés tananyagába, és a szemináriumokból „kinőt” új fordítás, valamint a projektben részt vevő tanárok tanulmányai képezték azt a kötetet, amely az „avatatlan” egyetemista vagy érdeklődő laikus számára is élvezetessé teszi ezt az eredetileg héberül írt önéletrajzot. Szempontunkból ez azért különösen érdekes, mert Modena munkája szerkezetét és intencióját tekintve megegyezik Goldziher Ignác *Naplójával*. Az 1571-ben született velencei rabbi 47 évesen, elsőszülött fia halála után két hónappal kezdte írni önéletrajzát, amelyet aztán évenkénti összefoglalókkal bővített, olykor csak időközben megjelent műveit felsorolva. Önéletrajzának műfaja „erkölcsi végrendelet”,³⁹ azaz leszármazottainak morális épülésére szánta. Goldziher Ignác negyvenedik születésnapján kezdte vezetni naplóját régebbi feljegyzései és emlékei alapján, amelynek nyomtatásban megjelent első 122 oldala szabályos önéletrajz, csak itt vált át az írás naplószerű bejegyzések vagy a Modenáéhoz hasonló összegzések sorozatába, s mint maga is több helyen utal rá, ezt a dokumentumot is családjának, elsősorban két fiának szánta szerzője. Arra nézve, hogy az egészen rendkívüli olvasottságú Goldziher ismerte-e Leon Mo-

³⁶ BENBASSA–ATTIAS, 2004. 25.

³⁷ BENBASSA–ATTIAS, 2004. 57.

³⁸ MODENA, 1988.

³⁹ Lásd GRÜNWARD, 1937. 84. („A rabbinikus morálirodalom kedvelt m. faja a »végrendelet«, amely rendszerint tömör összefoglalása egy élet tapasztalatainak és iránymutatás az utódok számára.”)

dena önéletírását, semmiféle támponttal nem rendelkezünk. A másik nagy szenzációként fogadott önéletrajzi klasszikust, a jámbor özvegy, Hamelni Glückel (1645–1719) eredetileg jiddis nyelvű visszaemlékezéseit csak 1896-ban adta ki – a Goldziher által egyébként *Naplója* tanúsága szerint nem sokra becsült – Kaufmann Dávid. Elméletileg tehát az, hogy Goldziher nem említi az önéletrajzot, nem okvetlenül jelenti azt, hogy nem olvasta, vagy nem volt tudomása róla.

Michael Silber is csak találgatásokba bocsátkozhatott arra vonatkozólag, vajon Méir Ávrám Munk általa kiadott *Életem történeteinek* szerzője, Munkácsi Bernát édesapja ismerte-e a memoáriródalom zsidó és nem zsidó műveit.⁴⁰ De az általam elemzett többi magyarországi önéletrajzi feljegyzés, visszaemlékezés sem sokat hivatkozik előképekre, párdarabokra. Igaz ez a zsidó memoáriródalom napjainkban ismét rendkívüli népszerűségnek örvendő, Silber szerint már a 19. század végén is klasszikusnak számító művére, az 1753-ban a litvániai Nieszviczben született és 1800-ban Sziléziában meghalt Salomon Maimon (Salomon ben Josua) *Élettörténetére* is.⁴¹ Ez műfaját tekintve a pikareszk regény hagyományát elegyíti a filozófiai traktátuséval. A mai olvasó számára is rendkívül szórakoztató, helyenként kifejezetten kacagtató módon ábrázolja a 18. század kelet-európai zsidóságának vallási megosztottságát (hászidokat, mászkilokat és ezek olykor közös ellenségeit), valamint a szerzőnek a litván falvakban vagy Poroszország fővárosában zajló hétköznapijait, a „zsidó felvilágosodás” lelkes hirdetéséből fakadó viszontagságait. A már németül íródott munkát a humorista Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) irodalmi igényű önéletrajzi írásával lehetne párhuzamba állítani, de hangvételt, szarkasztikus humorát tekintve Vámbéry Ármin eredetileg angolul írott – magyarul a sokatmondó *Küzdelseim* címen megjelent – életéről és kalandjairól szóló munkája is erősen rokonítható vele mind pikareszk jellege, mind hangvétele okán. Nem tudunk arról, hogy hatott, hathatott-e – a magyarországi születésű és a pozsonyi gettóról egyedülállóan érdekes, szociografikus módszerrel megírt *Ein jüdischer Kaufmann, 1860–1911: Lebenserinnerungen* szerzője, Sigmund Mayerre az utóbbi idők egyik ugyancsak nagy közönségsikert megért női zsidó önéletírása, Pauline Wengeroff (1833–1916) hasonló célzatú és műfajú írása: *Memoiren einer Grossmutter. Kulturbilder aus der Geschichte der Juden Russlands im 19. Jahrhundert*.⁴² Biztosak lehetünk viszont abban, hogy későbbi megjelenése miatt ez a munka nem befolyásolhatta Schnitzer Ármin *Jüdische Kulturbilder (Aus meinem Leben)* című, 1904-ben kiadott, hasonló című és részben hasonló jellegű visszaemlékezését.⁴³

Németországban 1966-tól kezdődött az a gyűjtőmunka, amelynek eredményeképpen 1976-tól három kötetben megjelent a német zsidó magániratok *Jüdisches Leben in Deutschland. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte* címet viselő antológiája.⁴⁴ Tizenöt évvel később a nem lanykuló érdeklődés jeleként ebből *Jewish Life in Germany. Memoirs from Three Centuries*⁴⁵ címmel adtak ki összefoglalást, de szá-

⁴⁰ SILBER, 2002. 342. Josef Bach magát a művet nem, de a zsidó felvilágosodás legismertebb személyiségei mellett Maimont is megemlíti rövid önéletrajzának bevezető részében. Lásd BACH, 1884, 8. Ágai József pedig kéziratában hivatkozott ugyan rá, de fia félreértette és a középkor legjelesebb zsidó filozófusára, Mose ben Maimonra vonatkoztatta a hivatkozást.

⁴¹ MAIMON, 1995.

⁴² WENGEROFF, 1908–1910.

⁴³ Mindkét munka műfaja „kultúrképek”, melynek megalkotója vagy legalábbis „prototípusának” szerzője Karl Emil Franzos. Vö. SCHÖNERT, 2002. 63.

⁴⁴ RICHARZ, 1976.; RICHARZ, 1979.; RICHARZ, 1982.

⁴⁵ RICHARZ, 1991.

mos zsidó történelemmel foglalkozó kutatóhely – így programszerűen a Leo Baeck Institute New York-i, londoni és berlini központjai – gyűjti és rendszerezi a legkülönbözőbb jellegű „személyes irodalmakat”.

Ezeknek a német köteteknek, ahogyan a princetoniak Leon Modena-projektjének is feltűnő vonása, hogy a munkában részt vevő kutatók a gazdaság-, illetve a társadalomtörténet szempontjából tekintették forrásnak az önéletrajzi megnyilatkozásokat.⁴⁶ Ezzel szemben Natalie Zemon Davis tanulmányának már a címe – *Fame and Secrecy: Leon Modena's Life as an Early Modern Autobiography* – is messze túlmutat a történettudomány akkori állásán és divatjain. Nem véletlenül kerülhetett be ez az írás a berlini Wagenbach kiadónál tíz évvel később megjelent, az életrajziséget a mentalitás és a történeti antropológia összefüggéseit szem előtt tartva boncolgató *Lebensgänge* című kötetébe.⁴⁷

Magyarországon Varga Péter⁴⁸ vizsgálja 19–20. századi zsidó szerzők német és jiddis nyelvű önéletrajzi írásait az alkotók nyelvi-kulturális identitása szempontjából.⁴⁹ Munkáinak érdekessége, hogy kiindulásuknak köszönhetően egyedülálló módon figyelmet fordítanak a magyarosodáshoz nem csatlakozó, az akkulturációs főárammal szembemenő, disszimilációs tendenciákra is. Varga az itt elemzendő források közül Moritz Gottlieb Saphir és Ágai Adolf írásai kapcsán tér ki a nyelvi identitás kérdésére.⁵⁰

A kvantitatív elemzés forrása és módszerei

Michael Stanislawski *Autobiographical Jews: Essays in Jewish Self-Fashioning* című esszékötetében zsidó emlék- és önéletrajzi műveit utközteti számos egyéb forrással, megmutatva, hogyan alakítják ki, konstruálják meg a szerzők azt a zsidó identitásukat, amelyet a közönségnek – és az utókornak – szánnak.⁵¹ (Mely identitás egyébként, mint azt írásai meggyőzően bizonyítják, gyakran igencsak különbözik a korábbi tevékenységük, műveik vagy a kortársak tanúsága révén ismerttől.) Az irodalmi mércével mérve is remek esszék érvényessége azonban egyedi marad, és mivel az önéletrajzírók szerzőinek sora Josephus Flaviustól Sarah Kofmanig ível, már csak a korszakok és helyszínek igen nagyfokú szórása is megnehezíti általánosabb következtetések levonását.⁵²

Ha tehát az autobiografikus önreprezentációk alapján akarjuk vizsgálni a zsidó identitás alakváltozásait a 19. századi Magyarországon, joggal merül fel a kérdés: mihez képest értékelhetők-értékelendők az egyes önéletrajzok, visszaemlékezések? Mihez viszonyítható az egyéni élmény? Egy (öt, tíz, tizenöt, harminc) másik egyéni élményhez? Amelyek ráadásul időben-térben is különbözők? Mennyire egyéni az egyéni tapasztalat? Milyen közös vonások, milyen eltérések

⁴⁶ Vö. MODENA, 1988. XV.

⁴⁷ MODENA, 1988.; ZEMON DAVIS, 1998.

⁴⁸ Az ELTE BTK Germanisztikai Intézetében több mint tíz éve működő Jiddis Önálló Program vezetője.

⁴⁹ VARGA, 1996.; VARGA, 2001.; VARGA, 2002.; VARGA, 2002a.

⁵⁰ VARGA, 2001.

⁵¹ STANISLAWSKI, 2004.

⁵² GERŐ, 2005. 153. A lehetséges identitáspolitikák sokféleségének felmutatása okán ez a változatosság persze kifejezetten a kötet előnyére válik, kivált, ha figyelembe vesszük Gerő András álláspontját, mely szerint „a származáscentrikus szemlélet és a kvantifikációs módszertan szellemi energiáit és értelmezési lehetőségeit kimerítette”.

mutatkoznak meg a különböző szerzők személyes irodalmaiban, nyilvánossá tett identitásában? Mennyire általánosítható egy-két tucatnyi szerző tanúsága? (Az önéletrajzok, visszaemlékezések száma ráadásul két hatalmas cezúra – Trianon és a holokauszt – után válik számottevővé, a rendkívüli történelmi katalizmák és következményeik viszont nagyon is átszínezik a „boldog békeidők” utólagos megítélését.) Milyen forrásanyag segíthet valamiképpen felülkerekedni a „vagy túl általános, vagy túl egyedi” öröknek tűnő dilemmáján? A zsidók mely foglalkozási csoportjaiból kerültek ki az irodalminak minősíthető tevékenységet folytató szerzők? Melyek voltak körükben a jellegzetes életpályák? Pályájuk, életük mely mozzanatait tartották megörökítésre méltónak, tanulságosnak? Létezik-e olyan forrás, amely lehetővé tenné nagyszámú életrajzi önreprezentáció összehasonlítását?

Aligha van olyan 19. századi magyar történettel foglalkozó kutató, aki ne fordult volna már idősebb Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című nélkülözhetetlen életrajzi lexikonjához.⁵³ Nyilván sokan meglepődtek a szócikkek következetlenségein, személyes hangnemén, mai fejjel fölfoghatatlan tobzódásán a látszólag teljesen irreleváns részletekben. Egy elképesztő munkabírású és szorgalmú múlt századi könyvtáros, a már életében „gőzhangya”-ként emlegetett id. Szinnyei József jóvoltából rendelkezünk egy egészen kivételes forrással⁵⁴ – barokkosan burjánzó önéletrajzok olyan aggregátumával, amely igen szubjektív, néhol érzelmes vagy indultatos tálalásban tartalmaz másutt nehezen vagy sehogy sem hozzáférhető információkat.⁵⁵ Ezek az „irreleváns” részletek teszik „a Szinnyeit” valóságos társadalom- és kultúrtörténeti aranybányává.

A gazdasági elittel kapcsolatos kutatásai publikálásakor Lengyel György már 1989-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a különböző életrajzi lexikonok (így többek között az összes többi egyik alapjául szolgáló Szinnyei) egyfajta sematizmusként tartalmazzák társadalmi csoportok adatait.⁵⁶ A meghatározó e szempontból az, hogy miként alkotjuk meg forrásként a lexikont, azaz milyen kérdéseket teszünk fel a rendelkezésre álló anyagnak, milyen jellegű forráskritikát érvényesítünk, és végül milyen szintű következtetéseket vonunk le a kapott válaszokból.

Szinnyei a *Magyar írók élete és munkái* címszavai alapját képező formanyomtatványon az alkotói tevékenység, illetve a szerzői életpályák külsőleg meghatározóira és eredményeire kérdezett rá. „*Munkám megkönnyítésére és önéletrajzok gyjtésére 1885-ben blankettákat nyomattam és 3200-at küldtem szét, beérkezett 1415; azóta még 1500 érkezett hozzám.*”⁵⁷ Az MTA Régi Akadémiai Levéltárában megta-

⁵³ SZINNYEI, 1891–1914.

⁵⁴ CZIGÁNY, 1997.

⁵⁵ Így például az Ágai Adolfnak szentelt címszó: „*orvostudor, lapszerkesztő, a Kisfaludy-Társaság tagja, szül. 1836. márc. 31-től április 1-ére virradó éjjel Jankovácson, Bácsmegyében; atyja József, lengyel származású (ennek atyja és bátyja Ponjatovszky hívei lévén, Szibériába hurczoltattak és ott veszték el.) Ágai atyja, Rosenzweig József, 13 éves korában éjjel vándorolva s nappal erdőbe húzódova jött át Magyarországra; orvos lett s irt egy magyar munkát a Tetszhalálról, mely Klauzál Gábor támogatásával jelent meg; ezenkívül magyar remekírókat fordított héberre; a Szózat és néhány Petőfi-vers meg is jelent egy mainzi héber szaklapban; 1864-ben halt meg Nagy-Abonyban. Ágai Adolf kicsi korában Orahovicsán, Eszék mellett lakott; ezért négy éves koráig csak horvátul beszélt. Azután Péczelre hurczolkodván, elsajátította a magyar nyelvet; itten és később Nagy-Abonyban végezte az elemi tantárgyakon kiv l az első két gymn. osztályt, a 3-dikat Kanya Pál alatt Pesten, a többit a piaristáknál, a 8-dikat Nagy-Kőrösön. Azután Bécsbe ment orvosi tanfolyamra s 1862-ben orvostudor lett. Sokat utazott, bejárta egész Európát, Afrika s Ázsia egy részét.*”

⁵⁶ LENGYEL, 1989. 9.

⁵⁷ GAZDA, 2002. 42.

lálható egy ilyen – Szilády Áronnak címzett – kitöltetlen nyomtatvány. A kettéhajtott írólap első oldalán a következő rovatok szerepelnek: neve, állása és címei; születési éve, hónapja s napja; árnevei, mikor és hol használta. Az ezek alá nyomtatott kísérőlevelében Szinnyei kérte, hogy a címzettek adják meg írói-szerkesztői munkásságuk, publikációik adatait.⁵⁸ A rendkívül tárgyyszerű kiindulás alapján jogosnak látszik a szerző/szerkesztő méltatlankodása: „*az önéletrajzok felemlítése azon tévedést szülte, mintha én az illető életrajz megírása helyett az önéletrajzot adnám a nyomdába. Még eddig egyetlen életrajzot se nyomtattam le, ezt azért sem tehetem, mert egy életrajzíró sem alkalmazkodott munkám rendszeréhez; sőt, többen azzal nekem még kétszeres munkát okoznak, mert a felhozott életrajzi adatok vagy munkálatok helyességéről gyakran meg is kell győződnöm, a rendszertelenségről nem is szólva, de legbosszantóbb, midőn az önéletrajzíró fölösleges dolgokat és sokat ír; így pl. Jedlik Ányos tizenhét ívet küldött, Ney Ferenc pedig még többet; mind a kettőből másnak volt haszna, mert a kéziratot fölhasználták emlékezésedhez.*”⁵⁹

A felkért szerzők fegyelmezetlenségét mi sem illusztrálja jobban, mint saját magáról írott és több mint 13 800 (!) karaktert kitevő szócikke.⁶⁰ Terjedelmi okokból itt csak a szigorúan vett életrajzi rész következik (5160 „n”), cikkeinek felsorolása további mintegy 2800, munkáinak lajstroma és a rá vonatkozó irodalom újabb 5780 leütés.

„Szinnyei József (ídős)

kir. tanácsos, a m. tudom. Akadémia levelező tagja és a M. N. Múzeum hírlapkönyvtárának igazgató-őre, Ferber Alajos szításmester, korcsmáros, borkereskedő, majd a révkomáromi dunai röpülő-híd-, a vágdunai állóhíd- és piaci-vám bérelőjének és Hikker Juliánának fia, szül. 1830. márcz. 18. Rév-Komáromban. (A hazai Ferber család, melynek minden ága a vas megyei Pinkafőről vette eredetét, 1582. febr. 21. Rudolf királytól megújított magyar nemesi címertes oklevelet kapott). Atyjának (1835. febr. 8) és anyjának (1836. máj. 9) történt halála után, három nényével együtt atyai nagynénjéhez a «timárház»-ba került nevelésbe. A gymnasium I-VI. osztályait szülővárosában a szent Benedek-rendieknél 1839-1845-ig járta (a II. és III. osztály kivételével, ezeket a tót nyelv elsajátítása végett 1840-42-ben Nyitrán a piaristáknál végezte); a bölcséleti I. osztályt a pesti egyetemen 1845-46-ban hallgatta, midőn Horvát István, Ránolder, későbbi veszprémi püspök és Verner voltak tanárai; a bölcséleti II. és a jogi I. osztályt a győri akadémián 1846-48. végezte. Ekkor a korábban bevégzett iskolai év után május 31. a budai várba sógorához, Beöthy Zsigmondhoz, ki akkor kultuszminiszteri fogalmazó volt, költözött és harmadfél hóig Lemouton János egyetemi tanártól francziául tanult. Ferber családi nevét 1848. júl. 29. változtatta Szinnyeire. Azon év (1848) aug. Komáromba távozott és ott nemzetőri gyakorlatokban vett részt; okt. 21. pedig beállott a 37-ik zászlóaljhoz közhonvédnek és a várba Meszlényi Jenő térparancsnok-ezredes irodájába vezényelték; decz. azonban, mint őrmester, tényleges szolgálatba lépett a zászlóaljhoz, hol átélve a négyheti bombázást és 13 csatát, 1849. jún. 21. kinevezték hadnagyának, aug. 29. pedig főhadnagyának a 203. honvéd-zászlóaljhoz; okt. 3. mint komáromi kapituláns letette a fegyvert. 1849. októbertől 1853 augusztusig sógoránál, Beöthy Zsigmond ügyvédnél lakott Komáromban

⁵⁸ MTA Ms 4451/325. (A kísérőlevél szövege a következő: *Felkérem t. Uraságotat, hogy a Magyar Írók Névtárához szíveskedjék életrajzi adataival és irodalmi m. ködésének jegyzékével hozzájárulni. A túlsó lapra szíveskedjék följegyezni önálló munkáinak rövid címét, a nyomtatási hely- és évvel; továbbá mely lapokat szerkesztett, vagy melyeknél m. ködött mint munkatárs; szépirodalmi munkálatainak és más szakbeli cikkeinek följegyzését is kérem, a hírlap címe és az évnek kijelölésével; ha ez nem lehetséges, legalább azon lapok és az évfolyamok följegyzését kérem, s melyekben cikkei megjelentek. Budapest, 1885. febr. 10. Id. Szinnyei József, az egyetemi könyvtár első őre.)*

⁵⁹ GAZDA, 2002. 45.

⁶⁰ Bár lehet, hogy a Petőfiről írott szócikke a maga 209 835 leütésével még meggyőzőbb példa.

és irodájában segéd volt; ezen idő alatt tanult francziául, angolul, olaszul és spanyolul. 1853. aug. 28. nőül vette Gancsházi Gancs Klementinát és Gancsházára (Pozsonym.) költözött. 1854-ben Pozsonyba tette át lakását és 1855–1864. július 9. u. ott Samarjay Károly író és ügyvéd irodájában segédkedett. 1864. július 19. a pozsonyi «Hungária» biztosítóbank hivatalnoka lett; midőn ez a bank megbukott és beolvadt a pesti «Nemzeti» biztosítótársaságba, ennek volt a tisztviselője és 1869. máj. 1. Pestre költözött; 1872. azonban ez is megbukott. 1872. decz. 23. a budapesti egyetem könyvtárához kinevezték másod-könyvtártisztnek. Pozsonyban tartózkodása alatt nagyobb-részt történelemmel foglalkozott és különösen a magyar családok genealogiájával; az ottani megyei levéltár felhasználásával több pozsonymegyei család történetét és leszármazási táblázatát küldte Nagy Ivánnak «Magyarország családai» cím munkájába. 1862-ben azonban Pákh Albert buzdítására a magyarországi hírlapirodalom ismertetésére tért át és azon időtől fogva a Vasárnapi újságnak állandó munkatársa volt. 1875. ápr. 26. ideiglenes első könyvtárigazgatói teendők ideiglenes vezetésével bízott meg és a könyvtárrendezési munkálatok az ő felügyelete és közrem. kódése mellett végeztettek. 1879. júl. 29. első őr állásában véglegesen megerősítették. Ez időben egy országos hírlapkönyvtár létesítését t zte ki legfőbb feladatául, melynek érdekében nemcsak a napi sajtóban írt cikkeket, hanem kormánysegélyvel 1885-87-ig Magyarország és Erdélynek majd minden városában megfordult a hírlapok összegy. jtése céljából. 1888. nov. 9. az egyetemi könyvtártól a M. N. Múzeum hírlapkönyvtárához őr minőségben áthelyeztetett. 1901. igazgatóórré nevezték ki. 1896. szept. 21. a hereshedelmi miniszter az ezredéves országos kiállítás II. (köz. velődés) csoport jury-tagjának nevezte ki; m. kódeseért 1897. febr. 2. ő felsége legfelsőbb elismerését és a miniszter köszönetét nyilvánította. Ő felsége 1897. ápr. 29. kelt okirattal a királyi tanácsosi címet adományozta neki. A m. tudom. Akadémia 1899. máj. 5. megválasztotta levelező tagjának; a M. Történelmi Társulatnak alapító és 1878. decz. 5. óta igazgató választmányi tagja, a Kisfaludy-Társaságnak alapító tagja, a M. Heraldikai és Genealogiai Társaságnak alapítottása (1883) óta választmányi tagja, a múzeumok és könyvtárak országos tanácsának tagja; 1902. márcz. 23. az 1848-49. honvéd-egyletek országos központi bizottsága rendes tagjának, 1905. máj. 17. a Komárom vármegyei és városi múzeum-egyesület tiszteleti tagjának, 1908. jan. 6. a Petőfi-társaság szintén tiszteleti tagjának választotta.

Utazásai: Részt vett a történelmi társulat kirándulásaiban (1876. Gömör, 1877. Pozsony, 1879. Erdély, 1881. Eperjes, Kassa, 1883. Sopron, 1887. Déva, Vajda-Hunyad); Olaszországban (1881. Velence, Firenze, Róma, Nápoly, Capri, Castellamare, Pompeji, Pisa); az írók és m. vészekkel (1882. az Aldunán: Belgrád, Orsova, Turn-Severin, Sinaia, Ada-Kale, 1884. Munkács, Máramaros-Sziget, Debreczen, Hortobágy); mint a keleti Kárpát-egyesület tagja 1886-88. a Kárpátokat és környékét nagyjából gyalog járta be), volt Velenczében (1892. egy hónapig), Bécsben (többször, különösen az 1873. kiállításon), Stájerországban stb.”

Mint a kísérőlevélből látható, Szinyeyi a hatalmas munka készítése során – az első füzete 1890. január 12-én jelent meg, az utolsó csak halála után, 1914-ben – nem kérdezett rá a szerzők vallására.

Mégis igen sokan adtak olyan választ, amelyből többé-kevésbé közvetlen módon kiderül vallási hovatartozásuk: vagy egyenesen beleírták a szövegbe, vagy az életrajz fontosnak ítélt elemei között szerepel (zsidóknál például a *Talmud* tanulmányozása, a héder, a jesíva látogatása és még számos olyan adalék, amely igen erősen valószínűsíti az illetők zsidó családba születését). A hasonló, felekezetre következtetni engedő adatok sorolása egyébként minden más felekezeti válaszadónál is előfordul. A kéretlenül szolgáltatott – ám számunkra nagyon is érdekes – információk között ott található ezen kívül még az apa – és olykor az anya – neve, foglalkozása, a szerző iskolái, magántanítói és a saját magántanítókodása, a nyelvi háttér (mikor tanult meg magyarul, hova „adták magyar szóra”, milyen más nyelveket ismer), az életkörülmények, hogy hol járt

külföldön (Eötvös vagy Trefort ösztöndíjával vagy anélkül), a tanárok, a mesterek, a pályája jelentős állomásai, a közéleti (többek között felekezeti) funkciók és elismerések.

Hasonló, bár részletesebb kérdőívet küldött ki az 1915-ben kiadott Szendrei-Szentiványi-féle művészlexikon szerkesztősege, ám az alkotók szüleinek neve, foglalkozása és vallása után ez sem érdeklődött.⁶¹ Érdekes módon azonban a tízes évek közepén a visszaérkezett és kitöltött kérdőívek már nem tartalmaznak annyi „felesleges”, kérértlen adatot, mint amennyi Szinnyeihez érkezett, és a művészek vallása is csak egészen rendkívüli esetben jelenik meg a lexikon szövegében.⁶² A jelenség az eredeti kérdőíveket lapozgatva annyira nyilvánvaló, hogy a kutató kénytelen arra gondolni, a két lexikon anyaggyűjtése között eltelt évtizedekben a célközönség – azaz az alkotók – is megszokták-kitanulták a műfaj pozitívista szabályait, s mintha a köz- és magánszféra elhatárolása is világosabbá vált volna – szerkesztők és válaszadók számára egyaránt. A felekezet-megjelölés szinte teljes mellőzése ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a dualizmus utolsó éveiben erről olyan „semleges” közegben, mint egy életrajzi lexikon, nem kell, s talán nem is illik megemlékezni.

Teljesen eltérő gyakorlatot folytatott Szinnyei munkájának következő nemzedékbeli továbbvivője, Gulyás Pál, aki sokkal szakszerűbbnek és korszerűbbnek tűnő módszerekkel összeállított életrajzi lexikonja kérdőívében a név és a születés helye, éve, hónapja, napja után harmadik legalapvetőbb információként a szerzők vallását firtatta – igaz, az ő művének 1939-ben jelent meg az első kötete.⁶³

Ha nem lexikonként használjuk, hanem önreprezentációk csokraként olvasuk a Szinnyeit, feltűnő ismétlődésekre leszünk figyelmesek. Már csak a műfaj szabta sajátosságok miatt is hasonló – más források alapján nem számszerűsíthető – mozzanatok követik egymást az egyes szerzők életében, s pusztán az olvasás során is jellegzetes pályáívek rajzolódnak ki. Jogosnak tűnt hát a feltételezés, hogy a szócikkekben említésre méltónak tartott – gyakran a szöveg eredeti kommunikációs célja szempontjából teljesen feleslegesnek tűnő – mozzanatok, azaz egy népesebb sokaság egyénileg rendre fontosnak ítélt élményeinek több szempontú elemzése alapján pontosíthatók, árnyalhatók, vagy esetleg korrigálhatók lesznek a korszakról kialakított elképzeléseink.

Ezt a szócikkek annak ellenére lehetővé tehetik, hogy alig egytizedük készült a már említett „önéletrajzi adatok” alapján: az összesen 30 000 szócikkből mindössze 2915.⁶⁴ (Ahhoz képest, hogy 3200 blankettát küldött szét, igen szép eredmény. Még akkor is, ha – amint erre a későbbiekben még visszatérünk – levelek sokaságát kellett megírnia, gyakran évekig kellett várnia, míg végre megkapta a választ.) Szinnyei saját készítésű hosszabb szócikkei semmiben sem különböznek a neki elküldött önéletrajzok alapján szerkesztettektől. Különböző források, hírlapi méltatások, ünnepi laudációk, gyászjelentések, nekrológok és rokonok, barátok visszaemlékezései, „szíves közlései” révén nyert információk felhasználásával képes mellékesnek tűnő adalékokat sorjázta személyes hangvételűvé tenni lexikonjának egyes életrajzait. Láthatjuk ennek persze fordítját is: gondolhatnánk, hogy ő szabta ugyanolyanra a beérkezett önéletrajzokat. Ezt azonban módunkban áll ellenőrizni: a lexikon alapjául szolgáló önéletrajzi

⁶¹ SZENDREI-SZENTIVÁNYI, 1915. A kérdőív a Magyar Nemzeti Galéria archívumában található.

⁶² Például a Hermann Cohnnak született Alconière Tivadar címszavában.

⁶³ GULYÁS, 1990–2002.

⁶⁴ Az elektronikus verzió keresőprogramja szerint a megjelent anyagban csupán 2804 hivatkozás szerepel „önéletrajzi adatok”-ra.

adatokat, azaz a kitöltött blanketták és válaszlevelek egy részét ma is őrzi az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára.⁶⁵

A rengeteg levelet átnézve azonban már nem is tűnik annyira megalapozatlannak a Szinnyei által méltatlankodva visszautasított gyanú, miszerint ő az életrajzok megírása helyett az önéletrajzokat adta volna nyomdába. Úgy látszik, gondosan megőrizte a szerzők fordulóit, s ha mégis kihagyott valamit, az nemigen tűnik lényegesnek.

Van-e mégis látható nyoma a beavatkozásának, tetten érhető-e bármiféle elfogultság? Szinnyei elfogultsága tagadhatatlanul érzékelhető – többször is. Először is mágnesként vonzotta minden, ami ma a bulvár kategóriájába tartozna. Egyik talán kissé megmosolyogtató mániája a színház, annak minden vonatkozásában. Így kerülhettek életrajzi lexikonja lapjaira még a legeldugottabb vidéki műintézmények sűgői is, ha valahol a nevükkel találkozott. Ugyancsak ellenállhatatlan vonzerőt gyakoroltak rá a rendőri hírek, gyilkosságok, párbajok, családirtások, árvizek, halálos betegségek és egyéb katasztrófák. Ha ilyesmit látott valamelyik szerző életrajzában, mindig beillesztette munkájába.⁶⁶

A másik feltűnő elfogultsága a magyarító törekvések lankadatlan népszerűsítése. Szinnyei szócikkei összeállításakor, illetve miután a beérkezett „önéletrajzi adatokban” kijavította a könyvészeti pontatlanságokat, ha oka és módja adódott erre, az 1895-ban megjelent *Századunk Névváltoztatásaiból*,⁶⁷ valamint a hírlapokból még azt is kinézte, hogy az illető mikor és miről magyarosította a nevét. Ezzel korántsem az volt a célja, hogy lerántsa a leplet a magyar név mögött megbúvó betolakodókról. Épp ellenkezőleg! Viszonylag régi nemesi család sarjaként⁶⁸ ő maga is magyarosította nevét.⁶⁹ Elismerőleg emlékezett meg minden

⁶⁵ OSZK 1931-9., Oct. Hung. 881. Szinnyei József: Magyar Irók névtára, hirlapirodlalmi és színeszeti jegyzetek, családtörténeti följegyzések, I-XXIV. doboz.

⁶⁶ Illusztrációként álljon itt két példa (az eredeti helyesírással).

„Katz Cecil, nagyváradi szép asszony volt, Weisz Mór ottani magánhivatalnok neje, egy budapesti nagykereskedő leánya. Szülei nem kimélték a költséget, taníttatták idegen nyelvekre, zenére, énekre. Megsodált szépsége volt a fővárosi báloltnak, a m kedvelők hangversenyein mint zongoravirtuózt tapolták és ambíciója irodalmi sikereket is aratott; francia, angol és olasz írók munkáit fordította a napilapok tárczába. 1880 körül egész vagyont vitt hozományul fiatal férje házába. Férje azonban 1882-ben elkergette, mert botlott, és az egykor tisztas helyzetben levő asszony végre oda jutott, hogy csak leány nevében említették. Lassankint úgy elzüllött, hogy kikerült az utcára, onnan 1895-ben a dologházba, hol aug. 26. a kötényéből csinált hurkon az ajtósarokra akasztotta föl magát. Még idejében levágták és eszméletlen, de élő állapotban a kórházba vitték, hol szeptember 20. meghalt.

Munkája: Szegett szárnyal. Regény. Irta: Egy asszony. Bpest, 1878. (Regényében egy előkelő asszonyt festett, a ki elbukik és teljes elzüllését öngyilkossággal végzi. Az író a nem gondolta, hogy saját regényét írja meg.)

Nagyvárad 1895. 20. sz. Budapesti Hirlap 1895. 234. sz. Szabadság (Nagyvárad) 1895. 194. sz.”

„[pic]pic[Krishaber Mór, orvosdoktor, egyetemi tanár, szül. 1833-ban Kulán szegénysorsu szülöktől; orvosdoktorrá lett 1860-ban Bécsben, azután Orosházán telepedett le mint gyakorló orvos; később Párizsba költözött. A francia főváros egyik tekintélyes orvosa s az egyetem rendes tanára lett. Meghalt 1883. ápr. 10. Párizsban. Halála előtt 8 nappal a francia akadémia oda ítélte neki a Monthon-féle 20,000 frankos díjat, melylyel a tudomány terén csak kiválóbb felfedezéseket szokott jutalmazni. A gége orvostana sokat köszön K.-nak. Megható az is, hogy a ragályos hagymáz, melynek ő áldozatul esett, egész családjában dühöngött (meghalt K. anyja, neje, ennek anyja, a szakácsné és a szolgál). Az Orosháza cz. lapnak munkatársa volt és 1877. jan. 21-től márcz. 25-ig szerkesztette is azt Anonymus névvel. Oláh Gyula, Magyarországi Közegészségügyi Statistikája. Bpest, 1876. 60. l.

Vasárnapi Ujság 1883. 16. sz. (Nekr.) és gyászjelentés.”

⁶⁷ SZENTIVÁNYI, 1895.

⁶⁸ Lásd az idézett Szinnyei-címszót: „A hazai Ferber család, melynek minden ága a vas megyei Pinkafőről vette eredetét, 1582. febr. 21. Rudolf királytól megújított magyar nemesi címeres oklevelet kapott.”

⁶⁹ Ugyanott: „Ferber családí nevét 1848. júl. 29. változtatta Szinnyeire.”

egyres szerző magyarázó tevékenységéről, a magyar nyelv és a hazafias érzület terjesztése érdekében kifejtett munkájáról. E tekintetben sem mutatkozik különbség a teljességgel általa szerzett, illetve a beérkezett önéletrajzi adatokon alapuló címszavak közt:⁷⁰ a magyar irodalomnak Toldy Ferenc által építeni kezdetű panteonját kiegészítendő a lankadatlan szorgalmú Szinnyei nyilván annak éppen aktuális és lehető legteljesebb név- és címtárát akarta elkészíteni.

A Szinnyei-féle életrajzi lexikon tehát nemcsak alig szerkesztett, első kézből származó önreprezentációkból épül fel, hanem a szerkesztője által írott címszavak is olyan forrásokon alapulnak, amelyeket a szerzők és közvetlen családi, baráti környezetük tagjai eleve a nyilvánosságnak szántak. Ha mind nem is tekinthető elsődleges személyes irodalomnak, valamilyen személyes megnyilvánulásra, sajtóban megjelent önvallomásra, személyes közlésekre épülő méltósra vezethetők vissza.

Ezért tűnik hasznosnak e lexikon önéletrajzi szócikkei alapján számszerűsíteni és elemezni a zsidó identitás szempontjából relevánsnak tűnő jellemzőket. Ehhez mindenképp el kell dönteni, hogy kit tekintünk zsidónak, és meg kell határozni a számítások vélt érvényességi körét.

Jóllehet, magam is úgy vélem, a származási (kivált a „nürnbergi”) szempont nem lehet mérvadó az egyéni identitásokról szólva, mégis annak alapján lehet a legkönnyebben kigyűjteni a vizsgálandó szerzőket, hogy azok zsidó családba születtek-e. Így számításba vehetők mindazok szócikkei, akiknek a családja születésükkor zsidó volt, azoké azonban nem, akik szüleik kitérése után születtek (így Ballagi Mór és Károly igen, a fiaik, a Szinnyeiben ugyancsak szereplő Aladár, Béla, Géza, János, László viszont nem). Ha ugyanis abból indulunk ki – amint ezt Gerő András idézett munkájában is teszi⁷¹ –, hogy a zsidó identitáspolitikának részét képezi a zsidó identitás nem vállalása, akkor érdemes megvizsgálni, hogy aki beleszületik, mit választ, illetve hogy az identitását nyilvánosnak tartja-e, explicitte teszi-e vagy sem. A Szinnyei-féle lexikon ennek árnyalt elemzését ugyan nem teszi lehetővé, mégis nyújt e tárgyban valamiféle – kortársi – tájékoztatást. Ugyancsak információkkal szolgál a lexikon a zsidó neveltetésről, szocializációról, anyanyelvviségről, pályaelképzelésekről – csupa olyasmiről, ami Bourdieu habitus- és diszpozíciófogalmában is megjelenik.⁷²

E célból tehát a Szinnyei 30 000 címszavát összevettem a *Zsidó Lexikon* elektronikus változatának teljes névanyagával,⁷³ az „izraelita” hallgatóknak a kolozs-

⁷⁰ Például Reich Ignácról halála után írta meg Szinnyei a címszót, míg Farkas Albert elküldte neki önéletrajzi adatait, a két címszóban mégis hasonló súllyal szerepel a magyarosító törekvés. Felmerülhet persze a gyanú, hogy a nem magyarázó szándékú zsidó szerzők eleve kevesebb teret kaptak Szinnyeitől, erre látszana utalni a korában legnagyobb tekintélyű pozsonyi jesivát vezető Mose Schreibernek – aki könyve címe után Hátám Szóferként volt ismert – szentelt szócikk („Schreiber Mózes, fő-rabbi Pozsonyban. Munkája: Dank-Predigt nach überstandener Cholera-gefahr, gehalten in habräischer Sprache. In's Deutsche übersetzt von Moses Eisner. Pressburg, 1832. Allg. illustr. Jüden-Zeitung 1860. 11. szám, arczk. Petrik Bibliogr.”). Ám akkor mi indokolja, hogy fíára („Schreiber Simon, rabbi, sch. Moses főrabbi-író fia, szül. 1821-ben Pozsonyban; 1842-ben rabbi volt Izraelita-Nagy-Mártonban (Mattersdorf, Sopronm.). 1860-ban meghívták Krakkóba, hol a galicziai orthodox zsidóság vezére volt, 1879-ben megválasztották az osztrák parlamentbe, 1880-ban alapította a Mahazike ha-Dat zsidó folyóiratot, mely jelenleg is fennáll Lembergben, hol 1883. márcz. 25. meghalt. The Jewish Encyclopedia. New-York, 1905. XI. 111. l.) ennyivel több szót vesztetett Szinnyei? Az önéletrajzi adatokon alapuló szócikkeknek a fennmaradt kéziratokkal való tételes összevetése alapján e megállapítások nyilván finomodhatnak, ami további forráskritikai megjegyzésekre adhatna alkalmat.

⁷¹ GERŐ, 2005. 156–160.

⁷² BOURDIEU, 2002. 11–29.

⁷³ <http://zsidlex.extra.hu/> (Utolsó letöltés: 2008. február 12.)

vári és a pesti egyetem matrikulakönyveiből kigyűjtött névsorával⁷⁴ és Boros Lajosnak a magyarországi zsidó temetők adatait tartalmazó *Öröklét* című internetes oldalával.⁷⁵ Ennek eredményeként 1424 olyan címszót találtam, amely zsidó születésű szerzőre vonatkozik, ezek közül 317 íródott önéletrajzi adatok alapján.

Még a zsidó sokasághoz erősen illeszkedő életrajzi adatok esetén sem tekintetem elengedőnek a kiválasztáshoz a nem magyar vezetéknevet, illetve az eredeti név említését, mivel a németes csengésű név önmagában semmire sem bizonyíték.⁷⁶

A kétféle korpusz – az összes zsidó szerzőre vonatkozó és az önéletrajzi adalékok alapján készült szócikkek – vizsgálatához ezután megfelelő módszert kellett találnom. A kollektív életrajz az újkori elitcsoportok vizsgálatában a két világháború közötti angol kutatások óta általánosan használt eszköz, újabb virágzása a francia kvantitatív vizsgálatoknak, majd a mikroörténelem – elsősorban olasz – képviselőinek köszönhető.⁷⁷ De a német társadalomtörténészek is hatalmas, részint ma is folyó projektekben elemzik a különböző elitcsoportok életpályadatait (gondosan ügyelve arra, hogy kutatásaikat „*kollektive Biographik*”-nak, ne pedig prozopográfiának nevezzék, mivel e kifejezés szerintük az ókori és középkori viszonyoknak van fenntartva).⁷⁸

A közelmúltban végzett hasonló célzatú magyarországi vizsgálatok közül e dolgozat kérdésfeltevése szempontjából elsősorban a Kövér György szerkesztésében megjelent *Zsombékok* című kötet – ebben is kiváltképpen Bácskai Vera és Kovács I. Gábor – tanulmányai, Welker Árpád 2006-ban és Horváth J. András 2007-ben megvédett disszertációja voltak hasznosak.⁷⁹

Ám a rendelkezésre álló források a hagyományos kollektív életrajz elkészítését nem tették volna lehetővé, hiszen egyes adatok előfordulása esetleges, ellenőrzésük pedig évtizedekbe telne, ha egyéb, kiegészítő források híján nem lenne amúgy is eleve lehetetlen. De nem is ez volt a cél, hiszen a vizsgálat nem egy adott csoport életpályamintáinak felvázolását, hanem a tagjai által nyilvánosságra hozni fontosnak tartott élettörténeti mozzanatok, illetve az azokra vonatkozó reflexiók összesítését, rendszerezését tekintette tárgyának. Mindazonáltal a Szinyei zsidó kortársai által beküldött önéletrajzokon alapuló 317 fős sokaság esetében valamiképpen biztosítani kellett a sokszor igen különbözőképpen

⁷⁴ Itt mondok köszönetet Nagy Péter Tibornak, aki ezeket rendelkezésemre bocsátotta. Az adatbázis a „Zsidó diplomás elit az 1867 és 1900 közötti Magyarországon” című, Nagy Péter Tibor vezetésével az 1991 óta működő Temkában (A társadalomtudományok eszközürendszerének és módszereinek korszerűsítéséért alapítványban) folyó vizsgálat keretében jött létre, amely a Karády Viktor irányítása alatt a diplomás elitek egészét áttekintő *Az egyetemet végzett értelmiségi elit rekrutációja, képzése és európai kapcsolathálója a huszadik században, különös tekintettel a foglalkozási, nemi, regionális, felekezeti és nemzetiségi egyenlőtlenségekre* NKFP-kutatás része. (<http://www.okszoc.n1.hu/linkok.htm> – utolsó letöltés: 2008. február 12.)

⁷⁵ <http://www.oroklet.hu/> (Utolsó letöltés: 2008. február 12.)

⁷⁶ Vö. MUGDAN, 1994. („*In Germany, even the names »Kohn« and »Lewin« can have a non-Jewish origin, as can »typically Jewish« names like »Salomon«, »Wolf«, »Goldbach«, »Landauer« etc. etc. In other words, it is never permissible to assume that a family is (or was) Jewish merely because of its name.*”)

⁷⁷ A kérdésről átfogóan CZOCH, 1999.

⁷⁸ Itt talán elég csupán egyetlen intézet, a kölni ZHSF – Zentrum für Historische Sozialforschung – példáját felhozni, ahol 1987 óta, jórészt a Deutsche Forschungsgemeinschaft és a Deutsche Bundestag anyagi támogatása segítségével négy nagyszabású projektet fejeztek már be, és a „Historische Parlamentarismus-, Eliten- und Biographieforschung” keretében jelenleg is fut a BIOWEIL (Biographien der Parlamentarier in den deutschen Landtagen der Weimarer Republik), a BIORAB (Biographisches Handbuch der Mitglieder deutscher Nationalparlamente”, Teil III: 1919–1933) és a BUMAST (Biographische Merkmale der Abgeordneten des Deutschen Bundestags) című kutatás. (<http://zhsf.za.uni-koeln.de> – utolsó letöltés: 2008. február 12.)

⁷⁹ KÖVÉR, 2006; WELKER, 2006; HORVÁTH, 2007.

megfogalmazott adalékok összehasonlíthatóságát, és erre egy szociológiai kérdőív kidolgozása, majd a szócikkek „kikérdezése”, és a kérdőív segítségével elvégzett kódolás kínált módot, azaz voltaképpen egységes adatbázissá szerveztem a szócikkek tartalmát.⁸⁰

Nem csekély problémát jelentett, hogy milyen kérdéseket tartalmazzon a kérdőív, amint az is, hogy a válaszlehetőségek mennyire térjenek el a szócikkekben szereplő megfogalmazásoktól. A „próba szerencse” módszer révén végül egy olyan kérdőívet, illetve kódutasítást állítottam össze, amely kiterjed ugyan néhány „hagyományos” életrajzi adatra, érdemi részét azonban éppen az *együtt* sehol másutt fel nem lelhető adalékok alkotják. (Például hogy a szerző járt-e héderbe, jesívába, mi volt az első nyelv, amelyet megtanult, volt-e magántanítója, ő maga volt-e magántanító, milyen nyelveken publikált, milyen témákban, folytatott-e és ha igen, milyen jellegű magyarosító tevékenységet, részt vállalt-e a felekezeti vagy közéletben, megemlíti-e valamilyen formában saját vagy valamely családtagja 1848/49-es szereplését, járt-e külföldön, kapott-e ösztöndíjat, hány helyen élt hosszabb ideig, milyen elismerésekben részesült stb.).

Mivel az önreprezentációk érdekelték elsősorban, kutatásökonómiai okokból el kellett tekintenem mind a szerzőknek, mind apáiknak a korabeli nomenklatúra szerinti foglalkozási besorolásának figyelembe vételétől, és ugyanez okból le kellett mondanom a születési hely földrajzi és településhálózati nyilvántartásáról és osztályzásáról. Az első esetben kicsit egyszerűsítve átvettem a szerzők által használt foglalkozás-megjelöléseket, a születési és a lakóhellyel pedig csak a mobilitás ténye, tehát pusztán a dinamika számszerűsítése szempontjából foglalkoztam. Bizonyos kérdésekről a kódolás közben kiderült, hogy vagy túl sok – ezért e kutatás személyi feltételei mellett feldolgozhatatlan – az ezekkel kapcsolatos adat (a magyar kulturális és közélet mely szereplőit említi meg), vagy túl kevés (szülei eredetileg milyen pályára szánták).

Ezek után létrehoztam az ágostai evangélikus „kontrollcsoportot”: annak a 184 önéletrajzi adatokkal szolgáló szerzőnek a halmazát, akik lutheránus vallásukat explicite megjelölték. Az ő esetükben egyszerűsítettem a kérdőívet. Kihagytam több olyan kategóriát, amely az egész csoportnál megegyezett (például kis- és középiskolái), illetve amelyre csak kivételesen akadt adat (első nyelve, volt-e magántanító). Tekintettel arra, hogy az ágostai evangélikusok esetében nem állt rendelkezésemre olyan adatbázis, amellyel összevettem volna a Szinnyi címszavait, csak azok szövegére hagyatkozhattam. Ezért tudtam csupán azokat a címszavakat kigyűjteni, amelyekből egyértelműen kiderült a tárgyalt szerzők felekezete, mivel pedig ezek szinte kivétel nélkül lelkészek és felekezeti iskolák tanítói, tanárai voltak, ezért a foglalkozást külön nem jelöltem.

Az így kialakított adatsorok alapján nemzedéki bontásban vált összehasonlíthatóvá az önéletrajzi önreprezentációk néhány fontos eleme. A nemzedéki bontás ez esetben azonban csupán kerete, nem pedig tárgya volt a kutatásnak. Bár bizonyára rendkívül érdekes és ígéretes vállalkozás lehetne annak tisztázására vállalkozni, milyen emlékezzethagyományozási stratégiával íródtak a szóban forgó személyes irodalmak (annál is inkább, mert többnek ez volt a verbális is kifejtett célja), erre e munka keretében nem nyílt mód. Itt tehát a nemzedék olyan pragmatikus keret, amely lehetővé teszi több személynek a csoportba rendezését születése és alapvető élményei alapján.⁸¹

⁸⁰ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Ladányi Jánosnak a módszertani ötletért.

⁸¹ MANNHEIM, 1969. 61. („*Valamely egyidőben belépő nemzedék rokon elhelyezkedéséről [...] csak annyiban beszélhetünk, amennyiben közös összef. zó eseményekben és élettartalmakban való potenciális részvétel*”).

Nyilvánvaló, hogy az ezek alapján elvégzett statisztikai számítások nem azt tükrözik, hány szerzőnek volt nem magyar az anyanyelve, hányan jártak valóban héderbe vagy jesívába, mekkora volt az időlegesen magántanárként megélni kényszerülők száma, és így tovább. Az így nyert arányok inkább azt jelzik tendenciaszerűen, mely időszakban mely önéletrajzi adalékokat tartották önbemutatók szempontjából relevánsnak a szerzők: ha valamelyik adatból feltűnően sok van, mások meg gyakorlatilag eltűnnek, az mindenképpen értelmezést igényel. Az adatok értékelésekor természetesen komoly nehézséget okoz minden esetben megkülönböztetni a megfogalmazott következtetések referenciaszintjét (azaz azt, ami nagy valószínűséggel „így volt”) attól, amit a „szerző fontosnak tartott közölni”. A különböző szempontok számszerűsítése elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy a hosszabb önéletrajzi jellegű szövegek elemzésével összevetve kitérjünk, mi az, ami azokban egészen egyedi, és mi tekinthető nagyobb csoportokra (értelmi foglalkozásúak, zsidók, ágostai evangélikusok) is jellemzőnek.

A nemzedéki csoportok kijelölésénél Grünwald felfogását követtem, amikor 1780-tól, II. József uralkodásától és az „újhéber felvilágosodás” magyarországi elterjedésének évtizedétől számítottam a magyarországi zsidók első értelmiségi nemzedékét. A Szinnyeiben ugyan 21 olyan szerző is szerepel, aki 1750 és 1780 között született: ők, akik mind hagyományos zsidó foglalkozásokat űznek – rabbik, tanítók, orvosok –, a felvilágosodás első terjesztői. Ugyanolyan arányban (11/11) publikálnak németül, mint héber nyelven. Őket tekintem az előfutároknak. Az első nemzedéket az 1780 és 1810 között születettek alkotják, a következő, második vizsgált nemzedék már önéletrajzi adataival jelenik meg a Szinnyeiben. Felbukkanásának évtizede, az 1810-es évek egyébként egybeesik a józsefi reformoktól számított emberöltő végével. A nemzedékhatárokat tehát nem az elmélet vagy valamilyen általánosan elfogadott generációs élmény alapján jelöltem ki, hanem az egyes életpályák általam vizsgált szempontjai alapján mutatkozó hasonlóságokat követve. A Szinnyi Józsefnek önéletrajzi adatokat szolgáltató szerzők életpályájában az 1840 körül születetteknel mutatkozik jól látható korszakhatár, a következő, hasonlóan érzékelhető különbséget az 1870-es évek elején lehet megfigyelni.

A kvalitatív elemzés forrásai és módszerei

Közkeletű állítás, hogy a személyes irodalmak – önéletrajzok, visszaemlékezések, naplók, levelek – elemzése igen kidolgozott forráskritikai eljárásokat igényel. Jelen esetben sincs ez másképp, ám számunkra nem a közlések „igazságtartalma” képezi a vizsgálat tárgyát, hanem az azokban megnyilvánuló különböző kommunikációs szintek feltárása és körültekintő analízise a célunk.

A németországi zsidók mindennapi életéről készült összefoglalás előszavában írja a szerkesztő, Marion Kaplan: „A memoárok, levelek és naplók bővelkednek a mindennapi életre vonatkozó adalékokban, és értékes, gyakran kivételes betekintést engednek szerzőik érzelmeibe. Mindazonáltal ezeket a szövegeket át- meg átszínezik a kor-

telről van szó. Csak a közös történeti-társadalmi háttér teszi lehetővé, hogy a születésnek megfelelő elhelyezkedés a kronológiai időben szociológiailag relevánssá váljék. [...] A tudatformálás szempontjából döntő jelentőség, hogy mely élmények rakódnak le »első benyomásként«, »fiatalkori élményként«[...] az első benyomásnak megvan az a tendenciájuk, hogy természetes világhétként rögződjenek.”)

szakban dívó közhelyek, a nosztalgia aranyfénye és a szerzők tudatos és tudattalan önstilizációja és szándékai. Még a szubjektív »igazságok« is az aktuális konvenciókat követve vagy azokkal vitázva jelennek meg bennük.”⁸²

Különösen érdekes azonban olyan szövegeket vizsgálni, amelyeknek még nem jegecesedett ki a konvencióik. Ilyenek a Szinnyei-féle életrajzi lexikon fentebb ismertetett szócikkei (a kutatás kezdetén abból a tévesnek bizonyult feltételezésből indultam ki, hogy ezek irodalmi stilizáltsága nulla),⁸³ és ilyennek bizonyult a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában az egykori zsidó tagok és tiszteleti tagok önéletrajzai között talált egyetlen 19. századi rövid önéletrajz, Schulhof Lipót csillagász 1879. szeptember 23-ra datált szívfacsaró beszámolója életéről és pályájáról.⁸⁴

A stilizáltságnak ismét egy másik szintjét képviselik a hírlapokban, folyóiratokban megjelent és igen erős reprezentációs igénnyel íródott önéletrajzok, illetve a másik póluson a családoknak vagy az utókornak szánt – és ekként vélhetőleg sokkal őszintébb – írások.⁸⁵

A stilizáltság foka mellett a szerző életkora és -helyzete is meghatározó. Ennek változását követni szinte egyedülálló lehetőség nyílik két – azonos szerzőtől származó, ám 36 évnyi különbséggel és igencsak elétérő politikai légkörben íródott – önéletrajzi írás összevetése révén. Az 1840-ben született Zsengeri Samu (tanár, Pestalozzi egyik első magyar fordítója, számos tanügyi és idegen nyelvű idegenforgalmi kiadvány szerkesztője) egyike volt azoknak a tanférfiúknak, akiket a *Magyar Paedagógiai Szemle* szerkesztősége 1885-ben bemutatásra érdemesnek ítélte: maga mutatkozhatott be a szakmabeli olvasóknak. Ezt a megjelent önéletrajzot egészíti ki az élete alkonyán papírra vetett, kéziratban maradt (a család tulajdonában lévő) visszaemlékezés-töredék.⁸⁶ Az összevetés módot ad annak megállapítására, hogy nemcsak a stilizációs szint és az önmegnyilatkozás köze különbözik, hanem és elsősorban a szerző megítélése zsidóként megélt helyzetéről: míg a folyóirat-közleményben erről szó sem esik, a kéziratnak ez egyik központi kérdése.

Ez a helyzetkülönbségből adódó szempontkülönbség az oka, hogy kutatásomban közvetlenül nem – csak utalásszinten, az összehasonlítás kedvéért – használtam fel több 1900 előtt született szerző 1918 után írott visszaemlékezését. A mellőzések, üldöztetések utólag egészen más megvilágításba helyeznek meg-történtük idején azelőtt akár súlytalannak tartott élményeket, felértékelnek, „*nukleusz-epizóddá*”⁸⁷ emelnek korábban meghatározónak nem gondolt emlékeket.

⁸² KAPLAN, 2005. 8.

⁸³ BARTHES, 1953.

⁸⁴ MTA, K 1232:38. Az alig 28 soros *Életrajzom* című irat utolsó bekezdését idézném csak: „*Ed-dig előszeretettel a bolygók s üstökösök pályaszámítását miveltem s az ezen téren nyert sikereknek köszönhetem a Bureau des Longitudes meghívását valamint 1877-ben a berlini csillagda ajánlatát, hogy mint munkatárs lépjek be a Berliner Jahrbuch szerkesztőségébe, mely ajánlatot kész voltam elfogadni, hogy ismét szokottabb viszonyokba s környezetbe térjek vissza. Azonban itten visszatartottak. Siketségem következtében az ilyen nagy városban egészen elmagányosítva élvén, semmiképen sem tudok itt meghonosodni s egyedül munkálataimban lelem örömöm és szórakozásom.*”

⁸⁵ Alighanem jó oka lehetett Scheiber Sándornak arra, hogy a Goldziher Ignác kéziratát őrző Goldziher Károly 1955-ben bekövetkezett halálától 1976-ig várjon a *Napló* eredeti nyelvű kiadásával, a magyar fordítás több évvel későbbi kiadásából pedig gondosan eltávolítsa azokat a szövegrészeket, amelyek a 19. századi magyar zsidó köz- és tudományos élet néhány kiválóságáról szólva érzékenységet sérthettek – feltehetőleg elsősorban az övét.

⁸⁶ ZSENGERI, 1921. Megkülönböztetett köszönettel tartozom Lázár Magdának, a Budapest Báb-színház dramaturgjának, amiért ezt az értékes dokumentumot rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁷ PÓLYA, 2003. 56.

Marczali Henrik, „*az 1870–1900-as évek legjelentősebb történetírója*”⁸⁸ például 1927-ben, a Nyugat számára írta meg visszaemlékezéseit. Akkor, amikor – mint Gunst Péter írja – semmivé vált mindaz, ami élete során a számára fontos volt: „*Utolsó éveinek kálváriáját mégsem alkotóerejének elkerülhetetlen csökkenése, hanem elsősorban az okozta, hogy nem volt képes beilleszkedni az ellenforradalmi korszak viszonyai közé. A liberális polgári származása, egész társadalmi habitusa miatt nem toldható jobbra, e téren nem tarthatott, de nem is kívánt együtt menetelni korával, az akkori magyar politikai és szellemi élettel – de balra sem fordulhatott. Légüres térbe került.*”⁸⁹

Visszaemlékezése egy erősen általánosító reflexióval kezdődik („*Tömegek korát éljük, mi hozzájuk képest az egyes ember!*”), majd miután egy rövid bekezdésben a szerző saját pályáját (életét), vagy ha azt nem, de az annak során megismert embereket és eseményeket (korát) mindenképpen megörökítésre érdemesnek nyilvánítja (és arra hivatkozva, hogy mindez oly távoli, mintha nem is vele történt volna), a következő jelenettel adja meg írása alaphangját:

„*Marcaliban születtem 1856. április 3-án. Első határozott emlékezésem 1860 nyarára nyúl vissza. Atyám gyászbeszédet mondott Széchenyi Istvánról – egyike volt az első zsidó papoknak, kik magyar nyelven prédikáltak –, és a megye urai is összegyűltek a kis zsidó templomban. Ha csak az urak lettek volna – igaz, díszruhában, kadosan jelentek meg. De a templom előtti téren állottak a szebbnél szebb hintók peckes bajszerű parádés kocsisokkal és délceg hajdúkkal, kiknek libériáján csak úgy ragyogott a fényes szalamiagomb. Mikor az istentisztelet megkezdődött, nagy lelkitusában vergődött az én kisdud elmém. Bememjelle, mint illik, az istenházába, vagy kívül maradjak-e beszélgetni a kocsisokkal és gyönyörködni a lovakban? Bizony kívül maradtam, csak a végén mentem fel anyámhoz, a karzatra.*”⁹⁰

A szépírói erényeiről híres idős történetíró által mesteri dramaturgiai érzékkel előadott szcena valóban emlékezetes lehetett. De vajon akkor is így beszélt volna el szerzője, ha évek (bizonyos vonatkozásokban évtizedek) óta nem vonják kétségbe újra meg újra tisztességét, magyarságát?⁹¹ Nemcsak egy eminensen magyar – méghozzá „a legnagyobb” – közéleti személyiség nevével találkozunk a legelső oldalon, de a magyar hivatalosság teljes pompájában ábrázolt dekorumával, s a négyéves kisleány áhítatos – és életre szóló – csodálatával e dekórum iránt. Marczali kulturális azonosulásának nehezen adhatott volna beszédesebben kifejezést.

A történetet számos adat valószínűsíti, így például többek között a Szinnyei. Marczali apját, Morgenstern Mihályt „*1852-ben hívták meg Marczaliba (Somogyom.), hol kiválóan a magyarság érdekében m ködött; a szélső haladó párt híve volt*”. Valóban az első rabbi között tartott és adott ki kötetben magyar nyelvű hitszónoklatokat (ezek közül az első a Nagykanizsán 1860-ban megjelent *Gyászbeszéd gróf Széchenyi István emlékére*, s ettől kezdve mindegyiknek a nyelve magyar). De számos visszaemlékezés, *Festschrift*, jubileumi kiadvány tanúsítja azt is, hogy a helyi notabilitások valóban megtisztelték jelenlétükkel jelesebb alkalmakkor a zsidó közösség kultuszhelyeit. Nem a szöveg valóságtartalma okoz tehát forráskezelési problémát, hanem a beszédhelyzetből fakadó sokszoros fénytörés, a kommunikációs szándék. Mindamellet kutatásaim során nemcsak módomban nem állt, de elsődleges céljaim között sem szerepelt azt vizsgálni, hogyan befolyásolták (alakították át) az 1918 utáni élmények a magyarországi zsidók önreprezentációját.

A Marczali-szöveg egyetlen bekezdése is azt mutatja, hogy szerzője nem zsidó olvasóközönségre gondolva fogalmaz. Apját papként, a zsinagógát temp-

⁸⁸ GUNST, 2000. 317.

⁸⁹ GUNST, 2000. 337.

⁹⁰ MARCZALI, 2000. 5–6.

⁹¹ GUNST, 2000. 334–336.

lomként, istenházaként írja le, a Széchenyi István emlékére elmondott hitszónoklatot pedig prédikációként említi. Több mint egy évszázad vallásmodernizációja után ez persze nem meglepő, hiszen már apja sem azt mondta volna, hogy mint *rebe*⁹² Széchenyi grófról tartott *drósét*⁹³ a *schulban*,⁹⁴ annál is kevésbé, mert a hagyományos zsidó vallásosság nem ismerte az aktuálpolitikai, világi témájú hitszónoklat gyakorlatát. És bizonyára Morgenstern Mihály is templomként emlegette volna a zsinagógát.⁹⁵ Ám mégis valószínű, hogy zsidó környezetben Marczali is úgy fogalmaz: apja, a rabbi, zsinagógai hitszónoklatában fejtegette a „legnagyobb magyar” halhatatlan érdemeit. Ez a „fordítási” szándék nem egy visszaemlékezést jellemez. Ilyesmire példát ugyanis már a tárgyalt munkák közül időrendben elsőben, Josef Bach rövid és csak halála után megjelent, de nyilvánvalóan nem csupán a családjának szánt önéletrajzi összefoglalójában is találunk. Ám míg nála és Schulhof Lipótnál, aki a Magyar Tudományos Akadémiának írta meg önéletrajzát, ez egyfajta kultúraközvetítő, értelmező gesztusnak tűnik,⁹⁶ az 1918 után megjelent visszaemlékezések esetében inkább a – túlzott? – mimikri jeleként szokták értékelni. Így például Kner Izidor először 1931-ben megjelent, *Fél évszázad megszgyén* című pályarajzát olvasva hitetlenkedve forgatja a kései olvasó a *Zsidó Lexikont*, melynek tanúsága szerint az alábbi sorok szerzője még csak ki sem tért!

„*Atyám ösztövére, örökké gondolkodó, tépelődő fiú lévén, szülei papnövendéknek adták. Ott a misztikus, szent fölfiánsok között törhette a fejét.*

A szabadságharc kitörésekor, mint tizennyolc éves vézna ifjút, papja visszatartotta a katonáskodástól. Azonban, az 1849-ik esztendő rossz háborús híreire, egyik papnövendék társával megszökött, Nagyváradnak vették útjukat, majd onnét Aradnak.

Végzetünk gyorsabb lábon járt, s mire a hadsereg közelébe értek: le volt rakva a fegyver! De befellegzett a szent élethivatásnak is, mert behúzták maguk után a szemindrium kapuját, a legszükségesebb hadikiadások fedezésére főpapjuk ünnepi klepetusát tévén pénzzé.”⁹⁷

A zsidó felekezeti sajtóban rendszeresen publikáló Sebestyén Károly 1927-ben kiadott, *Summa vitae* című önéletrrásában ugyanúgy nem szerepel a zsidó szó vagy bármilyen konkrét utalás a zsidóságra, mint Gerő Katalin, a „*Pesti Izraelita Nőegylet leányárvaházának örökös igazgatónője*” *Életem* című munkájában, amely *Erfülltes Leben* címmel 1933-ban, Lipcsében is megjelent. Jogosnak látszik tehát a feltételezés, hogy az 1918 után keletkezett önéletrrások, visszaemlékezések

⁹² Rabbi, tanító.

⁹³ Főleg jiddistül elmondott moralizáló vagy talmudikus tartalmú beszéd.

⁹⁴ Tanház, a *bét há-midrásnak* lényegében megfelelő latin *schola judaeorum* után *Judenschule*, röviden *schul* a zsinagóga régi, jiddis elnevezése.

⁹⁵ Vö. PAPP, 2006. („A magyarországi, és ezen belül mindenekelett a fővárosi zsidóság hitéleti felfogásában a XIX. század első felében a megosztottság egyre határozottabb jelei mutatkoztak meg, és az 1850-es évekre már elég tisztán kirajzolódott két irányzat, melyeket Pesten mint »zsinagóga-pártot«, illetve »templom-pártot« emlegettek. Mint ezek az elnevezések is utalnak rá, az egyik különbség a két csoport között az volt, hogy míg a konzervatívok a »zsinagóga« szót használták imahelyük megjelölésére, addig a reformerek a »kultusztemplom« vagy »templom« kifejezést részesítették előnyben, mely bizonyos szempontból mondhatni merészségnek számít abban a vallásban, melynek törvényadó, szent könyvében világosan benne van, hogy Istennek egyetlen temploma lehet, mégpedig a jeruzsálemi, követezkésképp a második Szentélynek az i. sz. 70. évben történt lerombolása óta ilyenről csak múlt időben lehet beszélni.”)

⁹⁶ Lásd MTA K 1232:38. („Születtem Baján, 1847diki márczius hó 12dikén. Atyám Ezekias, egyetemi tanulmányokat végzett ember, ott segédpap volt; anyám Katalin Kohn Géza bajai papnak volt leánya.”) De Kohn Gézát hiába keresnénk bármilyen lexikonban: Schulhof nagyapja, a nagy tiszteltben álló bajai rabbi, Kohn Schwerin Götz néven volt a 19. századi rabbik egyik mérsékletéről ismert alakja: „idegen származása dacára lelkes és aggódó hazafi”, akinek „szemeiben mindannyiszor könnyek rezegtek, valahányszor rossz híreket hallott a szabadságharcban a magyarok sorsáról, és felvidult az arca, egy-egy jó hír hallatára”. Vö. KEMPELEN, 1999. II. 24.

⁹⁷ KNER, 1987. 16.

a szerzők nem zsidó közönségnek adresszált önreprezentációi, amelyek identitásuknak csak egy részét fedik fel, s így kellő alapossggal elvégzett forráskritikai elemzésüket egyenként tartom csupán megvalósítható vállalkozásnak, nem pedig egy hosszabb időszakra és számos műre kiterjedő dolgozatban.

Összességében a kiválasztott korszak önéletrajzi jellegű irodalmainak elemzésekor öt nagyobb témakör megjelenésének vizsgálatát tartom egyszerűen fontosnak és kivihetőnek az egyes generációk munkáiban:

- a névre és a nyelv(ek)re,
- a tanulmányokra és a szakmára/hivatásra,
- a családra: szülőkre, házasságra, gyerekekre, rokonokra és
- a vallásra, felekezetre, hitre, erkölcsre, illetve népi és nemzeti hovatartozásra,
- a zsidó és nem zsidó környezettel való érintkezésre

vonatkozó adalékokat és a szerzőknek ezekhez való viszonyát, reflexióit.

Ezek ugyanis nemcsak az identitás meghatározó elemei, hanem egyben az akkulturáció markerei is: a különböző identitásalakzatok feltérképezése különböző akkulturációs minták azonosítását is lehetővé teszi. Segítségükkel igyekezzem rekonstruálni a forrásokban megjelenő reflexiók és önreflexiók, érzések és indulatok, viszonyok és viszonyulások kontextusait.

Felhasznált irodalom

AMSELLE

1990 AMSELLE, Jean-Loup: *Logiques métisses. Anthropologie de l'identité en Afrique et ailleurs*. Paris, Payot, 1990.

ASSMANN

1999 ASSMANN, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandel des kulturellen Gedächtnisses*. München, C. H. Beck, 1999.

BARTHES

1953 BARTHES, Roland: *Le Degré zéro de l'écriture*. Paris, Seuil, 1953.

BENBASSA - ATTIAS

2004 BENBASSA, Jean-Christoph - ATTIAS, Esther: *Van-e a zsidóknak jövőjük?* Ford.: Kádár Krisztina. Budapest, PolgArt, 2004.

BOURDIEU

2002 BOURDIEU, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Ford.: Berkovits Balázs. Budapest, Napvilág, 2002.

CZIGÁNY

1997 CZIGÁNY Lóránt: Szinnyei-Gulyás-Viczián. In: *Magyar Könyvszemle*, 113. (1997) 1. sz, 104-108.

CZUCH

1999 CZUCH Gábor: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata. In: *Századvég*, Új folyam. 4. (1999) 15. sz. 17-39.

DÁVIDHÁZI

2004 DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzettudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai - Universitas, 2004.

FENYVES

- 2008 FENYVES Katalin: *A zsidó identitás alaváltozatai a századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájában. Autobiografikus önreprezentációk*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola [Kézirat, PhD disszertáció, várható megjelenés: 2009, Corvina Kiadó]

GAZDA

- 2002 *Id. Szinnyi József emlékezete. M. velődéstörténeti és sajtótörténeti írásai*. Szerk.: GAZDA István. Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2002.

GERŐ

- 2005 GERŐ András: *A zsidó szempont*. Budapest, PolgArt, 2005.

GOLDZIHÉ

- 1978 GOLDZIHÉ, Ignaz: *Tagebuch*. Szerk.: Alexander SCHEIBER. Leiden, Brill, 1978.
1984 GOLDZIHÉ Ignác: *Napló*. Ford.: Scheiberné Bernáth Lívía. Budapest, Magvető, 1984.

GRÜNWARD

- 1937 GRÜNWARD Miksa: *Zsidó biedermeier*. Budapest, [Minerva], 1937. (*Minerva könyvtár*, 112.)

GULYÁS

- 1990–2002 GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái. Új sorozat*. Budapest, 1–6. kötet. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1939–1944. 7–19. köt. MTA Irodalomtudományi Intézet – MTA Könyvtára – Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990–2002.

GUNST

- 2000 GUNST Péter: Utószó. In: MARCZALI Henrik: *Emlékeim*. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

GYÁNI

- 2002 GYÁNI Gábor: *Történelemszűzességek*. Budapest, L'Harmattan, 2002. (*A múlt ösvényén*)

GYÁNI – KÖVÉR

- 2006 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. kiadás. Budapest, Osiris, 2006. (*Osiris tankönyvek*)

HABER

- 2006 HABER, Peter: *Zwischen jüdischer Tradition und Wissenschaft. Der ungarische Orientalist Ignác Goldziher (1850–1921)*. Köln – Weimar – Wien, Böhlau. 2006. (*Lebenswelten osteuropäischer Juden*, 10.)

HALL

- 1990 HALL, Stuart: Cultural Identity and Diaspora. In: *Identity, Community, Culture*. Ed.: RUTHERFORD, J. London, Lawrence and Wishart, 1990. 222–239.

HAUMANN

- 2006 HAUMANN, Heiko: Geschichte, Lebenswelt, Sinn. Über die Interpretation von Selbstzeugnissen. In: *Anfang und Grenzen des Sinns. Für Emil Anghern*. Hrsg.: HILMER, Brigitte – LOHMANN, Georg – WESCHE, Thilo. Weilerswist, Verbrück Wissenschaft, 2006.

HORVÁTH

- 2007 HORVÁTH J. András: *Városatyák és várospolitika Budapesten a városegysítés korában*. PhD-disszertáció, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2007. (Kézirat)

KAPLAN

2005 *Jewish Daily Life in Germany. 1618–1945.* Ed.: KAPLAN, Marion. New York, Oxford University Press, 2005.

KATZ

1995 KATZ, Jacob: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada. 1770–1870.* Ford.: Pap Mária. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 1995.

2005 KATZ, Jakov: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén.* Ford.: Stöckl Judit. Budapest, Múlt és Jövő, 2005.

KEMPELEN

1999 KEMPELEN Béla: *Magyar zsidó családok.* Budapest, Makkabi, 1999.

KNER

1987 KNER Izidor: *Fél évszázad mezsgyéjén.* Budapest, Gondolat, 1987.

KÖVÉR

2006 *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok.* Szerk.: KÖVÉR György. Budapest, Századvég, 2006.

LEJEUNE

2003 LEJEUNE, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok.* Szerk.: Z. VARGA Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2003. (Szöveg és emlékezet)

LENGYEL

1989 LENGYEL György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők.* Budapest, Magvető, 1989. (Gyorsuló idő)

LOWENSTEIN

2005 LOWENSTEIN, Steven M.: The Beginning of Integration. 1780–1870. In: *Jewish Daily Life in Germany 1618–1945.* Ed.: KAPLAN, Marion. New York, Oxford University Press, 2005. 93–172.

MAIMON

1995 MAIMON, Salomon: *Salomon Maimons Lebensgeschichte.* Hrsg.: MORITZ, Karl Philipp – BATSCHA, Zwi. Frankfurt am Main, Jüdischer, 1995.

MANNHEIM

1969 MANNHEIM Károly: A nemzedéki probléma. In: *Ifjúságszociológia.* Szerk.: HUSZÁR Tibor – SÜKÖSD Mihály. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1969. 31–67.

MARZALI

2000 MARZALI Henrik: *Emlékeim.* Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

MODENA

1988 MODENA, Leone: *The Autobiography of a Seventeenth-century Venetian Rabbi.* Transl.: Haye Jehudah. Ed.: COHEN, Mark R. Princeton, Princeton University Press, 1988.

MUGDAN

1994 MUGDAN, Joachim: *The Names of the Jews. A Preliminary FAQ. 05 [Adoption of Family Names].* [<http://www.jewishgen.org/InfoFiles/namfaq0.htm>] 2007. december 21.

NORA

1984 NORA, Pierre: *Les lieux de mémoire.* Paris, Gallimard, 1984.

1986 NORA, Pierre: *Les lieux de mémoire.* Paris, Gallimard, 1986.

1992 NORA, Pierre: *Les lieux de mémoire.* Paris, Gallimard, 1992.

PAPP

- 2006 PAPP Dániel: *Kelet varázsa Pest belvárosában: zsinagóga a Rumbach Sebestyén utcában*. [<http://www.or-zse.hu/resp/hallgatoi/k-rumbach2006.htm>] 2007. december 26.

PATAKI

- 1982 PATAKI Ferenc: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, Kossuth, 1982.
2001 PATAKI Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest, Osiris, 2001.
2004 PATAKI Ferenc: *Érzelem és identitás*. Budapest, Új Mandátum, 2004.

PÓLYA

- 2003 PÓLYA Tibor: A narratív szelf pszichológiai elemzése. In: *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Szerk.: RÁKAI Orsolya – Z. KOVÁCS Zoltán. Budapest, Gondolat, 2003. 55–68.

RÁKAI – Z. KOVÁCS

- 2003 *A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*. Szerk.: RÁKAI Orsolya–Z. KOVÁCS Zoltán. Gondolat, Budapest, 2003.

RICHARZ

- 1976 *Jüdisches Leben in Deutschland. Band 1. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte. 1780–1871*. Hrsg.: RICHARZ, Monika. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1976.
1979 *Jüdisches Leben in Deutschland. Band 2. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte im Kaiserreich*. Hrsg.: RICHARZ, Monika. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1979.
1982 *Jüdisches Leben in Deutschland. Band 3. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte. 1918–1945*. Hrsg.: RICHARZ, Monika. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1982.
1991 *Jewish Life in Germany – memoirs from three centuries*. Ed.: RICHARZ, Monika. Transl.: Stella P. Rosenfeld – Sidney Rosenfeld. Stuttgart, Indiana University Press – Deutsche Verlags-Anstalt, 1991.

RICOEUR

- 1999 RICOEUR, Paul: Az Én és az elbeszélte azonosság. Ford.: Jeney Éva. In: Uő.: *Válogott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris, 1999. 373–411.

SCHACTER

- 1998 SCHACTER, Daniel L.: *Emlékeink nyomában*. Ford.: Dankó Zoltán. Budapest, Hátér, 1998.

SCHÖNERT

- 2002 SCHÖNERT, Jörg: Der Grenzraum Galizien in der Erzählprosa von Karl E. Franzos. In: *Literatur und Kultur in Grenzräumen*. Hrsg.: LANGE, Tanja – SCHÖNERT, Jörg – VARGA Péter. Frankfurt am Main, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2002. (*Budapester Studien zur Literaturwissenschaft*, 2.) 63–72.

SILBER

- 2002 SILBER, Michael: Utószó. In: MUNK, Méir Ávrahám: *Életem történetei*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002. 333–352.

SILBERSTEIN

- 2000 *Mapping Jewish Identities*. Ed.: SILBERSTEIN, Laurence J. New York, New York University Press, 2000.

STANISLAWSKI

- 2004 STANISLAWSKI, Michael: *Autobiographical Jews: Essays in Jewish Self-Fashioning*. Seattle, University of Washington Press, 2004.

SZENDREI – SZENTIVÁNYI

1915 SZENDREI János – SZENTIVÁNYI Gyula: *Magyar Képzőm vészek Lexikona I. kötet*. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1915.

SZINNYEI

1891-1914 SZINNYEI József, id.: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891-1914. [http://mek.oszk.hu/03600/03630] 2008. február 15.

VARGA

1996 VARGA Péter: „Ich bin ein Ungar mosaischer Konfession“. Ungarische Juden am Scheideweg von Identität und Sprachen. In: *Identität und Korrelationen. Zu Fragen der Ideen und Beziehungsgeschichte*. Hrsg.: KÁRPÁTI Pál – TARNÓI László. Berlin, Humboldt Universität, 1996. (*Berliner Beiträge zur Hungarologie*, 9.) 112-136.

2001 VARGA Péter: *Die drei Mendelssohns. Wirkungen der deutsch-jüdischen Aufklärung in Europa*. Budapest, Universitas Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominata, 2001. (*Dissertationes Philosophiae Doctoris*)

2002 VARGA, Péter: „Der Großpapa spricht mit dem lieben Gott!“ Grenzerfahrungen der Esseker Jüdin Wilma von Vukelich. In: *Literatur und Kultur in Grenzräumen*. Hrsg.: LANGE, Tanja – SCHÖNERT, Jörg – VARGA Péter. Frankfurt am Main, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2002. (*Budapester Studien zur Literaturwissenschaft*, 2.) 299-110.

2002a VARGA, Péter: Die jüdische Literatur im Spannungsfeld mehrer Sprachen und Kulturen. Begriffe, Methoden und Annäherungsansätze. In: *Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn?* Hrsg.: BIECHELE, Wener-BALOGH András. Budapest, Argumentum-ELTE Germanistisches Institut, 2002. (*Budapester Beiträge zur Germanistik*, 41.) 53-60.

VÖRÖS

2004 VÖRÖS Kati: A Unique Contract. Interpretation of Modern Hungarian Jewish History. In: *Jewish Studies at the Central European University III. 2002-2003*. Ed.: KOVÁCS András – ANDOR Eszter. Budapest, CEU, 2004. 229-258.

WEINRICH

1966 WEINRICH, Harald: *Linguistik der Lüge. Kann Sprache Gedanken verbergen?* Heidelberg, Lambert Schneider, 1966.

WELKER

2006 WELKER Árpád: *Jewish Politics in Hungary. Jewish Parliamentary Politicians, 1867-1890*. PhD-disszertáció, Budapest, CEU, 2006. (Kézirat)

WENGEROFF

2000 WENGEROFF, Pauline: *Rememberings: The World of a Russian-Jewish Woman in the Nineteenth Century*. Ed.: COOPERMAN, Bernard. Transl.: Henny Wenkart. Maryland, Meyerhoff Center for Jewish Studies, 2000.

ZEMON DAVIS

1998 ZEMON DAVIS, Natalie: *Lebensgänge*. Berlin, Klaus Wagenbach, 1998.

ZSENGERI

1921 ZSENGERI Samu: *Első paedagogiai észleletem. I-III*. (Kézirat). Lázár Magda tulajdona.

Keszeg Anna

„Betsesbb értz az arany rozsda-fészek vasnál”
A rendiség retorikája Gyöngyössi János Korda György felett
mondott halottbúcsúztatójában

EZERHÉTSZÁZKILENCVENÖT februárjában meghalt a tizenhárom éves gróf Borosjenői Korda György. A 18. század végi gyermekhalandóság kontextusában¹ az esemény jelentősége nem túl nagy, ezt a halálesetet viszont több tényező is sajátossá tette. Az eseményhez társítsunk egyelőre három írott kontextust, elsőként a genealógiát. A Korda családfán a III. Zsigmondtól eredeztetett grófi ágon ez az esemény az utolsó fiúörökös halálát jelenti. A második kontextus a hagyatéktörténeté: a Korda család levéltárának szempontjából az 1794-es év az irattár teljes újrendezését, illetve a család nőági leszármazottjaira való áthagyományozódását jelenti.² A harmadik írott kontextus pedig egy vers. A haláleset második évfordulójára Gyöngyössi János (1741–1818), az újtordai református egyház lelkésze a rokonság megrendelésére hosszú, rimes hexameterekből álló halottbúcsúztatót írt. A vers argumentuma így szól: „*Marcellus; idején el-hervadott reménységnek fia: awagy néhai méltóságos groff és boros-jenői l. báro Korda György úr-finak emlékezetére irott versek.*”³ A szöveg furcsamód nem önálló nyomtatványként vagy halotti búcsúztatók kolligátumában maradt fenn, mint a korabeli halotti versek és búcsúztatók jó része, hanem Gyöngyössi János versei közé ágyazottan 1802-ben Pesten megjelent verseskötetében. Ez a kötet a szerző 1790. évi alkalmi versgyűjteményének⁴ szöveganyagát tartalmazta két új, hosszabb költeménnyel, a Nyíró-lányok halotti versével⁵ és Korda György epicédiumával együtt. A Nyíró-vers önálló nyomtatványként már korábban megjelent. A Korda-vers argumentumában a szerző utal is a megrendelés, illetve az elmaradt kiadás konfliktusára: „*Készítettem a' Méltóságos Groff Atyafiségának kívánságára 1796-ban, de a' kiknek, akármi okból talált esni, nem tetszett világ eleibe botsátani. Én pedig igen sajnállván, hogy e' különösen kedves Urfinak emlékezete magával együtt el-temetessék, itten több Verseimnek sorjában közönségessé tenni el-nem múlathattam.*”⁶ Hogy a konfliktus miben állhatott, arra vonatkozóan csak hipotéziseket lehet megfogalmazni. Gyöngyössi diáriumából kiderül, hogy életműve leghosszabb verséért

¹ Ezekhez az adatokhoz a kora újkori Európára vonatkozólag lásd ARIËS, 1987. 320–322. A 18. század végén az átlagéletkor megnövekedett: „*A mortalitás visszahúzódása nem minden korosztályt érint egyformán. A legfiatalabb korosztályokban, tízéves kor alatt erősebb. A serdülőknél és a felnőttkorban csökken, hogy azután az öregeknél ismét emelkedjék.*” 321.

² Az iratok Toldalagi Lászlóné Korda Annának, az említett Korda György nagynénjének kezébe jutottak, az ő halála után pedig unokaöccse, iktári Bethlen Domokos örökölte. Az iratanyag rendezését Szilágyi Mihály és Rettegi Miklós végezték el. ANR 377. A Korda család levéltára. Fondleírás.

³ GYÖNGYÖSSI, 1802. 390–498.

⁴ GYÖNGYÖSSI, 1790.

⁵ *Amaz öt eszes sz zeknek két barátjai.* GYÖNGYÖSSI, 1802. 359–389.

⁶ GYÖNGYÖSSI, é. n. 289.

gazdag honorárium járt, és több családtag is fizetett érte: „1796-ban Gr[óf] Korda György Urfinak emlékezetére irattak atyafi-successori verseket. Ez a Carmen több ezer paros versnél. G[róf] Toldalaginé, és G[róf] Bethlenné adtak ketten érte 14 aranyakat. Adott B[áró] Kemény Laszlóné G[róf] Korda Mária is 7 aranyakat. Es így ezen versekért adott a' M[éltóságos] Atyafiság 21 aranyakat, i[d] e[st] f[lorenus] h[ungaricus]”⁷ 113. xr⁸ 40.”⁹ A fizetség talán kizárhatja azt a hipotézist, hogy a verssel való elégedetlenség lett volna a kiadatás akadálya. Minthogy a Korda család grófi ágának emlékezetét most már a Toldalagi, Bethlen, Kemény családok voltak hivatottak fenntartani, a kiadás gesztusának talán már nem lehetett akkora jelentősége. A családi emlékezet és a kegyelet összefonódása egy személy iránti kegyeletté alakulhatott át, amire egyébként Gyöngyössi is utal azzal, hogy az „*Urfi emlékezetére*” hivatkozik.

A vers fennmaradása tehát két kimetszésnek köszönhető: egyrészt az ifjú Korda György halála a családtörténetből kiszakítva válik jelentőssé, a költő, nem pedig a család tartja fontosnak a megjelentetést, másrészt a megírás rituális kontextusa felszámolódik, a vers a kötet textuális kontextusába kerül át. Ez a rituális kontextus már önmagában is problematikus, hiszen a vers nem kimondottan a temetéskor elhangzott búcsúztató, hanem a temetés után egy évvel íródott. Elemzésben azt vizsgálom, hogy a versben e két kimetszésnek milyen nyomai maradnak, s e nyomok milyen műfaji, retorikai hagyományok szerint artikulálódnak.

Halotti búcsúztató? Kutatási párhuzamok

Összegezve a fentieket, Gyöngyössi verséről a következő adataink vannak: a temetés után egy évvel a halott nőági felmenői megrendelnek egy búcsúverset, melyért fizetnek, publikálását viszont nem vállalják. Miért sajátos ez a helyzet? Bár a vers nem a temetési szertartás keretében hangzott el, műfajilag halotti búcsúztatónak tekintem, hiszen a szerző e műfaj textuális elemeiből építkezik.

A halotti búcsúztatók kutatását három tudományterületen kezdeményezték: az irodalomtörténet, a néprajztudomány (antropológia) és a művelődéstörténet vállalkozott e szövegtípus szituálására. A néprajz- és irodalomtudomány történetileg a műfaj kései, 19–20., illetve korai, 16–18. századi jelenlétét egyaránt elemezte. A két történet egymáshoz illesztése a „lesüllyedt kultúrjavak” elméletére lehet példa.¹⁰ Ez a folyamat a halottbúcsúztatónak az egyházi szertartástól való (az egyházi tiltás miatt szükségszerű) elszakadásával, a műfaj autonómmá válásával járt együtt.

A *felhasználói közeg* alakulástörténete szempontjából a nemesi személyek temetéseinek gyakorlatába illeszkedő halottbúcsúztató a 19. század folyamán elszakadt ettől a társadalmi rétegtől, demokratizálódott, szövegszinten viszont a leszármazás nyomai nem tűntek el: „A XVIII. és XIX. századi búcsúztatók hatása a néphagyományra bizonyítható, sok formula apró változtatással ismételtelen megjelenik ké-

⁷ Florenus hungaricus = magyar forint ; értéke 50 krajcár, vagy 100 dénár.

⁸ xr = krajcár

⁹ GYÖNGYÖSSI, é.n. 289.

¹⁰ Ezt az értelmezést a fogalom használata nélkül alkalmazza KATONA, 1994. 157–172. „Az énekes halottbúcsúztatót mindig az adja elő, aki alkalmilag a szöveget is szerezte: az említett nagy gyakorlattal rendelkező előénekesek, falusi (paraszt-)kántorok, olykor papok, kispapok, esetleg vőfélykedő, sőt ritkább esetben még nyomtatásban is jelentkező fél nép, átmeneti figurák, akik vásári históriákat és egyéb verses m. fajokat is 'szereznek'. A hozzátartozók ugyanúgy rendelik meg a búcsúztatókat, mint korábbi századokban a főurak és egyéb hírességek: ehhez névsort és egyéb szükséges adatokat is közölnek, eseten-

sőbb a paraszti búcsúztatókban.”¹¹ A textuális kapcsolódásokon túl a műfaj eredettörténetében jól követhető a társadalmi presztízs és a család genealógiai emlékezete kifejezésének funkciója.¹²

A műfaj felhasználói közegének 19. századi változása a szerzőség kérdésének társadalmi összetevőit is meghatározza. A 18. század végén megbélyegzett alkalmi költsézet műfajaként a halotti búcsúztatón sok, a későbbiekben az irodalomtörténet által kanonizált szerző próbálta ki verselői képességeit. Kis János, Csokonai,¹³ Pálóczi Horváth, Batsányi stb. életművéből is hozhatók példák a műfaj gyakorlására. A református kollégiumok tanárai, a nemesi udvarok, illetve városi, falusi lelkészek egyaránt írtak halotti verseket, melyek a temetésen elhangzott prédikációkkal együtt a család költségén jelentek meg (a különálló nyomtatványok terjedelme, a prédikációk és verses búcsúztatók száma szintén presztízsjelző funkcióval rendelkezett). A műfaj közegváltásának következménye, hogy halottbúcsúztatót a 19. század második felétől a „falusi mûszak” írják, „vidéki papok, kántorok, kántortanítók¹⁴ vagy temetkezési társulatok”¹⁵, a 20. század végén pedig „népi költők”, helyi specialisták, akik „a búcsúztatásért nem kapnak és nem várnak fizetséget.”¹⁶

Az irodalomtörténet részéről Kecskeméti Gábor,¹⁷ illetve Sebestyén Attila vállalkozott a műfaj történetének megírására. Kecskeméti az egyházi halotti beszédek vizsgálva jutott el a világi halotti orációhoz, vagyis az előkelőségek temetésén elmondott búcsúztatóhoz, mely műfaj már a *genus demonstrativum* laudációra vonatkozó szabályai szerint építkezik és sajátos mitizációs sémákat alkalmaz. A halotti búcsúztatóvers lényegében ennek a műfajnak a versbe szedett változata. Kecskeméti a homiletika és a *laus hominum* összekapcsolódását vizsgálta e műfaj esetében. A halotti búcsúztatók működése adott szövegelemek individuális esetre transzponálásán alapszik.¹⁸ A búcsúztató *genus demonstrativum*ra visszavezethető elemei a következők: bevezető (a halott életkörülményei, a halál oka és körülményei), a tulajdonképpeni búcsú és felszólítás a halottért mondott imára.¹⁹ Az e sémára épülő motívumok pedig: helyzetkép, szertartásirányító utasítás, biográfia, autobiográfia, búcsú, végrendelkezés.²⁰ Ezek a textuális

ként írásban. A szerző búcsúztatója szövegét leírja, keres hozzá dallamot, és írásból is adja elő: a temetés után pedig a búcsúztatót átadja a megrendelőnek, vagyis a halott közvetlen hozzátartozóinak, akik ezt saját tulajdonuknak tekintik, és huzamos ideig őrizgetik.” 166.

¹¹ KRÍZA, 1993. 11.

¹² Bartha Elek gömöri példái bizonyítják, hogy a búcsúztató a kapcsolatrendszer felmutatására alkalmas, hosszúsága pedig a társadalmi megbecsültséggel áll összefüggésben. Ehhez lásd BARTHA, 1995. 143–146. E funkciót az epitáfium, a gyászjelentő és a vőlegény- és menyasszonybúcsúztató példájából kiindulva Keszeg Vilmos hozza összefüggésbe a genealógiai emlékezés-sel: KESZEG, 2002a.

¹³ SZILÁGYI, 2007.

¹⁴ A vidéki tanító ilyen attribúcióira vonatkozóan lásd MÉSZÁROS, 1988.

¹⁵ KRÍZA, 1993. 10. Kríza Ildikó egy felsőnyéki kántordinasztia halottbúcsúztatóit adta ki és elemezte. A három kántor által írt szövegeken végigkövethető a műfaj három generáció elvárásaihoz való idomulása, tünetértékű az áttérés az egyes szám első személyű búcsúztatókról a harmadik személyűekre.

¹⁶ A „népi költő” fogalmat Keszeg Vilmostól veszem át: KESZEG, 2002b. 210–211., idézet: 219. Az erdélyi példák azt bizonyítják, hogy a 20. század közepén a lelkészek mellett földművesek is betölthették ezt a szerepet.

¹⁷ KECSKEMÉTI–NOVÁKY, 1988.; KECSKEMÉTI, 1998.

¹⁸ A halotti búcsúztatókra jellemző kompilációs eljárásokról és azok retorikai hátteréről lásd SEBESTYÉN, 2004.

¹⁹ KRÍZA, 1993. 16–24.; BARTHA, 1995. 130–137.

²⁰ KESZEG, 2002b. 220–230.; 240–241.

kapcsolódásokon túl a kora újkori halotti beszédek szövegépítkezési eljárásainak megfelelően hasonlóság mutatható ki az azonos státusú halottak búcsúztatására írott beszédek között. Nagy Zsófia Borbála a nőkre vonatkozó sztereotípiákat tekintette át,²¹ de azonos szövegcsalád alakítható a nemi kategóriákon túl a különböző foglalkozástípusok, életkorok szerint is. Azok a mára referenciájukat veszített formulák, melyek a jó apa, a jó lelkész, a jó orvos stb. portréját rajzolják meg, a kora újkori beszédekben bibliai, mitológiai exemplumok²² voltak.

Az elhangzás *rituális* és *vizuális* kontextusát a kora újkori halotti szertartások esetében Szabó Péter rekonstruálta²³ 17. századi példák alapján, melyek az Ariès-féle szakaszolásban már az én halálának²⁴ episztéméjéhez tartoznak. Szabó erre a következtetésre jut: „*Őrzésük, mi több, divatjuk* [ti. az elhunytira vonatkozó jelképeké – K. A.] *elsőrend biztosítóka az a családkultusz volt, amely a 17. században valósággal eluralkodott a világi előkelők szertartásain. Az arisztokrata familiák Európaszerte tisztelték az ősök temetkezési szokásait. Alkalmazásukkal szimbolikus kapcsolatot teremtettek az elhunyt és a családja között: kifejezték vonzalmukat a vérségi közösség iránt. Tekintve, hogy egy-egy család temetkezési hagyományában az egyedi motívumok a szokványossal keveredtek, a gyászszertartás megmutatta annak a társadalmi szintnek a kultúráját is, amelyre a család tartozott. A főúri gyászünnepség így a nemesi hagyományt s rítette, ezt jelenítette meg a legmagasabb fokon.*”²⁵ Szabó vizuális motívumokra, látványelemekre alapozott következtetését a gyászszertartás szöveganyagának retorikai fordulataiban is követni lehet.

Gyöngyössi versének előadására, a Korda György haláláról való megemlékezés forgatókönyvébe illesztéséről nincsenek információk. 1795. március 29-én az ifjú gróf temetésén két prédikáció hangzott el Kolozsváron,²⁶ melyek szövege nem maradt fenn. Az egy évvel későbbi megemlékezésről azonban egyáltalán nincsenek adatok.

Tematikailag Gyöngyössi verse is egy olyan szöveghagyománynak a folytatója, melyre a 18. század második felének erdélyi nemesi kultúrájából több példa is hozható: a fiatalon elhunyt nemes ifjak felett mondott beszédeké.²⁷ Ehhez

²¹ NAGY, 2001.

²² Ehhez lásd Kecskeméti Gábor kutatásait: KECSKEMÉTI, 1998. 198–200. Kecskeméti a mitizáció és exemplum-teremtés fogalmát használja a jelenségek leírására. Ugyanígy tematikailag rokonítható halotti beszédek tartalmaz KECSKEMÉTI-NOVÁKY, 1988.

²³ SZABÓ, 1989.

²⁴ Ariès a nyugati civilizáció halálhoz való hozzáállásának hosszú időtartamú fejlődésében három állomást különített el: 1. a halál vulgátájának kialakulása, a megszelídített halál: kora középkortól a 11–12. századig; 2. az én halála, az egyén halálra való felkészülése, 18. század végéig; 3. a másik halála, a halál az elsirató szempontjából válik tragikussá, a szép halál felfedezése, 19. század elejétől napjainkig. Lásd ARIÈS, 1987. Részletes kifejtését lásd ARIÈS, 1975.

²⁵ SZABÓ, 1989. 12–13.

²⁶ „... mint-hogy már ö-körülötte egyebet nem-is tselekedhetünk, utolsó Tisztesség-tételének meg-adására, rendeltük atyafiságos meg-edgyezésből, ezen folyó Holnapnak 29-dik Napját; a' midőn-is a' Kolo'svári Reformatum nagyobbik Templomban két Halotti Actióknak tartása-által az ő Kedves emlékezetét, a' mennyire tehetőségünkben áll, fenn-marasztani kívánván, meg-hidegedett Tetemeit a' Szilágy Tsehi Temető-Bóltba Néhai Édes Attya 's Anyja mellé el-kísérni végeztük.” Korda György gyászjelentése. MOL P665. 2. t. 18. k. Teleki család lt. Köszönöm Ecsedy Juditnak, hogy a szöveg OSZK-ban levő másolatát a rendelkezésemre bocsátotta. A temetési prédikációkra vonatkozó adatot nem találtam. Köblös Zoltán 972 tételt feldolgozó bibliográfiája sem tartalmazza: KÖBLÖS, 1905. Gyöngyössi versében az 1796-os év szerepel elhalálozási évként, ennek azonban metrikai okai lehetnek: „Ezek után le-folyt száz esztendő hétszer, / Negyven-nyóltz-is után sietvén-el kétszer.” A nap és a hónap megegyezik a nekrológ adataival, azaz február másodika. GYÖNGYÖSSI, 1802. 480.

²⁷ A fiatal, a gyereket érintő halálnak a rendhagyó, természetellenes volta az Ariès által feldolgozott, e halottbúcsúztatóval egykorú anyagban is követhető. ARIÈS, 1975. 140–153. A fiatal ha-

a korpuszhoz,²⁸ amint a továbbiakban látni fogjuk, Gyöngyössi tudatosan kapcsolódik, a vers invencióját is innen meríti. Ez a hagyomány előír bizonyos retorikai fordulatokat, tropikus repertoárt. Gyöngyössi terjedelmes verse két tényező miatt emelkedik ki ebből a korpuszból: egyrészt mert pontosan, tudatosan hivatkozza forrásait és szerkeszti egybe a korábbi azonos tematikájú búcsúztatók poétikai készletének elemeit, illetve, mert a megrendelő és az alkalmi költő viszonyát is színre viszi, melyre az őt megelőző erdélyi korpuszban nem találtam példát. Ezt a repertoárt, melynek elemeit a következőkben elemezni fogom, a rendiség retorikájának²⁹ nevezem.

Ezt a retorikát a 20. századi népi búcsúztatókban azonosított, fentebb idézett modellre visszavezethető keretben követhetjük. A vers tizennégy szerkezeti egységre tagolódik, az egységek egymásra következésének forgatókönyvét a világi halotti beszédek normái szabják meg: a halottat elsiratásra méltóvá kell tenni, az életben maradottak gyászát pedig emlékezetessé, hasonlíthatatlanná, ugyanakkor azonban elviselhetővé. Az „ezer páros sornál hosszabb carment” egyfajta propozíció, illetve invocáció vezet be, a *helyzetkép* (1. rész, 390–393.),³⁰ amelyben Gyöngyössi rajzolni kezdi azt a retorikai teret, ahol az ifjú Korda halála maximális reprezentációs értékére nőhet. A szöveg retorikai szerkezete is erre az elvre épül: hét egység termeli ki az értékéket megnevezett személyiség reprezentációját, a *biográfíát* (2–8. rész, 393–454.); egy egység az elvesztést követő kétségbeesést (9. rész, 454–457.); hogy aztán azt a földi dolgok mulandóságából levezetett isteni gondviselésre való hivatkozással árnyalja belenyugvássá (10. rész, 457–474.). A felsőbb ráció által irányított végzetnek szánt rész a leg hosszabb, s erre következnek a halál bekövetkeztének részletei – a szerző magát is elhelyezi a halottas ágy mellett (11. rész, 474–480.) –, a halál jelentésének szituálása a Korda család, illetve az erdélyi nemesi családok nemzetségtábláján (12. rész, 480–484.). Az utolsó előtti egység hozza az elsiratók nevének felsorolását, a *végrendelkezéssel* összekapcsolódó *búcsút*, a gyász mértékének hangsúlyozását (13. rész, 484–488.), a legutolsó pedig a vigasz allegorikus helye, Korda túlvilági fogadtatásának víziója (14. rész, 488–498.).

lott felett mondott beszédek eltérő jellege a műfaj egész történetében követhető. Kríza Ildikó állapítja meg, hogy „a legtöbb érzelmi telítettséggel a kisgyerekek felett mondott halottbúcsúztatók készülték Felsőnyéken.” KRÍZA, 1993. 19.

²⁸ Az 1744-ben elhunyt Teleki József, az 1768-ban meghalt Teleki III. Sámuel és az 1770-ben temetett Pesthi Szegedi Sámuel halotti beszédeit említem itt. Az első esetben három halotti beszéd jelent meg egy gyűjteményes kötetben, a második esetben hat, az utolsóban pedig egy halotti beszéd/vers áll rendelkezésünkre. Az egy személy fölött elhangzott halotti búcsúztatókat, a prédikációkat és verseket együtt, közös kiadványban adták ki, s e füzeteket a gyűjtők változó szempontok szerint kolligátumokba rendezték. A két halotti beszéd megtalálható BAR *Halotti Actiók* című kolligátum, poszsesszori bejegyzése: A Szászvárosi R. Nemes Gimnáziumé. Jelzet: R 91123–91145.

²⁹ E kérdésfelvetés kidolgozásában irányadók és inspiratívok voltak Elie Haddad kutatásai, aki megjelenés alatt álló disszertációjában egy francia nemesi család 16–17. századi történetét követve hasonló kérdésekre keresett választ. HADDAD, 2008. Köszönöm a szerzőnek, hogy a szöveget rendelkezésemre bocsátotta.

³⁰ Itt és a továbbiakban az oldalszámok a 3. számú lábjegyzetben feltüntetett bibliográfiai tételre vonatkoznak. A szerkezeti egységek elválasztásakor a csillaggal jelzett szöveghatárokat tekintem irányadónak, a bevezető részt külön egységnek tekintettem ugyan, de nem azon vigasztalástörténet részének, melyet a szöveg reprodukál.

³¹ JÉKELY, 1981, 85. – Verestóiról átfogóan, több életrajzi adat pontosításával lásd NÉMETH S., 1984. 855–888. Jékely írását idézi 857.

Vers és genealógia

Mielőtt még a kérdéses halottbúcsúztató genealógiai utalásait elemeznénk, egy olyan életművet vázolok, mely genealógia és poétika elméleti összefüggéseire mutat rá. Ennek egyik halotti búcsúztatója a következőkben kiemelt jelentőségű lesz. Idősebb Verestói György (1698–1765) „*tiszteletes-poétát*” a 18. század közepi Erdély kiemelkedő jelentőségű orátorának, „*Erdély nagy Temető-Mesterének*”³¹ tartották. Németh S. Katalin gyűjtötte össze azokat a kortársi beszámolókat (Bod Péter, Rettégi György, Hermányi Dienes József és mások írásait), melyek a kritika vagy a teljes elismerés hangján szóltak a rétor, püspök és kollégiumi professzor befolyásáról. Verestói alkalmi verseinek,³² illetve halotti prédikációinak³³ posztumusz kiadásai egyaránt a genealógiai tudás paraméterei között határozták meg a kötetek hasznosíthatóságát. A két kötet kiadói ifjabb Verestói György, illetve Kaprontzai Ádám lehettek, így a verseket, prédikációkat megelőző címben és névtelen előszóban az olvasóknak adott utasítás az ő kiadási koncepciójukat tükrözi. Az alkalmi versek esetében megjelölik ugyan a „*Magyar Nyelven való verses próbatétel*”³⁴ célként,³⁵ de a genealógiai olvasási lehetőséget még a 20. század eleji hírlapi, a kötetre kuriózumként rámutató olvasatok is érintélték: „*A közel kétszázötven oldalas kötet mindenik verse erdélyi református mágnás-családok halottjainak búcsúztatója, amelyben Verestói tiszteletes-poéta uram legtöbbször a család egész históriáját rímekbe faragja.*”³⁶ A halotti orációs kötetnek már a címében is ez szerepelt: „*Holtakkal való barátság. Az az Némelly Erdélyi Nagy Méltóságoknak és Fő Renden lévő NEMESEKNEK Halálok után-is virágzó kedves emlékezetek. Mellyet, azoknak utolsó Tisztesség tételekre készített ORÁTZIÓI által az örök feledékenység ellen meg-óltalmazott, és a' következő időnek barátságába ajánlott.*”³⁷ Az előszóban pedig az előadónak a klasszikus retorika értelmében vett invenciók hajlamának méltatása után ez következett: „*mind pedig ezen Orátzióknak az Erdélyi nevezetesebb Familiák' Genealogiájának ki-tanulásában való nagy hasznát; ez okra nézve a' Néhai T. Tudós Auctornak több Orátzióit-is, a' mellyeket írásban meg-találhatunk, és a' mellyek még eddig nyomtatásban nem vóltanak, ezekhez adtuk.*”³⁸ Verestói szónoki befolyása³⁹ önmagában már elégséges lenne ahhoz, hogy feltételezzük, poétikai eljárásait Gyöngyössi tudatosan átvette, ám Verestói György a kolozsvári református kollégiumban tanára is volt Gyöngyössi Jánosnak.⁴⁰

³² VERESTÓI, 1772. [második kiadás: 1781.]

³³ VERESTÓI, 1783.

³⁴ VERESTÓI, 1772. II. Az előszóban Gyöngyössi Istvánnal és Ovidiusszal állítatik párhuzamba Verestói.

³⁵ A magyar nyelvűség projektjének kérdését itt csak megemlítem, minthogy tanulmányom szorosabb tárgyát nem érinti. A kérdéskör erdélyi vonatkozáshoz lásd BENKŐ, 1977. A nyelv-kérdésről 79–83. Legutóbb összefoglalóan BIRÓ, 2005.

³⁶ [ÜTŐ]-NAGY, 1919. A cikket az Ady-Verestói párhuzam vonatkozásában említi NÉMETH S., 1984. 869.

³⁷ VERESTÓI, 1783. I. köt. I.

³⁸ VERESTÓI, 1783. I. köt. II.

³⁹ Ezt a szónoki befolyást Hermányi Dienes József ironikusan dolgozta fel: lásd *Rövid Satyra* című versét, illetve a *Nagy Enyedi síró Heráklitus, és – Hól mosolygó 's hól kaczagó Demokritus* vonatkozó részeit. HERMÁNYI DIENES, 1992. 31–32.; 464–466.

⁴⁰ A két alkalmi versszerző megrendelői köre között némi párhuzamosság fedezhető fel, a fiatal Gyöngyössi örökölt Verestói megrendelői közül, a különbség mindössze annyi, hogy a családok következő generációja fordult hozzá: Gyöngyössi egyik első, 1766-ban írt lakodalmi verse Wesselényi Ferencnek és Bethlen Juliánának szól, Verestói pedig Wesselényi Farkas és

A genealógiai emlékezet elhelyezi az egyén élettörténetét a család szervesnek tekintett egységében,⁴¹ megjegyezhetővé, emlékezetessé teszi az egyén világban kijelölt helyét, azt egy történetbe foglalja bele.⁴² A kora újkori társadalmakban genealógiája csak a kiváltságokkal rendelkezőknek volt,⁴³ a genealógia konkrét hasznát és lényegét a kiváltságokra való jogosultság bizonyítása jelentette. A halotti búcsúztató sémája két ponton is előírja a genealógia szükségességét: egyrészt a biográfiai részben, ahol a szülők és nagyszülők említésén túl a családfe egyfajta applikációja történik meg az egyéni élettörténetre, hiszen az ősök közül azokat lehet kiemelni, akikkel az elhunytnak közös tulajdonságai voltak, másrészt pedig a búcsúztatóban, ahol a *connubiumok* által növelni lehetett a család hírnevét. Korda György halála esetében a genealógiának még jelentősebb a szerepe. A halott fiatal, élettörténete majdhogynem mesélhetetlen, nem is történet, hanem projekció: a vele szembeni elvárások lehetetlenné válása. Az élettörténet szinte a genealógiával helyettesül, vagyis azzal a történettel, melynek folytatása lehetett volna: ezért kiválóan alkalmas a nemesi nemzetségi reprezentációra. A halál ürügyén tragikusan lesz elmesélhetővé egy olyan történet, mely e halál nélkül folytatódott volna: elsiratják a történetben az ifjat, de főként a történetet siratják, mint amely bevégeztetett. Gyöngyössi szövege pedig kiválóan érez rá arra, hogy itt a genealógia szerkezetében esett végzetes módosulást kell siratnia: a dicső tudás véglegessé válását a nemzetségfárlól.⁴⁴

A kiváltságosság képzetét Gyöngyössi már jóval a búcsú családtörténetet felvonultató része előtt, a vers második sorában bevezeti: „Gyászos enyészetet egy Hajnal-csillagnak, / El-hunnyt szemé’-fénnyét egy Groff Magyar magnak, / Verjed, Mú’sám! ülvén sirhalmi zöld hanton, / Bús Reszketőt játszó hazabéli lanton.” (390.) A klasszikus eposzkezdésre – itt, a következő utalásokból feltételezhetően, vergiliusi mintára – rájátszó indítás „grófi magjához” a második, biografikus szerkezeti egységben a kiváltságokra születés metaforikus képeinek halmozása társul.⁴⁵ A

kisrèdei Rhédei Zsuzsánna, Ferenc szülei esküvőjére szerzett verset 1731-ben. *Ifju szeretet*. GYÖNGYÖSSI, 1802. 14–45, illetve *L. B. Hadadi Vesselényi Ferentz Ur, és Mélt. Grof Kis-rhédei Rhédei ’Su’ánna aszszony, ő nagyságok egybe-helésekkor. Anno 1731. I. 8-bris tartott Lakadalmi Popá-jokra írott Versek között, találatnak a következő versek*. VERESTÓLI, 1772. 110–123.

⁴¹ A kortárs genealógiai láz bizonyos aspektusaiból kiindulva Sylvie Sagnes a föld és a vér mítoszáról beszél. A szerves közösségek e két alapmetaforájának kapcsolata követhető a családfe-ábrázolások megfordulásában. Az ős mint gyökér, illetve az ős mint lombzot két paradigmája két ellentétes előjelű, de összetartozó leszármazás-koncepciót jelöl. Lásd SAGNES, 1995.

⁴² A genealógia *lieux de mémoire*-ként való leírásához lásd BURGÜERE, 1992.

⁴³ Az anyakönyvekből rekonstruálható genealógiák természetesen a társadalmi cselekvők ennél nagyobb körére is kiterjedhetnek, de hogy mennyire nem a genealógiai tudás és nemzetségépítés kontextusában kell értékelnünk őket, arra jó bizonyíték éppen a lelkész Gyöngyössi azon anyakönyvvezetői szokása, hogy a cigány gyerekeket családnév nélkül jegyzi. Torda esetében, ahol a város lakosai kebelesített polgárok, kiváltságosok voltak, a cigányok jelentették azt a kategóriát, akinek nem volt nemzetségfája. Lásd 236/19 *Születési és házassági (konfirmáltaké) anyakönyv. 1761–1833. Újtorda*. ANR.

⁴⁴ „Így, tsak egy Mag szállott ez három Gróff ízen. / De melly keskeny palló lebeg itt mély vizen!” 449. és passim.

⁴⁵ Ezt a részt concetto-halmozás, ugyanakkor pedig a nemesi kiváltságokra utaló metaforarendszer szintézise miatt hosszabban idézem: „Világra születni köz minden emberrel / Köz a birtok-levél egygyütt a’ tizmerrel: / Hol osztovván a’ sár rang felett a’ porral, / Egyenlő részt vésznek egy mérő sinorral. / De különböz még-is egyik Vér a’ mástól, / Mint salakos ezüst tizenhat próbástól. / Külömb a’ finum vér a’ nemtelen vértől. / Az édes szőlő-tő vad vatzkor gyökértől. / Tsekélyebb a’ veréb fedelmi sasnál, / Betses’bb értz az arany ro’sda-fészek vasnál, / Származnak mind naptól, / mint méstől sűgárok, / De ragyogványoknak nemei nem párok: / Amazok eleven szikrákkal villognak, / Ezek halovány szín villámmal pislognak: / Amazok ditsőség’ ortájának fénnel, / Ezek tsak homályos füstnek szüleménnyel. / Így a’ Születések noha köz törvényel / Egygyeznek; de még-is különböznek fénnel. / Származással noha mind vagynak polgárok, / De fényesbbé téznek az ősi sűgárok.” 393.

„köz-rend ösztövérség” és a „fényes Groffi Magból termett vérség” közötti ellentét kidolgozása éppen az első genealógiai hivatkozáshoz vezet el: a halott fiúval azonos nevű nagyapához. Gyöngyössi a grófi cím megszerzését neki tulajdonítja.⁴⁶ A cím megszerzését illusztráló metaforasor prométheuszi tetről beszél, a cím a nemzetség tüzeként, lelkeként határozódik meg, majd kiegészül egy olyan hasonlathalmazással, ahol a nemesi kiváltságok nemesítése a jelöllet: a „nemmel ékes ház” – „bársonyt is ruházott”; „tégla sár alkotvánnyal” – „faragott márvánnyal”; „völgyben volt” – „hegyre magasztalta”; „drága-kő” – „arany gyűrűbe foglalta”, „fa tsemete” – „magass élő-fa termete”. A genealógia másik funkciója, hogy e fiatalember halálát Erdély-szintű gyásszá avassa. Az „új fundamentum-kötől” a „Gróff Kordarészen” az erdélyi fejedelmi örökösödés problémájáig kell eljuttatni az elhalalozás jelentőségét. Erre a dimenzióra már az első egységben is utal a versszerző: „Erdély hét tornyára tsak alig tekintett”; a genealógiai részben viszont, a kimondott búcsúztató előtt az erdélyi fejedelmekkel, Kemény Jánossal (Lónyay Anna révén), II. Apafi Mihállyal (Bethlen Kata révén), Bethlen Gáborral (Korda Zsuzsanna révén) mutat rokonságot. Minthogy e fejedelmi ősökhöz a család női ágon kapcsolódik, az „ős-anyák” szerepe az alapító apáknál hangsúlyosabbá válik (492.). A búcsúztató pedig, az egyes személyek megszólítása után a rokon nemesi családok kollektív említésére és megszólítására fut ki,⁴⁷ s ez a szerkezeti egység a szerves egybetartozás képével zárul: „Illy nagy Tzédrus-Erdő jajjal meg-zend le / Mikor most egy leg-szebb fiatal ki-d le. / Mikor egész test egy eretskében sérszik, / Sajnos szenvedéssel minden tagok érzik.” (488.) Az Erdélyre kiterjedő gyász utolsó aspektusa a halál pillanata és az országgyűlés egybeesése, mely a gyászt a „Három Nemzetekből álló országos Gy lés” „országos pompájával” ruházza fel (490.).

Az antik és bibliai trópuskészleten túl, melyet a későbbiekben tárgyalok, a nemesi származás metaforikája a vegetációs és bestiális képeken kívül a fémek, illetve az építkezés területéről valók: mind olyan képi világból, melynek megfelelőit a heraldika repertórium is tartalmazza. Nem véletlenül hiányzik éppen a hadviselés és a harcmesterség motívumkészlete, hiszen a halott életkora ilyen átkapcsolásra nem nyújt lehetőséget.⁴⁸

A nemzetség történetének még egy kontextusa adódik: a földi dolgok mulandóságát soroló részben a szerző az Attila-leszármazott székelyek eredetmondáját⁴⁹ is beépíti az európai császárok, a birodalmak bukástörténetei közé. A vers

⁴⁶ Nagy Iván adata, hogy a grófi címmel már Korda III. Zsigmond rendelkezett, valószínűleg pontosításra szorul. NAGY, 1999.

⁴⁷ Hasonló listát állít össze a Miskolc vidékére házasonlott Korda Kata 1788-ban keletkezett halotti búcsúztatójában Komjáti Ádám: *Halhatatlanság' oszlopa az az olly halotti oratio, melyet a maga Virtuusaiban örökké élő Néhai Méltóságos és Nagyságos Születésü Groff Boros-jenöi Korda Katalin úr asszony méltóságos l. b. Vajai Vay Dániel úr ö nagysága drága emlékezteti Élete-Párja utolsó tisztesség tételére a' Miskolti Réf. Gyászos Nagy Templomban el-mondott Komjáti Ábrahám a' Miskolti Réf. Oskola Professora 1788-dik Esztendőben Böjt-elő Havának 3-dik Napján.*

⁴⁸ A címerek a gyászszertartás látványkészletéhez is hozzátartoztak: „A férfii hozzátartozók kezükben címerrel, míg a támogatásra szoruló asszonyságok címer nélkül figyelték a 'fölvétel ceremóniáit.” (SZABÓ, 1989. 123.) Heraldika és nemesi lakodalmi költészet összefüggésére mutatott rá Egyed Emese *Nászversek dramaturgiája* című előadása: elhangzott Budapesten az MTA Irodalomtudományi Intézetének vitaülésén 2007. január 17-én.

⁴⁹ Gyöngyössi erről az eredetmondáról azt állítja, hogy „ezek a' Székelyek az első ki-jövetelnek maradványi légyenek abban meg-egygyeznek az Írók; de a' módjában és Vezérek felől különböznek”. (465. lábjegyzet). A székely eredetmonda Verestóinál is megtalálható. Érintőlegesen tárgyalja NÉMETH S., 1984. 882–883. A székely eredetkérdés történetére lásd KORDÉ, 1991. KRISTÓ, 2005. A 18. századi koncepciók feltérképezése mindkét szerző esetében érintőleges. A halotti búcsúztató Csokonainál is tartalmazott történeti adatokat. A *lappón éneke* című rész történeti adatainak eredetéhez lásd BALOGH, 2007.

Attila seregének „külön részben álló kis csoportjaként” nevezi meg a székelyeket, s ezzel a székely eredetű család nagyságára tett újabb utalással, mely a magyarok történetébe is beleíródik, a genealógia a népcsoport eredetéhez kapcsolódik. A *vanitas vanitatum* motívum eltérő léptékű történetek összekapcsolására lesz alkalmas, hiszen a magyar királyság hanyatlástörténetének vizualizálása a fiúágon kihalt erdélyi nemzetségek felsorolása követi (471.), majd pedig a ’világ-óra’ kiterjedt metaforikájának konklúziójaként a nemesfémek és a nemesi származás megfeleltetés tér vissza, az arany és az ezüst itt már a halhatatlanság és a „*nem-veszendő kints*” megfelelői lesznek. Összefoglalva tehát: a nemesfémek metaforikája⁵⁰ a nemesi származás jogi, társadalmi, történeti specifikumának kiemelésére alkalmas, amely a világi mulandóságot meghaladó halhatatlanságra fut ki, ez pedig a költészet általi megdicsőülés vergiliusi motívumával kapcsolódik össze. A genealógia segédeszköze tehát egy olyan párhuzamos metaforarendszer lesz, mely az élettörténet leírását mitikus történetekkel kapcsolja össze és ebben a keretben lesz helye a költőnek is.

Vers és mitikus párhuzamok. Élettörténet-minták

Induljunk el újra Verestói Györgytől. A magyar mese 18. századi elemeinek visszakeresésekor Turóczi-Trostler mondja prédikációiról: „*Halotti órációi* [!] *együttvéve valóságos enciklopédia. Van közöttük olyan, hogy bátran beillenék filozófiai, filológiai, lélektani, fiziognómiai, asztronómiai értekezésnek.*”⁵¹

Gyöngyössi verseinek bő lábjegyzetei is példázzák azt a tudománynpszerűsítő, enciklopédikus tendenciát, mellyel a poétikai repertoár a világról szóló tudás közvetítésére válik alkalmassá.⁵² A Korda-búcsúztató lábjegyzeteiből összerakható az a hivatkozási tartomány, ahonnan Gyöngyössi ismeretei erednek: az Ó- és Újszövetség, D. E. Jablonski⁵³ prédikációi, Hérodotosz, Ovidius *Metamorphosese*, Johann Jacob Hoffman⁵⁴ enciklopédiája, Vergilius,⁵⁵ Claudianus⁵⁶ neve fordul elő

⁵⁰ Ugyanezt a megfeleltetést alkalmazza erkölcsstani összefüggésben Aranka György A’ *Nevelésről* című munkájában. Az emberek között a fémek rendszeréhez hasonló differenciálódás a *polgári állapot* következménye. Emellett Aranka számol még magányos és természeti állapotot. DÁVID-BÍRÓ, 2007. 114.

⁵¹ TURÓCZI-TROSTLER, 1961. 84.

⁵² Ezt a tendenciát Verestóinál Németh S. is kiemeli (NÉMETH S., 1984. 874–875.), általánosabb érvennyel dolgozta fel BENKŐ, 1977. Az általa idézett példa, Gombási Istváné szintén kapcsolható Gyöngyössihez. A Haraszkereken lelkészkedő Gombási Gyöngyössi unokahúgát, a püspök Abats János lányát, Abats Sárát vette feleségül. 1779-ben kötött házasságukra lásd GYÖNGYÖSSI, 1802. 50–53. Kazinczy Döbrenteihez írott levelében éppen a lábjegyzetek gyakorisága, illetve azok forrása miatt is gúnyolta Gyöngyössit: „*Az úr Grófnéja és az enyim nevetni fog rajta, ha ezen levélből megérti, hogy azt beszéllem benne, hogy az az irtóztató Tordai Pap ezer meg ezer citatitót rakott versei mellé a Bibliából. Azt kellene ebéd előtt fenn szóval imádkoztatni, ha olyan a milyenek mind versei mind képe mutatják.*” (Kazinczy Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1809. 04. 08. KAZINCZY, 1890–1911. VI. 315.)

⁵³ Daniel Ernst Jablonski (1660–1741), német református teológus és hebraista, a református és az evangélikus egyház egyesítését szorgalmazta. Egyháztörténetét a kolozsvári kollégiumban 1830-ban még tanították. TÖRÖK, 1905. III. 58.

⁵⁴ Nincsen arra vonatkozó adatom, hogy Gyöngyössi e humanista enciklopédia melyik kiadását használhatta. A leideni 1698-as kiadás adatai: HOFMANN, Johann Jacob (1635–1706): *Lexicon Universale, Historiam Sacram Et Profanam Omnis aevi, omniumque Gentium; Chronologiam Ad Haec Usque Tempora; Geographiam Et Veteris Et Novi Orbis; Principum Per Omnes Terras Familiarum [...] Genealogiam; Tum Mythologiam, Ritus, Caerimonias, Omnemque Veterum Antiquitatem [...] Vi-rorum [...] Celebrum Enarrationem [...] Praeterea Animalium, Plantarum, Metallorum, Lapidum,*

tételes művek említésével együtt. Ez a lista a kollégiumi *poetica classis*okban tanított művek, illetve a rokokó nemesi költészet⁵⁷ hivatkozási tartományára utal.

Gyöngyössi forráskészlete az erdélyi halotti búcsúztatók irodalma. Erre a szöveghagyományra a szerző tételesen is hivatkozik a vers utolsó részében, ahol Korda György „vérei”, illetve a „választott sereg”, a fiatalon elhunyt, ígéretes ifjak mellé emeltetik. Gyöngyössi példái Teleki József, Lázár Imre,⁵⁸ a búcsúztatók szerzői pedig Verestói György⁵⁹ és Lázár János⁶⁰. A Verestói-prédikáció kiindulópontja az „*elein meg-ért elmék*”⁶¹, a „*Hajnal fia*”- toposz, éppen az, melynek feldolgozására Gyöngyössi is vállalkozik. Verestói terjedelmes prédikációja összegyűjti mindazon bibliai és mitológiai párhuzamokat, melyek e képhez kapcsolhatók, viszont mindegyiket sematikusán fejt ki. Gyöngyössi éppen ezt a lehetőséget aknázza ki, amikor verse invencióját ennek a prédikációnak egyik exemplumából meríti: „*De egyszers’ mind tudván azt-is, hogy az ilyen elein éro drága Narantsok és Pomagránátok sokszor felette igen hamar le szoktanak szakasztatni e’ Világi Életnek Gyümöls termő Élőfájáról, féltem mindenkor felette igen, ha bé talál az tellyesedni e’ HANALNAK Fiában, a’mit régenten Virgilius mondott vala Marcellus felől, Octaviának, az AUGUSTUS Tsászár’ Testvér Hugának, Fia felől: O-s-tendent Terris Hunc tantum FATA, nec ultra Esse tinent; Tsak meg-mutatják ezt a’*

Gemmarum, Nomina, Naturas, Vires Explanans. Editio Absolutissima [...] Auctor [...] Leiden, Jacob. Hackius – Cornel. Boutesteyn – Petr. Vander Aa, – Jord. Luchtmans, 1698.

⁵⁵ Az *Aeneis*nek 1796-ban még nem volt magyar kiadása, Háló Kovács József (1799–1804–1831, három kötet), majd Baróti Szabó Dávid (1810–1813, két kötet) kiadásai későbbiek. Gyöngyössi latin kiadásban olvashatta, a szövegre utaló fordításai saját magyarázatok. Gyöngyössi János azonos nevű fiának kéziratos jegyzetfüzetei között fennmaradt Blumauer *Aeneis*-átdolgozása 1792-es Szalkay Antal-féle magyar fordításának másolata. Minthogy évszám nem szerepel a füzetben és az idegen kéz másolása miatt azonosítani sem lehet az első tulajdonost, feltehető az is, hogy az apjái lehetett. A kézirat lelőhelye: BAR MsU 1988. E Vergilius-átdolgozás magyar irodalmi hatására itt nem térek ki a kontextus ismeretére, viszont indokoltnak tartottam megemlíteni.

⁵⁶ Claudianus magyar recepciójáról Gyöngyössi István kapcsán lásd HAJDU, 2006.

⁵⁷ Erről összefoglalóan lásd TARNAI, 1964. 500–551. A mesterkedő költészet és e költészeti irány kapcsolataról pedig MEZEI, 1974. 15–30.

⁵⁸ Gyöngyössi további példákat is sorol, ezekben az esetekben viszont halotti búcsúztatókra nem utal: Dániel (felette Kovács József mondott emlékbeszédet: *Emlékezet köve*, Kolozsvár, 1775.), Teleki (nekrológja 1788. augusztus 9-én kelt), Kemény, Bánffi István (temetési búcsúztatóit *Édes atyai, anyai buzgó szeretetnek utolsó tsokja* címmel 1795-ben adták ki Kolozsváron, Szathmári Pap Mihály és Méhes György beszédeit tartalmazta), Bánffi László (temetési beszéde: Bodoki József: *Halotti magyar oratio*, Kolozsvár, 1784.), Korda Zsigmond, Korda György (a két utolsó név Korda György nagyon fiatalon elhunyt testvéreire vonatkozik).

⁵⁹ A lapalji jegyzetben ez áll: „*Amaz halhatatlan Magyar Orator, végre püspök Verestói György óráván felette, hajnal Fiának példájában festette le.*” 495. A 27. lábjegyzetben említett kolligátum három prédikációja közül a Verestói a harmadik: *Halotti oratio mellyet, amaz elein meg-ért elméről, életének XI. Esztendejében gyenge Virágszál’ módjára el-hervadtot, ROMAI SZENT BIRODALOMBÉLI SZÜLETETT GRÓF NÉHAI MÉLTÓSÁGOS SZÉKI Teleki J’sef urfi ő nagyságáról mondott VERESTÓI GYÖRGY, Szent Jkáb havának ötödik napján, a’ szomorú és váratlan gyászban borult gróf urnak és gróf aszszonyinak, ugy a’ többi keserves feleknak vigasztalásokra, A’ Kolosvári Reform. Ek-lésianak Külső Templomában.* A másik két prédikáció szerzői: Szathmári Pap Zsigmond, Miklósvári Sebe János. Verestói halotti verseinek gyűjteményes kiadásában a Teleki feletti beszéd a második kötet nyitódarabja. VERESTÓI, 1783. II. 459–552.

⁶⁰ Johannes Lázár: *Epitaphium filii*. In: LAZÁR, 1765. 132–148.

⁶¹ Verestói prédikációinak stílusa jellemző módon a prédikáció invenciója az „*elein meg-ért el-me*” kifejezés definícióját is tartalmazza: „*ELEIN MEG-ÉRT ELMÉKnek én azokat a’ Nagyra született és mások közzül ki-válalkozott Személyeket mondom lenni, a’kik, vagy Gyermekei gyenge Idejekben, vagy felserdült korokban, olly Nemes és Distöséges Virtusokkal ékeskednek, mellyekkel, vagy a’ Felserdült Állapotból ki-kelt Ifjaknak, vagy a’ Meghanyatlott Idejü Tisztes Véneknek, kellene rend szerint ékeskedniek.*” VERESTÓI, 1744. Ov.

Földnek az Isteni VÉGEZÉSEk, sokkái pedig élni nem engedik. Jaj, bizony a' mitől félttem, bé-is tellyesedék az e' drágalátos Urfiban!”⁶² A Verestóinál a prédikáció zárlatában megjelenő párhuzam Gyöngyössinél a mitizáció kiindulópontja lesz (*Marcellus*,⁶³ idején el-hervadott reménységnek fia), melyhez a költőnek az eseményben való elhelyezésére is lehetőséget nyújt. A prédikáció nemcsak a kiinduló képpel kapcsolódik Verestói prédikációjához, hanem számos ponton textuális megfelelés mutatható ki a két szöveg között. Ilyen a „*Hajnal' Fiaira*” tett utalás, mely Verestóinál a korai halálra utal, Gyöngyössinél természeti jelenségként⁶⁴ több eleme által is jellemzi az ifjú Korda halálát. Az ifjú halott élettörténete a *puer senex* toposza köré épül. Az alakzat történetét elemezve E. R. Curtius éppen Vergiliusból indul ki, majd a középkori hagiográfiákon át végül bizonyítja, hogy ez az archetípus a kereszténytől különböző kultúrkörökben is megvan.⁶⁵ Gyöngyössinek ez a toposz nyújt alkalmat arra, hogy a tanulóveket az árva Korda gróf élettörténetében egy olyan allegorikus történettel mesélje el, ahol a fiú mellett anyaként az Erkölc, apaként pedig a Tudomány áll (444.).

Ehhez a toposzhoz kapcsolódik az árva Korda és az árva bizánci gyémánt közötti, hosszan végigvitt hasonlat, illetve azoknak a modelleknek a lajstroma, melyeknek a serdülő fiú a hatása alá került. Az ifjú halott toposzának értelmezéséhez lépünk vissza kissé a mentalitástörténet területére. A vers 11. része a halál és a haldoklás konkrét körülményeinek leírására vállalkozik. A család áldozatai és Korda György halálos ágyán elhangzott utolsó szavai drámai szcenírozást adnak a résznek. A tágabb történeti kontextus adatai arra utalnak, hogy a gyermekhez való viszonyulás attitűdje a 18. század végén változni kezdett. Gyöngyössi így fogalmaz: „*Mint egy tsetsemöben az egész ember kész, / Mivel hiba nélkül áll benne minden rész, / A nővés nem adhat semmit hozzá többet, / Tsak kiseded formából készít idősöbbit;*” Korábban idézetük Ariès *longue durée*-elméletét a halálképzetek kapcsán. Ebben a felosztásban a 18. század vége még az *én halálának* a periódusa. Ez a korszak a gyermek megítélésében is újat hoz, a gyermeket ekkor kezdik megkülönböztetni a felnőttől, a 18. század utolsó éveiben kezd kialakulni a „gyermek-király” struktúrájú családszerkezet.⁶⁶ A gyermek újszerű megítélése éppen a fentebbiekben a Gyöngyössi-idézettel képviselt paradigmáról való lemondást jelentette. A felnőttként viselkedő gyermekek ezekben a „hajnal fiaira” írott temetési beszédekben egy sajátos státusz, család- és szocializáció-történet következményeként lesznek halálukban említésre érdemessé, felnőtte jellemző bölcsességük kivételes, a kiválasztottsággal áll összefüggésben (a versben a gyermekekre való rácsodálkozásra öt oldal jut: *Ki lészen e' Gyermek?* 445–449.) A

⁶² VERESTÓI, 1744. Z4v.

⁶³ Marcellus (Kr. e. 42 – Kr. e. 23.) Octavia Thurina Minor és Caius Claudius Marcellus, consularis gyermeke, anyja révén Augustus római császár unokaöccse. Marcellus korán politikai pályára lépett, és ifjú kora ellenére már Kr. e. 23-ban *aedilis*nek választották. A fényesnek induló karriert hirtelen halála törte meg: megválasztása évében megbetegedett, és hamarosan meghalt Baiae-ben. Unokaöccse emlékének szentelte Augustus a Kr. e. 11-ben elkészült Marcellus-színházat Rómában.

⁶⁴ „*Ugyan az a' fényes Tsillag, mely bizonyos hónapok alatt hajnal felé fel-tetszván és a' fel-jövő nap előtt járván, erről Hajnal-tsillagnak, Phosphorusnak nevezetik; majd bizonyos hónapok alatt estve tesz fel nap-enyészeten, és akkor annak neve Hesperus, Est-hajnal.*” 391.

⁶⁵ CURTIUS, 1953. 98–105. Gyöngyössinél kifejtése így hangzik: „*Gyermek ugyan; de száz esztendőst értsek-é? / A' kinek emberi szíve nem gyermek-é. / Kihez képest gyermek formán eszelősök, / Az híváság porában játszó sok idősök. / Gyermek ugyan; de tsak úgy, mint Ártatlanság, / Nints benne gyermeki feslett tsintalanság.*” (442.)

⁶⁶ Ariès elméletét idézi és kommentálja BADINTER, 1999. 39–66. A korán elhunyt gyermek halálával szembeni közömbösségre vonatkozó adatokat lásd 68–71.

halálos ágyon való viselkedésük is emiatt jelentőségteljes: „A halál nyilvános és szervezett szertartás. Maga a haldokló szervezi és vezeti, ismeri a rendjét. Ha el találta felejteti vagy csalni próbált, a segédkezők, az orvos, a pap dolga volt, hogy visszatérítse a keresztényi s egyszersmind halotti rendhez. A szertartás egyúttal nyilvános is. A haldokló szobája nyilvános helyé vált. Szabadon be lehetett lépni. A 18. század végi orvosok, akik felfedezték a higiénia első szabályait, panaszkodtak a haldoklók szobájának zsúfoltságáról.”⁶⁷ Innen olvasva a *puer senex* képének megerősítése a gyermek halálos ágyon tanúsított magaviselete. Korda György tudta, hogyan kell viselkedni a halálos ágyon, tudatosan reflektált a helyzetre, kegyelemért esedezett, de bele nyugodott a felsőbb gondviselés döntésébe (478–479.).

Az e sorokra vonatkozó lábjegyzetben a költő által feldolgozott források egy új típusa tűnik fel: a szóbeli közlés. Az ifjú gróf imáját a vers parafrázisálja, viszont lábjegyzetben megerősíti a kijelentések hitelességét: „A’ melly fohászokodás itt néhány rendben le-van írva, nem valamelly poétai gondolat, és meg-toldás. Senki se gondolja. Derék ember, a’ ki betegségében gyakran vólt a’ G. Úrfi mellett, szájából hallotta a’ betegnek ezeket a’ maga nyögéseit, és nékem mint bizonyost, úgy beszélt. A’ gondolatok a’ betegé; én pedig itt tsak versbe foglaltam, és illendő ’s ahoz alkalmaztatott szóllások formáiban magyarázgtam. Melly igen kegyes és érzékeny szívvel bírt légyen az Úrfi, ez az állhatatos fohászokodás-is bizonyítja, melly ekkora gyermektől igen sok vólt.” (487.) Ennek a megjegyzésnek két szempontból is jelentősége van. Egyrészt, mert a „*valamelly poétai gondolatot*” a fentebb idézett forrásokon kívül a „*bizonyos*” is ihleti, ennek a műfaj további alakulástörténete szempontjából is jelentősége van, hiszen a poétának a család szolgált adatokat. Nem az a lényeges tehát, hogy a rituálé reprezentativitását a vers által is felerősítsék, hanem hogy a vers a család által hitelesített értelmezést képviselje. Másrészt pedig az *én halálának* paradigmájából a *másik halálára* való áttérésnek a nyomát is követni lehet ebben a megjegyzésben: a haldokló gyermek ugyanúgy tudatában van halála kivételességének, mint az ágya körül állók, ezért érzik kivételesen helyesnek magatartását, és a maguk sajnálata (mely a *másik* halála korszakát jellemzi majd) éppen azért nem hatalmasodik el a helyzet interpretációján, mert e fiatal Galamb „*Teremtőjének törvényt szabni nem mér*”. A nemzetiségét megtörő haláleset kilendíthet a halálba való belenyugvás szemléletéből, ebbe viszont éppen a Verestói által is hangoztatott korai elhullás szükségszerűsége vezet vissza. Az elhalálozás helyzetének rekonstrukciójában a haldoklón és a szemtanún kívül az orvosnak van kiemelt szerepe. A sárospataki Pataki orvosdinasztia (II.) Pataki Sámuel nevet viselő férfitagja⁶⁸ volt jelen Korda ágyánál. Gyöngyössi diáriumából adatunk van arra, hogy ő is Pataki Sámuellel⁶⁹ kezeltette magát. Az orvos kiválóságát és a halál bekövetkeztét így egyezteteti: „*Kinek tsak hirére a’ fájdalom széled, / Mondják: majd érkezik; s már a’ Beteg éled. / Kinek munkássága tsak ott tehetetlen, / Hol mennyei végzés ellen lehetetlen.*” (477.) Az orvos tudása ugyanakkor mennyei eredettel bír, ő „*Isten keze*” és „*Hippocrates’ belső tanácsossá*”.

A halálos ágy és a szertartás kontextusában a költőnek általában nincsen helye. Az ő funkciója csak a megrendelt értelmezés közvetítése, illetve – egyéb alkalmi műfajoknál – az összegyűltnek az adott közösség normarendszerének megfelelő szórakoztatása. És Gyöngyössi egyébként ezt teszi. Ennek a versnek az egyik lábjegyzete viszont a Marcellus-történetet írja tovább egy, az alkalmi *versi-*

⁶⁷ ARIÈS, 1987. 360.

⁶⁸ Sárospataki Pataki Sámuel (1731–1804), 1780-tól Kolozs vármegye tiszti főorvosa. Lásd SZABÓ-SZÖGI, 1998. 358. (2989. tétel).

⁶⁹ GYÖNGYÖSSI, é. n. 113.

fikatori státuszon túlmutató összefüggés irányába: a 450. és a 455. oldal közötti szövegrész Aeneis-parafrázis,⁷⁰ a Marcellus leírására vonatkozó részé, melyet Gyöngyössi magyarra fordít, illetve a kihagyások és a nevek megváltoztatása által a helyzetre is applikál. A szövegrészhez tartozó igen terjedelmes lábjegyzet⁷¹ azt a helyzetet prezentálja, melyben Vergilius a szövegrészt előadta. Vergilius és előadása, illetve a halottbúcsúztató előadásának kontextusa közötti párhuzam eposzi helyzetként értelmezheti a megemlékezést. Ebből két következmény adódik: az egyik a kollektív emlékezetet kiszolgáló és közvetítő költőszerepé (melynek igen messzenyúló irodalmi karrierje lesz), a másik pedig ennek a költői funkciónak a mecenatúra intézményével való összefüggéséé. A Vergilius által kapott aranyaknak⁷² abban a koncepcióban lesz szerepe, mellyel Gyöngyössi a magyar nyelvű költészet terjedését megvalósíthatónak látja.

Gyöngyössi ebben a versében foglalt állást a legnagyobb nyíltsággal e koncepció mellett. Terjedelme – különösen az életmű többi szövege hosszának ismeretében – arra utal, hogy Gyöngyössi élete legkomolyabb megrendeléseként tekintett a szövegre. A kiadás elmaradása intette-e visszafogottságra a továbbiakban? A Horea-féle parasztfelkeléskor elmaradt eposzát⁷³ itt egy családtörténet dicsőítéseként megírta ugyan, a vers azonban egy individuális életműnek lett része, és nem avatódott családtörténeti *lieux de mémoire*-rá.

Felhasznált irodalom

- ANR Arhivele Naționale ale României, Cluj-Napoca (Román Országos Levéltár, Kolozsvár), Románia
- BAR Biblioteca Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca (Román Tudományos Akadémiai Könyvtára, Kolozsvári Fiókszervezet), Románia
- ARIES**
- 1975 ARIES, Philippe: *Essais sur l'histoire de la mort en Occident. Du Moyen Age à nos jours*. Paris, Seuil, 1975.
- 1987 ARIES, Philippe: A halál technikája. In: ARIES, Philippe: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*. Szerk.: ÁDÁM Péter – SZAPOR Judit. Ford.: Csákó Mihály. Budapest, Gondolat, 1987. 319–351.
- BADINTER**
- 1999 BADINTER, Elisabeth: *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században*. Ford.: Szekeres András. Debrecen, Csokonai, 1999. (*Artemisz könyvek*)
- BALOGH**
- 2007 BALOGH Piroska: „Schyta vagyok, nem lappon”. Adalék a *Halotti versek* kultúr-történeti hátteréhez egy történész és egy poéta diskurzusából. In: „’s végre mivé leszél?”. *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*. Szerk.: HERMANN Zoltán. Budapest, Ráció, 2007. 198–217.

⁷⁰ A 453. és 454. oldalon idézett latin sorok P. V. Maro, *Aeneis, Liber VI.*, 860–884 sk. (kihagyásokkal). VERGILIUS, 2001. 361–362.

⁷¹ Lásd *Függelék II.*

⁷² Az „aranyos versek” mítoszának a francia eposzirodalomra is volt hatása. Lásd ehhez GOUPIL-LAUD, 2005. 40–45.

⁷³ Erről a kérdésről lásd KESZEG, 2007.

BARTHA

1995 BARTHA Elek: *Halotti búcsúztatók a dél-gömöri falvak folklórájában*. I–II. Debrecen, KLTE, 1995.

BENKŐ

1977 BENKŐ Samu: A felvilágosodás meggyökerezésének néhány sajátossága az erdélyi magyar művelődésben. In: Uő.: *A helyzetűdát változásai. M velődéstörténeti dolgozatok*. Bukarest, Kriterion, 1977. 63–84.

BÍRÓ

2005 *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk.: BÍRÓ Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005.

BURGUIÈRE

1992 BURGUIÈRE, André: La généalogie. In: *Les Lieux de mémoire III. Les France, 3. De l'archive à l'emblème*. Éd.: NORA, Pierre. Paris, Gallimard, 1992. 18–51.

CURTIUS

1953 CURTIUS, Ernst Robert: *European Literature and the Latin Middle Ages*. New York, Pantheon, 1953.

DÁVID-BÍRÓ

2007 DÁVID Péter – BÍRÓ Annamária: „... tsekély vélekedésem szerint...” *Aranka György nyelv m veléssel és erkölcsstannal foglalkozó írásai*. Szeged, SZTE, 2007. (*Fiatal Filológusok Füzetei. XVIII–XIX. század, 2.*)

GOUPIILLAUD

2005 GOUPIILLAUD, Ludivine: *De l'or de Virgile aux ors de Versailles. Métamorphoses de l'épopée dans la seconde moitié du XVIIe siècle en France*. Genève, Droz, 2005.

GYÖNGYÖSSI

1790 *Gyöngyössi Jánosnak Magyar Versei*. Szatsvai Sándor, Béts, 1790.

1802 GYÖNGYÖSSI János: *Magyar versei I*. Kilián Testvérek, Pest, 1802.

é. n. *Gyöngyössi János Diáriuma*. (Kézirat.) A Kolozsvári Egyetemi Fokú Teológiai Intézet Könyvtára. Jelzet nélkül.

HADDAD

2008 HADDAD, Elie: *Les comtes de Belin. Fondation et ruine d'une „maison” (1582–1706)*. Presses Universitaires de Limoges, Limoges, 2008. [megjelenés alatt]

HAJDU

2006 HAJDU Péter: Claudianus és Gyöngyösi. In: *Papírgaluska. tanulmányok a görög és latin klasszikusok fordításairól*. Szerk.: HAJDU Péter – POLGÁR Anikó. Budapest, Balassi, 91–112.

HERMÁNYI DIENES

1992 *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Szerk.: S. SÁRDI Margit. Budapest, Akadémiai – Balassi, 1992. (*Régi Magyar Prózai Emlékek, 9.*)

JÉKELY

1981 JÉKELY Zoltán: Tséri Verestói György, a XVIII. század erdélyi orátora. In: Uő.: *A Bárány vére*. Budapest, Szépirodalmi, 1981. 85–97.

KATONA

1994 KATONA Imre: Halottas énekköltészetünk tiszta és átmeneti műfajai. In: Uő.: *Fejezetek a népköltészet köréből*. Debrecen, KLTE, 1994. (*Néprajz Egyetemi Hallgatóknak, 17.*) 157–172.

KAZINCZY

1890–1911 *Kazinczy Ferenc Levelezése I–XXI.* Szerk.: VÁCZY János. Budapest, MTA, 1890–1911.

KECSKEMÉTI

1998 KECSKEMÉTI Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet.* Budapest, Universitas, 1998.

KECSKEMÉTI–NOVÁKY

1988 KECSKEMÉTI Gábor – NOVÁKY Hajnalka: *Magyar nyelv halotti beszédek a XVII. századból.* Budapest, MTA ITI, 1988.

KESZEG

2007 KESZEG Anna: A Horea-féle parasztlázadás irodalomtörténetéhez. In: *Kolligátum. Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére.* Szerk.: DEVESCOVI Balázs – SZILÁGYI Márton – VADERNA Gábor. Budapest, Ráció, 2007. 217–227.

KESZEG

2002a KESZEG Vilmos: A genealógiai emlékezet szervezése. In: *Közelítések az időhöz. Tanulmányok.* Szerk.: ÁRVA Judit – GYARMATI János. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2002. (*Tabula könyvek*, 3.) 172–212.

2002b KESZEG Vilmos: A halott biográfiája: lázadás a névtelen halál ellen. In: Uó.: *Homo narrans. Emberek, történetek, kontextusok.* Kolozsvár, Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, 2002. (*Ariadné Könyvek*) 205–257.

KORDÉ

1991 KORDÉ Zoltán: *A székelykérdés története.* Székelyudvarhely, Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 1991.

KÖBLÖS

1905 KÖBLÖS Zoltán: *Halotti beszédek. Az erdélyi országos múzeum és a kolozsvári ref. kollégium könyvtárában.* Klny. A Genealógiai Füzetek 1904 és 1905. évi folyamaiból. Kolozsvár, Nyom. Gámán János örököse könyvnyomdájában, 1905.

KRISTÓ

2005 KRISTÓ Gyula: *A székelyek eredete.* Budapest, Balassi, 1995.

KRÍZA

1993 KRÍZA Ildikó: *Felsőnyéki halotti búcsúztatók.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1993.

LÁZÁR

1765 LÁZÁR János: *Opera poetica varii argumenti.* Kolozsvár, Impress. per Stephanus Páldi, 1765.

MEZEI

1974 MEZEI Márta: *Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt.* Budapest, Akadémiai, 1974.

MÉSZÁROS

1988 MÉSZÁROS István: A falusi tanító feladatkörének kibővülése a XVIII. században. In: *A megváltozott hagyomány. Tanulmányok a 18. századról.* Szerk.: HOPP Lajos – KÜLLÖS Imola – VOIGT Vilmos. Budapest, ELTE, 1988. 111–121.

NAGY

1999 NAGY Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzékrendi táblákkal.* CD-ROM, Arcanum, 1999.

NAGY

2001 NAGY Zsófia Borbála: Asszonyok „árnyék képe”. Nőkérdés a XVIII–XIX. századi halotti beszédekben. *Irodalomtörténet, Új folyam.* 32. (2001) 1. sz. 23–42.

NÉMETH S.

1984 NÉMETH S. Katalin: Verestói György. *Irodalomtörténet*, Új folyam. 25. (1984) 4. sz. 855–888.

SAGNES

1995 Sagnes, Sylvie: De terre et de sang. La passion généalogique. *Terrain*, (1995) 25. sz. 125–146.

SEBESTYÉN

2004 SEBESTYÉN Attila: „Közköltészeti iparos üzem”. Kollégiumi irodalom – alkalmi költészet – halotti búcsúztató vers. In: *Studia litteraria. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar irodalmából. XLII.* Szerk.: DEBRECZENI Attila. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete, 2004. 40–63.

S[ÜTŐ]-NAGY

1919 S[ÜTŐ]-NAGY László: Egy 1700-ból [1772] való kolozsvári verseskönyv. Erdélyi református mágnások búcsúztató versei. In: *Erdélyi Szemle*, 5. (1919) 5–6. 35–37.

SZABÓ-SZÖGI

1998 SZABÓ Miklós – SZÖGI László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken. 1701–1849.* Marosvásárhely, Mentor, 1998.

SZABÓ

1989 SZABÓ Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány.* Budapest, Magvető, 1989.

SZILÁGYI

2007 SZILÁGYI Márton: Poéta vagy versifikátor? Csokonai Vitéz Mihály konfliktusai Nagyváradon, 1804-ben. In: *Uő.: Határpontok.* Budapest, Ráció, 2007. 79–92.

TARNAI

1964 TARNAI Andor: A nemesi rokokó irodalom. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk.: KLANICZAY Tibor. Budapest, Akadémiai, 1964. 500–551.

TÖRÖK

1905 TÖRÖK István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* I–III. Kolozsvár. Kiadja a Collegium előjárósága, Stief Jenő és Társa könyvnyomó Intézete, 1905.

TURÓCZI-TROSTLER

1961 TURÓCZI-TROSTLER József: A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században. In: *Uő.: Magyar irodalom – világirodalom. Tanulmányok I.* Budapest, Akadémiai, 1961. 73–98.

VERESTÓI

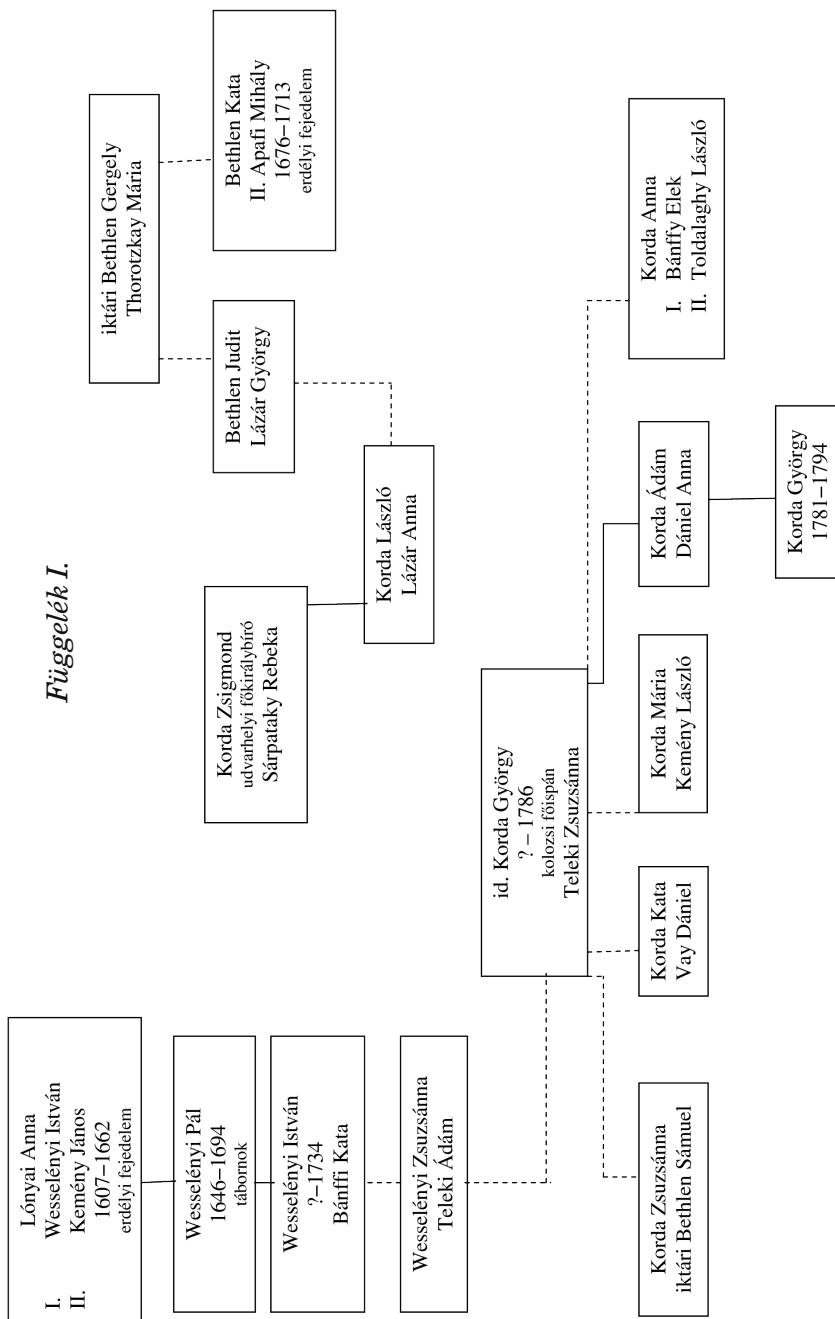
1744 VERESTÓI György: *Halotti oratio mellyet, amaz elein meg-ért elméről, életének XI. Esztendejében gyenge Virágszál' módjára el-hervadt, romai szent birodalombéli született gróf néhai méltóságos Széki Teleki J'sef urfi ö nagyságáról mondott Verestói György.* Kolozsvár, k. n., 1744.

1772 VERESTÓI György: *Magyar Versek, Mellyeket Temetési és Lakalmi különböző Alkalmatosságokra írt vólt Verestói György, Életébe, a' Kolo'svári Reform. Collegiumba először Filozofját és Mathesist, azután Sz.Theologiat tanító Professor, végre az Erdélyi Reformata Ekklesiának superintendense.* Kolo'svártt, k. n., 1772.

1783 VERESTÓI György: *Holtakkal való barátság. I–II.* Kaprontzai Ádám, Kolozsvár, 1783.

VERGILIUS

2001 VERGILIUS, Publius Maro: *Aeneis I–VI.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001. (*Auctores Latini*, 21.)

Függelék II.

*Ez a' fel-serdültt Ifju, Claud. Marcellus, igen hires a' Romai Historiában szépségéről, és sokat igé-
 érő különös drága Virtussairól. Az egész Romai Népnek közönséges szerelme vala. Fia volt a'
 nagy vitéz M. Marcellusnak, Octaviától, az Augustus Tsászár testvérétől. De mikor az egész Ró-
 ma ebben nagy reménységét vetné jövendő boldogságának, véletlen meg-holt 18. esztendő korá-
 ban; a' mikor már Augustus tsászár-is ötet az uralkodó székben való ülésre maga után, maga fia-
 nak-is fogadta volna. Nem sokára ezután is úgy esett, hogy épen akkor írta Virgilius Máro a' ma-
 ga Aeneis nevü munkájának hatodik Könyvét, holott fő tzélja a' volt, hogy Augustusnak és Octa-
 viának kedvéért, és nékiek való hizelkedésből renddel alá-hozza Aeneástól fogva mind
 Augustusig azokat a' nagy vitéz és fő Romai férjfiakat, a' kik distóségei és szabadítói voltak eleitől
 fogva a' Romai nemzetnek. Illyen tzállal hát úgy írja-le Virgilius költeményesen a' dolgot, hogy
 Aeneás, mikor bujdosnék, el-ment a' Cumabéli Sibillához, varásló aszszonyhoz, kivel magát le vi-
 tette a' Meg-holttaknak országába, egy nagy föld alatt lévő barlangban, holott, az ő Attyát Ankhis-
 est meg-találván, velle hoszas beszédet tart, és tőlle kérdezkedik jövendő állapotjáról a' Romai
 Nemzetnek és birodalomnak. Ott azért le-íratattnak maga rendében minden Romai nagyobb és hí-
 resebb emberek, mindenik mintegy a' maga eleven képében, kiket Ankhises rendre meg-nevez és
 meg-magyaráz Aeneásnak előre, mi fog ezek által jövendőben véghez menni a' Romai nemzet kö-
 zött. Ezek ugyan már akkor mind meglettek volt; de ő ezeket poetice, úgy számláltatja-elé, mint az
 isteni végzések szerint ezután még következendő dolgokat. Ott azért a' régiek után említvén,
 Decius, Drusus, Torquatust, Camillust, és ezek után Cátót, Fabricius, Serranust, Fabius és
 többet; végre bé-hozza szántszándékkal Marcus Marcellust is, az ifju Marcellusnak Attyát, hogy
 ez által le-szállhasson a' nem igen régen meg-hólt kedves Marcellusra.*

*Így azért Virgilius ez által módot keresett arra, hogy annak a' kedves Marcellusnak emlékeze-
 tét halhatatlanná tégye, és annak akkor mintegy sírhalmi verseket irván, közönségesen meg-gyá-
 szolja, mellyet ő tsak 25 rendekben írt-le, de igen érzékeny l, keservesen és felségesen, hogy minde-
 nek előtt ugyan, de kivált Augustus és Octavia előtt, fel-kapjon, és azoknak gráziájokba az által-
 is jobban bé-follyon. Szokások volt a régi Romai Poétáknak, hogy az ő készített Verseiket közönsé-
 ges helyen a Romai népnek nagy egyben-gyülésében olvassák elé. Virgilius-is azért ezt a darabot
 megkésztivén, illyen nagy Hallgatónak gyülekezetében mondotta-elé, hol akkor maga Augustus
 Tsászár, és Octavia jelen voltak. Mikor folytatná beszédét, egyszer csak halják, hogy az öregebb
 Marcellus után egy ifjat ir-le igen elvenen, pompás, de szomorú versekkel. Mindenek hallgatják
 meg-indúlt szívvel, érzékeny l, vallyon ki léssen az? maga-is Augustus és Octavia épen illyen in-
 dulatba voltak. Egyszer végre hirtelen ki-mondja a' Marcellus nevét: Tu Marcellis eris. Ekkor a
 keserves Édes Anya, Octavia, kinek, fia' halálán vett sebei még elevenek valának, hallván fiát em-
 lítettetni, a' nagy fájdalomnak ereje miatt leg-ottan el-ájul, melly miatt láрма esik a nagy gyüleke-
 zetben; Virgilius-is azomban ott meg-áll és el-hallgat. Majdon fel-ébresztetvén Octavia ájulásá-
 ból, parantsolatot adott, hogy Virgiliusnak azon Verseiért, mellyekkel fiát tisztelte, minden rend-
 ért néki ajándékoztassék 200 arany; És így 25 rendekért, vagy a mint mások tartják 18-ért, nyert
 ajándékban 5000 aranyakat a mi pénzünk szerint. Innen ezek a híres néhány versek aranyas ver-
 seknek-is neveztetnek. Oh szerentsés Poeta, kinek érdemed illy rend kiv l való áron betsültetett!
 A Magyar Hippocrené mennyivel folya bővebben, és tisztábban, ha illyen arany és ezüst patkós
 körmü Pégasus rugná.*

*Ezen említett Versekből ki-válogatván én most azokat, mellyek e' kedves Gróff Urfira illendő-
 leg szabhatók, magyarul itt néhány versekben szabad magyarázás szerint fordítottam, és e' mosta-
 ni tzélra által-formáltam, a' színeket Virgiliusból költsönözvén, honnan tsak azokat írom ide, a'
 mellyeket az én pennám némü némüképen illethetett.*

Gyöngyössi János Magyar versei I. 1802, 449–453. lábjegyzet.

Vaderna Gábor

Nevelés és *Bildung*

A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében¹

„A’ gyermek nem Káposzta plánta, mégis ahhoz sok részben hasonló. Ha én jó Káposzta plántát akarok termesztetni, ahhoz jó mag és gondviselés kívántatik; ha a’ kettő közzül valamelyik hibázik, úgy semmi sem lesz belőle. Ha rossz fajta plánta-magot vetek, bár akármint szorgalmatoskodjam is körülötte, mégis csak alá való marad az. Ellenben ha jóféle magot vetek; azomban vagy tellyességgel felhagyok a’ plántával, vagy ahhoz nem értve bánok vele, ígyis semmi sem lesz belőle; mert vagy a’ Balhák és Hernyók meg emésztik, vagy pedig ki vész. Éppen így van a’ Gyermek nevelésre nézve a’ dolog.”

(Falusi Mihály: *Okos gyermek nevelés példája...*)²

A Dessewffy család

„Ha azok, a’ kik tőled veszik lételeket, mind hasonlítanának hozzád, térden állva vinném hozzád Sophiemat, és minden barátimnak feleségét, hogy tedd tenyészővé” – írta 1809. november 24-én kelt levelében Kazinczy Ferenc egyik legjobb barátjának, gróf Dessewffy Józsefnek.³ A gróf elérte a viccet, és a tréfát tréfával ütötte el: „Köszönöm (és sokkal inkább mint Laurám) – írta december 7-én kelt válaszában –, hogy ama Spartánus módjára mint a’ magad, mint mások feleségeikkel akarnál nekem kedveskedni, de akarnának e ezen Dámák ilyen öregsző beteghez jönni és őt vidítani? én ugyan mindég még most is szívesen fogadnám őket, de hogy fogadnának ők engemet?”⁴ Nem tudjuk, hogy Dessewffy gyermekei mennyire hasonlítottak apjukra – vagy hasonlítottak-e hozzá egyáltalán –, ám valószínűleg a levélírók egyike sem gondolta komolyan, hogy a lükurgoszi törvényeket⁵ a 19. század elején al-

¹ A *Vetésforgó*, a 18–19. századi irodalommal foglalkozó kutatók vándorgyűlése 2008. május 9-én vitatta meg jelen dolgozatot. Köszönetet mondok a támogatásért, amit ott kaptam. Külön köszönöm Völgyesi Orsolya segítségét és tanácsait.

² FALUSI, 1805. 7.

³ KAZINCZY, 1907. 82. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1809. november 24.).

⁴ KAZINCZY, 1907. 129. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Eperiest, 1809. december 7.). Váczy János jegyzete szerint a levelet Dessewffy feleségének kézírásával kapta Kazinczy.

⁵ A „Spartánus” nyilván Lükurgoszra utal, akinek „házassági törvényei megengedték, hogy ha egy fiatal feleség koros férjének megtetszett egy csinos és derék fiatal férfi, összeismertesse vele feleségét, és ha viszonyukból gyermek származott, sajátjának ismerje el”. PLUTARKHOSZ, 2001. 96.

kalmazni kellene. A rendelkezésre álló források alapján annyi jelenthető ki, hogy Dessewffy József különös gondot fordított gyermekei nevelésére. Mielőtt azonban megvizsgálánk, hogy miként is nevelkedtek a Dessewffy gyerekek, célszerű röviden – amennyire ez lehetséges és e tanulmányhoz szükséges – bemutatni történetünk szereplőit.

Gróf Dessewffy József 1771-ben született a Sáros vármegyei Kriviánban arisztokrata családban. Tanulmányait Kassán kezdte, előbb egy piarista szerzetes tanította, majd 1780-tól Koppi Károly (1744–1801), a neves bölcseleti doktor vette át nevelésének irányítását. Dessewffy Koppit követte Kolozsvárra, majd Pestre is, ahol előbb a kegyesrendiek gimnáziumába járt, majd az egyetemen folytatta tanulmányait. A bölcseleti tanfolyam után Kassára ment, ahol jogi képzésben részesült, majd gróf Sztáray Mihály szabolcsi főispánt kísérte el az 1790/91. évi országgyűlésre. 1792-ben, jurátussága után, fogalmazó lett a fiumei kormányzó, Pászthory Sándor mellett. Rövid itáliai tanulmányút és ugyancsak rövid katonai kitérő következett, majd a megyei közéletben vállalt szerepet. 1802-ben Sáros, 1805-ben és 1807-ben Zemplén, 1811-ben és 1825-ben Szabolcs vármegye követe volt az országgyűlésen. A harmincas évek elején nagy feltűnést keltő sajtópolémia keveredett gróf Széchenyi Istvánnal a *Hitel* és Bajza Józseffel a *Conversations-Lexicon* kapcsán. Versei majd minden korabeli sajtóorgánumban megjelentek, több könyv és sajtókiadvány mecénása volt (az *Erdélyi Múzeum* részben, a *Felső Magyar Országai Minerva* teljes egészében az ő költségén jelent meg). 1831-től az Akadémia tagja lett. 1818-ban kiadott egy levélregényt *Bártfai levelek* címmel,⁶ levelezése halála után négy nyomtatott kötetben jelent meg (ebből három kötetnyit tesz ki a Kazinczyval folytatott levélváltás),⁷ s tetemes mennyiségű levele maradt kéziratban. Négy nyelven írott verseinek nagy része szintén publikálatlan. 1806-ban vette feleségül egykori hivatali felettesének lányát, gróf Sztáray Eleonórárt, akitől négy gyermeke született. A szülők gyermekeik nevelésére különös gondot fordítottak, előbb egy Józsa Zsigmond nevű késmárki tanító, utóbb egy Németh József nevű sárospataki tógátus gondjaira bízta a fiúkat. A protestáns házitanítók mellé alkalmaztak egy – a gyerekek vallási nevelését irányító – pedagógust is (a család katolikus volt), lányukat pedig idegen nyelven társalgó kisasszonyok nevelték. Külön gondoskodtak a fiúk megfelelő testi neveléséről, sőt volt idő, mikor az édesanya tanította gyermekeit franciára és olaszra. Dessewffy József 1843-ban halt meg.⁸ Feleségéről, aki 1780-ban született és 1849-ben halt meg, sajnos igen keveset tudunk, leginkább csak azt, amit a férje írt róla.⁹

A Dessewffy család egyetlen lánygyermekéről, gróf Dessewffy Virginiáról sincs sok információnk. 1807-ben született, s a szülői házban halt meg 1856-ban hajadonként. Gyermekeként baráti kapcsolatot ápolt Kazinczy lányával, a vele

⁶ DESSEWFFY, 1818.

⁷ DESSEWFFY–KAZINCZY, 1860–64.; DESSEWFFY, 1888.

⁸ Életéről ő maga is készített összefoglalót az Akadémia számára: BALLAGI, 1891. Életrajzához lásd még: SZINNYEI, 1893. 824–829.; FERENCZY, 1897.; GRUSZ, 1917. Politikatörténeti megítéléséhez lásd: POÓR, 1988. 145–154.; SCHLETT, 1996. 279–280. Irodalmi munkásságának értékeléséhez lásd: POÓR, 1990. 148–158.

⁹ Gróf Sztáray Eleonóra gróf Sztáray Mihály (1749–1798) szabolcsi főispán és gróf Esterházy Eleonóra (1758–1820) lánya volt, húga egyébként Dessewffy József testvéréhez ment feleségül. A főrangú asszonyok életpályájának megrajzolásához általában nem rendelkezünk legendő forrással. A kevés kivételek egyike báró Vay Miklós generális felesége, báró Adelsheim Johanna, akinek önéletrajza, valamint családtagjaihoz és barátaihoz írt levelei fennmaradtak, s nemcsak németül, vagyis anyanyelvén, hanem magyarul is megjelentek. (Lásd VAY, 1864., VAY, 1888.) A Sztáray lányok esetében a forrásadottságaink sajnos ennél jóval szegényebbek.

egykorú Eugéniával, aki gyakran volt a család vendége. Életéről mindössze néhány elszórt adat maradt fenn: 1825-ben névtelenül publikált a *Felső Magyar Országai Minervában*,¹⁰ az 1830-as években az Akadémia felhívására több kötetnyi népdalt gyűjtött. 1844-ben ő küldte el az Akadémiának azt a könyvet, amit ma *Virginia-kódex* néven ismerünk, s ami egyike korai nyelvemlékeinknek. Apja halála után vált ismertté mint irodalompártoló, mecénás, irodalmi előfizetések gyűjtője.¹¹ Életéről a források csupán ennyit árulnak el, ám apja, Dessewffy József egyik költeménye feltárja pártában maradásának vélt vagy valós okait:

*Virginiánk a' szerény, takaros 's elmére, vagyonra,
Sem kellemlre avagy szellemi bájra szegény.
Kit többen kértek, kik az ő szép lelke malasztit
Nem bizony értették volna becsülni soha,
Még mindég hervad koszorús pártának alatta,
Mert csak sok sok pénzt most a legényke vadász.
A' divat, és külfény, mit csak táplálhat a külföld
Még mostan nálunk, szüntelen úr a hiún.¹²*

A legidősebb fiú, Aurél 1808-ban született. Az otthoni neveltetést követően 1823-ban első éves filozófusként Kassán kezdte el iskolai tanulmányait. Tizenhét évesen publikálta első esztétikai dolgozatait és fordításait a *Felső Magyar Országai Minervában*. 1825-ben elkísérte apját az országgyűlésre. Kassai tanulmányainak befejezése után, 1827-ben Pestre ment gróf Teleki Józsefhez, a királyi tábla bírájához joggyakorlatra, majd jurátusnak állt Bartal György személynöki ítélmester mellé. 1828-tól Bécsben az Udvari Kancelláriánál fogalmazó gyakornoki állást töltött be, majd az 1830-as országgyűlések idején már fogalmazó volt a kancellárián. 1832-ben helytartótanácsi titoknokká nevezték ki. Az 1832/36-os és az 1839/40-es országgyűlésen a felsőtáblán foglalt helyet. 1840-ben mint a büntető-javítórendszeren dolgozó országos választmány tagját a Kancellária külön ösztöndíjjal európai körútra küldte, hogy a különböző országokban működő börtönöket tanulmányozza. 1841-ben megszerezte a *Világ* című konzervatív lap irányítását, s itt tette közzé – Kossuth *Pesti Hírlapjával* vitatkozva – a fontolva haladók csoportjának elképzeléseit. 1842 februárjában váratlanul meghalt. Dessewffy Aurélt sokan kora legnagyobb politikai tehetségének tartották. Tény, hogy a fontolva haladók politikai lendülete vezérük hirtelen halála után megtört. Rövid élete ellenére jelentős politikai karriert futott be, melyet ugyancsak sikeresnek tekinthető hivatali pálya előzött meg. Ezen kívül részt vett korának kulturális életében is, 1833-tól az Akadémiának levelező, 1836-tól a Kisfaludy Társaságnak alapító tagja volt.¹³

¹⁰ DESSEWFFY, 1825a.; DESSEWFFY, 1825b. A szerzőség megállapításához felhasználtam Dulházy Mihály tartalomjegyzékét: DULHÁZY Mihály: *A Kassán, 1825-ben elindult F[első] Magyarországi Minervába munkálkodott Írók Munkáinak elsorozása, s azoknak nevei a b c-ei renddel.* Kassa, 1842., OSZK Kt, Quart. Hung. 1052.

¹¹ Lásd JAKAB, 1883.

¹² DESSEWFFY József: Laurámhoz [1839]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a' Illik kötetben, MOL, A Dessewffy család levéltára, P95 3. cs. 3.

¹³ Korabeli politikai megítéléséről: DÉNES, 1989, 28–31. Életéhez és politikai megítéléséhez lásd: CSENGERI, 1851.; DESSEWFFY, 1857.; PULSZKY, 1888.; DEÁK, 1885.; FERENCZY, 1887.; ASBÓTH, 1892.; SZINNYEI, 1893. 813–818.; RÉZ, 1909.; DÉNES, 1989. 28–53.; SCHLETT, 1999. 266–291. A Dessewffy Aurél konzervatívizmusáról és életművének recepciótörténetéről legutóbb lásd DOMBOVÁRI, 2006.; TAKÁTS, 2007. 49–52.

Gróf Dessewffy Marcell 1810-ben született. Akárcsak bátyja, ő is Kassán tanult jogot, majd ügyvéd lett Pesten, a Királyi Táblán. Szinnyei József szerint a hivatali pálya megkezdése után apja „*elküldte őt közigazgatási gyakorlatra Fiuméba, rokonuk gr. Vécsey gubernátor mellé*”. Hazatérése után birtokait igazgatta haláláig, családot nem alapított. Két történetfilozófiai értekezése jelent meg nyomtatásban 1851-ben és 1861-ben.¹⁴ 1886-ban halt meg fői birtokán.¹⁵

A legkisebb fiú, Emil 1812-ben született. Akárcsak bátyjai, Kassán végezte iskoláit, ám ő nem lépett jogi pályára, hanem hosszabb európai tanulmányutat tett, majd hazatért apja birtokára, ahol gazdálkodni kezdett. A megyei közéletben vállalt szerepet, Szabolcs vármegye tiszteletbeli jegyzőjévé választották, majd a Magyar Gazdasági Egyesület egyik vezetője lett. A fontolva haladók köréhez tartozott, s bátyja halála után megpróbálta átvenni annak politikai szerepét. A *Századunkban*, majd az irányítása alatt megjelenő *Budapesti Híradó*ban főként gazdaságpolitikai cikkeket közölt. 1848-ban nem állt a forradalom mellé, s később memorandumokban próbált közvetíteni az uralkodóház felé. Az ötvenes években egy ideig ismét a család szentmihályi birtokát igazgatta. 1858-ban az Akadémia elnökévé választották, több évig volt a konzervatívok politikai vezetője, az 1860-as országgyűlésen a felirati párt tagja volt. 1836-ban vette feleségül báró Wenckheim Paulinát, akitől négy gyermeke született. 1866-ban halt meg.¹⁶

Család és Bildung

Ferenczy József, aki a Dessewffy család levelezését és egyéb iratait is kiválóan ismerte, és azokból mutatványokat is publikált, a Dessewffy Aurél munkái elé írt életrajzában számolt be arról, hogy a harmincnégy éves korában elhunyt reformkori politikus egészségi állapota már csaknem tíz évvel halála előtt elkezdett megroppanni.¹⁷ 1827-ben Dessewffy József egy hosszú inlelemsorozattal bocsátotta el Pestre költöző két fiát, Aurélt és Marcellt: „*A levegőnél és víznél nincs egészségesebb szer, a mértékletes mosások tehát sem nem nagyon hideg, sem igen meleg vízzel, akkor mikor a test nem izzad vagy nincs érezhető kigőzőlgsében, nagyon egészségesek a fürdészek szintúgy a gyomor és a test mértékletes dörgölései szintúgy, kivált a száját, fogait, füleit és szeméit kell az embernek tisztán tartani és orczáját és kezeit is, de azért nem szabad a többi testnek piszkosnak lenni, inget gyakran kell változtatni, a foga-*

¹⁴ DESSEWFFY 1851.; DESSEWFFY, 1861.

¹⁵ SZINNYEI, 1893. 830–831. Szinnyei nem közli, hogy Dessewffy József mikor küldte fiát Fiuméba. Ha Marcell valóban tartózkodott a városban, akkor ezt feltehetően 1834 és 1837 között tehetette. Ugyanis 1834. novemberi levelében az apa Marcell fiát az idő és tehetség elvesztegetésével, semmittevással vádolta; lásd DESSEWFFY, 1888. 198. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1834. november 29.). 1837. december 1-én kelt levelében már inkább Aurél és Emil pályájával volt elégedetlen: DESSEWFFY, 1888. 219–220. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1837. december 1.). A fiumei gubernátor ebben az időben nem a – Dessewffyekkel valóban rokon – Vécsey család tagja volt, hanem Ürményi Ferenc (1823–1837), majd (Nemeskéri) Kiss Pál (1837–1848). Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy Dessewffy Marcell – ha valóban járt Fiumében – apja ifjúkori pályakezdését ismételte meg.

¹⁶ SZINNYEI, 1893. 819–824. Politikátörténeti megítéléséhez lásd DÉNES, 1989. 113–124. SCHLETT, 1999. 292–302.

¹⁷ „*Már 1833-ban panaszkodott aranyérről, folytonos köhögésről és a csontokban érzett fájdmakról. Majd súlyos mellbaja támadt s emésztő szervezete is megromlott. Fogai korán kihullván, a gyomorba jutott táplálékot nem tudta kellően megemészteni, mi sok testi bajt okozott neki. Koronkint oly heves izgatottság rohanta meg, hogy csaknem eszméletlen állapotba jutott.*” FERENCZY, 1887. XXV.

kat úgy kell mosni, hogy a glazúra lassan le ne menjen, kivált a nyelvét kell az embernek jól megtisztítani, hogy b dös szájúvá ne váljon az ember, a lábakat is gyakran mosni kell, de nem igen meleg vízben, jobb hidegben, mert ezek is megbüdösödnek; a tisztaság második egészség és a külső dísznek egyik része és jó nevelésre mutat, mindennek tetszik.”¹⁸ Hogy a leveleiben és naplójában¹⁹ megromló egészségére folyton panaszkodó, érzékeny Dessewffy Aurél öndiagnózisai milyen valós bajokat takartak, ma már nehezen megállapítható. S azt is csak egy átfogó társadalomtörténeti vizsgálat tisztázhatná, hogy az útnak induló fiúkat ekkoriban milyen gyakran volt szokás tanácsokkal ellátni, s az apák milyen intelmekkel óvták gyermekeiket a különböző veszedelmektől. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatokból annyi tűnik csak bizonyosnak, hogy Dessewffy József igen gondosan megszervezte fiai nevelését, s azután is figyelt rájuk, hogy a családi fészekből kiröppenjenek. Több ízben kellett figyelmeztetnie fiait az atyai tanácsok megfogadására,²⁰ orvosolta Aurél pénzügyi nehézségeit,²¹ hosszadalmas „*atyai szózatban*” intette legidősebb fiát annak angliai útja előtt,²² s egy alkalommal elkeseredésében azt írta Marcellnak, hogy eltévelyedett fiait (Aurélt és legfiatalabb öccsét, Emilt) csak az ő mielőbbi halála segíthetné ki anyagi nehézségeikből.²³ Mindezek ellenére az idősebb gróf joggal lehetett büszke gyermekeire, különösen Aurélna, aki rövid élete során komoly politikai karriert futott be, s akiről maga Metternich herceg is meleg szavakkal emlékezett meg, amikor egy évvel a fiú halála után (s szűk két hónappal saját halála előtt) az apa Bécsben intézte ügyeit.²⁴

A Dessewffy családban tapasztalható odaadó figyelem nem meglepő a korban.²⁵ Hiszen csak pár éve tűnt tova a „pedagógia évszázadának” is nevezett 18. század.²⁶ Nemcsak a számos nevelésméleti értekezésre, pamfletre, nevelési regényre, az egyre fontosabbá váló közoktatásügyre gondolunk, hanem arra a messze ható folyamatra is, amit a francia történész, Philippe Ariès a „*gyermekkor felfedezésének*” nevezett.²⁷ Ezek a jelenségek persze szorosan összefüggtek egymással, miként a szubjektum egyéni felvilágosodása is szorosan összefonódott a felvilágosodás intézményesült formáival.

¹⁸ DESSEWFFY, 1888. 165–166. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

¹⁹ Leveleinek közel sem teljes kiadása: DESSEWFFY, 1887a. 349–397. Vázlatos életrajzi jegyzetei: DESSEWFFY, 1843a.

²⁰ DESSEWFFY, 1888. 249–254. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1834. november 29.). DESSEWFFY, 1888. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak (1839.), Dessewffy, 1888. 278–279. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1841.)

²¹ Gróf Dessewffy Aurél vázlatos önéletrajzában jegyezte fel, hogy atyja már 1832–1833 táján is kisegítette egyszer anyagi problémáiból. Lásd DESSEWFFY, 1843a. 17.

²² DESSEWFFY, 1888. 270–271. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak (Alsó-Olysó, 1840. június 11.).

²³ DESSEWFFY, 1888. 219. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1837. december 1.).

²⁴ DESSEWFFY, 1888. 311–312. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Józsefné gróf Sztáray Eleonórának (1843. április 5.).

²⁵ Elisabeth Badinter az anyaság történetéről írott, magyarul is olvasható monográfiájában a kor tipikus nevelési szokásait – az iskoláztatás elterjedését vagy a házinevelők alkalmazását például – a gyermek gondozásáról való lemondásként értelmezi. (BADINTER, 1999, 95–110.) Véleményem szerint épp ellenkezőleg, a nevelés professzionalizálódása és intézményesülése egyfajta új – ha nem is feltétlenül gondosabb, de legalábbis más és több részletre kiterjedő – figyelem eredménye.

²⁶ Általában erről lásd FINÁCZY, 1927. 5–97.; FEHÉR, 1999. 10–14.

²⁷ ARIÈS, 1987. 48.

A felvilágosodás és a nevelés szoros kapcsolatát tükrözi, hogy Kant a korszakot az emberi életkorok irányított változtatásának metaforáival ragadta meg, amikor a *Berlinische Monatsschrift* című havilap – a felvilágosodás fogalmát firtató – híres kérdésére válaszolt.²⁸ Az is figyelemre méltó, hogy ugyanerre a kérdésre adott válaszában Moses Mendelssohn a felvilágosodást a magyarra nehezen fordítható *Bildung*, 'kiművelődés', 'képzés', 'csinosodás' fogalmával összefüggésben tárgyalta.²⁹ Ahogyan a normákat előíró erkölcsstani munkák helyét a szabályokat előtérbe állító illetlenek foglalták el, úgy került a társadalmi gyakorlatban az erényesség megvalósításának helyére az egyén boldogságkeresése.³⁰ Az általános filozófiai munkáktól a történetfilozófiai traktátusokon át a népszerű regényekig a használhatóság vagy hasznavehetőség (*Brauchbarkeit*) gyakran emlegetett szempontját a művelődés vagy képzés (*Bildung*) váltotta fel.³¹ A *Bildung* fogalmának közhelyszerű használata mindenestre jelzi a felvilágosodás, a kultúra és a nevelés közötti szoros összefüggést.³²

A pedagógiában a nemzet boldogulásának célja került előtérbe, amit az egyén képzésén keresztül lehet megvalósítani. A kijelentést ugyanakkor fordítva is igaznak gondolták: a nemzetek művelődése az egyéni boldogság letéteményese. Közhelynek számított ekkoriban, hogy az embert a nevelés teszi azzá,³³ s az ő boldogságán egész nemzetek vagy akár az egész emberiség boldogsága múlik. Borsos Márton például 1838-ban írt neveléelméletében nagy lelkesedéssel szólt a „*kiművelődés*” háttérben, kimondottan családi körben zajló folyamatáról, melynek eredményeképpen az egész emberiség a „*nagy cél felé közelít*”.³⁴

Philippe Ariès szerint a családi intimitás megjelenése sajátos új élettereket hozott létre, ahol a család a maga idejét a közösségen kívül újraszervezhette. E jelenség okát Jürgen Habermas a szociális és intim szféra szétválásában, a kényszermentes szocializáció és a magánautonómia ideálját összekapcsoló, a polgári nyilvánosság szerkezetén belül működő családmóddal kialakulásában látja.³⁵ Elmélete szerint a család és a közösség között szakadék keletkezett, a nevelés pedig e fölé kívánt hidat építeni azzal, hogy egyaránt szolgálta a család és közösség hasznát.

Sajátos módon, míg Nyugat-Európában a fent említett változások elsősorban a polgárságot jellemezték,³⁶ nálunk inkább az arisztokrácia körében bontakoztak ki ezek a folyamatok.³⁷ S itt nemcsak arról van szó, hogy az 1790/91. évi és az 1825/27. évi országgyűlések rendszeres regnikoláris tanulmányi bizottságaiban (*Deputatio Literaria*) rendre arisztokraták kaptak helyet, hanem arról is, hogy leginkább az arisztokrácia köreiben figyelhető meg az a – gyerekekre irányuló –

²⁸ „A felvilágosodás” – hangzik a híres definíció – „az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából.” KANT, 1997. 15., eredetileg: KANT, 1784.

²⁹ MENDELSSOHN, 1784. Szilágyi Márton A' *Nemzet' Tsinosodása* című szöveget értelmező tanulmánya, amellel érvel, hogy a csinosodás fogalma a mendelssohni *Bildung* fogalmának fordítása: SZILÁGYI, 1998. 408–412.

³⁰ Erről lásd BÍRÓ, 2003. 27–34., SAUDER, 1974. 73–85.

³¹ VIERHAUS, 1992., HERRMANN, 1993. 26–28; VERESS, 1998.

³² VIERHAUS, 1992. 512–515.

³³ Lásd például KANT, 1803. 13.

³⁴ BORSOS, 1838. 75.

³⁵ ARIÈS, 1987. 308–309., 314. HABERMAS, 1993. 217–239. A család-történeti kutatások módszertani problémáiról általában lásd HAREVEN, 1997.

³⁶ Ariès és Habermas a polgársághoz kötik ezeket a változásokat; a családkutatások leginkább a puritanizmussal vagy – Max Weber szellemében – a protestáns etikával hozzák kapcsolatba (lásd például SCHÜCKING, 1929.).

³⁷ A különböző európai családformák összehasonlíthatóságáról lásd MITTERAUER, 1990. A magyarországi arisztokrácia rétegzettségéről és a nevelés összefüggéseiről lásd VIRÁG, 2004. 78–82.

gondos figyelem melyet például a Dessewffy családban megfigyeltünk. Főurak, vagy főúri családok házinevelői voltak azok, akik az első komolyabb nevelésméleti munkákat az nevelési tervezeteket papírra vetették, de maguk az arisztokrata családfők is megfogalmazták pedagógiai elképzeléseiket. 1796-ban gróf Teleki László egy kisebb értekezést írt azokról a nevelési elvekről, melyeket a fiain kívánt alkalmazni; gróf Festetics György egy, a nevelési elveket is részletező szerződést kötött fia házitanítójával, Péteri Takács Józseffel 1799-ben.³⁸ Teleki értekezése azért is figyelemre méltó, mert egész életművében (így például költészetében is) gyakran találunk a nevelésre és a kiművelődés lehetséges formáira vonatkozó utalásokat.³⁹ A *Tanácsadás a gyermeknevelés* ügyében című értekezése több példányban is fennmaradt, ami azt mutatja, hogy pedagógiai elképzeléseit viszonylag széles körben kívánta bemutatni (fiai, Ádám, József és Sámuel mellett például – amikor a Teleki fiúk nevelője, Szabó András a Wesselényi családhoz került – az ifjabb Wesselényi Miklóst is e tervezet alapján nevelték).⁴⁰ Festetics szerződésére a nevelés alaposágát előíró tartalma miatt érdemes figyelni; az alapos nevelés elve egyébként a Dessewffy családban zajló pedagógiai tevékenységre is jellemző volt (Dessewffy József is készített a fiai nevelésére vonatkozó részletes útmutatást, s ő is kötött a házitanítóval egy aprólékosan kidolgozott „nevelési szerződést”).⁴¹ De megemlíthetjük Ráday Pál 1723-ban írt nevelési utasítását is,

³⁸ TELEKI László: A nevelésről, MTA Kt Régi s új írók 4-r. 133. sz. FESTETICS György: Fiam nevelését tárgyazó plánum, MOL, A Festetics család levéltára, P246 5. cs. 9.

³⁹ Erről lásd NÉGYESY, 1901. 595–601.

⁴⁰ Lásd IMRE, 1925. 606–607. Trócsányi Zsolt Wesselényi-életrajzában olvashatjuk, hogy az özvegyen maradt anya, Cserai Heléna azért kért tantervet Telekitől, hogy az szolgáljon „*fedezékül külső támadások ellen is*”. TRÓCSÁNYI, 1965. 32. Wesselényi neveltetésére vonatkozóan: TRÓCSÁNYI, 1965. 28–32.

⁴¹ Festetics nevelési tervét ismerteti: LAKATOS, 1910. Festetics pedagógiai elveiről további részletekkel szolgál: STOHL, 2005. A szakirodalomban nem ismeretes, hogy Festetics nemcsak a nevelési szerződést szerkesztette meg pontosan, hanem maga is írt egy magyar nyelvű pedagógiai munkát, melyet László fia neveléséhez kívánt használni: FESTETICS György: László Fiam' Neveléséről. In: Miscellanea, OSZK Kt, Fol. Germ. 1476. Ugyanebben a gyűjteményben megtalálható (cím és a szerző feltüntetése nélkül) a nevelő, Péteri Takács József tanmenetről készített részletes tervezete. 1821-ben, mikor Józsa Zsigmond elhagyta a Dessewffy házat, Dessewffy József Kultsár István közvetítésével próbált új nevelőre szert tenni. A leendő nevelővel szembeni elvárásait Kultsárnak írott leveleiben fogalmazta meg, illetve fennmaradt az egyik reménybeli nevelőhöz, egy bizonyos Cseh úrhoz írott levele is, melyben az aláírandó szerződésről is írt. Erről lásd DESSEWFFY, 1888. 103–104. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. április 16.); DESSEWFFY, 1888. 104–107. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. május 12.); DESSEWFFY, 1888. 113–114. – Gróf Dessewffy József levele Csehnek (1821. július 15.). Ám Cseh, akiről semmi közelebbit nem tudunk, nem érkezett meg, valószínűleg váratlanul meghalt valamikor 1821 első felében: DESSEWFFY, 1888. 115. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. augusztus 11.)

Sajnos Dessewffy nevelési szerződésai valószínűleg elpusztultak, s így csak a ránk maradt egyéb szerződési formákból következtethetünk azok jellegére és tartalmára. Ismerünk a nevelés anyagi feltételeit részletező szerződést gróf Széchenyi István családjától (Széchenyi István szerződése Podhorszky Lajossal, gyermekei nevelőjével (Pest, 1842. november 1., OSZK Kt, Analekta 10088), fennmaradt ennél jóval részletesebb változat a Teleki családból. Utóbbi szerint Teleki László legifjabb fiának (ifjabb Teleki Lászlónak) a nevelőjét, Eröss Sándort 1817-ben külföldi tanulmányútra küldte, hogy felkészülhessen a fiú nevelésére. Fennmaradt az a szerződés, mely a tanulmányút feltételeit tartalmazza, illetve e szerződésben történik utalás egy részletesebb nevelési elveket is tartalmazó újabb szerződésre, melyet Eröss hazatérte után kívántak megkötni. Ez a szerződés eddig még nem került elő, mindenesetre semmi okunk feltételezni, hogy nem kötöttet meg. Eröss életrajzát, illetve a szerződést lásd ÉCSY Ö., 1941. 382–384. Ifjabb Teleki László neveltetéséhez lásd még: Horváth, 1964. 28–31.) Dessewffy József családjában feltehetően mind a két szerződéstípust alkalmazták: a Cseh úrhoz írott, fent említett levelemben a családfő elsősorban az anyagiak körüli teendőket tisztázta írásban. Korábban, 1814-ben viszont a debreceni orvosprofesszornak, Szentgyörgyi Józsefnek írta, hogy házitanítót keres, s ekkor éppen azt – a nevelőt szakmailag fel-

melyet Fataovich Ferenc (Ráday Gedeon nevelője) számára fogalmazott meg, vagy azt a nevelési utasítást, melyet gróf Teleki József, a fent említett Teleki László öccse és Ráday Pál dédunokája vetett papírra.⁴²

Többnyire az arisztokrata körökhöz kötődik a nevelélméleti irodalom fordítása és terjesztése is: Gróf Székely Ádám 1771-ben franciából átültette magyarrá John Locke munkáját, (*Some Thoughts Concerning Education, 1693*),⁴³ az írás Magyarországon viszonylag erős hatást fejtett ki (többek között a Teleki testvérek pedagógiai szemléletét is meghatározta). A korban széles körben olvasták és jegyezték Johann Bernhard Basedow és Joachim Heinrich Campe műveit is.⁴⁴ Campe nevelő célzatú regényéről, a *Robinson, der Jüngerer* (1779) három különböző magyar nyelvű fordítás is ismeretes.⁴⁵ Báró Hellenbach Károlyné Jánoky Anna Mária 1763-ban leányának címezve adta ki anyai intelmeit, melyben a főúri lánynevelés alapelveit rögzítette. Gróf Illésházi József titkára 1764-ben egy gyermekeknek készült népszerű katekizmust fordított le franciából, az ifjú gróf Esterházy János nevelője, Kováts Ferenc 1775-ben egy erkölcsi maximákat tartalmazó gyűjteményt magyarított ugyancsak franciából, Cörver János Nepomuk pedig francia nyelven értekezett a főrangúak nevelésének módjáról.⁴⁶ S kései példaként ide sorolhatóak Dessewffy Aurél neveléstani értékezései is az 1830-as évekből.⁴⁷

A 19. század első felében folytatódott a pedagógia térhódítása, ekkor már nem csupán a főnemesség körében. Az arisztokráciára továbbra is jellemző a neveléstudomány iránti érdeklődés – ez például Dessewffy József családjában megfigyelhető –, ám a családi hagyományok konzerváltak bizonyos nyilvánosság-strukturákat, így a pedagógia legújabb módszertani és mentalitásbeli jellemzői és a korábbi évszázadokban kialakult reprezentatív nyilvános viselkedésformák keveredtek egymással. Miközben a *Bildung* eszményének aufklárista és neohumanista értelmezése széles körben elterjedt, számos olyan családi tradíció élt tovább, amely csak közvetve és sajátos módon egyeztethető össze ezen műveltség-eszménnyel. Dessewffy József iratai között található egy hosszú, szőke hajtincs, ami bátyja unokájáé, a hat éves gróf Dessewffy Gyuláé (1820–1878) volt. Ez arra utal, hogy még a 19. század elején is együtt nevelték a fiúkat és a lányokat körül-

készítő – metódust említi, amit például Teleki László családjában is alkalmaztak. DESSEWFFY, 1888. 10. Gróf Dessewffy József levele Szentgyörgyi Józsefnek (1814. szeptember 7.). Báró Vay Miklós generális, akinek a feleségéről korábban volt szó, fiai (Miklós és Lajos) nevelőjét, (váradí) Szabó Jánost egyenesen a kor egyik legismertebb pedagógusához, Pestalozzihoz küldte ki tanulmányútra. Lásd erről LÉVAY, 1899. 13., VAY, 1888. 105., SZAKÁLY, 2003. 236–238.

⁴² Ráday utasítását publikálta és ismertette: FEHÉR, 1997. Teleki József írása az Erdélyi Múzeumban jelent meg halála évében: TELEKI, 1817. Ezekről és a fentiekéről lásd FEHÉR, 1999. 49–65.

⁴³ LOCKE, 1771. A mű újabb fordítása immár angolból: LOCKE, 1914. Locke magyarországi hatásáról lásd KORNIS, [1927]. 499–500. (Locke művének egy 1811-es fordítása kéziratban megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában: Loke: Gyermekek neveléséről. Magyarra öltödt Pavlik Iános Cs. és K. Fő Strása-Mester által Két Kötetekben (1811.), OSZK Kt, Fol. Hung. 112.)

⁴⁴ Lásd PUKÁNSZKY-NÉMETH, 1997. 307.

⁴⁵ CAMPE, 1787., CAMPE, 1794. (ezt a fordítást 1830-ban újra kiadták); CAMPE, 1836. Ez a sok fordítás nem is olyan sok, ha tekintetbe vesszük, hogy például Gyarmathi, aki a harmadik német kiadást tüntette fel fordítása forrásául, nagy részben Gelei szövegét plagizálta. Erről lásd VÁRÓ, 1913., BENKŐ, 1958. Campe antropológiai gondolkodásának magyarországi hatásáról lásd BÍRÓ, 2003. 146.

⁴⁶ HELLENBACH, 1763. (a kötet végén a szerző műve folytatását ígéri, ám a második rész már nem jelent meg); KLOBUSICZKI, 1764., KOVÁTS, 1775., CÖRVER, 1770.

⁴⁷ DESSEWFFY, 1839. (Újabb kiadása: DESSEWFFY, 1887c.); DESSEWFFY, 1843b. (Magyarul: DESSEWFFY, 1887b. Eredetileg németül írta Budán 1835-ben, egy Bécsben élő főrangú nő számára). Dessewffy Aurél írásai ugyan már más pedagógiai alapokon állnak, mint a fent említettek, ám ezekhez kapcsolják szorosan a műfaji jegyek, valamint az a tény, hogy Dessewffy írásai is a főrangúak neveléséről szólnak.

belül öt vagy hat éves korukig, azonos módon táplálták és öltöztették őket, majd ha a fiú testileg már elég fejlett lett, lecserélték a ruháját és levágták lányosan hosszúra növesztett haját.⁴⁸

A felvilágosodás műveltségelményével ellenkező családi tradíció továbbélésének másik példája, hogy a szülői felügyelet nélkül útra induló ifjút az atya intelmekkel látta el. A legismertebb szövegek valószínűleg éppen azok, amelyek nem sorolhatóak szorosan a műfajhoz: ide tartozik Kölcsey Ferenc *Parainesis*e, amely véleményem szerint éppen azért nevezhető e műfaji tradíció különös darabjának, mert az erkölcsi maximákon túl konkrétabb életviteli tanácsokat nem tartalmaz, s kontaminálódik a végrendelet műfaji kliséivel.⁴⁹ Vagy meglehetősen kései példaként, megemlíthetjük Széchenyi István „*rapszodikus írását*” Béla fiához.⁵⁰

Dessewffy – már idézett – intelemsorozata, mellyel fiait útra bocsájtotta, egy általános bevezető rész után igen konkrét formában fogalmazza meg az illedelmes viselkedés és az egészség megőrzésének szabályait. Maga az út is egy konkrét esemény, a szöveg ehhez kötődik, s ezzel a korábbi évszázadokban divatos nemesi peregrinációs instrukciók műfaji mintáit követi.⁵¹ Ez a minta nemcsak a megfogalmazásban érhető tetten, hanem abban is megragadható, ahogyan az instrukciók alkalmazását elvárta a szerző. Az útra bocsátó levélnek hosszú címet adtak általában, tehát igen hangsúlyos helyen figyelmeztették a címzettet a leírtak betartására.⁵² Figyelemre méltó, hogy Dessewffy József 1841-ben, Aurél angliai útja előtt is írt intelmeket fiának, holott ekkor Aurél már rég önálló pályára lépett.⁵³ A peregrinációs instrukciók e műfaji tradícióját Dessewffy a jelek szerint tiszteletben tartotta, ugyanakkor az általa említett életvezetési elvek – bár a szerző leginkább a nemesi tanulmányút, a *Kavaliertour* hagyományának megfelelően a társadalmi ranghoz illő viselkedés módozatait taglalja⁵⁴ – a legtöbbször követik korának népszerű dietetikai és illetmáni elképzeléseit.

Mielőtt azonban rátérnénk ezek elemzésére, vessünk még egy pillantást a családi intimitás szerkezetére. Kazinczy nemcsak feleségét ajánlotta fel spártai módra jó barátjának, hanem egy ízben el is irigyelte annak feleségét. Persze ez az irigység is inkább évődés volt, ám a gróf és neje közötti kapcsolatról sokat elárul: „*Két Asszonyt ismerek, a ki Urának nem csak a szerelem legboldogabb órájában van boldogítására, hanem a lélek' conceptiójában is osztjoki vele: a' Te Laurád és Vay Miklósné. [...] Sophiem engemet az írásban nem segít; noha az atyjának egész konczokat*

⁴⁸ A szokásról lásd ARIËS, 1987. 30–31. Jacques Ballexserd 1762-es értekezésében, melyet 1807-ben magyar nyelvre fordított Domby Sámuel, például még élő – és magától értetődő – hagyományként írja le ezt a szokást: BALLEXSERD, 1807. 141–142.

⁴⁹ Hogy a Kölcsey-filológia mindezidáig nem elemezte az írás műfaji sajátosságait, arra már Onder Csaba is figyelmeztetett. Tanulmányában a klasszikus retorikai hagyomány felől olvassa újra Kölcsey művét, ugyanakkor ezt az adósságot ő sem rója le. ONDER, 2004.

⁵⁰ Első kiadás: SZÉCHENYI, 1921. (Rapszodikus írásnak nevezi művét: SZÉCHENYI, 1921. 505.) Magyarul: SZÉCHENYI, 1985. 34.

⁵¹ Teleki Pál a 17. század utolsó éveiben történt peregrinációja kapcsán lásd FONT, 1989. 415–419.

⁵² *Némely atyai jó tanácsok, útbá menendő két fíjaimhoz: Aurélhez és Marcellhez, melyeknek mindennap reggel teendő általolvasásokat ajánlom, minden este pedig jó lesz Pithagorás tanácsa szerént megemlékezni az egész nap történeteiről, és látni mennyiben távoztak el vagy irányoztak ezen tanácsadásokhoz.* DESSEWFFY, 1888. 163. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnek és Gróf Dessewffy Marcellnak (1827. szeptember 10.)

⁵³ DESSEWFFY, 1888. 270–271. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnek (Alsó-Olysó, 1840. június 11.)

⁵⁴ A *Kavaliertour* fogalmához lásd ÖTVÖS, 1988. 11–15.

öszeírt.”⁵⁵ Tudjuk, hogy – mivel írói tehetsége nem párosult kézügyességgel – Dessewffy igen gyakran Sztáray Eleonórának diktálta írásait, s hogy a grófnő maga is levelezett rokonaival, fiaival. Arról is vannak információink, hogy a házastársak olvasmányélményeiket megosztották egymással. Ám Kazinczy feltehetően nemcsak erre gondolt.

Dessewffy – igen rossz szövegállapotban – fennmaradt versei között meglehetősen nagy számban találunk szűkebb családi körben fogant költeményeket.⁵⁶ Hogy a versekben közvetített érzelmeket őszintén átélte-e az, aki a sorokat papírra vetette, vagy a szentimentális líra poétikai kliséinek alkalmazásáról van csupán szó, ma már nem egyszerű megállapítani. A többnyire alkalomhoz kötött költemények (házassági évfordulóra, lánykérés alkalmára írtak verseket például, de az úton lévő gyermekek iránt érzett aggodalmat is strófákba foglalták) valószínűleg nem tartoznak a 19. század eleji magyar líra legjavához. Annyiban azonban mégis érdekesek ezek a versek, hogy sokat elárulnak a családi összetartás jellegéről.

Dessewffy egy évvel házassága előtt költeményben foglalta össze, hogy milyen tulajdonságokat vár el majdani feleségétől:

*„Hazáját férjénél még jobban szeresse,
A' mit mondok, írok, aztat érezhesse,
A jó ebéd előtt jól gazdaszszonykodjon,
Engedje, hogy ura írjon, 's gondolkodjon;
Ha kell, kössen némán, és üllyen hozzája;
Mint edjék, mint szöllyék az asztalnál szája,
De rosz csúf hírt másról sohase beszéllyen,
Dolgokat említsen, és ritkán itéllyen.
Dél után küldjön ki engem a' mezőre,
Kérjen, hogy vigyázzak rétre 's az erdőre.
Ekkor a' hogy tetzik, magát mulatgassa,
Vagy jőjjen velem, vagy Theophront olvassa.
Csak ne unatkozzék és ne mérgelődjék,
Jbb hogy koronázzon, mintsem hogy gyötrődjék.
Boldogtalan élőt nem t rök mellettem,
Kivált ha szeretem vagy pedig szerettem.
Hogy pedig egész nap boldoggá tehessen,
Reggel fohászkodjék, estvére nevensen.
Így felette hamar (esküszöm reája)
Csak bagoly ne legyék, meg szokom hozzája.”⁵⁷*

⁵⁵ KAZINCZY, 1907. 195. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1810. január 4.).

⁵⁶ Több olyan – a tágabb családi-baráti környezetben fogant költeményt ismerünk a korszakból, melyek nemcsak a szerző kapcsolatrendszerére világítanak rá, hanem a korabeli műveltség szerkezetéről is árulkodnak. E kérdés vizsgálata azonban egy másik tanulmány tárgya lehetne.

⁵⁷ KAZINCZY, 1903. 340. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Alsó-Olysó, 1805. május 25.) Az asszonyi kötelességekről majd a húszas években robban ki egy hosszadalmas vita nagyobbrészt a *Tudományos Gy jtemény*, kisebb részt a *Hasznos Mulatságok*, a *Felső Magyar Országai Minerva* és az *Élet és Literatura* lapjain. A polémiaiból szemelvényeket közöl: FABRI, 1999. 66–115. A főrangúak és a nőnevelés viszonyának gazdag adattára Brunszvik Teréz kiadatlan kéziratos hagyatéka: Brunszvik Teréz kiadatlan naplói, FSZEK, B 0910/55/1-9.

A versből nem derül ki, hogy miért kellene Dessewffy jövendőbeli feleségének a *Theophront* olvasnia; talán az erényes életvitelt könnyítheti meg Campénak az ifjúság számára írt, regényszerű nevelési tanácsadója, vagy a születendő gyermekek nevelésére vonatkozó iránymutatások megismerése indokolhatja a mű tanulmányozását.⁵⁸ Feltételezhetően inkább az utóbbiról lehet szó: a *Theophronban* ugyanis olyan erkölcsi levelek sorozatát találhatjuk, melyben az apa szól fiúgyermekéhez, tehát valószínűleg Dessewffy azt várta el jövendőbeli feleségétől, hogy az a gyermekek nevelésében követendő elveket tanulmányozza; így juttatta kifejezésre azon meggyőződését, hogy a szülők közötti összhang milyen fontos a nevelésben. Hogy ez az interpretáció nem csupán az értelmezői önkény eredménye, arra tanulságos példa Dessewffy harminchárom évvel később, harminckettedik házassági évfordulójára írt költeménye.⁵⁹ Ebben azt fejtegeti, hogy az a számtalan baj, ami az elmúlt években a családot érte, még szorosabban összekovácsolta a házaspárt, majd a gyermekek feletti büszkeségnek ad hangot. A huszonnégy soros felvezető után, melyben az alkalomnak megfelelően házasságukat méltatta, mintegy magától értetődően tért rá gyermekei jellemének elemzésére (ebből a versből idéztük már korábban a Virginia lányáról írottakat). Számvetés ez a költemény, mely a gyermekek karakterének gyengéit s erényeiket egyaránt elemzi, és sorok alakulását a jellembeli tulajdonságok szempontjából igyekszik szemügyre venni.⁶⁰ Négy évvel később, a harminchatodik házassági évfordulón Dessewffy nem tartózkodott otthon, ekkor levelet küldött feleségének, melyben – a verseiben megfogalmazottakhoz hasonlóan – a családi összetartozás egyik kulcsát a gyermekeknek nyújtott „lelkében” és „példában” látta.⁶¹

A nevelésnek, úgy tűnik, akkora súlya volt a család életében, hogy az arról való beszéd gyakorlatilag a házasságra való készülődéstől a szülők haláláig folyamatosan hangsúlyos szerepet kapott, és szinte meghatározta a család identitását. A 1820-as évek elején például, amikor a szentmihályi kastély teljes átépítésekor a fiúk saját tanulószobát kaptak,⁶² ezeket úgy alakították ki, hogy a szülők továbbra is felügyeletet gyakorolhassanak gyermekeik felett. Maga Dessewffy mesélte el 1842 novemberében Császár Ferencnek írott levelében, hogyan leste meg fiát, amikor az „*egészen lángba borult arczzal, a leglángolóbb szemekkel körülrakott, üres székeknek*” tartott politikai szónoklatokat szobájában.⁶³

Az imént idézett levél azonban nemcsak azért érdekes, mert egy részletgazdag vázlatot tartalmaz Aurél pályájáról – ezzel az apa pontosítani, s nem kis mértékben irányítani⁶⁴ kívánta Császár akadémiai emlékbeszédét, melyet Aurél elhalálózásának alkalmából mondott. A levél egyes részleteit már idéztük, most szükségesnek tartjuk kiemelni azt a tényt, hogy Dessewffy a fia, Aurél méltatása mellett saját apai szerepét is igen erőteljesen kidomborította. Jól látszik, hogy

⁵⁸ CAMPE, 1804.

⁵⁹ DESSEWFFY József: Laurámhoz [1839]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a' IIIik kötetben, MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3. (A harminckettedik házassági évforduló 1838-ban volt; a vers mellett szereplő 1839-es évszám feltehetően a versszöveg egyik letisztázásának a dátuma.)

⁶⁰ A felsorolásból egyedül Emil maradt ki, valószínűleg azért, mert ő ekkora már családot alapított, önállóan élt, ráadásul a szülőkkel együtt, Szentmihályon lakott.

⁶¹ DESSEWFFY, 1888. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Józsefné gróf Sztáray Eleonórának (1842. szeptember 25.)

⁶² DESSEWFFY, 1857. 6.

⁶³ DESSEWFFY, 1888. 304. Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.)

⁶⁴ Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (Szentmihály, 1842. október 11.), Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (Szentmihály, 1842. november 14.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 10. cs. 75.

a nevelés kérdése nemcsak egy mellékes körülményt jelentett Dessewffy számára, hanem jó aufklärístaként megszállottan hitt az emberek formálhatóságában, s abban, hogy a tehetség nevelés által bontakozik ki. Aurél identitása és élettörténete az apa pedagógiai elveit tükrözi, s furcsa módon még az Aurél nevelőjétől elvárható tulajdonságokat is hosszasan esetelte a levél írója.

Érdekes összevetni ezt a leírást a fiatalabb testvér – korábban már szintén idézett – 1857-es visszaemlékezésével. Emil – bár ő is hangsúlyozta mind az apja, mind a nevelők hatását – inkább Aurél tehetségét, a „lángész’ intuitióját” emelte ki, mely tulajdonság segítségével testvére igyekezett „jó hazafivá válni”.⁶⁵ Ezt a gondolatot az apa, Dessewffy József is magáénak vallhatta, hiszen ő is elismerte fiának „*elmebeli tehetségeit*”, s úgy látta, hogy a nevelés a „köz javát” kell szolgálja. A nevelés célja „*nem vala egyéb – írja –, mint magzatimból oly érezve gondolkozó emberek idomítása, kiből műveltségük után a köz, valamint különletes életben, a körülmények szerint, tettelesen és gyakorlatilag hasznavehető emberek válhassanak*”.⁶⁶ A cél, amit Dessewffy József megfogalmazott, majdhogynem ugyanaz, mint amit a fia, Emil vetett papírra: a köz javára jó hazafivá válni. Ám míg Emilnél ez az egyéni intuíción és tehetségen múlik, az apa leírásában a kulcsszó továbbra is a műveltség marad, ugyanis szerinte csak a műveltség révén válhatunk hasznavehető emberré, s e műveltség természetesen elsősorban az antik műveltség elsajátítását jelenti.⁶⁷ Emil életrajzában fontos szerepet szánt bátyja olvasottságának, s megemlíti, hogy testvére a görög és latin irodalomban egyaránt jól tájékozódott, ám itt sokkal nagyobb hangsúlyt kapott Aurél politikai műveltsége, s azon képességei, melyek mintegy a politikai pályára predesztináltak: az újabb (!) történelem és az európai közjog tanulmányozása során szerzett ismeretek, vagy az, hogy rendkívüli sebességgel tudott olvasni, a vitahelyzetekben is gyorsan reagált. A nyelvismeretet nem a művelődés egyik eszközeként említi a szerző, hanem ezzel emeli ki Aurél különös politikai képességeit. Emil leírásában az apa nem a lélek formálójaként tűnik fel, hanem olyan szereplőként, aki fiát egy sajátos politikai térbe vezeti be, akitől el lehet tanulni a politikai mozgásmódjait, s aki mellett Aurél igen korán eljuthatott az első reformországi állításra. Persze Emil a bátyjáról írott életrajzot egy határozott cél szolgálataiba állította, ő ugyanis a konzervatív körök politikai identitásának megerősítésén fáradozott. Ám ezen túl is szembevetendő a különbség: míg az apa a *Bildung* értelemben vett művelődés szerepét emelte ki, a testvér valamivel későbbi szövegében az egyéni zsenialitásra került a hangsúly.

A nevelés mindent átformáló erejében bízó, a magánautonómia védőbástyái mögé visszahúzó családmodell nem zárja ki olyan tradíciók továbbélésének lehetőségét, amelyek a reprezentatív nyilvánosság struktúráit működtetik. A magyar arisztokrácia körében például komoly hagyományai voltak olyan – színházi formákat idéző – előadásoknak, amelyeket a szűk családi körben adtak elő. Dessewffy versei között fennmaradt egy költemény 1823-ból, mellyel az édesanyát névnapi alkalmából férje és gyermekei fel köszöntötték,⁶⁸ s azt is tudjuk,

⁶⁵ DESSEWFFY, 1857.

⁶⁶ DESSEWFFY, 1888. 301. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.)

⁶⁷ „*Nem tagadhatom pedig, a régi classikai kor írónak munkáit tartám mindenha kivált honszereteti tekintetben legalkalmasabbaknak a gyakorlati szellem, valamint szilárd gondolkodás és magasztos érzelmek példás megizlésére, sőt a testi, lelki s szívi tehetségek azon egybeforrásának használatára is, mely egyedül az élet bármily viszonyaiban, a valódi műveltség szellemét eszközlí s bélyegét hordja.*” DESSEWFFY, 1888. 300–301. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.)

⁶⁸ *Névnapi üdvözlés feleségemhez, magam és gyermekeim részéről.* [1823.] In: Gróf Dessewffy József Versezetei a’ Ilik kötetben MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3.

hogy amikor a gyermekek nagyobbak lettek, a családi ünnepeket színházi előadások mintájára rendezték meg. Kazinczy egy ízben azzal okozott némi galibát, hogy elárulta Dessewffynek, a család a születésnapjára titokban előadást szervez.⁶⁹ Dessewffy a kínos helyzetet úgy oldotta fel, hogy ő szerzett meglepetést feleségének azzal, hogy gyermekei és Kazinczy Eugénia közreműködésével előadott egy jelenetet. Kazinczy Józsefhez címzett levelében így írt az esetről: „*Elmaradt a komédia születés napomra. Én leptem meg feleségemet Eleonóra napjára, Eugenie a gyönyör séget vagy gyönyört jádszotta, lányom a virtust vagy erényt, – Emil az útválasztó Herkuleszt, Ksenofon után Magyarul. Ha még egyszer kétszer gyakorlandja magát a gyönyör gyönyör ség, nem lesz oly bátoratlanka, vagy bátortatlanka.*”⁷⁰ A színdarab allegorikus figuráinak párbeszéde azt mutatja, hogy nem csupán arról van szó, Dessewffy leleményessége megmentette a helyzetet, hanem feltehetően a családban továbbéltek a barokk színjátszás hagyományai, vagyis a főnemességre jellemző kastélyszínházi tradíciók jelenlétéről beszélhetünk. Csakhogy míg Kazinczy azt gondolta, hogy az előadás nyilvános lesz,⁷¹ addig – a jelek szerint – Dessewffyeknél az volt a szokás, hogy a színházi rendezvényeket szűkebb családi körben, a családtagok részvételével tartották.⁷² A fontosabb családi események alkalmával előadott versek, színdarabok, jelenetek vagy a gyermek Aurél üres székek előtt tartott szónoklata arra utalnak, hogy bár az otthoni nevelés során a családi intimitás igen erős kötelékei bélyézték meg a gyermekeket, e nevelésben a közösségi viselkedés alapvető normáinak, a társiasság reprezentatív formáinak elsajátítása is megjelent mint követelmény.

⁶⁹ A titok felfedése: KAZINCZY, 1907. 32–33. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1820. január 25.). Kazinczy lányától értesült arról, hogy Dessewffy felesége és lánya megorroltak a titok kifecsegeése miatt, rájött, hogy a színjáték meglepetés volt, s bocsánatot kért: KAZINCZY, 1907. 59. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1820. február 5.).

⁷⁰ KAZINCZY, 1907. 62., 77. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Kassa, 1820. február 25.).

⁷¹ „*A' te házadnál, megbecs lhetetlen kegyesség barátom, és minekutána a' Méltós. Grófné vele is játszadtat egy rollát azon Comoediában, melyet gyermekeid fognak adni Februáriusban, a' gyermeknek az a szerencséje is lesz, hogy ő a' Kassai nagy világ' szemeit vonja magára.*” KAZINCZY, 1907. 33. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1820. január 25.). A főnemesi színjátszás nyilvános formájáról – egy huszonegy évvel későbbi példát elemez KERÉNYI, 1976.

⁷² A kastélyszínházak a 18. század elejétől-közepétől a 19. század közepéig működtek különböző formában. A *Magyar színháztörténet* vonatkozó kötetében Kilián István és Székely György cikke ide sorolja a szervezett, nagyobb rendszerességgel működő színházak mellett a főnemesi családok körében előadott alkalmi darabokat is. Bár a színjátszás hagyományait tekintve a két forma egy töről fakad, jelentős különbségek is adódhatnak. Dessewffy, miközben minden követ megmozgatott a miskolci színház ügyének előmozdítása érdekében, s élesen támadta a – szerinte – közszínházak rovására működtetett főúri magánszínházakat, saját családjában őrizte és gyakorolta a magánszínházak családi formáinak hagyományát. Azt nem tudjuk, hogy a Dessewffy család működtetett-e komolyabb kastélyszínházat, s azt is csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a Dessewffyyvel rokon Wenckheim család 1818 és 1845 között gyulai kastélyában működtetett színpadot. Lásd KERÉNYI, 1990. 28–34. A kastélyszínházokról ki-merítő alapossgal szól STAUD, 1963–1964. A Wenckheim családra vonatkozóan: STAUD, 1963–1964. 96–104. Dessewffy és a miskolci színház ügyéhez lásd ABAFI, 1882a. és ABAFI, 1882b.

„Édes almák fügnek a legdurvább ágrol”⁷³

Kornis Gyula nagyszabású művelődéstörténeti kézikönyvében – a neohumanista művelődésszmeny hazai recepciója kapcsán – azt írta, hogy a korszak magyar írói leginkább csak a külsőségekben követték a görög szellemiség eszméit.⁷⁴ A kor neohumanista értelmiségének szokásrendjét és viselkedésmintáit pusztán külsőlegességekként értelmezni ma már kissé túlzásnak tűnik. Hiszen az antikizáló hajlam nemcsak abban mutatkozott meg, hogy gyermekeiknek görög s római nevet választottak, vagy hogy antik példákkal illusztráltak modern nevelési elveket, hanem az életvitelükben is. Dessewffy például unokája, Valéria születése után, 1837-ben arra intette menyét, hogy ne kényeztesse el lányát.⁷⁵ Az idők romlásának ellenképeként megfogalmazott antik erények követése Dessewffy egész életművében visszatérő téma. Marcell fiának tanácsolta – Sir Francis Bacon gondolataira utalva⁷⁶ –, hogy a régieket olvassa, hiszen az újnak ható eszméket jobban meg lehet érteni, ha valaki a görög és római szövegeket tanulmányozta.⁷⁷ Az antik kultúra ebben az értelemben az újkori eredete, forrása, tiszta állapota, amelyhez érdemes visszatérni.⁷⁸ Dessewffy fiai nevelését a görög, s nem a latin nyelv taníttatásával kezdte, tehát nem a gyakorlati politikai életre való felkészülést gondolta a legfontosabbnak, hanem sokkal inkább azt, hogy a politikusi közösség előtt majdan bemutatkozó fiai az emberi kultúra szellemét alapjaiban átható műveltséggel rendelkezzenek.⁷⁹

Kornis említi a korabeli művelt urak névadási szokásait – a továbbiakban ezt kívánjuk elemezni. A korabeli elképzelések szerint ugyanis a név a gyermek jellemének vonásait fogalmazza meg, s ezzel hozzájárul azok kialakulásához. Ezt olvashatjuk ki Dessewffy 1842-ben Császár Ferenchez írott leveléből is.⁸⁰ Jó

⁷³ A Sztáray Eleonórának előadott névnapki köszöntő Aurél által szavalt strófájának utolsó sora. DESSEWFFY József: Névnapki üdvözlés feleségemhez, magam és gyermekeim részéről [1823]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a' Ilik kötetben MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3.

⁷⁴ KORNIS, [1927]. 263–264.

⁷⁵ „Olvasd, mint nevelték a jobb időkben a rómaiak leányaikat, csak olyan nevelés mellett lettenek akkor Cornéliák, melyek a már rosszabb időkben is annyira kitetszettek, gondold meg a rossz időkben élünk, és még a rosszabbakat, melyek minden reményeink ellenére nemcsak jöhetnek, hanem a mint gondolom, várnak is reánk.” DESSEWFFY, 1888. 218–219. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Emilné báró Wenckheim Paulinának (1837. december 1.). Szép János a nőnevelésről írott tanulmányában – többek között – szintén Cornéliát tartja követendő példának. SZÉP, 1821. 50–51.

⁷⁶ BACON, 1609.

⁷⁷ DESSEWFFY, 1888. 279. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Marcellnak (1841.).

⁷⁸ Hasonlóképpen vélekedik a Dessewffy inspirálta folyóiratban, a *Felső Magyar Országai Minervában* megjelent cikkében Miklós László, aki az akkoriban tervezett reálistiskolai reformterveket a klasszikus műveltség térvesztése miatt bírálta: MIKLÓS, 1826.

⁷⁹ „Némelylyek nevetik mind őket, mind apjokat, én örökölömnetelőkön, tudván, hogy minden tudományok terminológiája a' Görög nyelvből van véve, és hogy a' ki az anyával megismerkedett, az a' sok lányával is könnyebben fog megismerkedni.” – írta Kazinczynak 1818-ban. KAZINCZY, 1906. 73. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Bártfa, 1818. június 10.).

⁸⁰ „A cseklési gróf Eszterházy Ferencz, Mosony hajdani főispánja, feleségem anyja bátyja volt Aurélnak keresztatyja. Ó kissé megbotráncozék e pogány névvel, melyet egy igen nagy római császár jelesíté, azt írván nekem, miért nem választok keresztény neveket? Miután megmagyaráztam volna, hogy ez nem történt különbségi hajlamból, hanem mivel családunk törzsofáján annyi századok lefolytán keresztül igen gyakran ismételtetnek azon egy keresztnevek, melyek idő folytával a hátunk mögött maradt távolságban tekintve nagyon összeszorulnak és így a család történeteiben zavart, vagy legalább al-

pár évvel korábban pedig, 1815-ben Kazinczy arról számolt be Dessewffynek, hogy akadt, aki kinevette az ő furcsa névadási szokásait.⁸¹ Ugyancsak a kettejük levelezéséből mutatható ki világosan, hogy milyen komolyan gondolták e furcsa gyakorlatot. Amikor Kazinczy fiának, Marcus Aemilius Ferencnek a névadását tudós magyarázattal igazolta, egyrészt Rousseau *Emiljére*, másrészt az ókori szónok Marcus Aemiliusra utalt.⁸² Dessewffy – szintén tudós – válaszában hajdani nevelője, Koppi Károly Sallustius-értelmezését idézte, amikor Marcus Aemilius jellembeli tulajdonságait méltatta.⁸³ A levélváltásból kitűnik, hogy a kor művelt arisztokratáinak közösségében igen erős volt az a hit, hogy a név mintegy predesztinálja az egyént eljövendő neveltetésének, sőt egész életének alakulására. Kazinczy éppen Rousseau *Emilje* után nevezte el fiát, ezzel egyszerre utalt egy antik művelődéseszményre s jelölte ki Marcus Aemilius Ferenc neveltetésének módját. Amikor tehát Dessewffy a névadás Kazinczy által leírt értelmezését vitatta – egy antik szöveghely értelmezésén keresztül – nemcsak legitímálta saját nézőpontját, hanem egy ideális nevelési módszerre, pontosabban a Rousseau-i értelemben vett tökéletes nevelő tulajdonságaira is reflektált. Amikor néhány évvel később, 1813-ban megszületett Kazinczy Sophron Antonius Ferenc nevű fia, a születés idején olvasott Cato-beszédet az apa a gyermek eljöv-

kalmatlanságot okoznak – találtam jónak római nevet választani fiam számára. Ezért talán nem hibáztam, midőn egy nagy bölcsesség császár nevét jelelém ki magamnak, annál inkább, mert Sterne szerint a keresztségben választott név nagyon szokott hatni arra, kire adatik, szüntelen emlékeztetvén őt annak tulajdonságaira, kitől kölcsönöztetik.” DESSEWFFY, 1888. 299. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.) Dessewffy talán a *Tristram Shandy* első könyvének tizenkilencedik fejezetére utal itt (STERNE, 1989. 55–62.). Köszönöm Feldmájer Benjáminnak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

⁸¹ KAZINCZY, 1902. 472. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1815. március 30.)

⁸² „Fogadd kegyességbe, barátom, a’ kis Emilt, ki valaha tégedet bizonyosan példája gyanánt fog nézni. Splényi Manczinak azon órában megírák, a’ melyben a’ gyermek lett, ’s megírák azt is, hogy melly nevet fog kapni. Ó, a’ ki tudja, melly igen szeretlek Tégedet, azt fogja hinni, hogy fiamnak azért adám e nevet, mert a’ Tiéd hasonlót visel. Bátor vagyok kimondani, mert tudom, hogy bántásnak nem veszed, hogy más oka volt az elnevezésnek. – A’ Rousseau *Emiljét* olvasván huszonöt eszt. előtt, már akkor jött az a’ phantasiám, hogy ha valaha fiam lesz, e’ nevet viselje. Az Aemilius név itt együtt adatván fiamnak Marcussal, azt is gondolhatnák sokan, hogy az a’ Marcus Aemilius forgott szemem előtt, kinek *Oratója Sulla* ellen a’ Sallust *Töredékei* között találtatik. De sokan azt bizonyosan nem ismerik.” KAZINCZY, 1898. 597. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1811. június 22.).

⁸³ „Az Úr Isten éltesse jobb időkre Marcus Aemiliust, a’ mellyekben tudni illik, nem lesznek talán Szullák. Azt a’ gyökeres *Oratóját* Marcus Aemilius Lepidusnak: *Clementia et probitas Vestra, Quirites, quibus per ceteras gentes maxumi et clari estis etc.* még az Istenben boldogult Koppy magyarázta nekem. Alkalmasint úgy vagyunk most, quod libertatis curam miseria eximat, et quod homines maxumi nominis, dominationis in nos, servitium suum mercedem dent: de még se akarnám, hogy Marcus Aemiliushoz hasonlóvá vályon fiad; mert ez tsak Szulla helyébe akart lépni, és a’ mint maga mondgya az *Oratójában*, gazdagult ex bonis proscriptorum, azzal mentvén magát: non me, neque quemquam satis tutum fuisse, si recte faceremus. Lucius Philippus ezt e’ Marcus Aemiliust omnium flagitiosorum postremum nevezi, qui pejor an ignavio sit, deliberari non potest, qui se e’ contemto metuendum effecit etc. Nem is sült el fel tétele, és *Catulustól* és *Pompejüstól* meg verettétvén, Szardinába el illantott, a’ hol meg is hólt. Bizonyosan külömb ember volt nálánál Szulla, mert azt művelte, a’ mit sem előtte, sem utána semmiféle tyranus még soha sem tselekedett, önn jó voltából tudniillik letette a’ *Dictaturát*, és minekutánna ezen felleng tselekedet után számadásra idéztetnék, azt mondá: *Órizkedgyetek, ne hogy utánam soha többé senkinek se jöjjen kedve le mondani a’ hatalomról. Marcus Aemilius Lepidusnak tsupán ifjúságát kövesse Fiad. Faragott képe a’ Capitoliumban vala fel állítva in praetexta, et cum bulla ex collo pendente, mivel önnön kezével ellenséget őlt le az útközetben, és ugyan akkor et civem servavit.”* KAZINCZY, 1899. 27–28. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (A. O. [Alsó-Olysó], 1811. július 22.).

vendő pályájára vetítette rá.⁸⁴ Dessewffy válasza természetesen ez esetben sem maradt el, s ismét átfogalmazta Kazinczy értelmezését.⁸⁵ Ám mindketten úgy gondolták, hogy az olvasmányélmény kihatással van az olvasás helyszínén és ideje alatt zajló eseményekre.

Az imitációs névadás gyakorlat működés módját jól példázza, hogy Dessewffy legkisebb fiának keresztnevet miként magyarázták. Amikor 1812-ben Dessewffy Emil nevű fia megszületett Kazinczy mintegy felajánlotta a névadás gesztusának imitációs értelmezését: „*Mindeneknek előtte fogadd-el köszönetemet azért, hogy fiadat Emilnek kereszteltetted. Nem hízelkedem azzal, hogy fiamnak akartál vele tenni complimentet: de a' fiam kérkedni fog valaha azzal, hogy az ő druszája a' NAGY Desöffy fia.*”⁸⁶ Dessewffy válaszában elfogadta ezt az értelmezést,⁸⁷ s ezzel végső soron Dessewffy Emil neve szintén Rousseau *Emiljére* vezethető vissza.

Ha közelebbről megvizsgáljuk Dessewffy József gyermekeinek nevét és neveltetésük módját, szoros összefüggést találunk a kettő között. Lányáról Dessewffy 1816 körül így írt Döbrentei Gábornak: „*A leányom neve Virginia. Adja az Isten, hogy ne járjon úgy mint Appius vagy Pál Virginiája.*”⁸⁸ Virginia neve ezek szerint kétféleképpen is magyarázható. Az egyik értelmezés szerint a név egy római mondára utal, pontosabban az Kr. e. 5. században élt Virginius lányára vonatkozik, akit apja megölt, mert Appius Claudius decemvir meg akarta becsteleníteni. A név az apai önfeláldozást és az erényes neveltetést jelzi.⁸⁹ A másik értelmezéshez a kulcsot a Rousseau-követő Bernardin de Saint-Pierre 1787-ben megjelent regénye adja: a történet a rousseau-i természeti ember erényességét állítja szembe a civilizáció romlottságával.⁹⁰ Aurél neve Marcus Aureliusra utal, s mint azt

⁸⁴ „*Máj. 30dikán épen Cátónak Caesárral harczoló beszédén dolgozám, midőn íróasztalom mellett ledőlt feleségem letevő kezéből a' könyvet, Goldsmütnak Kosegarten által Angolból fordított Római Történeteit, 's általméne a' szomszéd szobába, 's ott egy óránál kurtább idő alatt egy fiat szüle, kit a' Kalvin Papja, Prof. Vályi-Nagy Ferencz Jún. elsőjén Antonínus Sophron Ferencz nevek alatt emberből keresztynné csinált. Barátom, ki a' Rényt és Hazát úgy szereted mint Cátó szerette, add a' gyermeknek azt az áldást, hogy ötet is szállja-meg a' Cátó lelke a' Te erőddel és kellemeiddel! És azt, hogy ez ne légyen soha azon kénytelenségben, hogy a' bitanglók előtt futván, nyereségnek nézze a' halált. – Én ugyan ezt az áldást adtam neki.*” KAZINCZY, 1900. 418–419. – Kazinczy Ferenc leve Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1813. június 16.).

⁸⁵ „*Te is, Feleséged is Rómában voltatok, midőn a' Világra vergődött. Íme az áldásom: Ne vályon belőle soha se Lepidus, se Markus Antonius, szállja meg Tzezárnak nagy lelke, úgy a' mint pihege benne innen a' Rubikonon. Éljen az igaz szabadságban, és ha halni kell mellette, ne véle, hanem érette haljon.*” KAZINCZY, 1901. 8–9. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek.

⁸⁶ KAZINCZY, 1899. 528. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (1812. június 30.).

⁸⁷ KAZINCZY, 1900. 36. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (A. Olysó, 1812. július 15.).

⁸⁸ DESSEWFFY, 1888. 56. – Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (1816. június). Ferenczy 1817. júniusi keltezéssel publikálta a levelet, melynek a kéziratát eddig nem találtam meg. Csakhogy az Országos Levéltárban megvan az erre a levélre írt válasz 1816-ból: Döbrentei Gábor levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Dédács, 1816. szeptember 6.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 5. cs. 53.

⁸⁹ Dessewffy 1828-as pesti naplójegyzeteiben – bár nem tudjuk miért – szintén Appiusra hivatkozott: „*Azt izente a' Nádorné ne ölném meg leányomat Virginiámat 'Isten ments meg' de nem vagyok, vak mint Appiusf.]*” DESSEWFFY József: Testi erkölcsi és társalkodási élet Pesten (1828.), OSZK Kt. Analekta 10825.

⁹⁰ Egy távoli szigeten, paradicsomi környezetben (egész pontosan Mauritius szigetén) az egymásnak és egymásért élő Pál és Virginia meghitt kapcsolatát az teszi tönkre, hogy a lány a városba utazik, és a civilizáció romlott világának rabja lesz. Virginia búskomorságba esik, s végül úgy dönt, hogy visszautazik szerelméhez, ám a partok közelében szerelmének szeme láttára szenved hajótörést, a halálba Pál követi. A regény magyarul is megjelent 1855-ben: SAINT-PIERRE, 1855. Saint-Pierre leghíresebb műve, az 1784-ben megjelent *Études de la nature* nevelésre vonatkozó fejezete Rousseau *Emilje* nyomán születtek. Az OSZK-ban egy 1792-es, Kossuth La-

Dessewffy maga is kifejtette, a sztoikus nevelési elvek, a közösség érdekeit és a magánérdeket összeegyeztetni tudó ember ideálja jelenik meg a névadás gesztusában. Marcell nevének eredetét nem ismerjük, feltehetően az önmagát egész életében képző, a görögös műveltséget nagyra tartó politikai tehetség, a korán elhunyt Marcus Claudius Marcellus után kapta a nevét. A római Marcellusnak volt egy fia, akit szüntén Marcellusnak hívtak. Egy alkalommal apjának konzultársa megkörményezte az ifjabb Marcellust, aki az ajánlatot visszautasítva szűzi erényekről tett tanúbizonytságot – így Marcell nevének kiválasztásakor a Virginiához hasonló névadási gesztusra gondolhatunk.

A Dessewffy család névadási gyakorlatában legnagyobb biztonsággal Rousseau hatása mutatható ki. Rousseau *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* című tanulmányában elkülönítette egymástól a természeti embert (az *homme naturel*) és a civilizált embert (az *homme civilisé*).⁹¹ Ugyanez a szemléletmód jellemzi *Emil, avagy a nevelésről* című írását is, ami először 1762-ben jelent meg. Rögtön az első fejezet első mondata a kétféle ember közötti különbségekre utal,⁹² majd a továbbiakban azt fejtegeti, hogy a „*természetes ember teljesen önmagáé*”, s aki „*a társadalmi rendben a felszínen akarja tartani természetes érzéseit, nem tudja, mit cselekszik. Mindig ellentmondásban van önmagával, mindig ingadozik hajlamai és kötelességei közt, soha nem lesz sem ember, sem polgár, nem használja sem önmagának, sem másoknak. Olyan lesz, mint bárki a mostani emberek közül, [...] azaz semmi.*”⁹³

Ez a Rousseau által megfogalmazott konfliktus, ami az ember természetesnek gondolt ösztönei és civilizáltnak mondott kötelességtudása között feszül, még a 19. század elején is mélyen áthatotta a művelődéssel kapcsolatos képzeteket. Részint ide vezethető vissza például a falura való elvonulás és a falun való nevelés fontosságát kihangsúlyozó pedagógiai elképzelés eredete is. 1815-ben Dessewffy és Kazinczy egymáshoz írt leveleiben a lánynevelédekről is szó esett, s mindketten úgy gondolták, hogy az éretlen leányokat hosszabb ideig nem szabad városba engedni.⁹⁴ A városi élet a civilizációt képviseli, s ezzel szemben a romlatlan természetet a falu; Dessewffy tehát úgy formálja át a rousseau-i gondolatot, hogy a természeti nevelést – amiben a világba való kilépés előtt részesedik a gyermek – a város és a falu oppozíciójafelől értelmezi.⁹⁵ Dessewffy

jos könyvtárából származó példány található; a könyv annyira népszerű volt, hogy nyolc esztendő alatt négy kiadást is megért: SAINT-PIERRE, 1792.

⁹¹ Mind a természeti, mind a civilizált embert szenvedélyek irányítják, de míg az utóbbi tetteit az önszeretet motiválja, addig az előbbi természet szerint jó, a természet rendjével összhangban él. A civilizált ember erkölcsi szabadsága révén képes különbséget tenni a jó és a rossz között. Az *homme naturel* az értelme által emelkedik ki az állatvilágból, s morálisán két, észelveket megelőző sajátosság jellemzi: az önfenntartás és a szánalom. Az *homme civilisé* a másik ember által határozza meg önmagát, őt a társadalmi konkurencia formálja. ROUSSEAU, 1978. 59–200.

⁹² „*Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden elfajul az ember kezei közt.*” ROUSSEAU, 1997. 6.

⁹³ ROUSSEAU, 1997. 9.

⁹⁴ „*A' Te ideád nem szerentsétlen:*” – írta Dessewffy – „*Falun állítani egy nemesek Leányaiból álló iskolát, így a' városi életnek minden szennyei távol maradnak a' gyengéded hölgyi Lelkektől és szívektől, a' mi nem hiss nyeresség; a' jó pedig, a' természetes, és az okos ki-terjedhet mindenütt, a' Falun is. Fő dolog, hogy az első hatások ne legyenek métellyesek, és tsak akkor kell a' nagy világba eresztetni gyermekeinket, a' midőn már az semmit se ronthat meg a' jó formán ki atzéloztakon.*” KAZINCZY, 1912. 463. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Sz. Mihály, 1815. március 28.).

⁹⁵ Természetesen ez nem Dessewffy találmánya, hasonlóképpen ezt az oppozíciót erősíti fel például Saint-Pierre idézett regénye és erkölcsstani munkássága is. Ezt a szemléletet élesen bírálja Versegly Ferenc 1808-ban megjelent nevelési regénye, melyben gróf Kaczaifalvi János hiába próbálja fiát a társadalomtól elzárva nevelni, a társadalmi érintkezés az ember „természetes” szükségletének bizonyul: VERSEGHY, 1808. 22–23.

Rousseau-hoz igazodik akkor is, amikor a nevelés előrelátható következményeiről beszél, s annak lehetőségéről, hogy kellő pedagógiai irányítással a személyiség negatív vonásai korrigálhatóak. Ez a meggyőződés olvasható ki Kultsár Istvánnak írott leveléből is, melyet 1821-ben vetett papírra azért, hogy így küldjön üzenetet fiai leendő tanítójának.⁹⁶

Dessewffy nevelésről kialakított szemléletében a gyermeki védtelenség és ártatlanság⁹⁷ hangsúlyozása mellett teret kap az otthoni nevelés fontosságába vetett hit is. Rousseau meggyőződéssel állította, hogy a legjobb az, ha az apa neveli a gyermekét.⁹⁸ Nem véletlen tehát, hogy Dessewffy szinte mentegetőzött Kazinczy előtt – aki a lányát a geográfia tudományára maga oktatta⁹⁹ –, hogy kénytelen volt nevelőt fogadni gyermekei mellé.¹⁰⁰ Dessewffy szerint az lenne az ideális, ha a szülő maga nevelhetné gyermekeit, de legtöbbször ez akadályokba ütközik. Rousseau-val szólva: a társadalom eltorzítja a személyiséget, s Dessewffy nem képes olyan tökéletes nevelővé válni, mint amilyen Emil tanítója volt egykoron. Érzékenysége elveszett, fej és szív egyensúlya felbillent, nem tud úrrá lenni gondjain, így hát gyermekeit ő maga nem nevelheti. De alkalmas nevelőt sem talált, ezért félt, hogy fiai nem az érzékeny, kontemplatív magányosság állapotát valósítják meg, hanem a társadalomból való kirekesztés magánya fogja őket utolérni.¹⁰¹ Dessewffy levelében a melankólia megfogalmazása – ami a korban egyébként igen divatos volt – külön elemzést érdemelne, én azonban itt csupán egyetlen dologra kívánom felhívni a figyelmet: Dessewffy a sztoikus filozófia egyik alapproblémájára utal, azaz a test és lélek viszonyának kérdésére, miközben név szerint is hivatkozik a legnagyobb sztoikus gondolkodókra (Horatiusra, Senecára, Marcus Aureliusra és Epiktétoszra).

⁹⁶ „A tiszta erkölcs, a bátor egyenes és egyszersmind szelid szív ség, a rossz példák elkerülése vagy megvetése, a jót, az igazat, a nagyot, a szépet, szíves állhatatossággal átölelő erős lélek, fő dolog a nevelés céljaiban. Gyermekeimet tehát soha sem kell magukra hagyni, és különös vigyázással kell lenni, mind társalkodásaikra, mind mulatságaikra, mind pedig a velök mulatókra. Egy szerencsétlen pillantat vagy szó gyógyíthatatlanul rontja meg egész életére a gyermeket.” DESSEWFFY, 1888. 105. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. május 12.).

⁹⁷ Dessewffy feleségének írt, már többször idézett névnapi köszöntőjében így nevezte meg gyermekeiket: „Halld ártatlanaink néked mit mondanak”. DESSEWFFY József: Névnapi üdvözlés feleségemhez, magam és gyermekeim részéről. [1823]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a’ Ilik kötetben, MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3.

⁹⁸ ROUSSEAU, 1997. 17. Nem véletlen, hogy a házi nevelésnek az iskolai neveléssel való összehasonlítása számos esetben rousseau-ista érveléssel párosul. Lásd MIKÓ, 1817. Persze ismét érdemes hangsúlyozni, hogy bizonyos nevelési formák összefüggésben álltak a társadalmi státusszal is, s így a színvonalas házi nevelést leginkább a főúri családok engedhették meg maguknak. Nem véletlen, hogy az Erdélyi Múzeum egyik korábbi számában az ismert kolozsvári bölcséleti professzor, (idősebb) Szilágyi Ferenc (aki mellesleg egykor maga is házi nevelőként kereste meg a kenyerét Bethlen Pál gróf két unokája mellett) a házi nevelésnek már nem csak a jó oldalait látta: SZILÁGYI, 1817.

⁹⁹ KAZINCZY, 1905. 399. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1817. október 15.).

¹⁰⁰ KAZINCZY, 1907. 536–537. – Gróf Dessewffy József levele Kazinczy Ferencnek (Sz. Mihály, 1821. október 1.).

¹⁰¹ Verseghy Ferenc már idézett nevelési regényében a magány és mizantropia szintén szorosan összekapcsolódik, s a természetes nevelés szükségszerű magánya, a természeti szabadság paradox módon a társadalomból való teljes kizárást vonhatja maga után: „Érzette ő [ti. gróf Kaczaifalvi László apja], hogy a’ természetesen nevelt gyermek vaktában zuhan majd be a’ világba, és így még attyánál is szerencsétlenebb lessz. A’ sok gondolkodás után csak abban az egyben tudott megállapodni, hogy a’ gyermeknek a’ vele született szabadságot egészen megheggya. Soha se tanulhassa ő meg, úgymond, mit tesz parancsolni és engedelmeskedni? A’ szabadsághoz való hajlandósága magútaltatya majd vele az embereket, kik váltólag már uralkodnak, már szolgáskodnak. Kénytelen lessz, magányosan élni, hogy szabad lehessen.” VERSEGHY, 1808. 18.

Ez a problematika Rousseau művét is átszövi.¹⁰² Hogy a testi nevelésnek meg kell előznie a szellemi (értelmi, erkölcsi és vallási) nevelést, a kor pedagógiai irodalmában közhelynek számított, nemcsak Rousseau-nál bukkanhatunk ennek a nyomaira, hanem – többek között – Locke neveléstani értekezésében is.¹⁰³ Kazinczy így írt erről Dessewffynek egy már idézett 1815-ös levelében: „*Fiaim akkor lépnek a világba, mikor a test megérelve lesz egy bizonyos gyönyört élni*”.¹⁰⁴ Dessewffy pedig hasonló szellemben nyilatkozott Józsa Zsigmondnak, fiai akkori nevelőjének írott 1817-es levelében,¹⁰⁵ vagy a Császár Ferencnek címzett, 1842-es levélben, amit Aurél neveltetéséről írt.¹⁰⁶ Ugyanakkor a testi, „az első nevelés” és az értelmi nevelés megkülönböztetése nem jelenti azt, hogy a pedagógia e két területe teljesen elszakadt volna egymástól. „*A test ereje, edzettsége elsősorban a viszontagságok elviselésében nyilvánul meg, ugyanabban nyilvánul meg a lélek ereje is*” – írta Locke.¹⁰⁷ Hiszen az értelemhordozó lélek megfelelő működését biztosító funkciók csak lassan alakulnak ki, s amíg a lélek nem képes korlátozni a test vágyait, addig a szellemi képességek fejlesztése a testi erők kiművelésén keresztül történhet meg. A testi és lelki nevelést vizsgálva nemcsak az időbeli tényezőkre érdemes figyelni, hanem arra a sztoikus elvre is, mely a kettő összhangját írja elő: ki kell alakítani egy olyan egyensúlyi állapotot, mely mind a fizikum, mind a psziché ideális működését lehetővé teszi. 1821-ben Dessewffy a következőket üzenté Kultsár Istvánon keresztül fiai leendő nevelőjének: „*Három fiaim vannak, mindegyik eleven, de mindegyik más-más természet, és hajlandóságú – ezeknek a t z-ről pattant fiúknak mindenkor foglalatossíttatni kell: hanem hol az ész, hol a testet, de soha sem akár ezt, akár amazt, sokáig egyhuzamban, hanem valamint meguntatás, szintűg unatkoztatás nélkül.*”¹⁰⁸

A mérték alkalmazása a nevelés teljes folyamatában fontos szempont marad. Teleki László gyermekeit vérmérsékletük szerint osztályozta, s eszerint írt nekik elő különböző nevelési módszereket: az egyiket inkább unszolni kell, a másikat inkább tartóztatni.¹⁰⁹ A gyermekek differenciált kezelése a Dessewffy családban is megfigyelhető. Ez olvasható ki például a fenti idézetből, vagy abból a levélből, melyet Dessewffy József Józsa Zsigmondnak írt 1823-ban,¹¹⁰ de ezt a gondolatot fogalmazza meg egyik versében is.¹¹¹ A mérték mint pedagógiai elv

¹⁰² ROUSSEAU, 1997. 142.

¹⁰³ Ezért is furcsa, hogy a Berzsenyi Dánielről írott életrajzi vázlatokban rendszeresen visszatérő toposz, hogy Berzsenyi Lajos valami különös nevelési metódust követett, amikor az első időszakban fiának testi nevelését helyezte előtérbe. A különös az, hogy Berzsenyi meglehetősen későn erősödött meg annyira testileg, hogy iskolába lehessen küldeni.

¹⁰⁴ KAZINCZY, 1902. 472. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1815. március 30.).

¹⁰⁵ „*Ajánlom gyermekeimet s azért kérem, hogy sokat mozogjanak, és sokkal többet, mint tanulnak, mert a testnek proportionale frissebben kell kifejlődni, mint a léleknek, és minél erősebb, minél egészségesebb a test; annál többet és rövidebb idő alatt fejlődik ki a lélek – az én csekély itéletem szerint a test kifejlődésének a lelkiéhez képest úgy kell haladni, mint háromnak az egyhez – a mostani kisebb élmenetel a lélek gyakorlásaiban idővel magamagát fogja kipótolgatni.*” DESSEWFFY, 1888. 50. – Gróf Dessewffy levele József Józsa Zsigmondnak (1817. május.).

¹⁰⁶ DESSEWFFY, 1888. 300. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.).

¹⁰⁷ LOCKE, 1914. 59.

¹⁰⁸ DESSEWFFY, 1888. 105. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1821. május 12.). Hasonlóan gondolta BALLEXSERD, 1807. 209–210.

¹⁰⁹ IMRE, 1925. 607.

¹¹⁰ DESSEWFFY, 1888. 139–140. – Gróf Dessewffy József levele Józsa Zsigmondnak (1823. június 25.). Józsa ekkor már két éve elhagyta a családot, de a jelek szerint a kapcsolatot fenntartotta korábbi munkaadójával.

¹¹¹ Például a korábban elemzett, házassági évfordulóra írt *Laurám* című költeményben.

leginkább az Aurél neveltetésével kapcsolatos forrásokban jelentkezik, főként azért, mert korai halála magyarázatot kívánt. Tizenhárom éves volt, amikor magyar történelemből és Tacitusból nyilvánosan vizsgázott, s ugyanekkor kezdődött barátsága Kazinczyval.¹¹² A serdülő ifjú és Kazinczy között levelezés kezdődött, s Kazinczy egy verset is írt a fiúról, melyet elküldött az apának.

„Serd lsz atyádnak gondjai közt, miként
A' csermely' szélén kél a' büszke nyár (populus),
Reménye még, majd dísze a' szent ligetnek (szent, von Göttern
Ha testes ágait fellegeknek öltvén, [bewohnt
Királyi kesselyőknek ad tanyát,
'S a' pusztá' vándorát nagy-messze földről
Kétségei közt Phárusz gyanánt vezérl.
De nem fa még a' szép sudar, 's mi azt
Akkor csudáljuk majd, ha kesselyők
Tanyáztatnak -----
(nem jut eszembe a' többi)”¹¹³

A félbemaradt költeményben a felnövekedés metaforikus képeinek sorozata az apai figyelemről szóló allegóriaként is funkcionál. A fiú azért lehet „fa”, mely „dísze a' szent ligetnek”, „Phárusz”, mely vezérel, mert jó tulajdonságai az atyai példában öltének testet. Egyébként Kazinczy félig térfából, félig komolyan egyszer Auréllal kapcsolatos irigységének is hangot adott,¹¹⁴ egy másik alkalommal pedig Aurél iránti erős vonzalmát a szerelmesek vonzódásához hasonlította: „valamikor Aurél jut eszembe, úgy döbben-meg szívem, mint a' szerelmes ifjúnak, ha lánykája nevét hallja.”¹¹⁵ Kazinczy a jelek szerint nemcsak azért dicsérte Aurélt, mert ezzel imponálni akart barátjának (hiszen ne feledjük, hogy annak másik

¹¹² DESSEWFY, 1843a. 4. Az efféle nyilvános vizsgák nem voltak példátlanok a korban, s a Dessewffy családban sem. Aurél (talán Marcellal együtt) már korábban, tizenegy esztendő korában is áteshetett egy hasonló megmérettetésen. DESSEWFY, 1888. 84-85. – Gróf Dessewffy József levele Kultsár Istvánnak (1819. május 14.). A második, 1822-es vizsga már egy reprezentatív társaság – Dessewffy közvetlen barátai és politikai harcostársai – előtt zajlott. Kazinczy 1815-ben jelen volt báró Vay Miklós fiainak, a 13 éves Miklós és a 12 éves Lajos vizsgáján is, akiket algebrából, latinból és gimnasztikából vizsgáztattak: KAZINCZY, 1902. 519. – Kazinczy Ferenc levele Helme-czy Mihálynak (Széphalom, 1815. június 2.). Érdekes, hogy az apa, Dessewffy József is átessett hasonló ceremónián nyolc éves korában. Ez a vizsga azért is említésre méltó, mert az ismereteket felmérő feladatsort pontosan ismerjük, ugyanis annak érdekében, hogy a meghívott vendégek követhessék a vizsga menetét, a kérdéseket nyomtatásban is megjelentették (N.N., 1779.). A német és magyar nyelvű kérdések gyűjteményéből egy teljes és egy csonka példány is fennmaradt. Hasonló kiadványról csak egyről tudok: gróf Károlyi József, Békés, majd Szatmár vármegye főispánja kilenc évesen Vácott vizsgázott magyarul, németül és latinul (N. N., 1777.). S bár több kérdéssor nem is maradt ránk, a korabeli hírlapi tudósításokból értesülhetünk hasonló vizsgákról (például gróf Toroczkaiz Szigmond fia, Pál 1785. október 9-én tett hasonló nyilvános vizsgát: *Magyar Hírmondó* 1785. Mind-Szent havának [október] 26 napján szerdán költt 84 levele. 668.).

¹¹³ KAZINCZY, 1908. 260-261. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (1823.).

¹¹⁴ „Aurél hadd menjen a' néki kirendelt úton; és bár a' veszedelmes pályán szerencsésen járhasson. Hol látsz oly kész let ifjat? 's ha házi bajaid megkönyékeznék, ha elnézed, hogy útat elhíbitottad, elnézvén kinek férje 's kiknek atyja vagy – mondd-el, kérlek, nem tartod e magadat a' legszerencsésebb embernek, a' kit valaha láttál?” KAZINCZY, 1908. 420. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, [érkezett:] 1823. október 13.).

¹¹⁵ KAZINCZY, 1909. 123. – Kazinczy Ferenc levele Gróf Dessewffy Józsefnek (Széphalom, 1824. április 28.).

két fiával nem is került ilyen bensőséges viszonyba). Aurél viszont utólag úgy gondolta, hogy ő a „*sok dicséret által rontott*” ember, s nem elismerésre lett volna ekkoriban szüksége. Nyilván valamiféle egyensúly megbomlására utalhat ez a vélemény, s arra enged következtetni, hogy a gyermek Aurél környezetének felnőtt tagjai (beleértve Kazinczyt is) figyelmen kívül hagyták azt az intését – amit egyébként maga Kazinczy fogalmazott meg –, hogy „*nem fa még a szép sudar*”.

Az apa, Dessewffy József e veszélyre általában Ovidius *Átváltozásai*ból hozott példát. 1835-ben *Fiaimhoz* című költeményében is Ovidius soraival figyelmeztette gyermekeit.¹¹⁶ Két veszély leselkedik a vers szerint az ifjúkra: vagy az ingereknek engednek, vagy csak a lelkükre figyelnek „*tükör elejbe vitetve*”. Előbbit Phaeton, utóbbit Narcissus alakja példázza. Majd az idő múlására figyelmeztet a rózsahervadás nyitóképét allegóriává avatva. Mind a test vágyainak való engedés, mind a lélek befelé fordulása olyan túlzás, mely az egyensúlyi állapotot bontja meg.

Négy évvel később, 1839-ben az apa levélben dorgálta meg fiát. Hogy az igen kemény hangú bírálatnak mi lehetett a konkrét kiváltó oka, nem tudjuk: feltehetően Dessewffy tudomást szerzett fia kicsapongó életéről, „*palotáskodásáról*”, s arról, hogy ezzel Aurél már-már veszélybe sodorta kancelláriai pályáját. „*Önszeretetéért*” és „*egoizmusáért*”, a szülői tanácsok elvetéséért ostorozta, fizikumának túlterheléséért is megrota: „*te azonban tapasztalatlan fiatal ember többet bizván eszedben, mint a legigazabb barátok tapasztalásaiban, két nem egyesíthető dolgok egyesítésében akartál próbát tenni, a lehetetlent csak nehéznek nézted és azért gyönyörködtél, mint Ikaros erődnél gyakorlásában*” – s ez utóbbi intéshez ismét Ovidiust hívta segítségül.¹¹⁷ Aurél halála után, 1842-ben ismét Phaetonhoz hasonlította fia pályáját Döbrentei Gábornak írott fájdalmas hangú levelében.¹¹⁸ Phaeton és

¹¹⁶ „*Ha rózsakorunk' vesztes idején, / Nem dolgok' és ész' hanem ingerek' / Rejtett parancsaira, család remény / Karja között, tévelyeg' oly róna / Tág-széles útjában fel és alá, / Ünva Kocsist, féket, magunk' kényén / Felhőnek égnek tartva merészek, / Röpülni biztos mi nem akarnánk. / Gyöngé marokkal Phaeton szerint / A' hol lovait a' fényes Phoibosznak / Hajtani hahogy nem merészelénk. / Avagy ha lelkünk legbelseje hív / Tükör elejébe vitetve, ott / Benne simáján túl, szemekkel / Látnánk, miképpen fény-ruhát vetett / Vonzalom édes hamis elménkel / Eszünk nyakába járomul csalján*”. DESSEWFFY József: *Fiaimhoz* [1835]. In: Gróf Dessewffy József Versezetei a' Illik kötetben, MOL A Dessewffy család levéltára P95 3. cs. 3.

¹¹⁷ DESSEWFFY, 1880. 250. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak (1839). *Ovid, Met*, 8, 196–201; 224–225. OVIDIUS, 1964. 228–229. Dessewffy már 1828-as pesti naplójegyzeteiben is bírálta fia társasági viselkedését: „*A' tejjel társaságokat nagyon járja Fiam Aurel, igaz ugyan hogy hívják de még is javasoltam neki ne mellőzné el miatta az alantab esőket is, hamarabb rontja el az embernek gyomrát a' Tejjel mint a' Tej; nem kell sem tolakodni a' legfőbb Társaságokban sem pedig vonakodni azoktól a' hívatottaknak, de azért és pedig gyakrabban kell járni a' Másokban is mind terjedtebb emberi esméret végett, mind pedig az irgységnél vagy pedig a kevely[22:]ségünkről támadható gyanúnak el-ker lése végett –*” DESSEWFFY József: *Testi erkölcsi és társalkodási élet Pesten* (1828.), OSZK Kt. Analakta 10825.

¹¹⁸ „*A' béhezgedett bűn kevésbé karcoló ereje van a' szomorú emlékezetnek, és így jól esett a' barátság' később vigasztalása, mivel amaz igen számos, nyomban a' csapás után érkező, a' veszteség' nagyságát még inkább eltüntetvén, csak sajnosabban könyveztetés a' mély fájdalmat, melly eleintén még könyvsöpök által sem enyhülhet, de minnyájan*

inania mortis

Munera dant lacrymas, et caesi [!] pectora palmis,

Non auditurum miseris Phaëtona querelas

Nocte dieque vocant.

És valóban úgy mint Phaëton a' Nap' szekérét kevés üdeig vezeté az elhúnt, noha szerencsésebben talán, több más, még most is gyújítani olykor inkább hogysem melegíteni igyeksző Faetontoskodóinknál”. Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (Szmihály, 1842. június 4.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 10. cs. 75. Az idézet: *Ovid, Met*, 2, 340–343. Magyarul: „*a holtak / már nem használó könnyel, s verdesve mellük, / szólítják Phaëtont és s nap keseregve, akit már / hangjuk nem serkent*”. OVIDIUS, 1964. 49.

Ikarus közös tulajdonsága az önfejűség volt. Mindketten elvetették az atyai tanácsot, s mindkettőjük sorsa tragédiába torkollott. Ugyanígy történt Auréllal is, aki – mint Dessewffy Döbrentének írta – „nem ismérte izgékonyosságát, túlbecsülé vállainak erejét”,¹¹⁹ s akinek élete összegezhető a következő plasztikus hasonlatban: „A hüvelyből annyiszor sebesen, és mindig nem kevés időre kirántott, s ismét nehezebben abba visszatolt szélesen ragyogó kard éle, már alkalmasint összerongyolta volt a hüvely belsejét.”¹²⁰ Phaeton és Ikarus nem ismerték fel saját erejük végességét, nem tudtak mértéket tartani, s ez okozta vesztüket.

Tudjuk, hogy Császár nem használta fel megemlékezésében az apa levelét,¹²¹ s bár kevéssé valószínű, hogy bárki ismerte a családtagokon kívül Dessewffy József fiaihoz írott versét vagy az Aurélt dorgáló levelét, a kortársak és az utókor mégis hasonló értelmezési keretbe helyezték Aurél halálát. „A gyöngé test, a lelki erők túlfeszítése következtében összeroskadván, Dessewffy Aurél, a legszebb remények közepette, a haza és király kipótolhatatlan veszteségére s minden pártszinezet hazafi osztatlan, mély fájdalomra, rövid betegség után, ideglázban kimult” – olvashatjuk Szőgyény Marich László visszaemlékezésében,¹²² s még évekkel később is, Csengeri Antal így összegezte az ifjú gróf halálának okait: „Idegeit azonban elgyöngíté a test és léleknek örök izgatottsága.”¹²³

Ez a – test és lélek egységét hirdető – antropológia szorosan összefügg a sztoikus erények követésének gondolatával. Az erények gyakorlásának fontosságát az atyai példa és a jótanácsok egyaránt kihangsúlyozták; mindez összefügg a *privatum* és *politicum* elválasztásával – amiről a korábbiakban volt szó – valamint a városi élet „palotáskodó” formájának a falusi, kontemplatív nyugalomtól való megkülönböztetésével. Az erények iskolájaként értelmezett család fogalma egyébként nem csupán a Rousseau-i elvekre vezethető vissza,¹²⁴ hanem a sztoikus erények követését hirdető koncepcióra is. A nevelés a példamutatás révén fejti ki hatását, s ez abban is megmutatkozik, hogy az antik műveltségre leginkább annak *exemplum* volta miatt hivatkoztak. Nem véletlen, hogy nemcsak a kor neveléstani értekezései idézték számos alkalommal a régiak példáját, hanem egyre-másra jelentek meg az antik nevelési módszereket taglaló munkák is.¹²⁵

Bár azt a közösséget, amelyhez Dessewffy is tartozott, alapvetően a régiak bölcsességének követése jellemezte, antropológiai gondolkodását mégis a saját korára jellemző viszonyok határozták meg. Az Aurélnak és Marcellnak címzett 1827-es instrukciós levél jól példázza ezt. Megtalálhatjuk benne azokat a sztoikus gondolatokat, melyek Dessewffy nevelési elveiben és módszereiben korábban is felfedezhetőek voltak. Már rögtön a levél bevezetőjében azt a négy erényt sorolta fel, melyek szerinte a legfontosabbak a boldog élethez.¹²⁶ A testi és lelki

¹¹⁹ Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (Szmihály, 1842. június 4.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 10. cs. 75.

¹²⁰ DESSEWFFY 1888. 310. – Gróf Dessewffy József levele Császár Ferencnek (1842. november.).

¹²¹ Gróf Dessewffy József levele Döbrentei Gábornak (SzentMihály, 1842. november 14.), MOL A Dessewffy család levéltára P91 10. cs. 75.

¹²² SZŐGYÉN MARICH, 1903. 21.

¹²³ CSENGERI, 1851. 281.

¹²⁴ Erről lásd SCHÜCKING, 1929. 168–171.

¹²⁵ Vö. MOLNÁR, 1776. 16–38.; SZÁSZ, 1816.; SZÁSZ, 1817.; DÖBRENTEI, 1817.

¹²⁶ „Az az ifjú ember, a ki úgy tölthette el napját, hogy azt a vallást teheti magának szívében, hogy mind testi, mind lelki egészségével, mind pedig idejével és erszényével gazdálkodott; a mi nagy figyelem nélkül magára és a körülményekre és a maga gyakori meggyőzése nélkül nem történhetik, az nem csak nem félhet cselekedetei rossz következtől, de örömet is fog érezni és belső érzésből származó örömet, a mellett szeretetnél fog mindenektől[.]” DESSEWFFY 1888. 163. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

egészségére egyaránt vigyázó, magára és a körülményekre ugyanolyan odaadással figyelő ember képe ez. Dessewffy a négy erény követését a mértékkel hozta kapcsolatba.¹²⁷ A rugó és a gát metaforája megfeleltethető a nevelésben is alkalmazott unszolásnak és tartóztatásnak, a különböző erények és elvek (okosság, nemes indulat, vallásosság, szeretet, társasági illemszabályok) pedig akkor működnek hatékonyan, ha harmóniában állnak egymással, ahogyan azt az antik görögök is megfogalmazták.¹²⁸ Ezeknek az elveknek a követése nem személyes célok érdekében történik, hanem az emberre és annak rendeltetésére nézve üdvösek. Méghozzá üdvösebbek „*a pusztá igazságok megfogásánál*”. Dessewffy itt a megismerhetőség és az emberi megismerőképesség behatároltságának problematikájára tér rá.¹²⁹ Helyes megismerésről akkor beszélhetünk, ha a dolgok elrendezésében a mérték megvalósul. S bár a részletek megragadhatóak, az emberi természet alapvetően nem megismerhető. Ésszel nem felfedhető, s az érzelmek sem juttatnak hozzá közelebb: miként Isis benső lényegét is eltakarja szemünk elől egy lepel, miként Psziché sem képes érzelmeinek természetét megérteni, úgy az emberi természetet is titok fedi. Egy olyan antropológiáról van itt szó, amely egyszerre irányul az ember igazságára és ennek az igazságnak az elvesztésére.¹³⁰ A levél következő részében Dessewffy a társas élet szabályait taglalva végső soron a „*simaság*”, a helyes társas viselkedésnek két szabályát fogalmazta meg: egyrészt kerülni kell az „*egoismust*”, másrészt a másik „*magaszeretetét (amour propre)*” tiszteletben kell tartani. Bár ez utóbbi elvet Montesquieu nyomán fogalmazta meg, a felosztás kísértetiesen emlékeztet arra, ahogyan Rousseau az önszeretet és a saját szeretetet (amit Dessewffy magaszeretethek fordított) megkülönböztette. Csakhogy míg Rousseau-nál a természeti ember természetes „*önszeretete*” felette áll a civilizált ember „*saját szeretetének*”, itt mindkettő veszélyként leselkedik a városba érkező ifjúra. Egy olyan – alapvetően kantianus – antropológia bontakozik itt ki, melynek értelmében a társaságba lépő ifjú cselekedeteit ugyan már nem az egyéni érdekek, hanem a társas együttélés szabályai irányítják, a végső megismerésig mégsem juthat el. A *Bildung* végső célja ugyanis nem a társadalmi érvényesülés elősegítése és nem is az egyéni boldogság megtalálása, hanem az erkölcsi törvények belsővé tétele, méghozzá oly módon, hogy az észbeli képességek és a józan tapasztalatszerzés egymást kiegészítve működjenek.¹³¹

¹²⁷ „*Nem lehet elég rugót, az emberi indulatosság és gyarlóság mellett, a virtusnak, és elég gátot a rosszra való hajlandóságnak kigondolni, mert maga az emberi ész csekély portéka, a mi az okos emberek különböző vélekedéseiből is kütetszik [...]. Csupán maga az ész tehát felette veszedelmes lehet, ha nincs összekötve a nemes kímestített indulattal, az isteni jelenlétnek és hatalomnak eleven érzése mellett az emberi szeretettel és a társasági és társalkodási kötelességek érzeménnyel. Ezen érzések és érzemények harmóniájában áll a jónak és szépnak érzése – a görögök Agathokalonja, mely sokkal üdvözletesebb az emberi társaságra és az ember elrendeltetésére nézve a pusztá igazságok megfogásánál.*” DESSEWFFY, 1888. 164. – Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

¹²⁸ A görög *agathokalon* a sokoldalúan fejlett lélek kultúrájára utal, az észbeli, erkölcsi és esztétikai kultúra harmóniájára. Lásd erről a következő kantianus érvelést: MAGDA, 1826. 575.

¹²⁹ DESSEWFFY, 1888. 164. Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

¹³⁰ Lásd FOUCAULT, 2004. 708.

¹³¹ KANT, 1803. 20–21.

Virginia a bálban

Az instrukciós levél a belsővé tett erény, – Dessewffy szavával – a virtus megjelenési formáira vonatkozó konkrét példákat is tartalmaz. A levélíró apa a fiúk, Aurél és Marcell figyelmébe nővérük, Virginia „*sima*” viselkedését ajánlja.¹³² Ez az atyai tanács jelzi, hogy Dessewffy értékrendjében az erények követése a társadalmi rang fölött állt. Amint láttuk, számos hagyomány, korábban rögzült viselkedésminta élt tovább a családban, ugyanakkor az apa a gondosan megtervezett nevelési folyamatot a kiművelődés, a *Bildung* koncepciójának rendelte alá; tette mindezt egy olyan antropológiai eszmény jegyében, mely az emberi kiteljesedést az erények útján, a morális imperatívuszok követése révén vélte elérhetőnek. Ám a Dessewffy által kialakított *Bildung*-fogalom nem épül tiszta filozófiai formákra: Dessewffy nem volt kantianus: a nemesi körökben évszázadokon át igen nagy népszerűségnek örvendő Horatius nyomán a sztoikus mértékleteségnek tulajdonított döntő jelentőséget. Amint már láttuk, ő is hitt a morális imperatívuszok létezésében, ám az emberi természet moralitását az ész és szív összhangjában megtestesülő virtusban kereste.

Felhasznált irodalom

FSZEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
MOL	Magyar Országos Levéltár
MTAK Kt	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
OSZK Kt	Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
- ABAFI**
- 1882a ABAFI Lajos: A miskolci színház történetéhez. [I]. In: *Figyelő*, 7. (1882) 12. sz. 256–272., 367–384.
- 1882b ABAFI Lajos: A miskolci színház történetéhez. [II]. In: *Figyelő*, 7. (1882) 13. 117–124.
- ARIËS**
- 1987 ARIËS, Philippe: A gyermek és a családi élet az ancien régime korában. Ford.: Szapor Judit. In: ARIËS, Philippe: *Gyermek, család, halál. Tanulmányok*. Szerk.: ÁDÁM Péter – SZAPOR Judit. Budapest, Gondolat, 1987. 7–317.
- ASBÓTH**
- 1892 ASBÓTH János: Dessewffy Aurél és Széchényi István. In: Uő: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Budapest, Athenaeum, 1892. 96–119.
- BACON**
- 1609 BACON, Francis: *De Sapientia Veterum*. London, Robertus Barkerus, 1609.

¹³² „Egy bálban a kisasszonyok külön szakasztották magukat a burger lányoktól és őt is maguk után ragadták, de ő kikapta és a burger lányokhoz csatolta magát, ez nagy tisztesség volt, mert a kisasszonyoknak csak kevélységüket, hiúságukat bántotta meg, de a burger lányoknak nem csak hogy önszeretetüket meg nem bántotta, sőt ápolgatta is.” DESSEWFFY, 1888. 168. Gróf Dessewffy József levele Gróf Dessewffy Aurélnak és Marcellnak (1827. augusztus 7.).

BADINTER

- 1999 BADINTER, Elisabeth: *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században.* Ford.: Szekeres András. Debrecen, Csokonai, 1999. (*Hermész Könyvek*)

BALLAGI

- 1891 BALLAGI Aladár: Gróf Dessewffy József önéletrajza. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1. (1891) 4. sz. 472–480.

BALLEXSERD

- 1807 BALLEXSERD, Jacques: *Fontos kérdés, miképpen kelljen a' gyermekeket természet szerint úgy nevelni, hogy egésségek, nagyok, erősek és hosszú élet ek lehessenek?* Ford.: G. Domby Sámuel. Pozsony – Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1807.

BENKŐ

- 1958 BENKŐ Loránd: Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai. In: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 2. (1958) 1–4. sz. 45–58.

BÍRÓ

- 2003 BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma.* 4. kiadás. Budapest, Balassi, 2003.

BORSOS

- 1838 BORSOS Márton: *A' csecsemő- és első gyermekkor, házi nevelés' tekintetében.* Kolozsvár, Tilsch és fia, 1838.

CAMPE

- 1787 CAMPE, Joachim Heinrich: *Iffabbik Robinzon, íródott a' gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos multságokra J H. Kámpe úr által.* Ford.: Gelei József. Pozsony, Patzkó Ágoston Ferentz, 1787.
- 1794 CAMPE, Joachim Heinrich: *Iffabbik Robinzon melly a' gyermekeknek gyönyörködtetősekre és hasznos multságokra németül Kampe J H. által irattatott.* Ford.: Gyarmathi Sámuel. Kolozsvár, Reformatus Collegium, 1794.
- 1804 CAMPE, Joachim Heinrich: *Theophron vagy a' tapasztalt tanácsadó a' tapasztalatlan ifjúság számára.* Ford.: Dapsy József. Pozsony, Belnay Aloys, 1804.
- 1836 CAMPE, Joachim Heinrich: *Iffabbik Robinson. Multságos olvasókönyv gyermekeknek és ifjak számára.* Ford.: Uzdi Péter [Vajda Péter]. Pest, Heckenast Gusztáv, 1836.

CÖRVER

- 1770 CÖRVER Nepomuk János: *Politique Chretienne Aisee et Abreege Methodiquement a l'Usage des Jeunes Princes et de la Noblesse Propre a les Rendre Habiles a Procurer le Bien Public des Etats et leur Propre en Particulier.* Vienne, chez L'Heritier de Schulz Imprimeur de L' Universite, 1770.

CSENGERI

- 1851 CSENGERI Antal: Dessewffy Aurél. In: *Magyar szónokok és statusférjak. Politicai jellemrajzok.* Pest, Csengeri Antal, 1851. 229–283.

DEÁK

- 1885 DEÁK Farkas: *Gróf Dessewffy Aurél életrajza.* Pozsony, Stampfel Károly, 1885.

DÉNES

- 1989 DÉNES Iván Zoltán: *Közügyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években.* Budapest, Akadémiai, 1989.

DESSEWFFY

- 1839 DESSEWFFY Aurél: Magyar nyelv, és előkelőink' nevelési rendszere. In: *Budapesti Árvízkönyv.* III. kötet. Szerk.: EÖTVÖS József. Pest, Heckenast Gusztáv, 1839. 1–22.

DESSEWFFY

- 1843a DESSEWFFY Aurél: Adatok gróf Dessewffy Aurél életéhez, maga az elhunyt által írva. In: *Néhány nevezetesebb darab gróf Dessewffy Aurélnek hátrahagyott munkáiból és országgyűlési beszédeiből*. Szerk.: DESSEWFFY Emil. Pest, Landerer-Heckenast, 1843. 1–24.
- 1843b DESSEWFFY, Aurel: Fragmente eines Erziehungs-Planes [1835]. In: *Aus den Papieren des Grafen Aurel Dessewffy gesammelt und herausgegeben durch einige seiner Freunde und Gleichgesinnte. Band 1. Vermischte Aufsätze und Bruchstücke aus Briefen 1835–1842*. Pesth, Landerer – Heckenast, 1843. 1–24.
- 1887a DESSEWFFY Aurél: *Gróf Dessewffy Aurél összes m. vei*. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1887.
- 1887b DESSEWFFY Aurél: Töredékgondolatok egy nevelési tervezet felől. In: DESSEWFFY Aurél: *Gróf Dessewffy Aurél összes m. vei*. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1887. 304–321.
- 1887c DESSEWFFY Aurél: A magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere. In: DESSEWFFY Aurél: *Gróf Dessewffy Aurél összes m. vei*. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1887. 322–336.

DESSEWFFY

- 1857 DESSEWFFY Emil: Jellemrajz. In: *Koszorú gróf Dessewffy Aurél emlékének. F zék tisztelői és baráti*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1857. 1–48.

DESSEWFFY

- 1818 DESSEWFFY József: *Bártfai Levelek, írta Döbrentei Gáborhoz Erdélybe, gróf De'sőfi J'sef. 1817-ben*. Sárospatak, Nádaskey András, 1818.
- 1888 DESSEWFFY József: *Gróf Dessewffy József levelei. 1812–1843*. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1888.

DESSEWFFY – KAZINCZY

- 1860–64 DESSEWFFY József – KAZINCZY Ferenc: *Gróf Dessewffy József bizalmas levelezése Kazinczy Ferenczcel. 1793–1831*. I–III. kötet. Pest, Kazinczy Gábor, 1860–1864.

DESSEWFFY

- 1851 DESEWFFY, Marzel: *Der politisch-sociale Radikalismus der Neuzeit*. Wien, Franz Leo, 1851.
- 1861 DESEWFFY, Marzel: *Beiträge zu einer Doctrin des menschheitlichen Friedens und des allmenschlichen Rechtszustandes*. Pesth, Gustav Heckenast, 1861.

DESSEWFFY

- 1825a DESSEWFFY Virginia: Meister' észre-vételei a' macskákról. In: *Felső Magyar Országgi Minerva*, 1. (1825) 2. sz. 48.
- 1825b DESSEWFFY Virginia: A' gyöngyök. In: *Felső Magyar Országgi Minerva*, 1. (1825) 5. sz. 180.

DOMBOVÁRI

- 2006 DOMBOVÁRI Ádám: Egy alternatív kibontakozási lehetőség nélkül. Dessewffy Aurél politikai önarcképe. In: *A hagyomány politikája. Fejezetek a konzervativizmus történetéből*. Szerk.: BÉKÉS Márton – MAJOROS István. Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet, 2006. 63–93.

DÖBRENTEI

- 1817 DÖBRENTEI Gábor: Ezen nevelések' módjára tett némelly megjegyzések. In: *Erdélyi Muzéum*, 5. (1817) 6. sz.. 30–56.

ÉCSY Ö.

- 1941 ÉCSY Ö. István: Adalék gr. Teleki Lászlónak, a „Kegyenc” írójának élettörténetéhez. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 51. (1941) 4. sz. 382–390.

- FÁBRI**
1999 A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből. 1777–1865. I. kötet. Szerk.: FÁBRI Anna. Budapest, Kortárs, 1999.
- FALUSI**
1805 FALUSI Mihály: *Okos gyermek nevelés példája, a' köznép hasznára, mellyben röviden előadatik, miképpen kell a' Gyermeket születések napjától fogva, mind testi, mind erkölcsi tulajdonságaira nézve hasznosann és okosann nevelni.* Pozsony, Belnay György Aloysius, 1805.
- FEHÉR**
1997 FEHÉR Katalin: Ráday Pál ismeretlen kéziratot utasítása fia nevelőjének 1723-ból. In: *Magyar Könyvszemle*, 113. (1997) 2. sz. 220–225.
1999 FEHÉR Katalin: *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon.* Budapest, Eötös József Könyvkiadó, 1999.
- FERENCZY**
1887 FERENCZY József: Gróf Dessewffy Aurél életrajza. In: DESSEWFFY Aurél: *Gróf Dessewffy Aurél összes m. vei.* Szerk.: FERENCZY József. Budapest, Méhner Vilmos, 1887. V–LIII.
1897 FERENCZY József: *Gróf Dessewffy József életrajza.* Budapest, Ferenczy József, 1897.
- FINÁCZY**
1927 FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története (1600–1800). Vezérfonal egyetemi előadásokhoz.* Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1927.
- FONT**
1989 FONT Zsuzsa: Utószó. In: *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok. 1695–1700.* Szerk.: FONT Zsuzsa. Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Közösség, 1989. 409–424. (*Fontes Rerum Scholasticarum*, 3.)
- FOUCAULT**
2004 FOUCAULT, Michel: *A bolondság története a klasszicizmus korában.* Ford.: Sujtó László. Budapest, Atlantisz, 2004. (*Kísértések*)
- GRUSZ**
1917 GRUSZ Lipót: *Dessewffy József gróf.* Kassa, „Szent Erzsébet” Nyomda Részvénytársaság, 1917.
- HABERMAS**
1993 HABERMAS, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban.* Ford.: Endreffy Zoltán. Budapest, Osiris, 1993.
- HAREVEN**
1997 HAREVEN, Tamara K.: Familie, Lebenslauf und Sozialgeschichte. In: *Historische Familienforschung. Ergebnisse und Kontroversen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag.* Hrsg.: EHMER, Josef – HAREVEN, Tamara K. – WALL, Richard. Frankfurt am Main – New York, Campus, [1997]. 17–37.
- HELLENBACH**
1763 HELLENBACH Károlyné Jánoky Anna Mária: *Treue Ermahnung einer Mutter an ihre einzige Tochter.* Leipzig, Breitkopfischen Buchdruckerei, 1763.
- HERRMANN**
1993 HERRMANN, Ulrich: *Aufklärung und Erziehung. Studien zur Funktion der Erziehung im Konstitutionprozeß der bürgerlichen Gesellschaft im 18. und frühen 19. Jahrhundert in Deutschland.* Weinheim, Deutscher Studien, 1993.

HORVÁTH

1964 HORVÁTH Zoltán: *Teleki László 1810–1861*. I. kötet. Budapest, Akadémiai, 1964.

HUFELAND

1802 HUFELAND, Christoph Wilhelm: *Az anyákhoz való jó tanács... a' Gyermekek Testi Nevelésének nevezetesebb Pontjairól az ő Életeknek első esztendejekben*. Ford.: Öri Fábíán László. Pozsony, Öri Fábíán László, 1802.

IMHOF

1992 IMHOF, Arthur E.: *Elvesztett világok. Hogyan gy rték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...* Ford.: Gellériné Lázár Márta. Budapest, Akadémiai, 1992. (*Hermész Könyvek*)

IMRE

1925 IMRE Sándor: Gróf Teleki László Tanácsadása a nevelésről. In: *Protestáns Szemle*, 34. (1925) 9. sz. 603–608.

JAKAB

1883 JAKAB Elek: Egy főrangú honleány (Jellemrajz levelekben). In: *Fővárosi Lapok*, 20. (1883) 122. sz. 788–790.

KANT

1784 KANT, Immanuel: Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? In: *Berlinische Monatsschrift*, 2. (1784) 10. sz. 481–494.

1803 KANT, Immanuel: *Über Pädagogik*. Hrsg.: RINK, D. Friedrich Theodor. Königsberg, 1803.

1997 KANT, Immanuel: Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? Ford.: Vidrányi Katalin. In: KANT, Immanuel: *Történetfilozófiai írások*. Szerk.: MESTERHÁZI Miklós. Szege, Ictus, [1997]. 13–22.

KAZINCZY

1892 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. III. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1892. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1896 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. VII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1896. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1898 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. VIII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1899 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. IX. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1899. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1900 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. X. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1900. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1901 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XI. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1901. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1902 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1905 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XV. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1905. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1906 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XVI. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1906. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1907 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XVII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1907. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1908 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XVIII. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1908. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

1909 KAZINCZY Ferencz: *Kazinczy Ferencz levelezése*. XIX. kötet. Szerk.: Váczy János. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1909. (*Kazinczy Ferencz Összes M vei*)

KERÉNYI

- 1976 KERÉNYI Ferenc: A főrendi ellenzék műkedvelő színjátékai 1841-ben. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80. (1976) 1. sz. 87–90.
- 1990 *Magyar színháztörténet. 1790–1873.* Szerk.: KERÉNYI Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1990.

KLOBUSICZKI

- 1764 *HASZNOS mulatság, az az A' kisdedek' tanúságára, és hasznokra, a' tudni szükséges dolgokról Egybe-Szedett Kérdések, és Feleletek.* Szerk.: KLOBUSICZKI Antal. Ford.: Klobusiczki Antal. Pozsony, Landerer János Mihály, 1764.

KORNIS

- [1927] KORNIS Gyula: *A magyar m velődés eszményei. 1777–1848.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, [1927].

KOVÁTS

- 1775 *Emberséges ember' egész tiszttye, vagy olly makszimák, mellyek szerént az ember magát e' világban böltsen, okosan, Isten 's emberek előtt való kedvességgel hordozhatja.* Szerk.: KOVÁTS Ferencz Mátyás. Ford.: Kováts Ferencz Mátyás. Győr, Streibig Gergely János, 1775.

LAKATOS

- 1910 LAKATOS Vince: Festetics György nevelési plánuma. In: *Magyar Középiszkola*, 3. (1910) 4. sz. 227–230.

LÉVAY

- 1899 LÉVAY József: Bevezetés. In: *Emléklapok [ifjabb] vajai Vay Miklós életéből.* Szerk.: LÉVAY József. Budapest, Franklin Társulat, 1899. 6–38.

LOCKE

- 1771 LOCKE John: *A' gyermekek' neveléséről.* Ford.: Borosjenői gróf Székely Ádám. Kolozsvár, Reformatus Collegium, 1771.
- 1914 LOCKE, John: *Gondolatok a nevelésről.* Ford.: Mutschenbacher Gyula. [Budapest], Kath. Középiszkolai Tanáregyesület, 1914. (*Pedagógiai Könyvtár*)

MAGDA

- 1826 MAGDA Pál: A' Culturáról. In: *Felső Magyar Országai Minerva*, 2. (1826) 2. sz. 566–577.

MENDELSSOHN

- 1784 MENDELSSOHN, Moses: Ueber die Frage: was heißt aufklären? In: *Berlinische Monatsschrift*, 2. (1784) 9. sz. 193–200.

MIKLÓS

- 1826 MIKLÓS László: A' Tudomány 's Nyelv-tanítás helyes össze-köttetéséről a' Felsőbb Tudományos Intézeteken. In: *Felső Magyar Országai Minerva*, 2. (1826) 5. sz. 681–690.

MIKÓ

- 1817 MIKÓ György: Rövid megjegyzések egy férjfi-gyermek' neveléséről. In: *Erdélyi Muzéum*, 5. (1817) 7. sz. 5–21.

MITTERAUER

- 1990 MITTERAUER, Michael: Europäische Familienformen im interkulturellen Vergleich. In: Uő: *Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellung und Zugangsweisen.* Wien – Köln, Böhlau, 1990. (*Kulturstudien. Bibliothek der Kulturgeschichte*, 15.) 25–40.

MOLNÁR

- 1776 MOLNÁR János: *Petrovsky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei, midőn ötlet a' jó nevelésről való írásra ösztönözné.* Pozsony – Kassa, Landerer Mihály, 1776.

N. N.

1777 N. N.: *Válogatott kérdések azon tudományokból melyeket tanult Nagy Károlyi Gróf Károlyi József kientz esztendői korában K. S. U. 1777. Auserwählte Fragen aus jenen Wissenschaften, welche Graf Joseph Károlyi von Nagy Károly im 9ten Jahre seines Alters erlernt hat im Jahre 1777.* Waitzen, Franz Ignaz Umbro, 1777.

N. N.

1779 N. N.: *Válogatott kérdések, melyekre cserneki gróf Desseöffy József nyilván-való próba-adáskor nyölt esztendői korában meg-felelt 1779. Auserlesene Fragen, welche Graf Joseph Desseöffy von Csernek bey öffentlicher Prüfung im 8ten Jahre seines Alters beantwortet hat im Jahre 1779.* Kaschau, Johann Michael Landerer, 1779. [Megtalálható: OSZK Aprónyomtatványtár, 1779, 4°]

NÉGYESY

1901 NÉGYESY László: Egy régi magyar kultúrpolitikusról. In: *Magyar Pedagogia*, 10. (1901) 595-601.

ONDER

2004 ONDER Csaba: Hagyományozódó olvasatlanság. A Parainesis avagy az oráció nemes popularitása. In: *Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőség problémái a 18–19. században.* Szerk.: SZÜCS Zoltán Gábor – VADERNA Gábor. Budapest, L'Harmattan, 2004. (*Dayka Könyvek*) 13–32.

OVIDIUS

1964 OVIDIUS Naso, Publius: *Átváltozások. Metamorphoses.* Ford.: Devecseri Gábor. Budapest, Magyar Helikon, 1964.

ÖTVÖS

1988 ÖTVÖS Péter: „in externas provincias per me expedito”. In: *Széchenyi Zsigmond körútja 1699–1700.* Szerk.: ÖTVÖS PÉTER. Szeged, JATE, 1988. (*Peregrinatio Hungarorum*, 1.) 9–20.

PLUTARKHOSZ

2001 PLUTARKHOSZ: *Párhuzamos életrajzok.* I. kötet. Ford.: Máthé Elek. Budapest, Osiris, 2001. (*Sapientia Humana*)

POÓR

1988 POÓR János: *Kényszerpályák nemzedéke. 1795–1815.* Budapest, Gondolat, 1988. (*Magyar História*)

1990 POÓR János: Politizáló, művelt főúr. A fiatal Dessewffy József. In: *Klasszika és romantika között.* Szerk.: KULIN Ferenc – MARGÓCSY István. Budapest, Szépirodalmi, 1990. 148–158.

PUKÁNSZKY

2001 PUKÁNSZKY Béla: *A gyermekkor története.* Budapest, Műszaki, 2001.

PUKÁNSZKY – NÉMETH

1997 PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet.* 5. kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997.

PULSZKY

1888 PULSZKY Ferencz: Gróf Dessewffy Aurél és társai. In: PULSZKY Ferencz: *Jellemrajzok. Eötvös, Széchenyi, Deák, Dessewffy Aurél.* Budapest, Aigner Lajos, [1888]. 61–84.

RÉZ

1909 RÉZ Mihály: Gróf Dessewffy Aurél. In: Uő: *Tanulmányok.* Budapest, Pallas, 1909. 291–355.

ROUSSEAU

- 1978 ROUSSEAU, Jean-Jacques: Értékezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In: Uő: *Értékezések és filozófiai levelek*. Szerk.: LUDASSY Mária. Ford.: Kis János. Budapest, Magyar Helikon, 1978. 59–200.
- 1997 ROUSSEAU, Jean-Jacques.: *Emil, avagy a nevelésről*. Ford.: Győry János. Budapest, Papyrus Book, 1997.

SAINT-PIERRE

- 1792 SAINT-PIERRE, Jacques-Bernardin-Henri de: *Études de la Nature*. V. vol. 4. Paris, Didot Jeune, 1792.
- 1855 SAINT-Pierre, Bernardin de: *Pál és Virginia*. Ford.: Ács Zsigmond. Pest, Geibel Ármín, 1855.

SAUDER

- 1974 SAUDER, Gerhard: *Empfindsamkeit*. Band I. Stuttgart, J. B. Metzler, 1974.

SCHLETT

- 1996 SCHLETT István: *A magyar politikai gondolkodás története*. I. kötet. Budapest, Korona, 1996.
- 1999 SCHLETT István: *A liberalizmus Magyarországon*. I. rész. In: Uő: *A magyar politikai gondolkodás története*. II. kötet. Budapest, Korona, 1999.

SCHÜCKING

- 1929 SCHÜCKING, Levin L.: *Die Familie im Puritanismus. Studien über Familie und Literatur in England im 16., 17. und 18. Jahrhundert*. Leipzig – Berlin, B. G. Teubner, 1929.

STAUD

- 1963–64 STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak*. I.– III. kötet. Budapest, Színháztudományi Intézet, 1963–1964. (*Színháztörténeti Könyvtár*, 11; 14; 15.)

STERNE

- 1989 STERNE, Laurence: *Tristram Shandy élete és gondolatai*. Ford.: Határ Győző. Budapest, Európa, 1989. (*A világirodalom klasszikusai*)

STOHL

- 2005 STOHL Róbert: Adatok Péteri Takáts József nevelői tevékenységéhez. In: *Könyv és Nevelés*, 7. (2005) 4. sz. 88–90.

SZAKÁLY

- 2003 SZAKÁLY Orsolya: *Egy vállalkozó főnemes. Vay Miklós báró (1756–1824)*. Budapest, ELTE Eötvös, 2003.

SZÁSZ

- 1816 SZÁSZ Mózes: Az egyiptomiak', perzsák', görögök, és rómaiak' nevelése' módja. In: *Erdélyi Muzéum*, 4. (1816) 5. sz. 146–176.
- 1817 SZÁSZ Mózes: Az egyiptomiak', perzsák', görögök', és rómaiak' nevelése' módjának folytatása. In: *Erdélyi Muzéum*, 5. (1817) 6. sz. 3–30.

SZÉCHENYI

- 1921 SZÉCHENYI István: Gr. Széchenyi István intelmei fiához, Bélához. In: Uő: *Gr Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*. I. kötet. Szerk.: KÁROLYI Árpád. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1921. (*Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris. Gróf Széchenyi István összes munkái*, 7.) 491–551.
- 1985 SZÉCHENYI István: Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához. Ford.: Kovács Ilona – Soltész Gáspár. In: SZÉCHENYI István: *Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához*. Szerk.: Fenyő Ervin. Budapest, Magvető, 1985. (*Magyar Hírmondó*) 12–110.

SZÉP

- 1821 SZÉP János: Elmélkedés az Aszszonyi Nem' Taníttatásáról. In: *Tudományos Gy. j. temény*, 5. (1821.) 4. sz. 22–60.

SZILÁGYI

- 1817 SZILÁGYI Ferencz: A' közönséges iskolai nevelésnek a' házival való öszvehasználtása. In: *Erdélyi Muzéum*, 5. (1817) 6. sz. 110–143.

SZILÁGYI

- 1998 SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1998. (*Csokonai Könyvtár*)

SZINNYEI

- 1893 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. II. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1893.

SZÓGYÉNY MARICH

- 1903 SZÓGYÉNY MARICH László: *Idősb Szógyén Marich László országbíró emlékiratai*. I. kötet. Budapest, kiadják fiai, 1903.

TAKÁTS

- 2007 TAKÁTS József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2007.

TELEKI

- 1817 TELEKI József: Gyermekim' neveléséről való gondolataim. In: *Erdélyi Muzéum*, 5. (1817) 10. sz. 181–190.

TRÓCSÁNYI

- 1965 TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, Akadémiai, 1965.

VÁRÓ

- 1913 VÁRÓ Gedeon: Két régi Robinzon-fordításról. In: *Magyar Nyelvőr*, 42. (1913) 390–393.

VAY

- 1864 VAY, Johanna von: *Baronin Jhanna von Vay, geborne freiin von Adelsheim, geboren in Pforzheim, den 5. August 1776, gestorben in Golop, den 26. Februar 1863*. Hrsg.: BENE, Franz. Wien, Leopold Sammer, 1864.
- 1888 VAY Miklósné Adelsheim Johanna: *Emlékek B. Vay Miklósné, Adelsheim Jhanna báróné leveleiből*. Budapest, Jókai Etelke, 1888.

VERESS

- 1998 VERESS Károly: Képzés és kultúra. In: *Kellék*, 5. (1998) 10. sz. 33–41.

VERSEGHY

- 1808 VERSEGHY Ferenc: *Gróf Kaczaifalvi László, avagy a' Természetes Ember. Eggy igen mulatságos tanúságokkal bővelkedő Történet*. Pest, Patzko Ferencz József, 1808.

VIERHAUS

- 1992 VIERHAUS, Rudolf: Bildung. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band I. Hrsg.: BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart. Stuttgart, J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1992. 508–551.

VIRÁG

- 2004 VIRÁG Irén: A magyarországi arisztokrácia neveltetésének vizsgálata a 19. század első felében a források tükrében. In: *Magyar Pedagógia*, 104. (2004) 1. sz. 77–93.

Dede Franciska

A társasélet akrobatái

Vázlat a társasági és az irodalmi dendikről Brummelltől Proustig¹

„A nagy dandyk [...] elmélyítették egy kor ízlését, mikor a különcségből valami általánosat pároltak le a tömegek számára; [...] A dandy, az igazi, a majomparádéból, melyen a tömeg joggal röhög, életmódot csiszol a tömeg számára [...]. A dandy, aki szemtelen, soha nem neveletlen, a dandy, aki tiszteletlen, végül önmaga tiszteletére neveli a tömegembert. A dandy nevel, mikor pontosan ellenkezőjét csinálja annak, amire nevelték. Ez az emberfajta kiveszett. Nagy kár érte.”

(Márai Sándor: *A négy évszak*)²

AZ IRODALOM és az élet összefonódására számos különleges példát találhatunk, melyek közül az egyik legszemléletesebb a dendiké. Oscar Wilde Lucien de Rubempré³ halálát tartotta élete legfájdalmasabb eseményének.⁴ A 19. század végi angol dendi-író gondolata tökéletesen kifejezi, hogy mennyire hathattak egymásra a társasági élet és az irodalmi alkotások dendijei. Mielőtt azonban néhány elhíresült társasági dendi és néhány meghatározó szép-irodalmi és elméleti munka megemlékezésével választ keresnénk arra a kérdésre, hogy hogyan ábrázolja az irodalom e társadalomtörténeti jelenséget, és hogyan hatnak vissza ezek az ábrázolások a társadalomra, érdemes röviden kitérni arra, hogy mit értünk dendizmuson és kiket tartunk dendiknek.

A dendizmus története mindenekelőtt Angliához és Franciaországhoz köthető, bár képviselői több országban is feltűntek. Az angol és francia dendizmus azonban,

¹ A tanulmány az MTA-OSzK Res libraria Hungariae Kutatócsoport kutatási programjának keretében készült, két korábbi kutatómunka eredményeit véve alapul. Tíz évvel ezelőtt, a szakdolgozatom keretében kezdtem a kérdést vizsgálni, majd a PhD disszertációban is foglalkoztam a problematikával. Külön köszönöm Fábri Annának, hogy ráirányította figyelmemet a témára, és hogy mindig segítette a munkámat észrevételeivel, tanácsaival. A címhez Émilien Carassus hegymászó-hasonlata adta az ötletet. (Lásd e tanulmány sznobról és a törtéteőről szóló fejezetét.)

² MÁRAI, 2001. 67–68. A 'dendi' kifejezés több helyesírási változatban fordul elő a magyar nyelvű szövegekben. Az egységes írásmód érdekében – a szó szerinti idézetek kivételével – *A magyar nyelv értelmező szótára* alapján a kifejezés mai nyelvi változatát vettem alapul.

³ Honoré de Balzac *Elveszett illúziók* és *Kurtizánok tündöklése és nyomorúsága* című regényeinek főhőse, de alakja feltűnik a *Hivatalnokok*, a *Veszélyes örökség* és a *Cadignan hercegné titkai* című művekben is.

⁴ COBLENCÉ, 1988. 170.

bár hatott egymásra, nem ugyanaz. Jelentése és megítélése folyamatosan változott a „hosszú” 19. században: a kezdetben egyszerű divatjelenségből az évtizedek során viselkedés-, majd életforma lett. A dendi irodalmi megteremtésével jelentése tovább bővült: a társadalom és az irodalom dendi-szereplői kölcsönösen hatottak egymásra, és az egyes írók – akik gyakran maguk is törekedtek rá, hogy dendiként éljenek – dendizmusról alkotott véleménye is gyakran módosult az évek alatt. A dendizmus irodalmi térhódításával és mindenekelőtt Baudelaire és Barbey d’Aurevilly század közepén írt teoretikus munkáival megszületett a dendi mítosza. Tovább bonyolítja és gazdagítja a fogalom történetét, hogy már a kortársak is sokszor következtetlenül használták a ‘dendi’ kifejezést, gyakran keverték rokon értelmű szavakkal, és más magatartásformákról szólva is alkalmazták. Ráadásul a dendiség sokak életének csupán egy-egy szakaszát jellemezte, míg mások számára a dendi-lét halálukig tartott. Voltak, akik csupán egyes elemeit és külsőségeit vették át, míg mások a lényegét is meglátták.⁵

Etimológia, történelmi keretek, előképek és szinonimák

Etimológia

A kifejezés etimológiája bizonytalan. A francia szótárak angol eredetűnek tartják, míg az angol meghatározások nem zárják ki a francia hatás lehetőségét. Származtatják a francia ‘dandin’, azaz ‘ügyefogyott’ kifejezésből, illetve a ‘dandiprat’ vagy ‘dandyprat’-ból, amelynek két jelentését is említik: ezek egyike a ‘kis természetű ember’, a másik a ‘VII. Henrik uralma alatt vert értéktelenebb ezüst-péNZ’. Más feltételezések szerint a ‘dandelion’, vagyis ‘gyermekláncfű’ szóból eredeztethető, de olyan elképzelés is van, hogy a skót balladában használt ‘Jack-a-dandy’, vagyis ‘önhitt, elbizakodott, hiú ember’ kifejezésből vették át. Megint más vélemény szerint a görög ‘ember, férfias’ jelentésű Andreából eredő Andrew keresztnév egy változata. A 18. század végén az angol-skót határvidéken használták a dendi kifejezést a jólöltözött ember megjelölésére. A mai értelemben a 19. század elején kezdték alkalmazni,⁶ Lord Byron szerint először 1813-ban a londoni *beau*-k, azaz elegáns arisztokrata férfiak jelölésére.⁷

Történelmi keretek

A 18. század végére Angliában és Franciaországban megindult társadalmi változások visszafordíthatatlan folyamatokat indítottak el. Az ipari forradalom hatására egyre többen költöztek a városokba, s nemsokára metropolisszá duzzadt

⁵ A tanulmány első és második fejezetét, a dendizmus átfogó jellegű ismertetését elsősorban az alábbi köteteket alapján állítottam össze: BOULENGER, [1907].; CARASSUS, 1966.; CARASSUS, 1971.; COBLENCÉ, 1988.; DELBOURG-DELPHIS, 1985.; KEMPF, 1977.; MARTIN-FUGIER, 1990.; C. PRÉVOST, 1957.; STANTON, 1980.; TACIUM, 1998. A dendik rövid jellemzéséhez lásd a bibliográfiában megadott kézikönyvek (kivéve: LAFFONT-BOMPIANI, 1964. és *Dictionnaire historique...*, 1985.) ‘dandy’, ‘dendi’ és ‘világfi’ címszavait.

⁶ Az etimológiával részletesen foglalkozik CARASSUS, 1971.; COBLENCÉ, 1988. és C. PRÉVOST, 1957.

⁷ Thomas Moore 1830-ban adta ki Byron naplójegyzeteit és leveleit *Letters & Journals of Lord Byron, with Notices of his Life* címmel. Erre hivatkozik PRÉVOST, 1957. 9.

London és Párizs. A felvilágosodás és a francia forradalom nemcsak a szilárdnak hitt társadalmi rendszert, hanem az erkölcsi világméretet is alapjaiban rengette meg. A korábban biztos értékrendet nyújtó vallás helyett csak ideig-óráig jelentett pótlékot az érző mindenföltreírásának hirdetése. Egyszerre minden bizonytalanná vált. A régi függőségi viszonylatok megszűntek, az egyén elveszítette az önmeghatározásához szükséges hagyományos viszonyítási pontokat, izolálódott. A születési előjogok mellé (adott esetben helyébe) új értékek társultak (kerültek): a pénz és a tehetség új lehetőségeket nyitott a társadalmi (és olykor a társaséleti) érvényesülésre, egyre nagyobb szerephez jutottak az egyéni képességek. Noha az arisztokrácia őrzött még valamit hajdani kiváltságaiból, új rétegek számára is teret kellett adnia: nem tudta visszanyerni forradalom előtti helyét és hitelét, sőt, egyre gyengülő pozícióit is mind nehezebben tartotta fenn a feltörekvő, egyre újabb társadalmi csoportokkal szemben.

Az egyén egyre inkább nem (csak) kapta, hanem kereste, alakította is a maga helyét a társadalomban, s miközben arra törekedett, hogy meghatározza pozícióját, bizonyos csoportokhoz tartozását vagy éppen különállását különböző módokon igyekezett kifejezni. Az igazi dendi ennek az önmeghatározó és egyben az átlagostól és a közönségestől, az uniformizálódott tömegembertől való elkülönülésre törekvésnek egyik példája. Átmeneti korszak alakja; amikor a régi társadalmi formák és referenciák eltűnnek, megváltoznak, új elit kialakulására nyílik lehetőség. A társadalmi átrendeződés korában lép fel: nem a meglévő elit megdöntésére, hanem az üresen maradt helyek betöltésére törekszik. Mind az arisztokráciától, mind a polgárságtól elkülönül, miközben mindkettőre szüksége van. Leegyszerűsítve: az arisztokrácia adja számára a társasági keretet, amelyben felléphet, s amelynek segítségével önmagát elfogadtathatja (s ezáltal megteremtheti), a polgárság pedig azt a középszerűséget, egyformaságot, haszonelvűséget testesíti meg, amelytől elkülönülve, amely ellen lázadva határozza meg önmagát.⁸ A dendizmus képviselői egy újfajta elit, Baudelaire kifejezését kölcsönvéve: egy „új arisztokrácia” tagjai. *„Valamennyi elnevezésük: – finomkodók, különcök, szépségesek, divatmajmok, dandyk⁹ – közös gyökérből támadt, valamennyi ugyanazt az ellenálló, lázadó egyéniséget festi, valamennyi a legnemesebb emberi kevélységnek és – manapság már igen ritka – vágynak a kifejezője: lerombolni, kipusztítani a közönségeset. Ebből a vágyból születik a dandyben ez a h. vössége ellenére is kihívó kaszt-góg. A dandyzmus többnyire azokban az átmeneti korokban t. nik fel, melyekben a demokrácia még nem vívta ki teljes hatalmát, amikor az arisztokrácia még nem gyengült el egészen s csak részben veszítette el tekintélyét.”¹⁰ E z. r. zavaros korokban néhány lecsúszott, fásult,¹¹ dologtalan, de életerős ember agyában szülehet meg az a terv, hogy valami újféle arisztokráciát kellene alapítani, mely annál ellenállóbb lesz, mennél elpusztíthatatlanabb, mennél ritkább képességekkel, mennél több isteni adománnyal vetik meg az alapjait, mikkel a munka és a pénz nem tud versenyre kelni. A dandyzmus a hősiesség utolsó tündöklése hanyatló korokban.”¹²*

⁸ „A dendizmus: a különbözőség kultusza az egyformaság századában.” KEMPE, 1977. 9. (ford. tőlem – D. F.)

⁹ A francia eredetiben: „raffinés, incroyables, beaux, lions ou dandys”.

¹⁰ A másik kiadásban „a demokrácia még nem érkezett el hatalma csúcsára, és az arisztokrácia még nem alacsonyodott le egészen, nem veszítette el minden értékét”. BAUDELAIRE, 1988. 90.

¹¹ A másik kiadásban „megcsömörlött”. BAUDELAIRE, 1988. 90.

¹² BAUDELAIRE, 1964. 152.

Előképek Angliában és Franciaországban

A dendik közvetlen „őseinek” és a korszakra jellemző divatfik más csoportjainak elkülönítése nem egyszerű feladat, hiszen elnevezésük, olykor egyes főbb jellemzőik is folyamatosan változtak az év(tized)ek alatt, és a kortársak, valamint az utókor sokszor következtetlenül alkalmazta a kifejezéseket. Ezek közül általános érvénnyel használták az összes többi kiváltására elsősorban a *fat* megnevezést.¹³

A dendik (közvetlen) elődeinek számító csoportok között Angliában a *macaronik* nyitották a sort 1770 körül, fehér nadrággal és vörös sarkú cipővel. Őket követték a *ruffianek*, akik sokszor közönséges szokások eltúlzott utánzásával és átvételével (például köpködéssel) igyekeztek észrevétni magukat. Tőlük öltöztük túlzott gondosságával különböztették meg magukat a pirosítót, parfümöket, fűzöt használó, sületlenségeket fecsegő és ritka csecsebecséket gyűjtő *exquisitek*. A század fordulóján azután megjelentek a beszéd- és életmódjuk által hamar feltűnővé váló *beau*-k és a *buchok* is. Elkülönülésüket sokszor a nyilvános térben is jelezték, hiszen arisztokraták vagy vagyonosok számára nyitott klubokban mutatkoztak. Az önelégültség, az impertinencia, az alkohol mértéktelen élvezete és a játék szenvedélye éppúgy jellemezte őket, mint a lovak és kocsik (mindenekelőtt a négyesfogat) iránti rajongás. Gyakran horadtak különleges, feltűnő nyakendőt, sálat, lornyont és sétatobot. Érdemes még futólag megemlíteni a kizárólag jelentéktelenségekkel foglalkozó *fashionable* alakját, valamint a megjelenésükkel gyakran nevetségessé váló, idejüket a szabóknál különböző újítások kieszelésével töltő *fopokat* is. (Ez utóbbiak egyikéről feljegyezték, hogy egy bála kifestve ment el: arcát pirosítóval élénkítette, az orrát pedig kékre festette.)

Bárhogy nevezték is képviselőiket, ezek a divatok és viselkedésmódok elsősorban egyes arisztokraták és tehetős polgárok megnyilvánulási formái voltak még akkor is, ha külsőségeiket időlegesen és alkalmanként az alsóbb társadalmi rétegekből származók is megpróbálták utánozni.

Bár a dendizmus szülőhazája Anglia, igazi talaját a 19. század Franciaországában találta meg. S noha elterjedése elválaszthatatlan az angломániától, a francia dendi nem egyszerűen az angol másolata. Mindketten megvetették ugyan a komoly tudományokat és tehetségeket, s nagy fontosságot tulajdonítottak a jelentéktelenségeknek, ám alapvető temperamentumbeli különbségük mellett (az angol dendi relatív hidegségével és merevségével a franciák élénksége állt szemben) az is megkülönböztette őket, hogy az angolokkal ellentétben a franciákat a gondos öltözetben és megjelenésben túl több fantázia és az élet egyfajta művészi megélése is jellemezte. Mindebben főként hazai előképeikhez kapcsolódtak.

A *mignon* II. Henrik korában élt, Molière kortársai voltak a *précieus*-k, majd a – már a 16. században megjelent, de fénykorukat csak XIV. Lajos udvarában elérő – *petit-maitre*-ek, ezek a kényeskedő, különös keresettséggel öltözködő öntelt udvaroncok tűntek fel a sorban. A *rouék* romlottak voltak és kicsapongók, intelligenciájukat és képességeiket ösztöneik kielégítésére használták, de a jó modort megtartották. Közéjük tartozott a 17. század második felében a Grande Mademoiselle¹⁴ szerelmeseként elhíresült Lauzun herceg, legjellemzőbb irodalmi képviselőjük pedig az 1782-ben megjelent *Veszedelmes viszonyok* Valmont-ja. A

¹³ A szakirodalom a viselkedéstípusok megjelölésekor megőrzi az eredeti – angol és francia – kifejezéseket.

¹⁴ Anne Marie Louise d'Orléans de Montpensier (1627–1693), XIV. Lajos francia király unokatestvére.

forradalom alatt jelentek meg a feltűnően öltözködő és viselkedő *muscadinek*, majd a Direktórium alatt az *incroyable*-ok, akik nevüket állandó „*C'est incroyable!*”¹⁵ felkiáltásukról kapták.¹⁶ A szavak különleges, eltorzított kiejtésével, pökhendi, arcátlan viselkedésükkel tűntek fel. Politikai színezetet kölcsönöztek nekik, hogy royalistának hirdették magukat, gyűlölték a jakobinusokat, és Prévost szerint a divatot a politika szolgálatába állították: uniformisukat egy szőke paróka, testhez álló, szűk nadrág, fehér harisnya tette ki, valamint egy (furkós)bot, amelyet az ő „végrehajtó hatalmuknak” neveztek.¹⁷ Waterloo után jelent meg a *fashionable* típusa, aki néhány évig a közönség tréfálkozásának célpontja lett. Igazi anglomán volt, de ellentétben a nevetséges angol *fashionable*-l, nem azért tréfálkoztak vele, mert túlhangsúlyozta „angolságát”, hanem azért, mert nem akart francia maradni. Bár az erre való célzások továbbra is fel-feltűntek a különböző lapokban, lassan elérkezett az idő, amikor a kifejezést már egyre gyakrabban használták az elegáns francia férfi megjelölésére. A 19. század negyedik évtizedére pedig megváltozott a dendi megítélése is.

„Rokonok”: a *lion*, az *excentrique*, a sznob és a törtető

Bár a dendiség jellege folyamatosan módosult, és ez magyarázatot adhat a kifejezés használatának következtelenségére, érdemes részletesebben kitérni néhány, hozzá bizonyos mértékig hasonló, de vele azonosnak mégsem tekinthető viselkedéstípusra. Az 1830-as évek második felében a francia társaséletben új szereplő tűnt fel: a *lion*.¹⁸ Bár a kortársak sokszor használták a dendi színimájájaként, mégis különböztek egymástól. Ahogy Martin-Fugier utal rá, a *lion*t a társaság kíváncsisága vette körül¹⁹ és bárki *lion*ná válhatott egy különleges egyéni teljesítmény, de a véletlen szeszélye, a társaság kénye-kedve, sőt egy számára teljesen természetes, környezete szemében mégis meglepő viselkedés vagy szokás által is.²⁰ Egy pillanat *lion*ná tehetett valakit, hogy aztán a következő percben egy újabb érkező foglalja le a társaság érdeklődését: csak rajta múlt, hogy népszerűsége elilliant, vagy hosszú időre megalapozta sikerét. A dendi és a *lion* keveredése Martin-Fugier szerint részben abból fakadhat, hogy a dendi mindenáron *lion*ná akart válni, és ha nem sikerült neki, akkor csak egy „elhibázott dendi” maradt.

Itt kell kitérni még az *excentrique*-ra is, akitől a dendit csak egy hajszál választotta el. Mindketten árnyalatokban keresték az elkülönülés eszközeit, míg azonban az előbbi azzal tűnt fel, hogy botrányt okozott és megbotránoztatott, addig a dendi, szintén sokszor színpadias eszközökkel, legalább részben alávetette magát

¹⁵ „Hihetetlen!” „Elképesztő!” (francia).

¹⁶ Prévost véleménye szerint a *muscadin* és az *incroyable* tulajdonképpen egy és ugyanaz. Már többször idézett könyvében hivatkozik Polyscope „*Moeurs*” című írására is, amelyben a *muscadin* a *petit-maitre* továbbbéléseként/változataként jelenik meg. C. PRÉVOST, 1957. 58. A *muscadin*-ról lásd még DELBOURG-DELPHIS, 1985. 17–22.

¹⁷ PRÉVOST, 1957. 58.

¹⁸ John Prévost szerint csak időbeli különbség van a dendi és a *lion* között (C. PRÉVOST, 1957. 81.), Anne Martin-Fugier (MARTIN-FUGIER, 1990. 357–360.) és Émilien Carassus (CARASSUS, 1971. 32.) azonban ennél mélyebb, lényegibb eltéréseket vet fel. Lásd még DELBOURG-DELPHIS, 1985. 29–33.

¹⁹ Hasonlóan a londoni Towerben lévő oroszlanokhoz. Van, hogy innét eredeztetik a kifejezést is: *lion* = oroszlan. DELBOURG-DELPHIS, 1985. 29.

²⁰ A véletlen szeszélye tette *lion*ná azt az angol lordot, akinek karjaiban halt meg egy fiatal hölgy tánc közben, a tuniszi bej nagykövetét pedig az a franciák számára meglepő szokása, hogy – mikor családjával együtt kapott meghívást egy tőzsdeügynökhöz – nyolc feleségétől követve jelent meg a háziaknál. MARTIN-FUGIER, 1990. 358.

mind a külső, mind pedig a saját maga által kialakított szabályoknak: úgy hívta fel magára a figyelmet, hogy a közösség, a társaság még elviselje különbözőségét. Az író és irodalmi kritikus Barbey d'Aureville-t idézve: a dendi merész, talán vakmerő is, de tapintatos, olyan, aki megtalálja az eredetiség és a szerтелenség közötti választóvonalat. Az *excentrikusra* jellemző példa a csak M. de Saint-Cricq-ként emlegetett 19. századi párizsi szerтелен, aki többek között azzal szerzett kétes értékű hírnevet magának, hogy a nagy melegben rendelt három fagyaltjából csak egyet fogyasztott el, a másik kettőt csizmájába öntötte, vagy miután nyilvános helyen krémmel kente be az arcát, dohánnyal hintette be magát.²¹

A dendi önálló szabályrendszert alakított ki magának, és saját arisztokratikus fölénye tudatában lépett fel a társaságban. Helyzete törékenységével azonban tökéletesen tisztában volt, s így nem kérdőjelezte meg a társadalom alapvető normáit. Szüksége volt a közvélemény pártfogására és arra a közegre, amelyben élt, így – bár lázadt ellenük – bizonyos határokat nem lépett át. A konformizmus és non-konformizmus érzékeny határán egyensúlyozott, a társadalmon és a saját csoportján belüli szegregációt valóstította meg, s ebben ragadható meg a sznobtól és a törtetőtől való különbsége.

A sznob szlesebb értelemben használt, későbbi kifejezés, mint a dendi. Thackeray 1848-as híres könyve nyomán a 19. századi angol társadalom minden körében megtalálható figurájának tetszik.²² Olyan személyt jelöl, aki valamely létező, azaz mások által meghatározott elitbe szeretne tartozni és arra törekszik, hogy a társadalmi vagy intellektuális hierarchia magasabb szintjén ismerjék el, mint amelybe született vagy mindaddig besorolódott. A dendi ezzel szemben különbözőségét és függetlenségét hirdeti. A sznob, ahogy Carassus jellemzi, másokhoz igazítja magát, a dendi eredeti akar lenni; a sznob közösséghez akar tartozni és közülük valónak akar látszani, a dendi egyedül van és másnak akar tűnni; a sznobot elkápráztatják, a dendi elkápráztat; a sznob rejti sznobságát, a dendi megjeleníti dendiségét. A sznob a mások által elvárt képhez akar alkalmazkodni, a dendi a maga által teremtett képet jeleníti meg. A sznob kiüresíti magát, hogy valamely szentesített elit tagja lehessen, és nem riad vissza az alávetettségtől, míg a dendi maga teremt egy elitet. A sznob számára nem a csoport hitele vagy értéke számít, hanem a híre, s lenézi a többi sznobot, a dendi ellenben csak a többi dendit becsüli, számára a társaiból és egyben riválisaiból álló elit az egyetlen. A sznob, ha bekerült a vágyott csoportba, legszívesebben kizárna minden utána következőt, szemben a dendivel, aki magabiztosan nyitva hagyta maga mögött a kaput („kövessen, aki tud!”).²³

A törtető vagy karrierista ezzel szemben abban hasonlít a dendire, hogy csak úgy, mint ő, megveti és kihasználja az emberi butaságot, és saját magának köszönheti a hírnevét. Míg azonban a dendi nem hajlik kompromisszumra, mert önmagát többre tartja, mint az előnyöket, és minden esetben elsőrendű számára a gesztus szépsége, a törtető az előnyökért és az érvényesülésért feláldozza önmagát, megalázkodik, sőt nem riad vissza a brutális lépésektől és kockázattól sem.²⁴ Carassus három hegymászóhoz hasonlítja a törtetőt, a dendit és a sznobot. Míg a

²¹ KEMPF, 1977. 85.

²² „Meggyőződés, hogy a sznob elsőprő arányú jelenség a halandó élet minden lépcsőfokán.” THACKERAY, 1979. 123. (Az első, hosszabb változat két évvel a könyv megjelenése előtt, a *Punch* című lapban jelent meg.)

²³ CARASSUS, 1966.; CARASSUS, 1971.

²⁴ CARASSUS, 1971. 49–50. Részletesen foglalkozik a kérdéssel COBLENCÉ, 1988. 85–87. és CARASSUS, 1971. 44–55., valamint CARASSUS, 1966. 111–123.

törtető nehéz, néha titkos utakon mászik, kockáztatva a zuhanás veszélyét, a dendi bizonytalan helyzetében is kiszámítja a legszebb és legmeglepőbb pózt és mozdulatot, és akrobatikus kecsességgel halad előre. A sznob, nem bízva erejében, hegymászócsapattal halad előre.

Identitásteremtés a társasélet színpadán – néhány általános jellemvonás

Élet-alkotás

A szinte minden dendire jellemző karakterjegyek között az egyik legmarkánsabb az identitáskeresés. A dendik sokszínű sorát az állandó szerepek hiánya tette lehetővé: mindenki egyedi, az átlagostól és a többi denditől különböző módon alkotta meg és építette fel önmagát. A dendi saját maga (és élete) műalkotás lett. Pontosabban: folyamatos újraalkotás, hiszen nem volt elég, hogy egyszer létrehozta önmagát, művét minden alkalommal újra és újra kellett teremtenie, még hozzá (lehetőség szerint) tökéletesen, mert létezését a „közönség”, a többi ember igazolta, identitását a „másik” ítélete biztosította. Épp ezért a dendi éltető eleme a nyilvánosság, a társasélet volt. Olyan korszakokban, amelyekben nincsenek határozott értékrendek, amikor felborul az értékek hierarchiája és a jelentéktelen is fontossá válhat, a „majdnem-semmitől” is lehet felsőbbséget kreálni. A látszat fontosabbá válik (válhat), mint a létezés, sőt, Brummell számára, akit Barbey d’Aurevilly az egyetlen (igazi) dendinek tartott,²⁵ a látszat maga volt a létezés.

Megjelenés

Az identitásteremtés első és alapvető állomása a külső megjelenés megalkotása: a dendi célja, hogy öltözetével és fellépésével azonnal tökéletes hatást érjen el. A külső megjelenésre fordított figyelmét a hiúság is magyarázhatja, fontosabb azonban, hogy a dendi számára a presztízs nem a vagyonból, hatalomból vagy a betöltött tisztségből fakad, hanem esztétikai minőségéből, amely az eleganciáját finanszírozó és megteremtő előnyök és lehetőségek – vagy épp ezek hiányának – elleplezésére, elfelejtetésére szolgál.

A forradalom nemcsak a társadalmi különbségeket törölte el, hanem ezek látható jeleit, például az öltözet egyes megkülönböztető szimbólumait is, így az egyik legjelentősebb jelrendszer, a divat és öltözet is megváltozott. Az uniformizálódással, a haszonelvűséggel és egyformasággal szemben a külső megjelenésben is megnőtt az elkülönülés szerepe. Két alapvető módja nyílt az egyéniség és eredetiség kifejezésének: a brummelli minta a (kiszámított és gondosan kivitelezett) egyszerűségével, a romantikus pedig a feltűnéssel kívánt megfelelő hatást kiváltani.

Az elegancia azonban nemcsak a szabásvonalon, a makulátlan tisztaságon, az öltözet előkelőségén, harmóniáján és a dendi ápoltságán múlt: a gondosság, a részletek tökéletességére fordított idő éppoly fontos volt. A tétlen és dologtalan dendi az öltözet, azaz egy pillanatnyi, mulékony és mindig újraalkotandó műalkotás megteremtésére „pazarolt” „haszontalan” órák „elvesztegetésével” is tilta-

²⁵ BARBEY D’AUREVILLY, 1861a. 23.

kozott a haszonelvűség terjedése ellen, s mintegy jelezte, hogy az öltözködésre szánt időt és hozzáértést nem lehet pénzzel kiváltani. A(z angol típusú) dendi öltözete tökéletes egységet alkotott testével, ruházata általában inkább visszafogott volt, mint feltűnő. Szakértő volt a részletekben: nagy figyelmet fordított a mitikussá vált kiegészítőkre, a nyakkendőre, a sétapálcára vagy a kesztyűre. Brummell kesztyűit például négy mester készítette: közülük egy külön a hüvelykujjrészt, nyakkendője pedig nem anyaga vagy színe miatt vált híressé, hanem megkötésének (változatos) módjával és tökéletességével. A dendi nemegyszer maga vezetett be újításokat, mint például Lord Spencer,²⁶ és irányította a divatot. Az öltözködés azonban – bár tarthatott órákig – csak a befejezéséig volt fontos, azután a dendi természetes tartozékává vált. A korszakban a testtel kapcsolatban megjelenő új felfogás és attitűd²⁷ nemcsak a higiénia megnövekedett szerepében mutatkozott meg, hanem a sport kedvelésében is. A sport az élet művészetének egyik formájaként a dendi felsőbbségének új kifejezési lehetősége lett: a test esztétikájának fejlesztője és egyszersmind a test megmutatásának alkalma.

Közönség, vagyon, időbeosztás

A dendi művészi érzékkel komponálta meg külsejét, s amint elkészült, közönségre volt szüksége, hogy megmutatkozhasson: ki kellett, hogy lépjen a társadalom színpadára.

Igazi tere a metropoliszok egy-egy elegáns városnegyede, azon belül is néhány divatos utca, park, kávéház, klub, opera, bálterem és szalon volt. Vagyis mindenekelőtt a köz- és magánszféra határán lévő átmeneti, nyilvánosságot is biztosító tereket látogatta. Olyan, részben zárt helyszíneket keresett, amelyek védik és biztonságot nyújtanak a nagyvárosi tömeggel, az átlagemberrel szemben, és lehetőséget adnak az elkülönülésre, de egyszersmind elég nyitottak ahhoz, hogy a dendi elvonulva is észrevehető maradjon.

A dendi-ízlés és életmód rendkívül költséges. A régi arisztokrácia számára a fényűzés és költekezés rangjának és címének, valamint vagyonának megfelelő presztízsszimbólum volt. A dendi költekezése más. Az udvari ember kötelességből, rangja miatt szórta a pénzt, s helyzete fel is hatalmazta erre. A dendi azonban sok esetben anélkül költekezett, hogy címe vagy személyes vagyona ezt lehetővé tette volna számára. Innen ered sok dendi eladósodása,²⁸ s ez különbözteti meg őket egy másik feltörekvő csoporttól: a parvenükétől, akiknek költekezése a gazdagságot, vagyis a pénz hatalmát hivatott hirdetni (amivel természetesen nem feltétlenül jár együtt az áhított társasági presztízsz).²⁹

A dendi azonban nemcsak anyagi javaival, hanem idejével is bőkezűen bánt. Miután felkelt és közel két órát vagy még többet fordított *toilette*-jére, megreggelizett, kilovagolt vagy kikocsizott, sétált a parkban, majd megebédelt az egyik divatos kávéház-étteremben, látogatásokat tett, operába, színházba, bálba ment és vacsorázott. Nem véletlen, hogy Balzac egyik befejezetlenül maradt teoretikus művében, *Az elegáns élet fiziológiájában* – három nagy csoportra osztva az

²⁶ Lord Spencer, amikor egyik frakkjának már csak egy szárnya volt meg, azzal, hogy azt is levágta, megalkotta az azóta is a nevét viselő ruhadarabot, a spencer-kabátot.

²⁷ ARIÈS – DUBY, 1987. 252.

²⁸ Nem egyedi George Brummell és d'Orsay gróf esete, akiknek külföldre kellett menekülniük hitelezőik elől.

²⁹ Az elegáns fiatalember költségvetéséről lásd az *Entracte* 1839. január 10-i számának cikkét. Idézi MARTIN-FUGIER, 1990. 354. Lásd még: C. PRÉVOST, 1957. 99.

embereket – az elegáns életet lényegében csak a tétlenek, dologtalanok számára tartotta elérhetőnek.³⁰ Mindazonáltal vannak olyan foglalkozások, amelyek – legalábbis részben – összeegyeztethetőnek bizonyultak a dendi-életvitellel, de ezek egyike sem a hagyományos értelemben vett nyolcórás „termelőmunka”. A dendik lehettek írók, művészek, színházi emberek vagy újságírók, sőt – főként dendizmusuk időszakának lezárulása után – bankárok, iparosok vagy akár politikusok is.

Az „én” és a „másik”

Míg a század első felében a denditől elválaszthatatlan volt az egészség és az ifjúság képzete, a századvégi dendi ideggörceit esztétikával gyógyítgatta, dísz tárgyak, műtárgyak szenvedélyes gyűjtője lett, és nemegyszer betegségén keresztül különböztette meg magát a többiektől. David Tacium doktori disszertációjában a századvégi dendizmust a férfi identitásválságának megnyilvánulásaként vizsgálva többek között a tömeg nemi identitásválságot előidéző szerepéről is értekezik; olyan véleményeket idéz, melyek szerint a tömeg „női jegyei”: a hisztéria, melankólia, érzelmi instabilitás a férfi attribútumok elvesztésének veszélyét rejtik magukban.³¹

A (nemi) identitásválság problémáját a dendik tekintetében már korábban is felvetették. A regényekben is sokszor nőiesnek jellemezték őket, miközben nem vontak meg tőlük bizonyos férfias tulajdonságokat sem. A dendi azáltal, hogy a haszonelvűsége törekvő társadalomban, ahol a férfi és női szerepek és eszközrendszerek élesen elkülönültek, legfőbb elfoglaltságának önmaga megteremtését és elfogadtatását, a divat figyelemmel kísérését tekintette és a nők „felségterületére” száműzött eszközöket és szerepeket alkalmazta, egyfajta köztes helyzetbe került: a női és férfi területek és princípiumok közé. A szépség, az esztétikum iránti fokozott érzékenysége csak tovább erősítette ezt a (nemi szerep-) bizonytalanságot.

A férfiidentitás válsága természetesen mindenekelőtt a nőekkel való kapcsolatban nyilvánult meg. A szinte aszexuális Brummell érdeklődési körén kívül esett a nemiség problémája, s akadtak (szintén valóságos) dendik, akikről szólva fiziológiai alkalmatlanságot is emlegettek. Ezzel szemben igencsak fogékony volt a női szépségre a század első felében a romantikus író, Roger de Beauvoir vagy a férjes asszonyok elcsábításáról elhíresült Alfred Tattet, de frivol példaként érdemes megemlíteni Germain grófot is, aki egy itáliai utazásra kölcsönadta a már említett Tattet-nek szeretőjét, Virginie Déjazet színésznőt.³² A sort tovább lehetne folytatni az irodalomból – elsősorban Balzac halhatatlan regényeiből – vett példákkal: mindből kitűnik, hogy a nőket kísértőnek, érvényesülési lehetőségeknek vagy egyszerűen élvezeti cikknek tekintették a dendik.

Úgy tetszik, életvitelük és életfelfogásuk összeegyeztethetetlen volt a házassággal és a családdal. Ennek az sem mond ellent, hogy többen megnősültek közülük: általában életük dendi-korszakát követően szánták rá magukat, mint Balzac, vagy a házasságuk kudarcba fulladt, mint Lord Byroné vagy Oscar Wilde-é. A dendi – mondhatni – elvi alapon lázadt a család polgári „reproduktív” intézménye ellen: a gyermeknevelés, önmaga továbbörökítése összeegyeztethetetlen

³⁰ BALZAC, 1998. 11.

³¹ TACIUM, 1998. 24.

³² MARTIN-FUGIER, 1990. 367–368.

egyediségével és utánozhatatlanságával. Vágyai így elsősorban férjes asszonyokhoz, vagy a (dendik többségéhez hasonlóan) szintén egyedülálló, család nélküli színésznőkhöz, kokottokhoz, prostituáltakhoz vitték. A szerelem lényegét tekintve önátadás, s ezt a dendi identitásának elvesztéseként élte meg. A nő eszerint veszedelmes csábító, aki lelökheti a dendit a maga emelte piederasztálról, vagyis megsemmisítheti e gondosan felépített és alakított életszerepet. A 19. századi női emancipációs törekvések csak erősíthették a dendi bizonytalanságérzését és a nőekkel való kapcsolatának törekenységét. A másik nemmel szembeni érzései és averziói így általában testi vágyai üzletszerű kielégítésére, engesztelhetetlen nőgyűlöletre vagy pederasztúra és homoszexualitásra vezették. Mindezt megkönnyítette, sőt elősegítette, hogy a társadalmi tiltások negligálása a dendiség lényegéhez tartozik. Anne Martin-Fugier szerint a század első felének dendijeit jellemző három alapvető kritérium egyike a szexuális szabadság. Ez d'Orsay grófnak a Blessington-családhoz fűződő zavaros viszonyait éppúgy jellemezte, mint valamely kicsapongó életet élő, a jó társaságban és a félvilágban egyaránt otthonosan mozgó és egyidejűleg intim kapcsolatokat ápoló fiatalembert, vagy éppen a vérfertőzéssel (testvérszerelémmel) vádolt Lord Byron is, aki emellett engedett a fiatal férfiak iránti vágyainak is. A század végén és fordulóján azután már Oscar Wilde-től Marcel Proustig, Pierre Lotitól Robert de Montesquiou-ig egyre több példát találni az efféle szenvedélyre.

A dendi és a művészet

A dendi, amikor életéből műalkotást csinál, az élet és művészet közötti határt is átlépi. De vajon ezen túlmenően is lehet-e művész a dendi?

Emilien Carassus szerint ahhoz, hogy egy dendi igazán újító, eredeti művet alkosson, ki kell lépnie dendizmusából.³³ De ha a dendizmust nem lehet tanulni, hanem születni kell rá, akkor vajon kiléphet-e dendizmusából egy művész? Megfordítva a kérdést: művésszé válhat-e egy dendi?

Amikor alkot, a dendi a szépséggel flörtöl; másnak és magának szerez örömet, szórakozik. Amatőr és dilettáns, aki számára az alkotás lényege a létezés megszépítése, az esztétikai kifinomultság, a tökéletes ízlés érvényesülése, a mesterkétség győzelme a természet(es) felett. Művei általában rövidek, sokszor a töredékesség érzetét keltik, olykor befejezetlenek. A dendizmushoz hasonlóan az írást is értelmezhetjük a spleen, az unalom előli menekülésként. George Brummell, d'Orsay gróf és Robert de Montesquiou esetében nem kérdéses a műalkotások amatőr jellege, a dendi elsődlegessége a művésszel szemben. De mi történik Balzac, Stendhal, Barbey d'Aurevilly, Baudelaire, Wilde vagy Proust esetében dendizmusukkal?

Az irodalmi dendizmus – amelyről Barbey is és Baudelaire is cikket akart írni, de végül egyik írás sem született meg – az írókat, hőseiket és egyfajta írásmódot, stílust is jelenthet. A dendik mindannyian egy nagy szellemi család tagjai, akik tudnak egymásról, elődeikről, kortársaikról. A dendi-hősöket szerepeltető írók maguk is kacérkodnak a dendizmussal, mintha nem írhatnának róla anélkül, hogy maguk is ne lennének érintve. Szereplőik élete és a sajátjuk kölcsönösen áthatja és erősíti egymást.

³³ CARASSUS, 1971. 89.

*Dendizmus és irodalom*³⁴**Angliai kezdetek: Brummell, Byron és a fashionable regény**

Az első idők dendijeit – főként az angol társadalom legismertebb, legnagyobb dendijének, George Brummellnek utánczóit – még jogosan tartották egyszerű piperkőcöknek. 1813-tól kezdve e megnevezéssel illették a *fatet*, aki a 19. századi angol társadalomban/társaságban leginkább felkeltette a figyelmet. Ez a típus a *beau* és a *buck* szinte változatlan továbbélése volt. Úgy tűnik, hogy 1813/1816-ig a kifejezés a jól öltözött, elegáns, az angol arisztokráciához tartozó férfit jelentette, aki arról álmodott, hogy a jó modor (*bon ton*) mintája lesz, de valójában csak a szórakozás vágya vezette, s leggyakrabban tékozló és dorbézoló, kicsapongó életvitel jellemezte. Öltözetének eleganciája mellett viselkedésének merevsége és impertinenciája tekinthető megkülönböztető jegyének. Nem sokkal később pedig a dendiség külsőségeit komoly áldozatok és lemondások árán megteremtő, hét közben munkába járó banki és irodai alkalmazottakra is használták a kifejezést. Persze feltehetjük a kérdést, hogy vajon dendinek számítanak-e ők is, hiszen, mint Balzac – ahogy már utaltunk rá – néhány évvel később megfogalmazta: az igazi elegáns élet a tétlenek kiváltsága. Összefoglalóan azonban mindenképpen elmondható, hogy 1830-ig a dendi reputációja általában negatív volt: hitvány, haszontalan vagy épp nevetséges teremtménynek ábrázolták, és még semmi nem utalt a fogalom későbbi tartalmára.

Bár a többségre talán igaz a század eleji kortársak szigorú ítélete, mindenképpen kivált közülük a későbbi korszak hatalmas hatású dendije, George Bryan Brummell, akit Beau Brummellnek is neveztek.³⁵ A „dendik királya” Westminsterben született, édesapja a miniszterelnök Lord North magántitkára volt, de nagyapja még csak ügyes kereskedő. Tizenhat éves korában, 1794-ben zászlós, tizennyolc éves korában a leendő IV. György huszárcapitánya lett. Katonai pályafutása két évvel később ért véget, amikor ezredét Manchesterbe vezényelték. Brummell leszerelését kérte és Londonban maradt. Hamarosan a társaság elfogadott divatirányítója, bírása és ura, a herceg kegyeltje lett. „Uralkodása” közel húsz évig, 1816-ig tartott, amikor adósságai miatt el kellett hagynia Angliát. Calais-ben telepedett le, majd pénzhiány miatt 1830-ban kérvényezte, hogy betölthesse a caen-i angol konzuli helyet. Végül azonban ő maga tájékoztatta Lord Palmerstont a poszt feleslegességéről. Élete végén teljes nyomorba került, és a dendik koronázatlan királya elhanyagoltan, szegénységben és örülettől sújtva halt meg 1840-ben egy menhelyen. Életrajzírói szerint mindenekelőtt öltözete ki-

³⁴ A harmadik fejezetnél különösen BOULENGER [1907].; DUFAUD, 2008.; MARTIN-FUGIER, 1990. és az első részeknél mindenekelőtt C. PRÉVOST, 1957. munkájára támaszkodtam. A kézirat lezárása után hívták fel a figyelmemet T. Szabó Levente könyvére, melynek negyedik fejezetében foglalkozik a témával: T. SZABÓ Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*. Budapest, L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007. (*Ligatura*), és utána jelent meg Mátay Mónika tanulmánya, amelyben a nődendizmus problematikáját magyarországi anyagon vizsgálja: MÁTAY Mónika: Hamis Vénuszok: nődandyk a polgárok között. In: *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Szerk.: BAKÓ Boglárka – TÓTH Eszter Zsófia. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 394–411.

³⁵ A 'beau', mint láttuk, egyfelől a dendi egyik korban használt szinonimája, egyfajta viselkedéstípus, másrészt a francia 'szép' jelentésű jelző is egyben.

fogástalan eleganciájával és impertinens viselkedésével, szellemességével érte el a megfelelő hatást. Ez utóbbit az angol *'wit'*, vagyis szellemesség kifejezés (és a francia *'bon mot'*) jelöli legtökéletesebben. Bár irodalmi és művészi ízlése és érdeklődése is volt (maga is festett, értett az iparművészet egyes ágaihoz, volt egy értékes tubákosszelence-gyűjteménye, verseket, sőt egy könyvet is írt amely 1932-ben jelent meg először, *Male and Female Costume* címen), főművének mégis önmaga megteremtését tarthatjuk.

Hatása vitathatatlanul nagy volt. Bár egyes vélemények szerint kezdetben ellenérzést keltett a kortársakban, sőt talán nem is ismerték különösebben, neve feltűnt az akkori tudósításokban, útirajzokban, visszaemlékezésekben, sőt szépirodalmi alkotásokban is. Nemegyszer a saját nevén szerepelt, de arra is találunk példát, hogy egy-egy irodalmi hősnek „kölcönözte” személyiségét, másokat pedig neki tulajdonított mondásokkal, gesztusokkal, pózokkal „hitelesített”.³⁶

Az első korszak jelentős angol dendijei közül George Gordon Noël Byron, Newstead lordja elsősorban azzal írta be magát a dendizmus történetébe, hogy megnyitotta előtte az irodalmi dimenziót. 1818-ban megjelent *Beppójában* ő használta először szépirodalmi műben a kifejezést:

„*De névtelen vagyok, silány tanítvány
(letört világfű, tönkremenni kész) [...]*”³⁷

Bár az idézett sorokat önmagára vonatkoztatta, kettős volt a viszonyulása saját dendizmusához. Hol azt vallotta, hogy van benne egy kis dendiség,³⁸ hol tagadta ugyanezt. Olykor a róla fennmaradt írások is megemlítik világfiasságát.³⁹ Stendhal 1816–1817 telén Milánóban találkozott vele, amit *Róma, Nápoly, Firenze 1817-ben* című művében örökített meg. Ekkor nem írt a költő dendizmusáról,⁴⁰ 1830-ban *Lord Byron Itáliában* címmel a *Revue de Paris-ban* közzétett cikkében azonban megjegyezte, hogy a költő a napjai egyharmad részében dendi volt: fogycúrúzott, állandóan titkolni igyekezett lába hibáját, sántaságát és tetszeni akart a nőknek.⁴¹ Persze feltehetjük a kérdést, hogy vajon ezek a tulajdonságok mennyiben kritériumai a dendizmusnak. És ugyanez vonatkozhat arra a kitartó igyekezetére is, amellyel annak a látszatnak a megteremtésére törekedett, hogy az írás csak nagyúri passzió, s ennek megfelelően, hosszú éveig, még legnagyobb pénzzavarai idején sem fogadott el szerzői díjat kiadójától.

³⁶ A későbbiekben csak néhány 19. századi példára térünk ki, az érdekesség kedvéért álljon itt még néhány név azok közül, akik írtak, beszéltek róla: Sir Arthur Conan Doyle, T.S. Eliot, egy rádióbeszélgetésben Virginia Woolf. Említették musicalben, kortárs zenészek dalaiban, és feltűnt filmekben, detektívregényekben is. Lásd bővebben: http://en.wikipedia.org/wiki/Beau_Brummell [2008. május 9.]

³⁷ BYRON, 1975. 317. Az eredetiben „*dandy*” szerepel.

³⁸ Az aranyifúságáról írottakat Tótfalusi István idézi: „...*Byron kezdettől fogva könnyedebben és természetesebben mozgott az arisztokrata aranyifjak, a dandyk köreiben. Ezek a különcök, akik vagy öltözékükkel vagy esztelen pazarlásukkal vagy vásott, garázda csínyjeikkel vívták ki hírhedségüket, több tucatnyi klubba tömörültek; a költő, londoni fénykora éveiben, tagja volt az Alfréd, a Kakaófa, a Watier, az Unió, az Ókölvívó és a Bagoly klubnak. »Kedveltem a dandyket, nagyon szívélyesek voltak velem, noha általában utálták az irodalmárokat. Igaz, hogy – bár korán felhagytam vele – volt már némi iskolám a dandyzmusban kiskorúságom idején; épp eleget ittam, kártyáztam, züllöttem akkoriban, hogy maradjon belőle annyi, ami a nagyokat megbékíti velem.«* Bizonyos azonban, hogy nem követte őket garázdaságaikban [...]” TÓTFALUSI, 1975. 86.

³⁹ „*a világfű és divatfi szerepében tetszeleg*”. Thomas Medwint idézi TÓTFALUSI, 1975. 252.

⁴⁰ STENDHAL, 1961a. 260–61. A találkozás dátumát illetően az útirajz első változatában 1817. június 27-e szerepel. Stendhal 1826-ban jelentős módosításokkal újra megjelentette művét.

⁴¹ Idézi C. PRÉVOST, 1957. 93.

Bármint viszonyult is azonban ő maga a kérdéshez, a dendizmus irodalmi térhódításában és mindenekelőtt franciaországi megismertetésében és elterjedésében kiemelkedő szerepet játszott. Nemcsak külsőségeit majmolták arszlánok és divatfik, hanem egyre több kortársa is írt róla. Halálát követően, a francia dendik első virágkorát jelentő 1830-as években egyre több francia cikk jelent meg Byron dendiségéről. Azt is megemlítik, hogy dendizmusa pillanataiban Brummell szeretett volna lenni.⁴² Van, aki szerint az általa teremtett egyfajta új, folyamatos megszokításokkal, kitérőkkel, félreszólásokkal operáló elbeszélői modorban, stílusban áll dendizmusa.⁴³

Míg Byron hatása a dendizmus tekintetében jelentősebb volt a franciák körében, mint szülőhazájában, a század húszas éveiben megjelenő *roman fashionable* mindkét országban jelentősen hozzájárult a dendik megismertetéséhez. A társasági élet apró eseményei, hírei, pletykái iránt már a 19. század elején megnőtt az érdeklődés, s ezt a növekvő igényt elégítette ki az elegáns világ mindennapjait, szokásait, élvezeteit és tereit bemutató *fashionable regény*. Érdeemes néhány jellemző példát kiemelni közülük. Théodore Hook *Saying and Doings* című, 1824-től kezdve megjelenő regénysorozata mellett népszerű volt Robert Plumer Ward *Tremaine; or The Mean of Refinement* (1825), Thomas Lister *Granby* (1826), White *Almack's* (1826), Benjamin Disraeli *Vivian Grey* (1827), mindenekelőtt pedig Edward Bulwer-Lytton *Pelham, or the Adventures of a Gentleman* (1828) című regénye. E művek mindegyikében szerepel egy Beau Brummellről mintázott szereplő: egyikük például viszolyg a spárgától, míg Brummellről ugyanez a hír járta a zöldborsóval kapcsolatosan, a másik regény kritikusa szerint pedig az adott mű egésze szinte egy brummelli tréfa-katalógus. A híres dendinek – aki tudta, hogy róla mintázták – különösen a *Granby* hőse tetszett. A nálunk talán legismertebb *Pelham*ben pedig két dendik is feltűnik, akik közül az egyik szintén a szokásos brummelli figura. Ezeket a korokban rendkívül népszerű történeteket olyan írók is olvasták, mint a legismertebb dendihősök alkotója, Honoré de Balzac.⁴⁴

A dendizmus Franciaországban.

Társasági dendik és dendik írók: d'Orsay gróf, Mérimée, Stendhal és Balzac

A dendik kifejezés alig pár évvel angliai feltűnése után megjelent a Csatorna túloldalán. Nem meglepő gyors terjedése, hiszen az 18. század első harmadától kezdve egyre erősebb lett az angol befolyás francia földön. A 19. század elején pedig már az élet számos területén hódított az angломánia: az angol szavak kedveléséről kezdve a skótkockás anyagok és az „angol redingót” divatján át a már említett „divatos regényekig”; egyre népszerűbbé vált a lóverseny, a bokszt, a galamblovászt, s megjelentek az első klubok is, bár nem értek el olyan népszerűséget, mint a briteknél. Az angol viselkedés átvételével el lehetett különülni az átlagembertől, a tömegetől. A korban a jellegzetes angol karaktert a nemzeti gög, a szükszavúság, a bizarr és különleges felé fordulás, a melankólia és a spleen testesítette meg.

Az újításokat az utazók és a hazatérő emigránsok egyaránt terjeszthették, az angol és francia arisztokrata körök közötti szoros kapcsolatok pedig folyamatosan erősíthették. Az angломánia a restauráció korában, az angol hadsereg sikerei után sem szűnt meg, amit Domna C. Stanton Freud elméletével értelmez: a

⁴² COBLENCÉ, 1988. 52.

⁴³ William Hazlitt véleményére hivatkozik C. PRÉVOST, 1957. 41.

⁴⁴ Lásd részletesen többek között: C. PRÉVOST, 1957. 33–42., FORTASSIER, 1974. 40–41., valamint FORTASSIER, 1988. 44–45.

győztesen szemben kifejezésre juttatott „azonosulás az agresszonnal” viselkedéssel. Emellett azonban egy félelemből táplálkozó ellentétes érzés is munkálhatott a legyőzöttekben: a vereségtől való félelmüket az idegen – az „*Englishman*” – lenézésében és/vagy nevetségessé tételének vágyában vezették le.⁴⁵ Ez a megítélés – nagyrészt az irodalmi és liberális köröknek köszönhetően – fokozatosan megváltozott, majd 1827-ben, Bayard és Wailly *Anglais et Français* című munkája megjelenésével, továbbá a dendizmus irodalmi térnyerésével, a byroni romantikus hős sikerével egészen átalakult.⁴⁶

1820 és 1830 között a francia társadalom kialakította elképzelését a nagyvilági ember típusáról, aki jó modora és előkelősége által kivívja mások csodálatát. A leírásokban, a lapok tudósításaiban, a visszaemlékezésekben először az angol dendik jelentek meg, csak később követték őket francia társaik, és az angliai megítéléshez hasonlóan a dendizmus jelentése először itt is negatív konnotációval jelentkezett. A változás az 1830-as évek után következett be, s ebben nagy szerepet játszott a jelenség irodalmi dimenziója. Hamarosan olyan francia írók munkáiban tűntek fel – már nem(csak) negatív felhanggal – a dendik, mint Stendhal, Honoré de Balzac, Alfred és Paul de Musset, Prosper Mérimée, Eugène Sue és Roger de Beauvoir, azután pedig Barbey d’Aurevilly és Charles Baudelaire. A dendizmus és az irodalom több szinten fonódott össze, s összekapcsolódásuk a dendizmus új koncepcióját hozta magával. Az írók közül sokan – életük egy-egy szakaszában – maguk is dendikként éltek, vagy arra törekedtek, s így, több-kevesebb sikerrel, a társasági dendizmushoz kapcsolódva dendihőseiken keresztül, akiknek némelykor önmaguk vonásait kölcsönözték, a dendi mítoszt erősítették. Ezen túlmenően műveiket olykor egyfajta „dendisztikus” írásmód is jellemzi: munkáikban példát találunk az olvasó gondolataival, ízlésével, szokásaival szembeni impertinenciára, a közönség megvetésére; figyelmen kívül hagyják az elfogadott szabályokat, félnek a közönségességtől és középszerűségtől, és kinyilvánítják a tömeggel szembeni felsőbbrendűségüket. (Természetesen visszaemlékezések, különböző újságcikkek is folyamatosan foglalkoztak a dendikkel, ezeket azonban most nem vesszük figyelembe.)

A harmincas évek közepére a dendi a jó ízlés mintájává, az elegáns élet művészeivé vált. Fesztelenség és könnyedség jellemezte, és bár sajátja maradt az érzéketlenség és a hidegvér, és továbbra is váratlan cselekedetekkel lepte meg közönségét, antikonformizmusát olykor élénk pompával fejezte ki. Távolságtartásukat és különállóságukat néhányan az angol sport gyakorlásában, mások a nagyközönség számára elérhetetlen klubok alakításában találták meg: így jött létre például a Jockey Klub. Tagjai mind vagyonosak voltak, s a gazdag dendiket – legalábbis külsőségekben és viselkedésükben – utánozni törekvő irodalmárok, újságírók és művészek csak kivételes esetekben kerülhettek közéjük. (Míg például Alfred de Musset hiába törekedett a tagságra, addig Auguste Romieu és Eugène Sue esetében kivételt tettek. Romieu például, aki gyenge lovas volt, azért lehetett a klub tagja, mert igen kecsesen tudott leesni a lóról.)

A kor talán legismertebb francia dendije Alfred d’Orsay gróf volt, aki híres szépségével, eleganciájával és impertinenciájával nemcsak hazájában, hanem Londonban is hódított Lady Blessington állandó kísérorjeként, férje barátjaként és mostohaleányának férjeként. A családot utazásaikra is elkísérte, így ismerkedhetett meg 1823 tavaszán Genovában Lord Byronnal. Lord Blessington halála és saját válása után Lady Blessingtonnal Londonban élt. Amikor elvesztette vagyonát,

⁴⁵ STANTON, 1980. 32–33.

⁴⁶ STANTON, 1980. 34. és C. PRÉVOST, 1957. 47.

visszatért Párizsba. Szobrászkodott, miniatűr arcképeket rajzolt és festett. Dendiségéről megoszlott az írók véleménye: míg Balzac róla mintázta egyik leghíresebb dendi-szereplőjét, Barbey d’Aurevilly inkább a francia *lionok* közé sorolta.⁴⁷

A korszak igazi társasági dendijeit nem voltak sokan. Közéjük tartozott a már említett d’Orsay gróf mellett például lord Henry Seymour, d’Alton-Shée gróf, Roger de Beauvoir, Belgiojoso herceg, a svéd nagykövet Charles de Mornay gróf, vagy a már említett Alfred Tattet, egy tőzsdeügynök fia. Róla például feljegyezték, hogy nyílt házat vitt, ahol egy egész istállónyi paripa állt a vendégei rendelkezésére.⁴⁸

A dendik a legváltozatosabb módokon igyekeztek távol tartani, elkülöníteni magukat az átlagembertől. Ezt olykor az angol sportok, a fogadások és különféle „iskolástréfák” segítségével vélték elérni: például textilüzletben pisztolyt akartak vásárolni, éjjel az utcát járva leszedték a cégereket. A durvább tréfák közé tartoztak Lord Seymour „viccei”, aki jalapával, azaz egy hashajtó hatású növényvel készített csokoládét itatott az emberekkel, viszketőport szórt a ruhájukba és puskaporszemcséket tartalmazó szivarokkal kínálgatta őket.

A Lajos Fülöp korabeli újfajta irodalmi dendizmus képviselői már más társadalmi környezetből érkeztek. Mivel a szükséges rang és vagyon nem állt rendelkezésükre, igyekeztek a gazdag dendik modorát, viselkedését, külsőségeit átvenni. Nagyratörő (és feltűnő) ízléssel, mellényekkel, sétapálcákkal, nagy vacsorákkal, költséges szórakozásokkal, olykor még lovak tartásával is megpróbálták felhívni a figyelmet magukra. Szemléletes példa az újságíró és lapalapító Saint-Charles Latour-Mézeray-é, aki 1830 körül azzal keltett feltűnést, hogy gomblyukában kaméliával jelent meg, és pillanatok alatt a „kaméliás férfit” vált. Életrajzírója szerint közel 50.000 frankot költött a virágokra, amelyeket olykor napjában kétszer is cserélt. A sors kegyetlen fintoraként Dumas halhatatlanná vált „kaméliás hölgye” 1848-ban megfosztotta trónjától és hírnevétől, amelyért szinte anyagi romlásba döntötte magát.⁴⁹

A dendik ekkoriban már „meghódították” a francia sajtót és a szépirodalomba is bekerültek. Prosper Mérimée *Az etruszk váza* című novellájában név szerint is említi a korszakban egyre ismertebb és egyre inkább a tökéletes elegancia szimbólumává váló Brummelt, főhőse alakjában pedig részben önmagát, többi szereplőjében barátait örökítette meg.⁵⁰

Stendhal útirajzairól már volt szó. Az ő életművében is megfigyelhető az a dendizmussal szembeni kettősség, ami Balzacot is jellemezte. Kezdetben – Byront leszámítva – bírálólag írt a dendikről, a *Róma, Nápoly, Firenze* 1826-os kiadásában például az angol és francia dendik, piperkőcök itáliai megfelelőjét hiányolva adott jellemzést róluk.⁵¹ A *Vörös és fekete* Julien Soreljének „tanult” dendisége ezzel szemben már a társasági – és ennek megfelelően a köz- és magánéleti – érvényesülés eszközeként tűnik fel. A regényben több vérbeli dendi is szerepel: a de La Mole család szalonjának állandó vendégei mellett Julien párizsi párbajának másik szereplője, Charles de Beauvoisis, vagy az angol társaság krémje, ahová az orosz Korasoff herceg is tartozott. Ő az, aki „társasági leckéket” ad a fiatallem-

⁴⁷ BARBEY D’AUREVILLY, 1861a. 69–70.

⁴⁸ MARTIN-FUGIER, 1990. 368.

⁴⁹ MARTIN-FUGIER, 1990. 375.

⁵⁰ Réz Ádám megállapítása. MÉRIMÉE, 1967. 707.

⁵¹ „Az angol és francia piperkőcök faja, akik csak arra születtek, hogy öltözködjenek, kellő hecsességgel lovagoljanak és a jó ízlés által szentesített helyeken parádézzanak: ez a fajta még nem kelt át a Pón.” STENDHAL, 1961b. 99.

bernek, ő tanítja meg, hogy a távolságtartás, lenézés, flegma mekkora erőt jelent a társasági életben. Végül Julien „*valóságos dandy lett, már tudta, hogyan kell viselkednie*”.⁵²

Noha a korabeli francia irodalomban egyre több dendi jutott fontos szerephez, irodalmi halhatatlanságukhoz legnagyobb mértékben Honoré de Balzac járult hozzá. Bár dendi-hősei számos tulajdonságukban különböznek, sőt, olykor igen távol állnak a valós élet dendijeitől, mégis nagymértékben táplálták a dendi mítoszát. Meg kell azonban jegyezni, hogy a dendit illető véleménye az évek (és a művek) során jelentősen változott.

Fortassier a francia írók és a divat kapcsolatáról írott könyvében a „*modifilia pápájának*” nevezi Balzacot,⁵³ aki nemcsak műveiben ábrázolta a kor divatos férfait, hanem életmódjában is közejük akart tartozni. Komoly kiadásokba verte magát, hogy a társaság elismert tagja lehessen, sikereket azonban elsősorban nem megjelenésével, hanem szellemével aratott. Műveiben az elegáns élet elemzésekor az élet egészét áttekintette annak minden megnyilvánulásával: a megjelenés, az öltözet, a kiegészítők, a lakás, a különböző terek, a fogatok, a viselkedés apró gesztusai, a társalgás, a járás mind információhordozó ködként, nyelvként működött számára. S ezt a nyelvet nemcsak értette, hanem műveiben fel is használta, s ezt közönsége – akár tudatosan, akár öntudatlanul – szintén megértette az olvasás során. Dolgozott divatlapoknak⁵⁴ és több, az elegáns élettel, divattal foglalkozó, a külsőségek és a belső tulajdonságok összefüggéseit (is) kereső-elemző, a megjelenés leleplező erejét ábrázoló elméleti munkát is írt.⁵⁵ E tanulmányokban a járásból és testtartásból vont le következtetéseket, foglalkozott a beszéd és a társalgás művészetével, a kesztyű és a nyakkendő viseletéből igyekezett többet megtudni azok tulajdonosáról. Egyik legfontosabb teoretikus írása a befejezetlenül maradt *Az elegáns élet fiziológiája*,⁵⁶ amelyben egy képzeletbeli találkozást is leírt Brummell-lel.⁵⁷ E művében Balzac megkülönböztette a *fashionable* embert és a „*divatban csak a divatot látó*” üresfejű dendit,⁵⁸ aki számára a dendizmus nem életstílus, csak felszínis jellemzőit majmolja (ellentétben a balzaci regények néhány céltudatos és karrierista dendijével).

Balzac igazi hírnevét regényfolyamának, az *Emberi színjátéknak* köszönheti. Az évek során összefüggő egységbe rendezett regények dendi-alakjai a többi szereplőhöz hasonlóan vissza-visszatértek, és az olvasók lépésről lépésre megismerhették élettörténetüket. A balzaci *jeunesse dorée* tagjai két nagy csoportra oszthatók: az élehetetlenekre és az érvényesülőkre.⁵⁹ (Rajtuk kívül találunk még példát újságíró-dendikre is.) Míg a tartalmatlan dendizmus követői (elsősorban Godefroid de Beaudenord és Paul de Manerville) lényegében üres pózként éltek meg dendizmusukat, addig mások később tanulási időszaként, próbaidő-

⁵² STENDHAL, 1993. 311. „*Londonban végre megismerkedett a legelőkelőbb urak nyegleségével. Fiatal orosz arisztokratákkal barátkozott össze, akik bevezették a társaságba. [...] – De hát maga nem érti a kort, amelyben él! – fordult hozzá Korasoff herceg egy alkalommal. – Tegye mindig az ellenkezőjét annak, amit magától várnak! Becsületemre, ez századunk egyetlen hittétele! Ne legyen se bolond, se szenvedő, mert akkor bolondságokat meg szenvedőként várnak magától, s vét a szabály ellen.*” STENDHAL, 1993. 315.

⁵³ FORTASSIER, 1988. 43. „*Le pape de la modiphilie*” = kb. „a divatszeretet, a modifilia pápája”.

⁵⁴ Például: *La Mode, La Silhouette, Le Voleur, La Caricature*.

⁵⁵ A 19. század első felében felvirágoztak a divatlapok, és a megjelenéssel foglalkozó több új műtípus (*code, manuel, art, physiologie*) is feltűnt.

⁵⁶ *A Traité de la vie élégante* először 1830. október 2. és november 6. között jelent meg a *Mode*-ban.

⁵⁷ Rose Fortassier egy önálló cikkben is foglalkozott a kérdéssel, hogy vajon a valóságban is találkoztak-e. FORTASSIER, 1967.

⁵⁸ BALZAC, 1998. 56–57.

⁵⁹ Lásd részletesen FORTASSIER, 1974. 353–359.

ként tekinthettek vissza dendi-korszakukra.⁶⁰ Egyértelműen ez utóbbiak, az érvényesülő dendik közé sorolható Henri de Marsay, Eugène de Rastignac és Maximes de Trailles. Lucien de Rubempré ezzel szemben félúton megállt: lehetősége és képessége elegendő lehetett volna az érvényesüléshez, de gyenge volt hozzá. Ugyanez igaz a *Szamárbór* Raphaëljére is, akinek szintén megvoltak a társadalmi siker eléréséhez szükséges tulajdonságai, de eltékozolta őket. Rajtuk kívül említést érdemel még Charles Grandet, az ostoba dendi és Victournien d'Esgrignon, a „botcsinálta dendi” megtestesítője.

Hosszan lehetne foglalkozni a Balzac által teremtett dendikkel, megjelenésükkel, feminin és egyben a ragadozókra emlékeztető vonásaikkal, fellépésükkel, öltözködésükkel, viselkedésükkel, pimaszságukkal, szórakozásaikkal, társasági és magánéleti kapcsolataikkal, élvezeteikkel. Most azonban csak abból a szempontból vetünk rájuk még egy futó pillantást, hogy kik ihlették alakjukat. Balzac több regényhőse, mindenekelőtt pedig Henri de Marsay alakjában feltűnik a korszak nagy francia dendijének, d'Orsay hercegnek ihlető hatása (már nekünk is rímel egymásra), de említhetjük a dendizmus másik jelentős képviselőjét, a már említett újságíró-dendit, Latour-Mézeray-t is, aki az ugyancsak újságíró dendi-hős, Raoul Nathan egyik modellje lett. Ugyanakkor azt is érdemes kiemelni, hogy a dendi-szereplők alakjai több modellből álltak össze: nem annyira egyes (létező) embereket, inkább típusokat örökítettek meg. De Marsay szokásaiban például felsejlik a „dendikirály”, Brummell, aki a regényhőshöz hasonlóan szintén órákig öltözködött, de megtaláljuk benne Belgiojoso herceg művészi adottságait és Lord Seymour nem teljesen makulátlan származásának és hatalmas vagyonának allúzióját is. Latour-Mézeray sem csak Nathannak kölcsönözte személyisége egyes vonásait, megtalálhatjuk azokat többek között Rastignac alakjában is. Összefoglalóan elmondható, hogy Honoré de Balzac halhatatlan dendi-hőseivel a dendizmus mint az érvényesülés eszköze, tudatos életmód került be az irodalomba.

A dendizmus teoretikus irodalma

A dendizmus mítoszát elsősorban két francia író: Jules Amédée Barbey d'Aurevilly és Charles Baudelaire munkássága teljesítette ki. Műveikben a korábbi egyszerű divatjelenségnek mélyebb értelmet adtak, s – anakronisztikusan – szélesre tágitották a dendizmus időbeli határait.

Barbey d'Aurevilly 1845-ben jelentette meg először *Du dandysme et de George Brummell* című esszéjét, amely nem egyszerűen az angol dendi életrajza (bár számos biográfiai elemet és anekdotát tartalmaz), hanem a dendizmus lényegét elméleti igénnyel megközelítő mű. Mint vallja: egy *fat* írta egy *fat*ról, *fatek*nek. Azaz olyan könyvet alkotott, amely tükröt tart az embereknek: lesznek, akik magukra ismernek, és lesznek, akik az elolvasása által akarnak majd Brummellé változni. Ez azonban az író szerint hiábavaló törekvés, hiszen az ember vagy dendi, vagy nem. Úgy véli, a dendizmus létezésének elengedhetetlen feltétele a hiúság mellett a környezet: egy „*arisztokratikusan komplikált*” társadalom. (Barbey egyébként e művében ugyanúgy viszonyult a haszonelvű, sikerorientált tár-

⁶⁰ Több kritika teljesen lehetetlennek és valószerűtlennek tartotta, hogy egy dendiből előképzettség nélkül politikus legyen, és Henri de Marsay karrierjében a mítoszteremtés eszközeit látták. Fortassier szerint mindebben inkább Balzac filozófiája nyilvánul meg: a karrier nem az iskolapadban születik. A siker hasonló felfogása – azaz a dendizmuson keresztül elért siker – szerinte Proustnál is megjelenik majd.

sadalomhoz, mint tizenöt esztendővel később Baudelaire.) Barbey Angliát tekintette a dendizmus valódi talajának. Ennek egyik okát az angolok és franciák közötti alapvető temperamentumbeli különbségben találta meg: a gallok „nervoszangvinikus” alkatával állította szembe a britek „limfatikus” természetét. Véleménye szerint végeredményben csak egyetlen dendi létezett: George (Beau) Brummell. Míg a többiek dendiségük mellett nagyurak, költők is voltak, mint Sheridan vagy Byron, addig Brummell maga volt a Dendizmus, ami nemcsak a megjelenés művészete, hanem annál sokkal több: emberi, társadalmi és spirituális jelenség. Jelentéktelenségekből épül fel, lényege pedig a váratlanság, a mehökkentés: a dendi mindig mást csinál, mint amit elvárnak tőle. Nem hágja át a szabályokat, de folyamatosan játszik velük. Szerinte Brummell olyan művész volt, akinek az élete volt az életműve, de utánozhatatlan, megfoghatatlan és leírhatatlan, hiszen gesztusokban, mulékony pillanatokban teremtődött meg, amelyek alighogy megszülettek, már el is illantak. Brummell létezését Barbey egy társadalmi és társasági igényre adott válaszként értelmezte, hiszen különben nem maradhatott volna fent huszonkét esztendeig. Szerinte a dendizmus akkor szűnik meg, amikor megváltozik a társadalom, amelyben létrejött, azután már csak a hagyománya létezik. Több Brummell nem lesz, de mindig lesznek hozzá hasonlóak: „a történelem androgénjei”. Másik munkájában, az *Un Dandy avant les Dandys* című esszéiben Barbey a 18. századi Lauzun herceg céltudatos szerelmi csábítását írta meg, a dendizmus megszületése előtti dendinek (mintegy predendinek) mutatva be hősét.

Magát d’Aureville-t is többen tartották dendinek, fent említett munkájában azonban saját magát nem sorolta közéjük. Műveiben nemcsak Brummellről írt, hanem megemlítette d’Orsay grófot és Stendhalt, és hatott rá többek között Byron és Balzac is. Ő maga mások mellett Joris-Karl Huysmansra, Paul Bourget-re és Marcel Proustra volt hatással.

A teoretikus dendi-irodalom másik klasszikusa a nagyközönség előtt mindekelőtt költőként ismert Charles Baudelaire, aki számos művészeti kritikájával is kivívta a kortársak figyelmét. 1863-ban jelent meg a holland származású francia grafikusról, illusztrátorról és tudósítóról, Constantin Guys-ról írott művészeti munkája, amely tizenhárom alfejezetbe rendezve veszi végig a művész alkotásait, tematikusan csoportosítva témáit, alakjait és az ábrázolt eseményeket. Mindeközben a többihez hasonlóan rövid, alig pár oldalas IX. fejezetet a dendinek szentelte.⁶¹ Guys dendifiguráit csupán kiindulópontnak tekintette, hiszen csak pár szóval emlékezett meg róluk: a fejezetet magának a dendizmus problematikájának szánta. A dendizmust „*bizonytalan intézménynek*”⁶² nevezte: nincs történelmi korhoz és helyhez kötve. Olyan, a törvényeken kívül lévő intézménynek tekintette, amelynek mindazonáltal szigorú belső törvényei vannak. A szerző gondolatmenetének lényege, hogy a dendizmus nem a külsőségekben merül ki: a tökéletes dendi számára mindez „*szelleme arisztokratikus felsőbbrendűségének szimbóluma*”.⁶³ Jellemzője az eredetiség, az önimádat és a vágy, hogy meglepetést okozzon, miközben ő maga sohasem lepődik meg. Baudelaire a dendizmus képviselőit fellelte

⁶¹ A III. fejezetben a művészről szólva már nagyon röviden érintette a dendi kérdését: „*Szívebben nevezném dandynek és lenne is rá jó okom, mivel a dandy szó a karakter kvintesszenciáját és körünk egész erkölcsi mechanizmusának tökéletes megértését jelentené; de másrészt a dandy érzéketlenségre törekszik és G[uys] – akin telhetetlen szenvedély, a látás és érzékelés szenvedélye uralkodik – e tekintetben mérhetetlenül távol áll a dandyzmustól.*” BAUDELAIRE, 1964. 136.

⁶² A francia eredetiben: „institution vague”.

⁶³ BAUDELAIRE, 1964. 151.

a messzi ókorban: Caesar, Catilina, Alkibiadész személyében, Chateaubriand nyomán pedig Észak-Amerikában is. Sőt, ha ugyanezen írása korábbi fejezeteit tekintjük, akkor a krími háború katonatisztjei között is talált dendit.

A századvégi dendi: Robert de Montesquiou-Fezensac, Des Esseintes, Dorian Gray és Charlus báró

A társadalmi viszonyokban és életmódokban a második császárság után bekövetkezett változások nem adtak megfelelő keretet a dendiknek, de a század végéig, sőt, az első világháborúig még feltűnt néhány jelentős képviselőjük. A megelőző évtizedekből megmaradt vagy ezeket példának tekintő dendik költekezése, cicomája, asztali és társalgási művészete egyre inkább valamifajta látszattendizmushoz közelített, az irodalmi dendik népszerűsége azonban fokozatosan emelkedett. Miközben Angliában a dendizmus 1820 és 1880 között viszonylag egységesen a választékos, kifinomult életmódot és viselkedést jelentette, képviselői ugyanazokban az iskolákban tanultak, s szinte „egy családból” valóknak számítottak, s az angol dendi mindjobban közelített a *gentleman*hez,⁶⁴ Franciaországban a dendi egyre inkább az élvhajhász és az „életművész” megjelölése lett. 1848 után évtizedekig egymást váltották a negatív konnotációjú elnevezések.

Az 1880-as években, az esztéticizmus nagy korszakában új fejezet kezdődött a dendizmus történetében. A dekadencia (és esztéticizmus) persze nem feltétlenül esik egybe a dendizmussal: néhány jellegzetes képviselőjüknek, elsősorban művészeknek, illetve műélvezőknek köszönhetően kapcsolódtak össze.

A *fin de siècle* dendi az intellektuális elkülönülés, a nemes elegancia, a szépség kultuszának hirdetőjévé vált. Az élet művészi megélése a mesterkéltségben és kifinomultságban teljesedett ki. Az újfajta dendizmust a túlfinomultság, modorosság és olykor nosztalgikusság jellemezte.⁶⁵ Apró eszközökkel kívánta elérni a legnagyobb hatást, és az életet a szépség keresésére fordította. Émelygett a kortársi trivialitásoktól, és egyben lázadt is ellenük. Elődeihez hasonlóan nem tetszeni vágyott, hanem meglepni. Érzékenységét álarc mögé rejtette, impertinenciával és feszültséggel átitatott „énkultuszt” hirdetett. Esztétizáló világképét olyan aforisztikus állítások határozták meg, amelyek szerint „*az élet művészet*”, s „*a művészet az egyetlen érték*”, tetteit, gesztusait (és alkotásait) pedig az olykor valósággal provokációba átszapó mesterkéltség jellemezte.

Az 1880-as évek Párizsában még élt a romantikus dendi, Barbey d’Aureville, de már feltűntek egy új elitizmus képviselői is. A századvégi dendik közül a korszak talán leghíresebb párizsi társasági dendijét, néhány róla mintázott regényhőst és három íróit mindenképpen érdemes külön is kiemelni.

A francia és angol irodalomtörténet több megkerülhetetlenné vált regényének hőst ihlette a párizsi *fin de siècle* dendi, a modorosság képviselője, az önmagát „*üvegházi növénynek*” nevező Robert de Montesquiou-Fezensac.⁶⁶ A *fin de race*,⁶⁷ azaz a túlfinomult, előregedő, önmagát túlélő arisztokrácia e tökéletes példája néhány elődjéhez hasonlóan nemcsak a szalonokban uralkodott, hanem a szépirodalom művelésével is megpróbálkozott. Számos vers- és prózakötet, valamint több művészeti kritika fűződik a nevéhez, de az utókor mégis inkább mint

⁶⁴ A dendi és a *gentleman* rokonságáról lásd BARZUN, 2006. 704–705.

⁶⁵ Carassus pasztellszerű dendizmusnak („*dandysme pastellisé*”) nevezi. CARASSUS, 1971. 42.

⁶⁶ CARASSUS, 1971. 41.

⁶⁷ DUFAUD, 2008. 262.

szépirodalmi alkotások hőseinek ihletőjét tartja számon. Tökéletes megjelenése mellett néhány kedvtelése is legendássá vált: a japán tárgyak iránti érdeklődését Théophile Gautier leányától, Judith Gautiertől vette át, de említik a virágok és a könyvek iránti vonzódását és hozzáértését is. Míg a század első felében Latour-Ménzeray kaméliával, ő pármái ibolyával díszítve jelent meg a társaságban. Különben a hortenzia volt a kedvenc virága, és ő hozta létre Franklin utcai lakásában Párizs egyik első japán kertjét. Könyvtárát is folyamatosan gondozta, könyvtárgyai igazi műreemek voltak: a legnagyobb gondossággal köttette be őket. A századvégi magyar író és társasági ember, Justh Zsigmond – akit később róla írt esszéjében Márai Sándor dendinek nevezett⁶⁸ – visszatérő párizsi tartózkodásai során több nevezetes dendit is felkeresett. Elgondolkodtató, hogy bár ő maga is sok mindenben hasonlított hozzájuk: érdeklődésében, művészetkedvelésében, az esztéticizmus iránti fogékonyságában, kifinomult arisztokratizmusában, mégsem nevezhető egyszerűen a francia és angol típusú dendik magyarországi pandanjának. Feljegyzéseiben írt Barbey d’Aureville-ről, Huysmansról és bár naplójában nem utal rá, hogy személyesen találkoztak volna, Montesquiou-Fezensac neve is feltűnik a párizsi társaságról szóló egyik cikkében.⁶⁹ A századvégi francia dendit is kegyetlen ironia, önhietség jellemezte, folyamatosan különcködött, de a botránytól irtózott: ízléstelennek tartotta. Magánéletéről szólva általában Sarah Bernhardt-ral, a korszak egyik legnagyobb színésznőjével folytatott rövid viszonyát, valamint homoerotikus vonzalmait említik. Halhatatlanságát mindenképp Des Esseintes, Dorian Gray és Charlus báró alakjának köszönheti.

Joris-Karl Huysmans (eredeti nevén Georges-Charles Huysmans) tisztviselő, író, művészetkritikus volt. Mindmáig híres regénye, *A rebours* 1884-ben (magyarul Kosztolányi Dezső fordításában *A különc* címen 1921-ben) jelent meg. Főhőse, a végletekig túlfinomult, ideges teremtmény, Des Esseintes herceg mérhetetlen unalmában, élvezeteitől megcsömörlötten igyekszik új és új impulzusokat találni és saját életét művészi módon megélni; ő a „*par excellence dilettáns*”.⁷⁰ A regénynek alig van cselekménye, ellenben tobzódik a különböző leírásokban: a főhős a legválasztékosabb, legrafináltabb és legmesterkéltbb módon teremt harmóniát a kelmék, színek, illatok, növények, bútorok, könyvek, drágakövek, ételek kavalkádjában. Bár Des Esseintes herceg nem tekinthető pusztán Montesquiou-Fezensac irodalmi reinkarnációjának, alakján más dendi-hírességek kedvteléseinek, szokásainak, gesztusainak ihlető hatása is felismerhető: így például a csecsebecséket kedvelő Edmond de Goncourt-é, az idősödő Barbey d’Aureville-é, az örökségét bútorokra költő Baudelaire-é, sőt Huysmans saját személyiségéé is,⁷¹ a regényben mégis nagy szerephez jut a híres századvégi francia társasági dendi számos kedvtelése. A már említett növény- és könyvszeretet, vagy épp egy drágakövekkel díszített, élő dísz tárgyá változtatott teknősbéka ötlete. (Megjegyzendő, hogy ez utóbbi gondolatot Judith Gautier-től vette át Montesquiou-Fezensac, és a regénybeli teknőssel ellentétben az ő próbálkozásait nem élték túl az állatok.)⁷²

⁶⁸ MÁRAI, 1946. Külön elemzés tárgya lehetne, hogy miért nem találunk a történelmünkben és irodalmunkban az itt felsoroltakhoz hasonló dendiket.

⁶⁹ „*A híres Montesquiou-Fezensac pedig, kit Huysmans az »à Rebours des Enceintes« [Esseintes]-jében festett, azt mutatja, meddig juthat az ember a m. vései finomultságban.*” JUSTH, 1888. 1921–1922.

⁷⁰ BOLLON, 1986. 40.

⁷¹ DUFAUD, 2008. 132–133, Ezt egészíti ki Justh Zsigmond naplóbejegyzése, aki Huysmansnál tett látogatása leírásakor kitért az író bibliofiliájára és gyönyörű könyvkötéseire is. JUSTH, 1941. 70–72. (1888. január 25.)

⁷² Utal rá DUFAUD, 2008. A regénybeli részletet lásd: HUYSMANS, 2002. 41–42.

A *fin de siècle* dendizmus egyik fontos jellegzetességének, a társalgás művészetének egyik legkiemelkedőbb példája a szellemesség hagyományát felelevenítető, botrányairól is elhíresült író, Oscar Wilde. Bár regényét, novelláit, meséit és társalgási drámáit ma is olvassák és játsszák, művészete nemcsak szépirodalmi alkotásaiban nyilvánult meg, hanem életvitelében is. „*Akarja tudni, mi az életem nagy tragédiája? A zsenimet az életembe oltottam; a m veimbe csak a tehetségem jutott.*”⁷³ Kezdetben feltűnő, majd visszafogottabbá váló öltözetével, szellemességével, eredetiségével és a mindenáron való feltűnés vágyával hamar kivívta az ismertséget. Számára a dendizmus póz és kellék volt, eszköz a sikerhez, az ismertséghez.⁷⁴ Amikor korábbi „széplélek-maskaráját” dendi öltözetre cserélte, szerzett egy Balzacéhoz hasonló türkizfogantyús, elefántcsont sétabotot, és amikor dolgozott, a nagy francia író „írócsuhája” mintájára fehér háziköntöst vett magára.⁷⁵ Bár Wilde több művében szerepeltetett dendiket, társalgási színdarabjaiban az elegáns élet alakjait tüntette fel, talán két leghíresebb dendi-hőse mégis a *Dorian Gray arcképe* főszereplője és regénybeli tanítómestere. Van, aki a művet „*megkésztet (felújított) dandy-fejlődésregénynek*” nevezi. Míg Lord Henry a tökéletes dendi, aki számára a dendizmus póz, életformája az abszolút tétlen, szemlélődő emberé, addig Dorian túlbuzgó, „*első generációs dandy*”.⁷⁶ Barátjától egy „mérgező”, sárga borítású könyvet kapott, amely kétségkívül Huysmans regénye. De Wilde nemcsak Des Esseintes herceg – és persze a minta: Montesquiou-Fezensac – történetéből és példájából merített. Regényének címe félreérthetetlenül utal Disraeli 1826-ban kiadott, már említett *fashionable regényére*, a *Vivien Grey*-re, amelyen keresztül század eleji honfitársa, Beau Brummell is hat(hat)ott rá. Többen utalnak arra is, hogy Wilde egyes motívumokat saját életéből emelt át regényébe, önmagáról is ír például, amikor Lord Henry társalgási képességeit méltatja.

A talán leghíresebb regényhős, akinek Montesquiou-Fezensac mintául szolgált, Marcel Proust Charlus bárója. Proust a párizsi társaságból nemcsak hogy jól ismerte a neves dendit (Madeleine Lemaire szalonjában mutatták be neki), hanem fiatalkorában „*lángoló csodálattal*” vette körül; utánozta a járását, a beszédmodorát,⁷⁷ virágkosarakat, értékes kis műtárgyakat, csecsebecskéket küldött a lakására.⁷⁸ Montesquiou határozott kérésére még egy felolvasást, zártkörű estélyt is szervezett a gróf egyik könyvének megjelenése alkalmából a saját lakásán.⁷⁹ Többen állítják, hogy Proust maga is dendi volt, s legnagyobb hatású műveinek figuráiba önmagát is beleírta. Művei közül elsősorban *Az elt nt idő nyomában* című hatalmas regényfolyamát ismerjük, melynek visszatérő alakjai közül Charlus bárót jórészt Montesquiou-ról mintázta, s a dendi „*magára ismert benne: meg is sértődött*”.⁸⁰

⁷³ André Gide után idézi TÖRÖK, 1989. 6. és COBLENCÉ, 1988. 9.

⁷⁴ „*M véssként akart élni elsősorban, jó m veket akart írni másodsorban. Nem igen élt senki Wilde előtt, akinek ennyire sikerült volna összemosnia a határt élet és alkotás között.*” TÖRÖK, 1989. 45.

⁷⁵ TÖRÖK, 1989. 75.

⁷⁶ TÖRÖK, 1989. 124.

⁷⁷ DUFAUD, 2008. 266.

⁷⁸ RÉZ, 1961. 22.

⁷⁹ Lásd részletesen MARTIN-FUGIER, 2003. 212–218.

⁸⁰ RÉZ, 1961. 21.

Véget ért-e dendizmus, és ha igen, mikor?

Bár a 20. század első felében leáldozott a nagy dendik kora, sokan felfedezni vélték őket a század második felében is. Françoise Coblenca a jelen és a közelmúlt dendijeit festők, filmsztárok, divattervezők, énekesek között találja meg. Duchamp, Warhol, Monory, Marilyn Monroe, a Rolling Stones „dendisége” azonban más, mint a korábbiaké: esetükben a ’dendi’ kifejezés csak (minősítő) jelző marad.⁸¹ Carrassus a dendi és a hippik, playboyok, valamint a mai sztárok közötti különbséget áttekintve úgy véli, hogy a felszínes hasonlóság mellett a lényeg különbözik. Bár a hippi éppúgy, mint a dendi, látszólag nőies, és a konvenciókkal szembenálló viseletével, viselkedésével, a haszonelvűség elvetésével lázad a polgári értékek ellen, sok szempontból különbözik tőle. Nélkülöz, amikor a dendi luxusban él, laza öltözete élesen eltér a dendi kifogástalan és gondos ruházatától, és közösségi szellemet hirdet ott, ahol a dendi egotizmusa kerül előtérbe. Nem kevésbé lényeges eltéréseket mutat a dendi és a kortárs sztár. A mai társadalomban a playboy és a sztár – a reklámokhoz és a kereskedelmi igényekhez alkalmazkodva – széles közönség előtt jelenhet meg, szemben a dendi számára adott szűk társasági színtérrel. A korábban az érvényesüléshez szükséges eredetiséget felváltotta az excentricitás, s egy esetleges botrány már csak minimális kockázatot jelent, ellentétben a dendi korával, amikor az impertinencia minden megnyilvánulása a társaságból való kivetettség kockázatának lehetőségét rejtette. Mint hozzáteszi: a dendizmus az arisztokrata típusú társadalomhoz kötődik, és rosszul alkalmazkodik más típusú (kapitalista vagy szocialista) rendszerekhez.⁸²

Összefoglalóan elmondható, hogy bár egyes viselkedésjellemzők ma is felbukannak, sőt, a dendi szinte a kortárs férfidivat egyik jelzőjévé, szakkifejezésévé vált,⁸³ a dendik és a dendizmus történelmi ideje minden valószínűség szerint lejárt.⁸⁴

Befejezés

E tanulmány, amint ezt már címe is jelzi, csupán vázlat. Számos további, elmélyült elemzésre érdemes kérdés maradt ki belőle, és a megadott keretek csak néhány kiragadott, jellemzőnek tartott példa felemlítését tették lehetővé. De már talán e néhány kérdés felvetése is rávilágított egy társadalom- és irodalomtörténeti szempontból egyaránt érdekes jelenségre, s talán hozzájárult egy olyan viselkedés- és életmód eredetének és lényegének megismeréséhez és megértéséhez, amelynek hatása, legalábbis a kifejezés használatát tekintve, ma is él.

Mert a társasági dendik tudtak egymásról, figyelték egymást és hatottak egymásra: megjelenésüket, viselkedésüket, gesztusaikat kortársaik és későbbi utódaik lesték el és utánozták, személyük pedig írókat ihletett meg, akiknek hősei aztán visszahatottak a későbbi korok dendijeire. Byron például jobban szeretett

⁸¹ COBLENCE, 1988. 294.

⁸² Lásd mindenekelőtt CARASSUS, 1971. 176–177. Foglalkozik még a dendi 20. századi túlélésével COBLENCE, 1988. és DELBOURG-DELPHIS, 1985, sőt Karin Wieland német dendikről írt rövid tanulmányának szereplői is részben múlt századiak. WIELAND, 1998.

⁸³ Lásd például <http://www.newdandyism.com/> [2008. május 9.]. A dendizmus koronázatlan királyának, Beau Brummellnek a neve is feltűnik a kortárs férfidivatban.

⁸⁴ DELBOURG-DELPHIS, 1985. 58. „*Ha az a társadalom, amely a Dendizmust létrehozta, megváltozik, nem lesz többé dendizmus*” – írta d’Aurevilly. BARBEY D’AUREVILLY, 1861a. 97. (ford. tőlem – D. F.)

volna Brummell lenni, mint Napóleon, az 1900-as évek Párizsában Dorian Gray-nek köszönhetően váltotta fel a szivart a cigaretta, a modernitás eme elvitathatatlan eleme, Des Esseintes figurája pedig Swann alakjában éled újra. A dendi szépségben akart élni és meghalni. Akár társasági szereplő volt, akár irodalmi, nem akarta ugyan megváltoztatni a világot (legalábbis nem mindegyikük és nem nyers durvasággal), mégis követőkre lelt; utánozhatatlan volt, mégis példaképpé, mintaállítóvá vált. A dendi, bárhol is volt, a társasélet akrobatájaként a pillanatnyit ragadta meg, és a mulékonyból teremtett műalkotást.

Felhasznált irodalom

ARIÈS - DUBY

1987 *Histoire de la vie privée IV. – De la Révolution à la Grande Guerre.* Éd.: ARIÈS, Philippe - DUBY, Georges. Paris, Seuil, 1987.

AUGÉ

1929 *Larousse du XIXe siècle.* II. Éd.: AUGÉ, Paul. Paris, Larousse, 1929.

BAKOS

1976 BAKOS Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Budapest, Akadémiai, 1976.

BALZAC

1908 BALZAC, Honoré de: *Théorie de la démarche.* In: Uő: *Oeuvres diverses.* II. Paris, Société d'Éditions et Artistiques, 1908. 1–63.

1950 BALZAC, Honoré de: *Étude de moeurs par les gants.* Paris, Hermès, 1950.

1962–66 BALZAC, Honoré de: *Emberi színjáték.* I–X. Budapest, Magyar Helikon, 1962–1966.

1978 BALZAC, Honoré de: *Physiologie de la toilette.* In: Uő: *Théorie de la démarche et autres textes.* Pandora, Le Milieu, 1978.

1998 BALZAC, Honoré de: *Az elegáns élet fiziológiája.* Ford.: Balla Ignác. Budapest, Seneca, 1998.

BARBEY D'AUREVILLY

1861a BARBEY D'AUREVILLY, Jules: *Du Dandysme et de G. Brummell.* Paris, Alphonse Lemerre, 1861. (*Oeuvres de J Barbey d'Aurevilly*) 3–100.

1861b BARBEY D'AUREVILLY, Jules: *Un Dandy d'avant les dandies.* Paris, Alphonse Lemerre, 1861. (*Oeuvres de J Barbey d'Aurevilly*) 101–130.

BÁRCZI

1980 *A magyar nyelv értelmező szótára.* VII. Szerk.: BÁRCZI Géza et al. Budapest, Akadémiai, 1980.

1984 *A magyar nyelv értelmező szótára.* I. Szerk.: BÁRCZI Géza et al. Budapest, Akadémiai, 1984.

BARZUN

2006 BARZUN, Jacques: *Hajnaltól alkonyig. A nyugati kultúra 500 éve.* Ford.: Makovecz Benjamin. Budapest, Európa, 2006.

BAUDELAIRE

1956 BAUDELAIRE, Charles: *Le Dandy (Le Peintre de la vie moderne IX.).* In: Uő: *Curiosités esthétiques.* Lausanne, Éditions de l'Oeil, 1956. (*L'Oeil des Maîtres*) 429–434.

1964 BAUDELAIRE, Charles: *A dandy.* Ford.: Csorba Géza. In: *Baudelaire válogatott művészet írásai.* Szerk.: CSORBA Géza. Budapest, Képzőművészeti Alap, 1964. (*A művészet történet forrásai*) 150–153.

BAUDELAIRE

- 1988 BAUDELAIRE, Charles: A dandy. Ford.: Csorba Géza. In: *Uő: M vészeti kuriózeumok*. Szerk.: CAIN, Julien. Budapest, Corvina, 1988. (*M vészet és elmélet*) 89–91.

BERTHELOT

- é.n. *La Grande Encyclopédie*. XIII. Éd.: BERTHELOT, M. M. et al. Paris, H. Lamirault et Cie., é.n.

BOLLON

- 1986 BOLLON, Patrice: Le temps des dandys. In: *Magazine littéraire*, (1986) No. 227. 38–40.

BONNET

- 1990 BONNET, Jacques: Grandeur et servitude du dandysme. [1978]. In: BALZAC, Honoré de: *Théorie de la démarche et autres textes*. Paris, Albin Michel, 1990. 5–11.

BOULENGER

- [1907] BOULENGER, Jacques: *Sous Louis-Philippe: Les Dandys*. Paris, Ollendorff, [1907].

BYRON

- 1975 BYRON, George Gordon: Beppo. Ford. Kosztolányi Dezső. In: *Byron válogatott m vei*. I. Budapest, Európa, 1975. 300–333.

C. PRÉVOST

- 1957 C. PRÉVOST, John: *Le Dandysme en France (1817–1830)*. Paris-Genève, E. Droz – Minard, 1957.

CARASSUS

- 1966 CARASSUS, Émilien: *Le Snobisme et les lettres françaises de Paul Bourget à Marcel Proust 1884–1914*. Paris, Armand Colin, 1966.
- 1971 CARASSUS, Émilien: *Le Mythe du dandy*. Paris, Armand Colin, 1971.

COBLENCE

- 1988 COBLENCE, Françoise: *Le Dandysme, obligation d'incertitude*. Paris, Presses Universitaires de France, 1988.

DEDE

- 1998 DEDE Franciska: *Le Dandy dans La Comédie Humaine d'Honoré de Balzac [A dendi alakja Honoré de Balzac Emberi színjáték cím m vében]*. ELTE–BTK, 1998. (kézirát, szakdolgozat)
- 2002 DEDE Franciska: *Balzac, az író és a dendi*. [Időszaki kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban, forgatókönyv] (megnyitó: 2002. márc. 25.)
- 2005 DEDE Franciska: *Justh Zsigmond, az irodalmi dendi. Egy 19. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, m vészetpártoló tevékenysége*. ELTE–BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Magyar Művelődéstörténeti Program, 2005. (kézirát, doktori disszertáció)

DELBURG-DELPHIS

- 1985 DELBURG-DELPHIS, Marylène: *Masculin singulier. Le dandysme et son histoire*. Paris, Hachette, 1985.

DEMOUGIN

- 1985 *Dictionnaire historique, thématique et technique des littératures. Littératures françaises et étrangères, anciennes et modernes*. Éd.: DEMOUGIN, Jacques. Paris, Larousse, 1985.

DUBOIS

- 1960 *Grand Larousse encyclopédique*. III. Éd.: DUBOIS, Claude. Paris, Larousse, 1960.

DUFAUD

- 2008 DUFAUD, Marc: *Dictionnaire Fin de siècle. Zutistes, Jmenfoutistes, tout l'univers des dandys décadents*. Paris, Scali, 2008.

FAVRICHON

- 1987 FAVRICHON, Anne: *Toilettes et silhouettes féminines chez Marcel Proust*. Lyon, Presses Universitaires de Lyon, 1987.

FORTASSIER

- 1967 FORTASSIER, Rose: Interview d'un dandy (1830). In: *Année Balzacienne*. H.n., k.n., 1967. 73–87.
 1974 FORTASSIER, Rose: *Les Mondains de la Comédie Humaine*. H.n., Klincksieck, 1974.
 1988 FORTASSIER, Rose: *Les Écrivains français et la mode de Balzac à nos jours*. Paris, Presses Universitaires de France, 1988. (*Écriture*)

GENGEMBRE

- 1992 GENGEMBRE, Gérard: *Balzac, le Napoléon des lettres*. Paris, Gallimard, 1992. (*Découvertes Gallimard Littérature*)

GILL

- 2007 GILL, Miranda: The myth of the Female Dandy. In: *French Studies*, LXI. (2007) 2. 167–181.

HUYSMANS

- 2002 HUYSMANS, Joris-Karl: *A különc*. Ford.: Kosztolányi Dezső. Szeged, Lazi, 2002.

JUSTH

- [1941] *Justh Zsigmond naplója*. Szerk.: HALÁSZ Gábor. Budapest, k.n., [1941].
 1888 JUSTH Zsigmond: A túlfinomult Páris. In: *Fővárosi Lapok*, (1888) 262. sz. 1919–1922.

KEMPF

- 1977 KEMPF, Roger: *Dandies. Baudelaire et Cie*. Paris, Seuil, 1977. (*Points*)

LAFFONT–BOMPIANI

- 1964 LAFFONT–BOMPIANI: *Dictionnaire biographique des auteurs*. Paris, Société d'Édition de Dictionnaires et Encyclopédies, 1964.

MÁRAI

- 1946 MÁRAI Sándor: A dandy és világa. In: *Uő: Ihlet és nemzedék*. Budapest, k.n., 1946. 302–307.
 2001 MÁRAI Sándor: *A négy évszak*. Budapest, Helikon, 2001.

MARTIN-FUGIER

- 1990 MARTIN-FUGIER, Anne: *La Vie élégante ou la formation du Tout-Paris. 1815–1848*. H.n., Fayard, 1990. (*Points-Histoire*)
 2003 MARTIN-FUGIER, Anne: *Les Salons de la IIIe République – Art, littérature, politique*. H.n., Perrin, 2003.

MÉRIMÉE

- 1967 MÉRIMÉE, Prosper: Az etruszk váza. Ford.: Réz Ádám. In: *Uő.: Mérimée összes regényei és elbeszélései*. Budapest, Magyar Helikon, 1967. (*Helikon Klasszikusok*) 224–241.

MORTIER

- 1958 *Dictionnaire Encyclopédique Quillet*. II. Éd.: MORTIER, Raoul. Paris, Librairie Ariste-Quillet, 1958.

RÉZ

1961 RÉZ Pál: *Proust*. Budapest, Gondolat, 1961. (*Irodalomtörténeti Kiskönyvtár*, 9.)

SIMMEL

1973 SIMMEL, Georg: A divat. Ford.: Berényi Gábor. In: *Uő. Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1973. 473–508.

STANTON

1980 STANTON, Domna C.: *The Aristocrat as Art. A Study of the Honnête Homme and the Dandy in Seventeenth- and Nineteenth-Century French Literature*. New York, Columbia University Press, 1980.

STENDHAL

1961a STENDHAL: Róma, Nápoly, Firenze 1817-ben. Ford.: Rónay György. In: *Uő: Séták Itáliában*. Budapest, Gondolat, 1961. (*Auróra XX.*) 217–281.

1961b STENDHAL: Róma, Nápoly, Firenze. Ford.: Rónay György. In: *Uő: Séták Itáliában*. Budapest, Gondolat, 1961. (*Auróra XX.*) 5–216.

1993 STENDHAL: *Vörös és fekete*. Ford.: Illés Endre. Budapest, Európa, 1993. (*Európa Diákkönyvtár*)

SZÁVAI

1964 SZÁVAI Nándor: Az Emberi színjáték szereplői. In: BALZAC: *Az emberi színjáték*. X. Budapest, Magyar Helikon, 1964. 1082–1145.

TACIUM

1998 TACIUM, David: *Le Dandysme et la crise de l'identité masculine à la fin du XIXe siècle: Huysmans, Pater, Dossi*. Thèse, Département de Littérature Comparée, Faculté des Arts et Sciences, Université de Montréal, 1998.
[<http://www.theses.umontreal.ca/theses/pilote/tacium/these.html>]

THACKERAY

1979 THACKERAY, William Makepeace: Sznobok könyve. Ford.: Bartos Tibor. In: *Uő: Sznobok könyve. Esszék, vázlatok, levelek*. I. Szerk.: RUTKAY Kálmán. Budapest, Magyar Helikon, 1979. 119–322.

TÓTFALUSI

1975 TÓTFALUSI István: *Byron világa*. Budapest, Európa, 1975.

TÖRÖK

1989 TÖRÖK András: *Oscar Wilde világa*. Budapest, Európa, 1989.

WIELAND

1998 WIELAND, Karin: Német dandyk. Ford.: Wellmann Nóra. In: *BUKSz*, 10. (1998) 2. sz. 233–238.

WILDE

1987 WILDE, Oscar: *Dorian Gray arcképe*. Ford.: Kosztolányi Dezső. Budapest, Európa, 1987. (*A Világirodalom Remekei*)

Bolgár Dániel

„Maguk közt kiválni”

Asszimiláció és integrálódás Mikszáth műveiben

EDOLGOZAT¹ célja az, hogy néhány közkedvelt Mikszáth-regényben megvizsgálja zsidók és keresztények viszonyát az asszimiláció és az integrálódás fogalmi megkülönböztetésének keretében. Asszimiláción magam is azt értem, amit jószerivel a teljes asszimilációs diskurzus: asszimilációról beszélhetünk, ha valaki egy másik néphez vagy felekezethez tartozik, mint korábban, azaz a népi vagy felekezeti identitás leváltásáról van szó. Az asszimilációs diskurzus ugyanakkor e meghatározás ellenére furcsa módon beolvadásként vagy a beolvadás lépcsőfokaként interpretál minden olyan esetet, ahol két nép vagy felekezet tagjai közt kapcsolatok épülnek, sűrűsödnek az összefűződések, sőt a függések.

Hogyan lehetne ezt a feszültséget megszüntetni? A szociológiában közhelynek számít az az elgondolás, hogy egy társadalmat éppúgy összetarthatnak a differenciák, mint a hasonlóságok. A differenciáltságból szükségképp következő egymásrautaltság kapcsolatépülést eredményez. Ezt nevezem én (is) integrálódásnak, aminek etnikai/felekezeti vetülete így határozható meg: az, hogy ki kivel lép kapcsolatba, egyre függetlenebb attól, hogy mi ezeknek a valakiknek a népi vagy felekezeti identitása. A két csoport közötti kapcsolatok hálózatának sűrűsödése, a közeledés tehát nem más, mint eltekintés más területeken attól a határtól, mely a két csoportot a társadalmi élet egyik területén elválasztja, azaz az így felfogott integrálódás egyáltalán nem teszi szükségsszerűvé, hogy a kapcsolattartók etnikai vagy felekezeti identitása idővel egybeessék.² Kérdésem mármost az: ebből a nézőpontból is lehet-e az asszimiláció (a zsidó asszimiláció) fénykorának tekinteni a 19. századot?

És vajon használhatja-e a szépirodalmat, ez esetben Mikszáth néhány művét forrásként ennek a kérdésnek a megválaszolásához a történész?³ Támaszkodhat-e fikatív történetekre, megragadható-e a valóság a fikcióban? Egyrésztől a következetes relativista azt mondaná, hogy mivel minden elbeszélés fikció, a valóság ugyan nem ragadható meg az irodalomban, viszont semmi másban sem, úgyhogy bátran tekinthetünk bármit forrásnak. Másrésztől, ha meggondoljuk, nemcsak a tudományos elbeszélések fiktívek, hanem bizonyos értelemben a szépirodalmiak is valóságosak:⁴ ha Mikszáth sorai teljesen függetlenek lennének a külső valóságtól,

¹ A kézirat első változatainak kritizálásáért Benda Gyulának, Halmos Károlynak és Kövér Györgynek vagyok hálás. Külön köszönöm Kövér Györgynek, hogy felhívta a figyelmemet a főcímként szolgáló szövegrészletre.

² Asszimiláció és integrálódás megkülönböztetését alkalmazom az interetnikus térbeli kapcsolatokra: BOLGÁR, 2006. 61–65.

³ A Mikszáth művek történelmi és társadalmi reprezentációról irodalomtudományos szempontú, az irodalmi modernizációra vonatkoztatott olvasatot ad T. SZABÓ, 2007.

⁴ Lásd GYÁNI, 2004. 87–89. érvelését.

pontosabban az empirikus olvasó és az empirikus szerző tapasztalati világtól, előzetes tudásától, akkor nem értenék belőlük egy szót sem, nem is olvasnánk műveit, és Mikszáth sem lett volna képes megírni ezeket.

Am a szépirodalomhoz a történész másképp is közelíthet: Halmos Károly egy cikkében közgazdaságtani eszközökkel érvel amellett, hogy a 19. század közepeitől kezdve az irodalmi siker csakis úgy volt elképzelhető, ha a termék széles tömegek ízlésének megfelelt. Az olvasó és a szerző között (a kiadó közvetítésével) ugyanis piaci kapcsolat is van. A 19. században a kereslet az irodalomra jócskán megugrott, amit a kínálat csak jelentős beruházások révén tudott kielégíteni, így viszont a könyvkiadás csak akkor lehetett kifizetődő, ha a terméket a vásárlók igényeihez alkalmazták. Ekkortól tehát a tartós sikert produkáló szerzők, mint például Mikszáth fikciós munkáit (benne zsidók és keresztények viszonyának ábrázolásával) olvashatnánk úgy (ha lennének kezünkben kutatások Mikszáth olvasótáborának társadalomtörténetéről), mint a fogyasztók legkevésbé sem fiktív értékrendjéről tudósító forrásokat.⁵

Abból azonban, hogy a szépirodalmat igenis lehet történettudományosan értelmezni, még nem tudjuk meg, hogyan kell használni. Használati technikámnak két elemére hívnám fel a figyelmet. Nem ritka, hogy a történetkutatók a regények leírásait apró mozzanatok kibányászására (például a szobaberendezés feltárása), mi több kiragadására használják. Én nem helyeslem eljárásukat, mert ez felszámolja azokat a műben foglalt összefüggéseket, melyek megadják az egyes mozzanatok jelentését, kiszakítja a cselekményelemeket az eredeti kontextusból, és egy másikba helyezi át. A következőkben tehát a zsidó-keresztény viszonyt amennyire lehetséges igyekszem az elbeszélés keretében, minél inkább a történet megtartásával elemezni.

Miben áll használati technikám másik sajátja? III. Viktor Emánuel olasz királynak – legalábbis így meséli Umberto Eco – „*egyszer egy festészeti kiállítást kellett megnyitnia. Amikor egy szép tájkép elé lépett, amely egy völgyet ábrázolt meg egy falut a hegyoldalban, hosszasan nézegette a festett falucskát, majd odafordult a kiállítóterem igazgatójához, és megkérdezte: – Hány lakosa van?*”⁶ Épp így kívánok eljárni én is (csak annyival nehezebb a történész helyzete, hogy ő maga a galériaigazgató is): a Mikszáth elbeszéléseiből visszafejtett, a felekezeti viszonyokat mármár parodizáló világot jellegzetesen társadalomtörténeti kérdések és módszerek segédletével fogom vizsgálni, mintegy társadalomtörténetként belépek a fiktív világba.

A bábaszéki interetnikus erőtér

Forduljunk elsőként a *Szent Péter esernyőjéhez*. Bábaszék „városában” találjuk magunkat,⁷ amely alighanem egy középkori király fatális tévedésének köszönheti a megtisztelő címzést, mely történetünk idején éppen megkérdőjeleződött. A megyeházáról olyan hírek érkeztek, hogy a Bábaszékhez hasonló porfészek

⁵ HALMOS, 2005. Lásd még Halmos Károly cikkét jelen kötetben.

⁶ ECO, 1995. 105. – Viktor Emánuel gondolatmenetét Eco elemzi ugyanitt 108–109. („...*ha úgy közelített hozzá [ti. az uralkodó a képhez], ahogyan a fiktív világba lép be az ember, s elképzelte magát, amint a hegyek közt barangol, miért ne lett volna kíváncsi, kikkel fog ott találkozni, s hogy vajon talál-e egy csöndes kis fogadót?*”) A szépirói mű fiktív világának „továbbgondolhatóságáról” lásd ugyanitt 116–117.; 128–129.

⁷ MIKSZÁTH, 1957a. 95–101.

elvesztik városi rangjukat. A városok reakciója jellegzetesen provinciális: az összefogás helyett egymásra támadtak, egymás urbanitásának megkérdőjelezésével kívánták sajátjukat megerősíteni, ám persze a központi vagy akárcsak a megyei hatalom számára teljesen indifferens érvekkel: Zólyom a pelsőciek ellen indított attackot mondván, nincs még patikájuk sem. Erre Pelsőc a nála még kisebb Bábászéket vette tűz alá, hisz „még zsidó sincs benne. Ahová pedig zsidó nem telepszik, annak a helynek nincs jövője, az már csakugyan nem városnak való.”⁸ Nézzük csak a pelsőciek érvelését: azt a toposzá vált előítéletet teszik saroktételükké, hogy a fejlődő gazdaságra a zsidó azon nyomban „ráül”, mintegy elősködője annak. Ha ezt elfogadjuk, akkor innen már logikailag helytálló gondolatmenetük, miszerint egy település gazdaságának növekedési ütemét az ott élő zsidók számával lehet mérni, ha pedig ott egyetlen zsidó sincs, akkor a növekedés teljes hiányáról van szó.⁹ Ne feledjük, hogy a pelsőciek eszmerendszerének axiómája egy antiszemita gondolat volt, és azt se hagyjuk figyelmen kívül, hogy ezt az antiszemita axiómát a bábászékiek is szükségképpen elfogadták, hiszen a pelsőci támadást pozíciójukat ténylegesen veszélyeztetőnek tartották,¹⁰ és ezentúl minden energiájukat arra fordították, hogy kiküszöböljék a csorbát: szerezzenek egy zsidót. Épp egy antiszemita megfontolásból kiindulva a bábászékiek szükségét érezték annak, hogy közöttük éljen egy zsidó. E pillanattól azonban a zsidóból már szimbólum lett, és az eredeti cél, a prosperitás igazolása másodlagossá vált: a zsidó jelenléte és a városság tekintélye közötti asszociáció önálló életre kelt.

A bábászékiek ugyanis végül megfogadták özvegy Münczné Rozáliát nem elsősorban szatócsnak, hanem legelőször is Bábászék zsidójának, olyannyira, hogy ezért még az anyagi áldozatot sem sajnálták: az eredeti eszme szerint ártalmasnak gondolt személy 40 váltóforintot kapott beköltözéséért... havonta. Münczné tehát tulajdonképpen nem csak boltot nyitott, hanem rendszeres fize-

⁸ MIKSZÁTH, 1957a. 97.

⁹ Ez az elsőre kissé komolytalannak tűnő megfontolás valójában a történeti irodalomtól/asszimilációs diskurzustól sem áll messze: „oly városokban, melyek bármi okból visszamaradtak a kapitalista fejlődésben, egyszersmind a zsidóság arányszáma is visszamegy. Azaz a zsidóság a várost épp úgy elhagyja [ti. a második nemzedék idején], miután abban a kapitalizmus kiltásai megfogyatkoztak, mint korábban a vármegyét”. – SZEKFÜ, 1934. 245.

¹⁰ E munka kéziratának néhány olvasója vitatta azon tételmet, hogy a pelsőciek alapeszméje antiszemita volt. Nos, a döntő érv álláspontom helyessége mellett nézetem szerint a genézis időrendisége lehet: valamely nem városias települést az tesz igazi várossá, hogy belé zsidók költöznek, és annak gazdasági életét ténylegesen felfuttatják (ebben az esetben a pelsőci princípium nem volt antiszemita), vagy egy már önmagában prosperáló település vonzza magához a zsidókat, akik nélkül a város gazdasági fejlettsége értelemszerűen semmit sem változna, azaz a felfutásnak ők nem megteremtői, hanem csak hasznélvezői, parazitái (ebben az esetben antiszemita a pelsőci „érvelés”). Röviden: a zsidó ok vagy okozat? Én úgy vélem, hogy a pelsőciek szempontjából haszontalan lett volna előhozakodni a „zsidóhiány” érvével abban az esetben, ha a jelenségnek nem az antiszemita olvasatát tartották volna érvényesnek. Amennyiben ugyanis a pelsőciek egy feltételezett jövőbeni bábászéki zsidóra úgy gondoltak volna, mint a bábászéki gazdaságát, csakis abban hajlandók tovább gondolkodni, hogy a Müncznével való megállapodás, mint következmény igazolja: Bábászék megérdemli a város címet. Csak a felfogadott zsidó anyagi gyarapodását vették észre, aminek okozójaként a bábászéki kontextust jelölték meg („A mi Rozálink gyarapszik. Teringette, egyre tollasodik a mi Rozálink! De hát lehet is Bábászék!”), míg ők maguk saját észleletük szerint csak tekintélyben gazdagodtak. – MIKSZÁTH, 1957a. 99.

téssel járó közhivatalt vállalt: a város hivatásszerű zsidója lett. A hivatal méltóságát mutatja Konopka tanácsos találó párhuzama: „*Ha egyszer egy asszony király lehetett Magyarországon, miért ne lehetne másszor egy másik asszony zsidó boltos Bábászéken?*”¹¹ Ez a városi hivatal más előnnyel is járt: boltját a település központjában nyithatta meg, „*a piac kellő közepén*”. Miért ott? Azért, hogy az átutazók lássák: Bábászéken a zsidó nélkülözhetetlen tiszte be van töltve. A központi elhelyezkedés másodlagosan azt eredményezte, hogy a helyiek többször találkoztak Müncznével, sűrűbben léptek vele kapcsolatba. Mikszáth amúgy is utal rá, hogy Rozália asszonyt tekintélyes pozíciójának és fontos funkciójának köszönhetően, megkülönböztetett tisztelet övezte, „*nagyra becsülték, valósággal kényeztetették Rozália ifiasszonyt*” (aki mellesleg hetven éves bájakkal büszkélkedhetett), mi több tiszteletreméltósága közmondásossá vált, ugyanis gyakran mondogatták a helyiek némely alávalókra: „*Hitvány ember..., nem becsül az semmit; se Istent, se papot, se zsidót*”.¹² Utóbbi idézet már azt mutatja, hogy a zsidó szerepe Bábászéken nem csak a szimbolikus szférába került, de egyenesen szakrálissá vált, a pap és az Isten mellé emelkedett. Nem pusztán annyi történt, hogy zsidó és keresztények között kapcsolatok alakultak ki, hanem a keresztények számára a zsidóhoz fűződő kapcsolat jelentősen felülértékeltté vált az ugyanőket más keresztényekhez kötő kapcsolatokhoz mérten. Ezt a tételt igazolhatjuk, ha megvizsgáljuk Münczné környezetének társadalmi hierarchiában elfoglalt pozícióját. Hősnőnk a legkiemelkedőbb eszű városi tanácsos személyesen költöztette Besztercebányáról Bábászékre (felbokrétázott lovakkal!). Később a piactéren találkozunk Müncznével, ahol együtt beszélget a három legjelentősebb magisztrátus viselője, a város három potentátja: a polgármester, egy szenátor, na és Rozália asszony, a zsidó. De mekkora kiterjedésű ez a sajátos hangsúlyú zsidó-keresztény kapcsolatrendszer? Nos, majd az egész lakosság részt vesz benne, hiszen néhány tohonyább helybéli kivül mindenki ott tüsténkedik – ingyen – Münczné házának építésénél. A fuvarosok tesznek neki néhány fordulót, a zsellérek egynapi ingyenmunkát vállalnak. A bábászéki zsidó már nem egyszerűen szimbólum és szent, de immár úgy értelmezhetjük: tényleges robotoltató földesurasága is annak a Bábászéknek, amely zsidóját éppenséggel azzal a céllal szerezte, hogy igazolja: lakói szabad városi polgárok.

Egészen nyilvánvaló, hogy mindez semmilyen értelemben nem segítette elő, hogy a bábászékiek egyszer csak elfeledjék Münczné zsidó voltát, és többé ne tudják etnikailag/felekezetiileg elkülöníteni maguktól. Sőt Münczné éppen megkülönböztethetőségének, zsidó csoportazonosságának köszönhetette kiváltságos helyzetét, nem pedig személyes kvalitásainak. Összességében a bábászéki társadalom rohamosan integrálódott, a felekezeti közti kapcsolatok sűrűsége ütemesen növekedett. Ez a folyamat azonban nem vezetett sem magyarosodáshoz, sem „keresztényesedéshez”, na és a többség elzsidósodásához sem. A két csoport teljes épségben maradt: csak vegyültek, de nem oldódtak egymásban.

¹¹ MIKSZÁTH, 1957a. 98.

¹² MIKSZÁTH, 1957a. 99.

A kétiség társadalomtörténete

A második regény a *Nosztly fiú esete Tóth Marival*.¹³ A regény kulcsmozzanata számunkra az a kitérő, mely a Kopereczkyek családtörténetét foglalja össze báró Kopereczky Izrael Izsák bemutatása ürügyén. A kiindulópont természetesen a „kissé” szokatlan névválasztás, vagyis, hogy egy magyar (magyar? hungarus? szlovák?)¹⁴ arisztokrata miért kap a keresztségben tipikusan zsidókra jellemzőnek vélt őszövségi neveket (természetesen elfeledkezve most a protestáns névadás hagyományának egy vonulatáról). Röviden: a 18. században az egyik Kopereczky báró Prágába került huszártisztnek. Ám itt az ifjú főúrhoz nagyon is illő katonai ranghoz némi deviancia járult, mert törvénytelen gyermeket nemzett, ráadásul egy zsidó nő volt a fattyú anyja. A gyermek - mint két okból, törvénytelen és zsidó származásából kifolyólag is marginális személy - természetesen semmi figyelemre sem számíthatott a bárói familia részéről. Végül halálos ágyán mégis „megenyhült” a nemzőatya szíve, és némiképp részeltette fattyát a családi vagyonból, adoptálta, ámbátor azzal a feltétellel, hogy a fiú, Móric kikereshetkedik. A házasságon kívüli leszármazott ezután dúsgazdag lett mint a kormányzat hadiszállítója, majd az így szerzett vagyont - utód híján - az ő iránta nagy megvetést tanúsító Kopereczkyekre hagyta azzal a kitéttel, hogy csakis az használhatja a hátrahagyott javakat, aki a „szent keresztségben”¹⁵ az Izrael Izsák nevet nyeri, több ilyen esetén pedig csak a legidősebb.

E ponton álljunk meg, és nézzük meg, miként értelmezhetjük a történeteket, milyen a premodern zsidó-keresztény viszony természete. Induljunk ki a bárói család várható/elvart és tényleges viselkedése közti inkongruenciából. Az elvárást két ízben is figyelmen kívül hagyták: fattyút nemzetek, és egy megvetett zsidót bevettek a családtagok közé. Ezek a saját köreikben diszkreditálónak számító cselekmények azonban nem akadályozták meg őket abban, hogy a maguk szerepét továbbra is az említett elváráson keresztül lássák, azaz hogy lenézzék a zsidó fattyút, és semmiféle kapcsolatot ne tartsanak fenn vele. Keresztény részről tehát nincs igazi közeledés a zsidók felé, mert az azonosulás fel sem merül, interetnikus kapcsolatokat pedig nem alakítanak ki. Sem asszimiláció, sem integráció. Pontosabban a kapcsolat csak egyszerű és véletlenszerű: egyrészt a nemzés idejére szorítkozik; másrészt a halál előtti pillanatnyi enyhülésen alapul, mely a szélesebb rokonságban már semmi visszhangra sem talál. Izgalmasabb Kopereczky Móric, a fattyú helyzete. Ő megkereshetkedett, azaz új felekezeti identitást alakított ki. A végrendelet azonban e lépés őszintétlenségéről árulkodik: az, hogy a hatalmas vagyont a Kopereczkyekre hagyja, nem keresztények iránti szimpátiájára utal. Éppen ellenkezőleg: a cél a bosszúállás, vagyis hogy az ő megvetett zsidó azonosságának bizonyos attribútumát, a nevet rákényszerítse a keresztény arisztokrata rokonokra. Kopereczky Móric sem volt tehát asszimiláns.

¹³ MIKSZÁTH, 1960. 20–26.

¹⁴ Nemcsak a vezetéknev „gyanus”, de tudjuk azt is, hogy a regényben szereplő Kopereczky tökéletesen tudott szlovácul, és kritikus helyzetekben mindig a szlovákra váltott. – FÁBRI, é. n. 151. Kopereczky nyelvhasználatából Fábrri egyenesen arra következtet, hogy maga a hős „valójában talán nem is tudja, hogy milyen nemzetiség is igazából”.

¹⁵ MIKSZÁTH, 1960. 22.

Egész mások az eseménysor modern implikációi. A gögös Kopereczkyek természetesen figyelmen kívül hagyták az örökség használatára vonatkozó ajánlatot, ami azt eredményezte, hogy az egyelőre használatlan vagyon a kamatok révén egyre gyarapodott. Egyszer azonban megtört az ellenállás szilárdsága: a 18. század végén egy fiúgyermeket Izrael Izsáknak kereszteltek. Ám ez a gyermek eleve nem bírta a család presztízsének egészét, mert – legalábbis az a hír járta – az egyik Kopereczkyné házasságtörésének gyümölcse volt, tehát az örökhagyóhoz hasonlóan: törvénytelen született. A név ekkor még alig behozható hátránnyal járt viselőjére nézve. A család úgy próbálta ezt kompenzálni, hogy Izrael Izsák helyett inkább Kétiként emlegették a marginalizálódott rokont (vagyis, hogy két darab *i* betűvé rövidíthető „keresztneve”), majd később minden más hasonló nevűt. Maga az első Kéti hatásosabb megoldást választott: kora ifjúkorában főbe lőtte magát. Ám időközben megszületett a modern Magyarország („*bejött a váltó, vasút, a vasúttal a nagy fény zés, pezsgők, havanna szivarok*”).¹⁶ A hagyományos gondolkodású Kopereczkyeket ebből érthető módon nem annyira a vasút foglalkoztatta, sokkal inkább a pezsgőkkel törődtek. Ennek volt köszönhető rövid lefolyású elszegényedésük, amiből viszont a „kétis” vagyon iránti érdeklődés rohamos növekedése vette eredetét. Ettől kezdve a Kopereczky Kétik szinte előzőnlötték az amúgy is szerteágazó családfát a nagy summa reményében. Ám azt végül – a végrendelet szerint – csakis a senior használhatta a Kétik közül, így rövid idő alatt esélytelen Kétik hada jelent meg az örökösödési „piacon”. Ez azonban a legkevésbé sem akadályozta az Izrael Izsákok bővített újratermelését, mivel a mozgalom kezdetben ugyan gazdasági racionalitásból indult ki, de végül a sajátos névválasztás rövid úton önértékké vált. A kétiség ugyanis külön kasztot konstituált a családon belül: az ide bekerülők valóságos passzust nyertek a sikeres élethez, hiszen a külvilág is „értette” a Kétik és az egyebek közti különbséget: például Kétiként gyerekjáték volt hitelt kapni uzsorára. Vagy vegyük a mi Kopereczkynk, a későbbi Bontó vármegyei főispán esetét, aki nevének takarékpénztári elnökséget köszönhetett. A maradékot lekicsinylően csak „kimaradt Kopereczkyek” gyűjtőnévvel illették ezentúl, megkülönböztendő a „várandós Kopereczkyektől”. Lassan már azt kezdték bánni, hogy egy apának több Kéti nevű fiat nem engedélyezett az egyház. De nem váratott soká magára a megoldás: az Izrael Izsák név helyett az Izsák Izrael nevezetet is elkezdték osztogatni, ami ugyan örökségre nem jogosított, de a tekintélyt azért magával hozta, hiszen a Kéti a sorrendet felcserélve is csak ugyanolyan Kéti marad.

Hogyan értsük e látványos változást a prágai örökséghez fűződő viszonyban? A Kopereczkyek számára a zsidó „eredet” nyíltan továbbra is vállalhatatlannak számított, ezért volt használatos az ezt elfedni hivatott Kéti nevezet, és ezért nem az Izrael Izsák. A Kopereczkyek azonosságtudatának tehát továbbra is lényeges eleme volt, hogy a zsidók nem tartoznak közéjük, vagyis asszimiláció nem történt. A Kopereczkyek azonban nagyon is integrálódtak a zsidókkal, pontosabban egy régen halott zsidóval, azzal, aki az örökséget hagyta rájuk. Elillant ugyanis a 19. század közepére a pénz szaga. Az, hogy a vagyon zsidótól és kereskedelemről származott, már nem akadályozta meg a bárói családot abban, hogy rátegye a kezét, és a mégis velejáró szégyent gondolkodás nélkül felvállalták, csak egy nem túl hatásos látszattmegoldást dolgoztak ki a hátrányok csökkentésére. A 18. században: bosszúvágy és vagyon az egyik, zsidó oldalon,

¹⁶ MIKSZÁTH, 1960. 21–22.

megvetés és presztízs a másikon, a keresztényeknél. A 19. századra ez módosult: a bosszú és a megvetés nem tűnt el, de a vagyon és a presztízs, immár a legnagyobb békében hatalommá (konkrétan főispánsággá) egyesült. Ugyanakkor az integráció egy sajátos típusa is megfigyelhető: az akkultúráció, vagyis az, hogy a zsidók és keresztények kultúrájának egyes elemei közössé lesznek, a kultúra ezen elemeinek használata függetlenné válik az egyén felekezettétől. Jelen esetben a Kopereczkyek névadási szokásaikat a zsidó névválasztási szokásokhoz igazították, méghozzá oly módon, hogy néhány generációval e viselkedésmód megjelenése után már nem kényszerűséggént kezelték ezt, hanem megőrzendő és továbbfejlesztendő, egyszersmind kedvelt tradícióként. Megállapításomat igazolja az Izsák Izraelség bevezetésével végrehajtott innováció.

„Maguk közt kiválni” Budapest

Írásomban az *Új Zrínyiász* tölti be a budapesti szín szerepét. Mielőtt a keresztények és zsidók közti érintkezésekre fordítanánk figyelmünket, vegyük szemügyre a keresztények egymás közti kapcsolatának egy sajátos esetét, tehát Rózerékről, a keresztény (német? német eredetű?) patrícius polgárság eme mintapéldányairól essen szó. A család látszólag a kapitalizmus szellemének megtestesítője: életük egészét a munka alá rendelik, sőt még egy véletlenül a nyakukon maradt inasöltötzet értéke is számít nekik, ugyanis elhatározzák, hogy a ruhára és a bele bújtatandó inasra mint alaptőkére támaszkodva, társadalmi/társasági megbecsülést szereznek maguknak. Az inasöltötzet azonban nem volt igazi alptőke. Szerepe inkább a köleves kőjéhez volt hasonlatos: a „társasági üzlet” újabb és újabb ropant beruházásokat igényelt. Az inas, Georges (kész Hyppolit!)¹⁷ felvétele után először a Zöldfa utcai lakásukat kellett renoválniuk Rózeréknek a tervezett fogadások, estélyek minél nagyobb pompája érdekében (és nem mellesleg ezzel az élet minden polgárius kényelméről lemondaniuk). Majd a vendégkör egy részének (Bobor ezredesék) kellett kölcsönöket nyújtani immár úri becsületszóra, értsd: a megtérülés reménye nélkül. Végül fő vagyontárgyukat, a Nádor utcában felhúzott palotájukat is hajlandóak voltak áron alul eladni a Zrínyi-féle banknak, csak azért, hogy az elnök, idősebb Zrínyi Miklós lekösse magát hozzájuk állandó vendégként. Sőt, később ugyanilyen okból befektették összes pénzüket a finoman szólva is felülértékelt Zrínyi-féle bank papírjaiba, és végül mindent elveszítettek a részvények elértéktelenedésekor.

Rózerék tehát szép fokozatosan megszabadultak jelentős vagyonuktól, miközben kiderült, hogy nem a kapitalizmus szelleme mozgatja őket, hanem éppenséggel az úrhatnáság. Ám minket tulajdonképpen az érdekel, hogyan sikerült a társasági hadművelet, a vagyonvesztéstől függetlenül elérték-e céljukat az estélyekkel, korábbi társasági életük (kártyázás a kerületi körben, sörözés a Virágbokorban, kirándulás a Svábhegyre, uzsonna a Margitszigeten) felszámolása révén bejutottak-e egy másik körbe? Arról, hogy melyik is lehetett ez a vágyott kör, felvilágosítással szolgál a vendéglista: Bobor Károly nyugalmazott ezredes, Bibithy Gedeon országgyűlési képviselő, Sartory Pál nagyhatalmú pesti várospolitikus, aki még Zrínyinek is maradi volt, végül és talán elsősorban gróf Zrínyi Miklós. A felszolgáló inas, Georges pedig korábban a dzsentri kaszinó alkalmazásában állt. A hatalom és a tekintély birtokosaival akarnak kapcsolatot

¹⁷ KOVÁCS, 1997. 100.

építeni Rózerék, Mikszáth szavaival: Rózer János nyugtalan elméje „*ott járt örökké a Múzeum mögötti negyedben*”,¹⁸ azaz a mágnásfertályban. Klasszikus integrációs célkitűzésről van szó: egy keresztény polgár azt kívánta elérni, hogy a keresztény urak függetlenítsék vele való érintkezésüket társadalmi eredetétől.

Csak nem sikerült neki. Sartory a vacsorák folyamán folyton élceket gyártott a vendéglátók ellen, amelyeket aztán nem mulasztott el közölni a külvilággal. Bibithy Gedeon csak azért volt hajlandó – nagy ritkán – „tiszteletét” adni, mert Rózerrel közös üzleti érdekeltisége volt, azaz függött tőle, és amint kinevezték cs. kir. kamarásnak, rögtön elzárkózott a családtól, még nevük is alig jutott eszébe. Boboréknak pedig soha vissza nem adott kölcsönöket, mondhatni fizetést kellett kiutalni azért, hogy ne maradjanak el. Zrínyinek vacsoravendégként való megtartásához pedig még a pénz sem volt elég, ehhez ugyanis az kellett, hogy Boborné bájait a Rózer-féle házban veszélytelenül élvezhesse. Rózerék tehát mindenkinek csak adnak, de semmit sem kapnak cserébe egy látványos, de üres városligeti közös sétán kívül, sőt korábbi baráti körük is megveti őket fennhéjzásukért. Szó sincs kölcsönösségről. Rózer János tehát, a pesti keresztény polgár kikerült korábbi közegéből, de nem sikerült semmilyen más társaságba betagozódnia. Rózer szemszögéből Budapest a 19. század végén a totális dezintegráció színtere. Az egyik keresztény elzárkózik a másiktól, és azt végletesen elszigeteli.¹⁹

Ha zsidók és keresztények viszonyát akarjuk vizsgálni az *Új Zrínyiás*ban, akkor Perényi (Kohn) Miksára, a fővárosi *Pesti Gúnár* című lap bűnügyi tudósítójára érdemes figyelmeznünk; szóval egy arisztokrata nevű, a vallástól eltávolodott zsidóval van dolgunk. Perényi elhatározása az, hogy – a rendőrség tehetlensége miatt – maga deríti fel, hogy hová tűnt el – Zrínyiek jóvoltából – a már említett Bobor ezredes. Nyomozásának eredményeként eljut egy zálogházba, aminek a közelében Bobort utoljára látták. Az üzletben ott találjuk a zálogházas Pick Salamont, aki pillanatnyilag másodállásának ügyes-bajos dolgait intézi, vagyis sádchenként, azaz házasságközvetítőként tart fogadóórát... egy kereszténynek. A pesti társadalom integráltsága tehát abban áll, hogy egy tradicionális zsidó intézményt kezdett el a keresztény társadalom is használni.

Ezt azonban nem kell valamiféle érzelmes összeborulásként vagy elzsidosodásként, tehát asszimilációként felfognunk: Pick Salamon az ügyintézés közben részletesen ecseteli, hogy a gójok milyen rendkívül nehéz felfogású, tudatlan emberek. Ezután Perényi veszi át a szót, aki az ismerősség, sőt azonosság képzetét akarta felkelteni az öreg Pickben, hogy megbízható információt nyerjen tőle Bobor látogatásáról. Így szólt: „*Maga nem ismeri Perényi Miksát? A nagy Max Perényit. Pihá! Szégyelje [sic!] magát. Maga egy ordinári ember. Maga becsületes zsidónak tartja magát és nem ismeri Perényit? Hát érdemes maguk közt kiválni és felkapaszkodni?* [Kiemelés tőlem – B. D.]”²⁰ Vagyis Perényi a Pick és közte meglévő jelentős kulturális szakadékot azzal kívánta pillanatnyilag megszüntetni, hogy – bár ki nem mondva – megvallotta: ő tulajdonképpen Kohn, ő is zsidó, ők ugyanazon csoporthoz tartoznak a látható különbségek ellenére. Max Kohn Perényi Miksaként is ugyanúgy zsidó identitású maradt, mint Pick, egyikük sem asszimilálódott, csak a bejárt integrációs út volt eltérő: Perényi Max a keresztények kultúrájának elemeit adaptálta, Pick Salamon pedig a zsidó kultúra elemeit a keresztényekkel közösen kezdte használni. Fogalmazhatunk tömörebben is: Peré-

¹⁸ MIKSZÁTH, 1957b. 117.

¹⁹ Rózerék történetére lásd MIKSZÁTH, 1957b. 99. 107–117.; 137–147.; 151–152.; 173.; 177.

²⁰ MIKSZÁTH, 1957b. 156.

nyi azt mondja, „maguk közt” vált ki, és nem „maguk közül”, azaz nem arról van szó, hogy keresztény lett egy zsidóból, hanem arról, hogy egy továbbra is zsidó felemelkedett a társadalmi hierarchiában.²¹

Zárszó

Összességében a külső valóságtól semmiképp sem teljesen független mikszáthi világ megvizsgált alakjai kivétel nélkül integrálódtak idegenkedésük vagy akár gyűlöletük, egyszóval asszimilátlanságuk ellenére.²² Zsidók és keresztények viszonyának története elbeszélhetőnek bizonyult integrálódás és asszimiláció fogalmának megkülönböztetésével. A következő feladat természetesen az lesz, hogy ezt a képletet a külső valóságon elvégzett empirikus kutatásokkal is ellenőrizzük. Ha sikerülne, az nemcsak az asszimilációs diskurzus talán legfontosabb ellentmondására vethetne fényt (vagyis arra, hogy miközben mindenki ütemes asszimilációt vélt látni, a zsidók továbbra is felismerhetőnek számítottak). Jelentősen hozzásegítene minket ahhoz is, hogy a bizonyos területeken a zsidók, bizonyos területeken a keresztények javára mutatkozó társadalmi egyenlőtlenségek természetét megértsük. Ha ugyanis ezen egyenlőtlenségek nem eleve adóttak, hanem a társadalom által alkotottak mondjuk előítéletek révén, akkor az egyenlőtlenségek kialakulásának és újratermelődésének két alapfeltétele épp az, hogy a két felekezet összekapcsolódják, a társadalom egyazon szövetét alkossa (azaz integrált képet mutasson), és a két csoport felismerhető, elkülöníthető (tehát asszimilátlatlan) legyen.

²¹ Perényi és Pick történetére lásd MIKSZÁTH, 1957b. 155–158.

²² Természetesen nem állíthatom, hogy ez a teljes mikszáthi világra igaz, ám annyi bizonyos, hogy ugyanilyen értelmezés adható Müncz né férjének, Müncz Jónásnak a történetéről (MIKSZÁTH, 1957a. 93–95.); vagy éppen az Első Magyar Földtehermentesítő Bank részvényesei közti feszültségről, valamint a bankigazgató Zrínyi Miklós és a banktisztviselő Zrínyi Mór viszonyáról az *Új Zrínyi*ásban (MIKSZÁTH, 1957b. passim.); és ugyanígy *A batyus zsidó leánya* című elbeszélésről (MIKSZÁTH, 1967.).

*Felhasznált irodalom***BOLGÁR**

2006 BOLGÁR Dániel: Asszimiláció a térben. Kísérlet Szabó István asszimiláció koncepciójának kibontására. In: *Sic Itur ad Astra*, 18. (2006) 1–2. sz. 43–72.

ECO

1995 ECO, Umberto: *Hat séta a fikció erdejében*. Ford.: Schéry András – Gy. Horváth László. Budapest, Európa, 1995.

FÁBRI

é. n. FÁBRI Anna: *Mikszáth Kálmán. 1847–1910*. Horpács, Mikszáth, é. n. (*Élet–M –Kaulauz*, 1.)

GYÁNI

2004 GYÁNI Gábor: Történelem és regény: a történelmi regény. In: *Tiszatáj*, 58. (2004) 4. sz. 78–92.

HALMOS

2005 HALMOS Károly: Szépirodalom – társadalomtörténet – közgazdaságtan. In: *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Szerk.: STEINERT Ágota. Budapest, Kortárs, 2005. 399–408.

KOVÁCS

1997 KOVÁCS András: Mikszáth Budapestje. In: *Mikszáth-életrajzi emlékkönyv. Tanulmányok az író születésének 150. évfordulójára. 1847–1997*. Szerk.: FÁBRI Anna. Horpács, Mikszáth, 1997. 93–100.

MIKSZÁTH

1957a MIKSZÁTH Kálmán: *Szent Péter esernyője*. Szerk.: BISZTRAY Gyula. Budapest, Akadémiai, 1957. (*Mikszáth Kálmán összes m vei*, 7.)

1957b MIKSZÁTH Kálmán: *Új Zrínyiász. A demokraták*. Szerk.: KIRÁLY István. Budapest, Akadémiai, 1957. (*Mikszáth Kálmán összes m vei*, 10.)

1960 MIKSZÁTH Kálmán: *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. I. kötet. Szerk.: REJTŐ István. Budapest, Akadémiai, 1960. (*Mikszáth Kálmán összes m vei*, 20.)

1967 MIKSZÁTH Kálmán: *A batyus zsidó lánya*. In: *Mikszáth Kálmán m vei*. 7. *Nagyobb elbeszélések (1871-1895)*. Szerk.: SZÁSZ Imre. Budapest, Szépirodalmi, 1967. (*Magyar Helikon*) 37–77.

SZEKFŰ

1989 SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest, ÁKV-Maecenas, 1989. (reprint, 1934)

T. SZABÓ

2007 T. SZABÓ Levente: *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*. Budapest, L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007. (*Ligatura*)

Szokol Réka

A Medve utcai polgáristák Hogyan értelmezhetők Németh László testmérései?

EGY 1936 januárjában tartott tanári értekezleten, pár órai, purgatóriumi tűznek¹ nevezett unalom után Németh László iskolaorvos új terveiről tájékoztatta a Medve utcai polgári iskola tantestületének talán nem kevésbé unatkozó tagjait: bejelentette, hogy a félév hátralévő részét az iskolában folyó alkati-antropológiai és lélektani kutatómunkának fogja szentelni. „*Célunk az,*” – fogalmazott Németh – „*hogy egyelőre 70–80 tanulót a lehető legrészletesebb szociográfiai, klinikai, embertani és lélektani ellenőrzés mellett kísérjünk át a serdülő koron, megfigyelve, hogy a pubertás milyen fejlődés-lökésekben zajlik le a különböző alkat-típusoknál, s szellemi és testi kibontakozás közt milyen a korreláció.*”²

Vizsgálatainak időszaka az 1935–36-os és az 1936–37-es tanévekre terjed ki. Felvett család- és egyéntörténeteket, megvizsgálta a diákok intelligenciáját, antropometriai méréseket végzett, először hetvennél több diákon ötvenhat féle testméretet rögzített, majd közel négyszázon huszonnyolcat. Minderre „*orvoshivatalnoki*” munkája mellett kerített sort, ami heti tíz egészségtan órát, összesen ezernégyszáz törzslapvizsgálatot, napi húsz-huszonöt ambuláns esetet, havi három-négy jegyzék és kimutatás készítését, évi hatvan-hetven óra tanári tanácskozmányt, öt-hat iskolaorvosi összejövetelt, kilenc szülői értekezletet, továbbá magánvizsgákat, iskolaünnepélyeket és húsz-harminc délutáni tanfolyamot jelentett.³ Ez önmagában sem kevés. Jogosnak tűnik tehát a kérdés: mi ösztönözte Németh Lászlót arra, hogy diákjai testét ezernyi számmá absztrahálja? Az író válasza erre az volt, hogy iskolaorvosi munkája nem jelentett számára szellemi kihívást, és antropometriai vizsgálódásaival próbálta egy kicsit izgalmasabbá tenni a társadalom által ráruházott feladatot.⁴ Az írói hivatás és az iskolaorvosi hivatal összeegyeztetésének lehetőségét ismerte fel tehát az antropometriában: megfogalmazott egy hipotézist, melyet a tudós empirikus alaposágával vizsgált meg, és az író képlékeny nyelvén írt le.

Németh elmélete a következő: a pubertáskor amolyan második születés – az ember egyszer az *extrauterin*, másodszer az *extrainfantil* életre jön a világra.⁵ Azt kellene tehát prognosztizálni, hogy a gyermek „*embrióból*” milyen férfi válik majd, és arról véleményt formálni, hogy az iskola beleszólhat-e, és miként szólhat bele ebbe a folyamatba.

¹ NÉMETH, 1988. 98. A minőség forradalmának gondolata ez, a munka és a szenvedély közötti különbség feloldására tett kísérlet. A minőség – mindaz, ami a világban egyedi és értékes – Némethnél az életre, annak megélésére kiterjesztett fogalom. NÉMETH, 1992a. 51–53. Az antropometriai kutatómunkát egyébként akkor kezdte el, amikor az általa 1932–1937 között írt és szerkesztett folyóirat, a *Tanú* kifulladt.

² BFL VIII.207.a.1. Az 1936. január 27-én tartott tanári értekezlet jegyzőkönyve.

³ NÉMETH, 1988. 91.

⁴ NÉMETH, 1988. 5.

⁵ NÉMETH, 1988. 52.

Úgy tűnik, *par excellence* nevelői problémáról van itt szó, annak vizsgálatáról, hogy pedagógiai küldetését az iskola miként láthatná el egyre jobban. A pedagógia legfőbb célja természetesen a szellemileg művelt, morálisan feddhetetlen és fizikailag egészséges ember létrehozása. Ha a hivatalos álláspontot nézzük, akkor 1927-ben a polgári iskola feladatai így fogalmazódtak meg: a tanulót valóságos, erkölcsi és nemzeti szellemben gyakorlati irányú általános műveltségre kell juttatni, és ezzel őt a gyakorlati életre felkészíteni.⁶

Németh művére egyébként a neveléstörténeti munkák úttörő és kiváló szöveggé hivatkoznak, bár követői nem voltak, és vizsgálódásai nem tekinthetők reprezentatív értékűnek. A *Medve utcai polgáriban* kifejtett tipológiája, valamint a különböző testalkatú diákok pubertáskori átalakulásának leírása azonban egy kvantifikáción, tehát egzakt módszereken alapuló neveléstudomány irányába mutatott.⁷

Németh írását a kispolgárságról szóló szociográfiának is szokták tekinteni.⁸ A szerző ugyanis rengeteg rövid esetleírással szemlélteti gondolatait: a könyv lapjain munkanélküli apákról, nyomorgó családokról és nedves pincelakásokról olvashatunk. A megjelenés időpontja ugyancsak alátámaszthatja ezt a feltevést. A *Medve utcai polgárit* Németh 1937-ben, a szociográfiák virágkorában publikálta. Az írás az *Iskola és Egészségben* jelent meg, kitöltve a folyóirat teljes októberi számát. Bár a bevezetőben Németh jelzi, hogy távolságot szeretne tartani a szociográfia műfajától, a szöveg számos vonása alapján mégis inkább közlésegről beszélhetünk. Azt is tudjuk, hogy Németh szimpátiával viseltetett a népi írók csoportja iránt: a szociográfia alapgondolata, miszerint a valóságot a leírásban kell megragadni, szervesen illeszkedett alkotói felfogásába. A szociográfiák alapelve, a népi, az erkölcsi és a (népi) nemzeti értékek középpontba állítása az aktuális politikai hatalommal szemben fogalmazódott meg, így a műfaj által középpontba állított probléma – az erkölcsi és anyagi nyomor képe – már ennek a kritikának az eredménye.⁹ A társadalomkritika Németh írásában is megragadható, ám problémafelvetésének a szociális mellett biológiai arculatot is kölcsönöz azáltal, hogy a nyomort a testi adottságokkal hozza összefüggésbe. Bár a népi szociográfiától egyáltalán nem idegen a társadalmi egyenlőtlenségek biologizálása,¹⁰ a test megmérése, orvosi szaknyelven való leírása a műfajnak mégsem specifikuma.

Mi itt most mindenestre arra vagyunk kíváncsiak, hogy eltekintve a mű nevelélméleti és szociográfiai jelentőségétől, hogyan értelmezhetjük Németh László írását. Mivel antropometriai vizsgálódások kiértékeléséről és testalkattípusok rendszerének megfogalmazásáról van szó, kézenfekvő a testről – még hozzá a társadalmi testről – szóló szakirodalomhoz, különösen a hatalom testhez való viszonyát elemző írásokhoz fordulni.

Ebben hívjuk segítségül Axel Honneth kiváló tanulmányát, mely Theodor W. Adorno és Michel Foucault modernség-kritikáira reflektál. Honneth véleménye szerint Adorno és Foucault egyetértenek abban, hogy a technikai és az inst-

⁶ MÉSZÁROS, 1991. 57.

⁷ KATONA, 2001.

⁸ A szociográfiai műfajba való sorolástról lásd NÉMEDI, 1985. 69.; GYÁNI – KÖVÉR, 2006. 305. Bár az író szerint a polgári iskola diáksága főként a munkásosztály gyermekeiből rekrutálódik, tehát akkor már inkább munkás-szociográfiáról beszélhetnénk. Grezsa Ferenc szerint Némethre hatottak a *Válaszban* megjelent munkás-szociográfiák és ezek inspirálhatták őt (lásd: GREZSA, 1990. 352.).

⁹ NÉMEDI, 1985.

¹⁰ Lásd például a népiek által megalkotott sajátosan kulák testről BOLGÁR, 2008. 52–56.

rumentális racionalizálódás folyamataiban megragadható, újkori civilizálódás igazi arculata leginkább a megcsonkított, rabszolgává tett, fegyvelmezett és elnyomott testben nyilvánul meg.¹¹ A jelentésközvetítő felületként értelmezett test foucault-i és a manipulált test adornói fogalmának azon közös vonását szeretném itt kiemelni, hogy a test a hatalom által létrehozott szenvedő alany. Kérdésünk az, hogy a testalkati vizsgálatok értelmezhető-e a fenti kijelentés mentén. Vajon Németh László *Medve utcai polgári* című munkája olyan hatalmi diskurzus része-e, mely a diákok testének felületére íródik? Netán olyan orvosi-pedagógiai gyakorlat lenyomata, mely a kondicionálás gesztusában nyilatkozik meg? Szeretnénk hangsúlyozni, hogy értelmezésünket egy olyan ponthoz igazítjuk, amit nem véletlenszerűen, ám önkényesen választottunk ki. Azt vizsgáljuk, hogy a *Medve utcai polgárit* hogyan érthetjük meg a foucault-i és az adornói elméletek rendszerében. A „*társadalomban megteremtett szenvedő alany*”-ként definiált test fogalmazódik-e meg Németh szövegében, vagyis ez az értelmezés alkalmazható-e az írónk által megmért-leírt testekre, és ha igen, közelebb jutunk-e ezáltal Németh test-reprezentációinak megértéséhez.

A másik perspektíva, ahonnan ezt a testképet szemléljük, Németh László írói világa, vagyis a szerző textusaiban megfogalmazódó (rög)eszmeék rendszere. Tehát a „külső”, társadalmi test-elméletek felől közelítő nézőpont mellé egy „belső” is társítottunk. Itt különböző biográfiákat és Németh – leginkább a *Tanú*-korszakban keletkezett – írásait használtuk magyarázatunk kiindulópontjaiként.

E két perspektíva által kijelölt értelmezési keretben kísérünk meg választ adni a vizsgálódásaink tárgyát képező kérdésekre. Miről szól *A Medve utcai polgári*? Miért éppen ilyen alkat-tipológiát konstruált Németh László? Milyen célból vette papírra ezt az írást? Ezek a kérdések ugyanakkor remélhetőleg közelebb visznek bennünket azon egyenlőtlenségek megértéséhez is, melyekre az oktatás társadalomtörténeti megközelítése mutatott rá.¹² Bennünket most leginkább az iskola társadalmában a tanári diskurzusok hatására létrejövő egyenlőtlenségek kérdése foglalkoztat.

A testalkattanok tanulságai

A tipológiai gondolkodás az európai pszichológiában a kvantitatív módszerekkel, vagyis a pszichometriával együtt igen népszerű jelenség volt az 1920-as és '30-as években.¹³ A testalkattípusokat kreáló elméletek abból indulnak ki, hogy a testi jellemvonások és a psziché között szoros – és feltárható – összefüggések vannak. A fizikum mérhető és osztályozható sajátosságai így lelki vonásoknak feleltethetők meg, tehát a test minőségi és mennyiségi tulajdonságai a lelkiakat, sőt a jellem vetületeit jelentik. Az irányzat egyik legnevesebb képviselője Ernst Kretschmer német pszichiáter, aki leginkább a bűnözés és a deviancia testi jegeit kívánta beazonosítani és rendszerezni a maga tipustanával.¹⁴ Németh az iskolai teljesítmény – értelmi, erkölcsi és testi elvárásoknak való megfelelés képessége – szempontjából érdeklődött a diákok teste iránt. Tulajdonképpen arra volt kíváncsi, hogy az érdemjegyekben kifejezhető iskolai sikeresség vagy kudarc milyen fizikai sajátosságokhoz köthető.

¹¹ HONNETH, 1997. 47.

¹² Az oktatás társadalomtörténetére összefoglalóan lásd SASFI, 2006.

¹³ PLÉH, 1992. 203.

¹⁴ KRETSCHMER, 1942a. A munkát először 1921-ben jelentette meg.

Németh esetében a huszonnyolcféle testméret kartotékolása – Kretschmer rendszeréhez hasonlóan – három testalkattípust eredményezett. A kategóriák a belső elválasztású mirigyek – a genitáliák fejlettségi fokára, a növekedésre, valamint a testalak változására gyakorolt – hatásának függvényében körvonalazódnak. Iskolaorvosunk „hipofízereket”, „pajzsmirigyesekeket” és „széltében serdülteket” különböztetett meg. A hipofízerek vagy darabosok hordozzák leginkább a férfiaság testi jegyeit: széles vállú, atlétikus alkatú emberpéldányok; a pajzsmirigyesekek hosszúra nyúlt, vékonydongájú, kifinomult entellektüelek. E két csoport képezi az iskola társadalmának elitjét, osztályzatuk átlaga 2,2 illetve 2,1. A képességvizsgálaton is jó eredményeket tudnak felmutatni, szóasszociációik vagy számsorokon végzett feladatmegoldásaik alapján a sikeresen teljesítő testalkatok minősítést érdemlik ki. A széltében serdültek viszont elakadtak a fejlődésben, a serdülés után nem nyúltak meg kellőképp; az ő testük tömzsi, inkább hordó alakú, változékony kedélyük és átlagosan 3-as osztályzatuk miatt az iskolai teljesítmény szempontjából egyáltalán nem nevezhetők sikeresnek. Vannak kevert típusok is, őket átlagban 2,3-al osztályozzák tanáraik – írónk azonban a kevert típusok részletes elemzésére nem tér ki.

Németh a maga alkattípusait összefüggésbe hozta Kretschmer tipológiájával:¹⁵ így a hipofízerek az atlétáknak, a pajzsmirigyesekek a leptoszómoknak, a széltében serdültek pedig a piknikusoknak felelnek meg. Kretschmer testalkattana valamivel árnyaltabb, mint Némethé, legalábbis ami a fiziognómiához kapcsolható pszichés konfiguráció kidolgozását illeti, ám most tekintsünk el ettől, és az egyszerűség kedvéért csupán a temperamentumok sematikus vonásait vegyük szemügyre. Kretschmer atlétáját hosszú végtagokkal, széles, izmos vállal ajándékozta meg a természet, csípője keskenyebb a vállánál, izomzata fejlett, feszes és rugalmas, nem jellemző rá a zsíros bőr. Az atlétához a viszkózus temperamentum¹⁶ tartozik, vagyis nyugodt természet, külső ingerekkel szemben csekély érzékenységet tanúsít, lassúság, higgadtság és komolyság jellemzi. A leptoszóm törzse henger alakú, hosszú, mellkasa keskeny, izomzata vékony, sovány, bőre halvány, terminális szőrzete ritka. Lelkialkatát tekintve szkizotim, vagyis befelé forduló, visszahúzódó. A leptoszómok között különösen sok a lelki defektusban szenvedő, különcök, egoisták, állhatatlan kóborlók és bűnözők kerülnek ki soraikból. A piknikus ember általában zömök, kerekded, jól táplált, izmai lágyak, zsírpárnái bőségesek. Ő a ciklotim lélek: nyílt, társas, kedélyes, humoros és érzéki.¹⁷

Kretschmer természetesen azért bajlódott a testek beskatulyázásával, hogy a lelki elhajlások fizikai manifesztációiról lényegi megállapításokat tegyen, ám itt csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az osztrák pszichiáter és Németh szinte párhuzamos típusrendszerei között akad egy különbség: pszichiáterünk joviális dundijának Németh László „elvetélt” széltében serdültje felel meg, ám a kretschmeri figura egyértelműen pozitív, míg Némethé negatív tulaj-

¹⁵ Ernst Kretschmer testalkattanának típusait a *Körperbau und Charakter* című művében fejté ki, ám itt leginkább csak a temperamentumokkal hozza összefüggésbe a fizikai konstitúciót. Jellemről az *Orvosi pszichológia* című munkájában beszél (lásd erről bővebben: VINCZE-VINCZE, 1964.). Kretschmer egyébként a temperamentumok meghatározásánál azért használja a lelki betegségek kategóriáit, mert szerinte ezek csirái minden emberben megvannak; testalkattól függ, hogy ki milyen elhajlásra, devianciára hajlamos.

¹⁶ A *Körperbau und Charakter*ben csak a cikloid (mániákus-depressziós) és a szkizoid temperamentumokról van szó, az atlétákat Kretschmer a szkizoidok csoportjába sorolja; az *Orvosi pszichológiában* a viszkózus (epileptoid) temperamentum valahol a cikloid és szkizoid között helyezkedik el. KRETSCHMER, 1942b. 212.

¹⁷ KRETSCHMER, 1942b. 210–226.

donságokkal telítődik. Az író látszólag nem tulajdonít nagy jelentőséget ennek a mozzanatnak, mi viszont megkockáztatunk egy izgalmasnak tűnő magyarázatot.

Térjünk vissza legelső kérdésünkhöz, vagyis ahhoz, miért fektet Németh akkora energiát a testmérések pedáns, ám tagadhatatlanul unalmas munkájába. Jusson eszünkbe, hogy a *Tanú*-korszak lezárulása egyfajta alkotói pangást eredményezett, amelyet írónk *A minőség forradalmában* megfogalmazott gondolatok alapján a szenvedéllyel végzett munka gyakorlatba ültetésével próbált megszüntetni. A *minőség forradalmában* fejti ki a társadalom átalakításáról vallott nézeteit is, egész pontosan az új nemességről és a kerként értelmezhető országról szólókat. Az eszményi társadalom létrejöttéhez Németh szerint egy – a parasztságból és az értelmiségből álló – új osztály megteremtése szükséges,¹⁸ mely osztályt leginkább úgy képzelhetjük el, mint szőlőmetszés közben Csokonait szavaló egyének sokaságát.¹⁹ A *b vös szandzsákban*²⁰ azt is leírja, miként lehetne ezt az új osztályt létrehozni: munkahadsereg szervezését javasolja, a munkáskatonák elméje pedig önképzőkörökben csiszolódna élesre. Egy ilyen intézmény legnagyobb előnye szerinte az volna, hogy fegyelmet tanít, ablakot nyit a világra, munkamorálra nevel és szaktudást nyújt.

A parasztkra és az értelmiségiek – bár Németh *Tanúban* megjelent írásai nem beszélnek testi adottságaikról –, párhuzamba állíthatók alkattanának hipofizereivel és pajzsmirigyeseivel. A darabos és katonás jegyekkel rendelkező hipofizerek leginkább a parasztokra hasonlítanak: erős fizikumúak, talpraesettek, alaposak. A testalkatokra jellemző szóasszociációkat bemutató példában a hipofizér gyerek a „*föld-éke-borona-fogas-kasza-sarló stb.*”²¹ sorozattal képviseli e típus gondolkodásmódját. A tanulásban mindig igyekvő pajzsmirigyesek pedig az értelmiségiek: fantáziájuk csapongó, enyhén neurotikusak, a tanulásban törekvők, gyakran fitogtatják intelligenciájukat és műveltségüket. A hipofizerek és a pajzsmirigyesek alkalmasak Németh pedagógiai céljainak megvalósítására, vagyis arra, hogy utópisztikus kertjében lírai szőlőművelést végezzenek. A piknikus azonban sehogyan sem fér bele a koncepcióba, hiszen ebben a mennyországban sem a humor, sem az érzékiség nem praktikus tulajdonság.

A Medve utcai polgári a pedagógiai ideál megvalósítására alkalmas és alkalmatlan testekről szól tehát, ám arra a kérdésre is szeretnénk választ kapni, hogy a megkülönböztetést és hierarchizálást hogyan lehet megvalósítani, vagyis a sikeresség és sikertelenség testi jegyekké való kódolásával miként működik diszkriminatív intézményként az iskola. Kaszab Andor 1948-ban (!) felállított testalkattana kiválóan alkalmas e mechanizmus tanulmányozására: stigmái egyrészt a szellemi deviancia, másrészt a primitivizmus által megtestesített szorongásban válnak negatív megkülönböztető jegyekké.

Kaszab zömében 6–14 éves falusi és városi iskolásokat vizsgált: megmérte a testmagasságot, a testsúlyt, megnézte a kettő közötti arányt, rögzítette a fejtérfogatot, minősítette a hüvelykujj opponálóképességét,²² számba vette a testi, pszichikai vagy genealógiai stigmákat és a testalkat fejlettségi fokát, majd adatait

¹⁸ FÜZI, 2001. 205.

¹⁹ NÉMETH, 1992b. 805–840.; GOMBOS, 1971. 131–151.

²⁰ NÉMETH, 1992e. 634–638.

²¹ NÉMETH, 1988. 86.

²² A hüvelykujj opponálóképessége a hüvelykujjas- és a középujjasbarázdával van összefüggésben, mondja Kaszab; míg az előbbi (a hüvelykpárnát veszi körül) mindenkinél megtalálható, addig az utóbbi (a kéztőtől fut a középső ujj töve felé) már az emberek többségénél hiányzik (ám például a magyar vezető tisztviselők és tanárok 92–96%-ánál megtalálható). A közép-

egy variációs öv nevű skálán helyezte el. Megkülönböztetett problematikus, pozitív, neutrális, vagylagos és negatív övet. Skáláján az értékek a legnagyobbtól haladnak a legkisebb felé. Mérési eredményeit összevetette az általános tanulmányi előmenetelt minősítő érdemjegyekkel, és arra a következtetésre jutott, hogy a legsikeresebb iskolások testméretei leginkább a pozitív övben helyezkednek el, és nincsenek stigmáik. A pozitív testméretekkel, ám valamilyen stigmával (például négy- vagy ötujjbarázdás, vagyis majombarázdás kézzel) rendelkezők már jóval esélytelenebbek a kitűnő osztályzatra, s ha a testméretek a pozitív övön kívül szóródnak, és a stigmák is kimutathatók, a nebulók iskolai előmenetele többnyire gyenge.²³

Kaszab nem elemezte az eredményeit. Csupán annyit állapított meg, hogy a testméret, a stigmák és a tanulmányi előmenetel között valamilyen összefüggés van, és ez az összefüggés leginkább abban mutatkozik meg, hogy a testi jegyek meghatározzák a tanulmányi előmenetelt. Ám amikor a variációs övet elkészítette, az egyes számadatok közé eső szektorokat az osztályzatokkal való korrelációjuk alapján jelölte ki és nevezte el problematikusnak, pozitívnak, negatívnak. Tehát a testi fejlettség aránytalansága vagy a stigmák akkor telítődnek negatív tartalommal, amikor a tanulmányi sikerességet kifejező érdemjeggyel kerülnek összefüggésbe, mondhatni az osztályzatok hozzák létre a testi jegyek kategóriáinak értékét, a tanár minősítése teremti meg a tanítványok testét. Kaszab természetesen eleve abból indul ki, hogy az osztályzat olyan adat, ami objektíven kifejezi a teljesítményt, és erősen utal az értelmi képességekre. A stigmák vagy a hüvelykujj opponálóképessége pedig tudományosan meghatározott, logikusan levezetett jelenségek, amelyeknek semmi közük nincs a társadalmi előítéletekhez. Ezért állíthatja azt, hogy az általa megkonstruált normális testtől való eltérés gyengébb szellemi képességekkel jár. A normálistól (az osztályzat által létrehozott normálistól) eltérő testméret, a majomkéz vagy az angolkóros homlok a szellemi deficit és a tanulási sikertelenség testi jegyeiként fogalmazódnak meg, vagyis olyan stigmákként, amelyek alkalmatlanná teszik a diákokat a komolyabb előmenetelre, holott a komolyabb előmenetel játékszabályai vannak úgy kitalálva, hogy az alkalmatlanságot létrehozzák. Vagyis a diákok testét a tanár értő tekintete minősíti normálisan fejlettnak vagy éppen valamilyen stigmától deformáltnak.

Ha összefüggéseket keresünk a tanulók teljesítménye és oktatóik róluk kialakított képe között, érdemes megvizsgálni, hogy a Medve utcai polgári tanári közössége milyennek látta a diákjait. A tanári értekezletek jegyzőkönyveiből azt olvashatjuk ki, hogy az iskola a nebulókra mint a legszegényebbre, a társadalom legsalsóbb rétegeihez tartozókra tekintett, önmagára pedig ennek a rétegnek a nevelőjeként. Példának okáért 1935-ben az I. a osztályfőnöke így jellemezte az osztályát: nagyrészt közepes értelmi színvonalú tanulók, év elején vidámak, együttérzőek, de a karitatív szellem még nem fejlődött ki közöttük, később komolyodnak, jobban vigyáznak a rendre, a tisztaságra, szeretik egymást és összetartanak,

sőujjasbarázdá megléte a primitivizmustól való távolságot jelzi, majmoknak például egyáltalán nincs ilyen barázdájuk, és az egzotikus népeknek is alig van; így lehet kapcsolatba hozni az értelmi képességekkel Kaszab rendszerében. KASZAB, 1948. 34–35.

²³ KASZAB, 1948. A két világháború közötti neveléseméleti diskurzusból bevett témának számított a gyerekek testi és értelmi jellemzőinek tipizálása, valamint ezek összefüggéseinek „feltárása” (lásd például BARTUCZ, 1925A.; BARTUCZ 1925B.; BALOGH, 1925.; BALLAI, 1929.), a negyvenes években némi fajelmélet is beszüremlett ezekbe az elméletekbe (lásd például FAZEKAS, 1942.). Kaszab munkáját azért választottam, mert egyrészt a háború után jelent meg, így – elméletileg – nem vádolható a fent említett előítéletekkel, másrészt nagyszerűen lehet értelmezni az általunk választott elméleti keretben.

segítenek egymáson, és a tanáraikhoz is ragaszkodnak. Másodikosokként magavi-
seletük már nem kifogástalan, a tanulmányi előmenetelük is gyengébb. A tanév
végére nyugtalanabbak lesznek, közömbösebbek a tananyag iránt, és vezető
egyénség sincs közöttük. Az alacsony sorból származó diákokról tehát alapve-
tően pozitív kép él a tanári karban: a többnyire fegyelmezett, tisztas szegénység-
ben élő gyerekeknek látják őket, vidámak, összetartóak és segítőkészek.²⁴

Az iskola a tananyag elsajátításán kívül a diákoktól azt is elvárta, hogy sza-
bályszerűen viselkedjenek, a higiéniai előírásokat betartsák, valamint gyakorol-
ják a szeretet, az együttérzés és a segítségnyújtás keresztényi előírásait. A tan-
anyag iránti közömbösséget és a szorgalom hiányát a tanárok egyaránt gyenge
értelmi képességként kódolták, vagyis a bukdácsoló „előmenetelt” közvetett
módon összefüggésbe hozták a diákok alacsony társadalmi státusával. Úgy ítél-
ték meg, hogy a tanulók a szellemi teljesítmény szempontjából többnyire nem
képesek megfelelni az elvárásaiknak, de a tanári értekezleteken tanítványaik
magatartásáról legtöbbször pozitívan szóltak.

A magatartásbeli teljesítményeket azonban nem, vagy csak igen kevésé ju-
talmazta az iskola tanári kara – az erre vonatkozó érdemjegyekből vagy a jutal-
mazásokról-büntetésekről szóló év végi kimutatásokból legalábbis erre követ-
keztethetünk.²⁵ Az is csak látszólagos támpontja volt az értékelésnek, hogy ki
mennyire sajátította el az intézmény által kínált ismereteket, milyen műveltség-
re tett szert, vagy mekkora szellemi tőkét szerzett. A polgári iskola célja elsődle-
gesen nem az ilyenfajta szimbolikus javak közvetítése volt. A hangsúly mintha
inkább arra helyeződött volna, hogy a tanulók milyen mértékben elégitik ki az
iskola igényeit, mennyire képesek megfelelni annak a polgári értékrendnek,
amely a szorgalmat, az igyekvést és a feletteseknek való föltétlen engedelmessé-
get tartja a legfontosabb tulajdonságoknak.

Az iskola normalizáló gyakorlatának vizsgálata során nem haszontalan
összevetni az iskolás testek Németh László-féle értelmezését a modern testről al-
kotott felfogásokkal, valamint Pierre Bourdieu teóriájával, aki a társadalmi
egyenlőtlenségek újratermelődését főként az iskola intézményéhez kötötte.

Az iskolás teste

Axel Honneth az Adorno és a Foucault nevéhez fűződő modernség-bírálatok
közötti legalapvetőbb különbséget a kétfajta felfogás szubjektum-kritikájának el-
téréseiben ragadja meg. Honneth úgy látja, hogy a foucault-i diszciplináló hata-
lom²⁶ – amely a test fegyelmezésére épülő praktikákkal uralkodik – úgy hozza
létre a szubjektumokat, hogy a testre kifejtett külső hatások segítségével megte-
remti azok pszichés tulajdonságait: az individuumok körvonalak nélküli, kondi-
cionálható lények. Foucault kritikája tehát a szubjektum nyelvfilozófiai de-
konstrukciójának stratégiáit követi, vagyis abba az állításba illeszthető, hogy az
újkori szubjektum – a diskurzus anoním szabályai vagy az erőszakos hatalmi
stratégiák által létrehozott – egysége fikció. Foucault modernség-kritikáját az
emberi test megsértésére irányuló, együttérző figyelem motiválja, a modern ha-
talmi apparátus fegyelmező cselekedeteinek következtében létrejött szenvedésre

²⁴ BFL VIII.207.a.1. Tanári értekezleti jegyzőkönyvek.

²⁵ BFL VIII.207.a.1. Tanári értekezleti jegyzőkönyvek.

²⁶ Honneth leginkább Foucault *Felügyelet és büntetés* című munkáját (FOUCAULT, 1990.) elemzi.

összpontosít, ám anélkül, hogy elméletében a szenvedésről bármit is megfogalmazna. A fájdalom szenvedésként való artikulálása előtt az a legnagyobb akadály, hogy a foucault-i testek történetietlen és a végtelenségig kondicionálható energiátömegek csupán: az akaratától megfosztott individuumok tartozékaiként nem fejezhetik ki a pszichés szenvedéseket, és nem értelmezhetőek pszichikai élményekre rezonáló felületekként.

Adorno²⁷ esetében más a helyzet: elmélete szerint az újkori szubjektumot az esztétikai-testi képességek elnyomása, az ösztöndinamikai represszió teremti meg. Így az egyén kondicionálhatósága – ami Foucault-nál ontológiai előfeltevés – Adorno számára történeti produktum, az emberiség korai történelmébe gyökerező civilizációs folyamat eredménye. Amikor ugyanis az ember kilépett a természetből, vagyis az objektiváció folyamatában elidegenítette és uralma alá hajtotta azt, tulajdonképpen unalmas bölcsességre, vagyis az alkalmazkodással történő önfenntartásra kárhóztatta magát. A felvilágosodás azonban felbomlasztotta a közvetlen módon gyakorolt uralmat azáltal, hogy megszüntette közvetlenségét. A közvetetten megnyilvánuló uralom pedig gondoskodott az összemérhetetlenek eltávolításáról, a megismerést a manipuláció szolgálatába állította, és létrehozta a munkamegosztást, vagyis a kollektíva általi elnyomás szituációját.²⁸

Adorno szubjektumkritikáját a sikeres én kialakításának esztétikai elméletébe helyezi, és mértékül az egyén szabadságát jelöli ki. Előfeltevése tehát egy kényszerektől mentes, önmagával azonos én fogalma, amit az ember saját magával való kibékülése és a civilizációs folyamatban elvesztett ösztönök reintegrációja hozhat létre. A szenvedés a testi szabadság vagy az én-azonosság hiányában fogalmazódik meg.²⁹

Persze Adorno sem tudja, hogy mi történne akkor, ha például az ember a civilizációról és a haladásról lemondana (szerinte ez nem is lehetséges, mert ezzel önmagát és a megismerést áldozná fel), ám annak belátása, hogy a szükségszerűségekkel szemben falak – intézmények, hatalmi praktikák – épültek, hordozza azt a felismerést, hogy a jövőendő szabadságnak nincs semmiféle garanciája. Adorno a testek manipulálásának módját az ösztönök, tehát az individuum szabadságának visszaszorításában látja; a szabadságvesztés az egyediség létjogosultságának megszűnésével jár.³⁰ Míg az instrumentalizált vagy stratégiákban megmutatkozó racionalizmus az életminőség megteremtésének, vagyis a szenvedés megszüntetésének jelszavával tetszeleg, addig a testek erőszakos befolyásolása és irányítása révén szenvedést termel. A normalitással, tehát a komforttal szembeállított, és a bűnözés, a betegség, az örület, netán a primitivizmus terepére száműzött szenvedés a félelem megfogalmazásának alapvető formájává válik. A bűnözéssel, betegséggel, örülettel és primitivizmussal asszociált testi jegyek a szenvedés jelentéseivel telítődnek, és a szorongás tárgyává válnak.

Németh testalkattana inkább az „adornói szorongás” felől gondolható el, semmint a foucault-i fegyelmező hatalom eszközeként. Iskolaorvosunk „félresikerült” piknikusai főleg a szociális helyzetből fakadó betegségekkel, valamint a morális elhajlásokkal, vagyis a bűnözéssel kapcsolatos főbiák lenyomatait hordozzák. Így Németh *új nemesség* programját a komfortra és konformizmusra való törekvésként értelmezhetjük, melynek eredménye a kertté szelídített természet

²⁷ Itt az egyszerűség kedvéért csupán Adorno nevét használom, bár helyesebb lenne Adorno és Horkheimer írni, Honneth ugyanis leginkább *A felvilágosodás dialektikája* című munkára hivatkozik. ADORNO – HORKHEIMER, 1990.

²⁸ ADORNO – HORKHEIMER, 1990. 19–62.

²⁹ HONNETH, 1997.

³⁰ ADORNO – HORKHEIMER, 1990. 19–62.

és egy olyan osztályok nélküli társadalom, ahol nincs szenvedés, mert erkölcsileg mindenki feddhetetlen. Itt a modernség eszményítéséről van szó tehát, és nem olyan hatalmi stratégiák megszövegezéséről, melyek célja a diákok lelkének idomítása.

Abban egyébként mind Foucault, mind Adorno egyetértenek, hogy az erőszakos hatalom uniformizált testeket hoz létre. A hatalom által uniformizált individuuum képe Foucault-nál a végtelen kondicionálhatóság, Adornónál pedig az eredendő egyediség előfeltevésére vezethető vissza. A *Felügyelet és büntetés*-ben Foucault az iskolát is a fegyelmező hatalom megnyilvánulási terepének tartja, olyan intézménynek, ami „a testek és erők mozgásban levő, zavaros és haszontalan sokaságát megsokszorozott individuális elemekké idomítja”,³¹ vagyis engedelmes testeket hoz létre. A modernkori hatalmi demonstráció eszményképe ugyanis az egyenruhába bújtatott, szabályos mértani alakzatban elrendezett, egyszerre mozduló, egyforma testek tömege.³²

A testalkattípusokat vizsgálva azonban sokkal inkább arra a következtetésre juthatunk, hogy a megkülönböztetések elmélyítésének gyakorlatával, és nem az uniformizálással van dolgunk. A képességekkel, lelkialkattal és jellemmel összefüggésbe hozott test-formák „a testhez kötődő szabadság játéktérének szétrombolását”³³ jelentik ugyan, ám a különbségek és az ezekre visszavezetett hierarchiák, nem pedig az egyformaság megteremtésével. Foucault is számol az osztályzatok kialakította rangsorokkal, ám ő úgy gondolja, hogy a megszövegezett norma és az értékmerce által gyakorolt nyomás a hasonlóság megvalósítása érdekében történik. A megfelelő számsorokkal leírható, stigmáktól mentes fizikum és a kitűnő iskolai teljesítmény ideálja viszont csak a privilegizáltak számára fenntartott imázs, legtöbbször erősen kötődik a társadalmi pozícióhoz, a többieknek a tökéletestől való eltérésükkkel, vagyis különbözőségük megtapasztalásával kell szembesülniük. Hierarchizált és marginalizált iskolás testekről beszélhetünk tehát, a rangsorok és határvonalak szüntelen fenntartásáról.

Ezt a jelenséget leginkább Pierre Bourdieu elemezte, és a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének elméletével kapcsolta össze. Bourdieu szerint az iskola az uralkodó osztályok által szelekciós hatalommal felruházott intézmény, ami ráadásul sikeresen elleplezi, hogy legfontosabb feladata ezen osztályok társadalmi pozíciójának konzerválása, és a szellemi tőke ellenőrzött, osztályon belüli átörökítése.³⁴ Foucault nemigen érdeklődik a társadalmi osztályok iránt, hiszen ő azon az állásponton van, hogy az egyenlőtlenséget – a normalitás és deviancia közötti határvonalakat – a hatalom teremti meg és tartja fent, az idomítás, a gúzsba kötés, a szétválasztás, és a megkülönböztetés pedig a fegyelmező hatalom funkcióiként gondolható el. A cél pedig olyan egyének létrehozása, akik ideális tárgyai és eszközei a hatalom működésének.³⁵ Foucault az iskolai egyenlőtlenségeket nem magyarázza meg, ezt nem is teheti, hiszen akkor fel kellene adnia az uniformizáción keresztül megragadható ellenőrzés koncepcióját.

Úgy tűnik tehát, hogy a foucault-i (és adornói) uniformizáció összeegyeztethetetlen a bourdieu-i egyenlőtlenség elméletével, legalábbis az iskolai térben. Ha viszont ezt a teret a nevelési program működési terepeként fogjuk fel, a norma által létrehozott eltérések, valamint a társadalmi osztályok rendszeréből adódó

³¹ FOUCAULT, 1990. 233.

³² CSABAI – ERŐS, 2000. 100–108.

³³ HONNETH, 1997. 56.

³⁴ BOURDIEU, 1978. 71–128.; BOURDIEU, 2002. 31–48.

³⁵ FOUCAULT, 1990.

egyenlőtlenségek egymásmellettisége elnyeri magyarázatát. A pedagógiai feladatok és célok rendszerében a diákok társadalmi pozíciók betöltésére alkalmas és alkalmatlan egyénekként fogalmazódnak meg. A kimagasló iskolai teljesítmény szinte mindig erkölcsös jellemhez és egészséges/normális testhez kötődik. Az iskola normatív hatalmat gyakorló intézményként végzi el teljesítmény, morál és testalkat összekapcsolását. A kiváló iskolai teljesítmény azonban – ami erkölcsi értéként és fizikai sajátosságok vetületeként egyaránt értelmezhető – szorosan összefügg az egyén társadalmi pozíciójával.³⁶ Az erkölcsösség, a sikeresség és az egészséges, arányos test birtoklása ugyanis osztályspecifikus jelenség, leginkább a polgárság ideálja. Az iskola nem annyira a szellemi tőke átörökítésével van elfoglalva, mint inkább diákjai testének, morális értékrendjének és teljesítőképeségének alakításával. A tanulókra gyakorolt (el)nyomás azonban nem az egyformaság létrehozásának érdekében történik, célja sokkal inkább az, hogy az egyén helyét kijelölje a társadalmi ranglétrán. Azt mondhatjuk tehát, hogy a normatív hatalom gyakorlása tulajdonképpen az iskola szelekciós tevékenységének eszköze, és nem pusztán a fegyelmezésé, a büntetésé, ahogyan azt Foucault elgondolta.

Németh László testalkattana

A *Medve utcai polgáriban* megfogalmazódó nevelői célok megerősítik azon feltételezésünket, hogy az iskola normatív hatalma nem kimondottan a diákok elnyomására irányul. Az *új nemesség* leginkább erkölcsi fogalom, és bár Németh egy osztályok nélküli társadalmat vizionál, a kifejezés maga társadalmi hierarchiára is utal, tartalma – a fizikai jegyek és a morális magatartásmód sajátosságai – révén erősen kötődik a középosztálybeli polgárság értékrendjéhez.

Itt kell szólnunk arról, hogy Németh a testek differenciálását valójában két szinten hajtotta végre. Egyrészt a sikeres darabosok és pajzsmirigyeselek, valamint a rosszul teljesítő szélesek között tesz különbséget, másrészt a szegény vízivárosi és a gazdag rózsadombi gyerekek között.³⁷ A *Medve utcaiak* már szinte nyomor szagú szegénysége és ezzel járó alacsony társadalmi státusa akkor lesz élesebb körvonalú, amikor a rózsadombi elemi iskola nagypolgári és értelmiségi származású diákjaival hasonlítja össze őket Németh. A testméret-, súly- és értelemvizsgálat szerint ugyanis a rózsadombiak a *Medve utcaiak* előtt járnak: a polgári iskolába a gyengébben fejlett és értelmileg elmaradottabb növendékanyag kerül.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a polgárista gyengébb és faragatlanabb elme, mivel szegényebb és alacsonyabb származású, mint a rózsadombi. A jelenség okát Németh elsősorban társadalmi látja. Úgy gondolja, hogy a különbség a nagypolgárság és a középosztály csemetéinek „*abnormis kiérleltetéséből*”³⁸ származik: elkényeztetett gyerekkultusz-áldozatokról beszél, akik cinikus fiatalokká,

³⁶ Például BOLGÁR, 2003. azt mutatja ki kvantitatív módszerekkel, hogy egy gimnáziumban a dualista korszak végén a testgyakorlati órán a tanár nem (csupán) a diákok teljesítményei alapján osztályozott, hanem felekezeti hovatartozásukat is nagymértékben figyelembe vette az értékeléskor.

³⁷ Németh az Áldás utcai elemiben és a Ponty utcai kereskedelmi iskolában is gyakorolta iskolaorvosi hivatalát, így volt alkalma a nagypolgári gyerekek és a középosztálybeliek testét is megvizsgálni. Úgy találta, hogy a nagypolgárok és tisztviselők gyerekeinek testméretei között nincsenek lényeges különbségek, őket mind az „*úri gyerek*” kifejezéssel jelölte; a választóvonalat valahol a középosztályhoz tartozó polgárok és kispolgárok között húzta meg. NÉMETH, 1988. 47–52.

majd elfásult középosztálybeli férfiakká válnak, mert élettöküket a helytelen szülői nevelés túl korán elpazarolta. Ezt a tőkét ugyanis gondosan be kellene osztani, és leginkább a lendületes ifjú- és az érett férfikorban kamatoztatni, vagyis akkor, amikor az egyén felelősségteljes, tevékeny tagja a társadalomnak. Az úri gyerekek jobban számolnak, helyesebben írnak és szebb a füzetük, tehát értelmesebbek, mint hasonló korú polgárista társaik, ám a polgáristák – mivel szerencsére nincsenek művelt szülei, akik a természet rendjét kényeztetéssel megzavarnák – a serdülés folyamán utoléri korosztályukhoz tartozó módosabb társaikat.³⁹ Összegezve: a hátrányos szociális helyzet következménye a fejletlenebb test (ami valójában normális, tulajdonképpen a gazdag gyerekek érettebbek az átlagnál), ez pedig gyengébben fejlett szellemet hordoz, ám a serdülés a különbségeket eltünteti, sőt, a szegényebb sorú polgári iskolai tanulók jobban beosztott élettökük birtokában szebb férfikor elé tekinthetnek, mint a kiégett úri gyerekek. Polgáristáinak Németh középosztálybeli sorsot képzel el tehát. Ám miért tartja őket alkalmasabbnak arra, hogy magas társadalmi pozíciókat töltsenek be?

Ezen a ponton segítségül hívhatjuk Németh László hordalék-Budapestről szóló sorait. Származásukat tekintve a polgárista szülők három kategóriába sorolhatók, mely kategóriák megfeleltethetők a Budapest nevű gyűjtőmedence egy-egy alluviális rétegének.⁴⁰ Legalul helyezkednek el a bernszülöttek, ők a szláv és a német értelmiség javarészt munkanélküli tagjai; majd a háború előtt felkerült – többnyire német és többnyire lecsúszóban levő – iparosok következnek; legfelül pedig a háború után bevándorolt magyar *kisfixesek*⁴¹ találhatóak, a sokgyerekes falusi családok legéletképesebb, szerencsét próbáló mesehősei. A kisfixeseket ráadásul más néven is említi a szerző: tulajdonképpen ők az *új nemesség*. Németh úgy látja, hogy a polgári iskolát a magyarosodás és a fixesedés folyamatai jellemzik. A polgári iskola feladata tehát az, hogy ezt az életképes csoportot a középosztályba juttassa.

Ha azonban az intézményesült nevelés egészét tekintjük, a polgárista társadalom leginkább olyan tanulók közössége, akik általában igen távol állnak a sikerességtől. Az iskola elvégzése után egyesekkel mint tanoncokkal akad össze az ember, ezek olajmaszatos megdurvult arcán gyermeki mosoly ül az emlékezés miatt. Mások proliszerzetesként elszabott kabátban a hegyekben csavarognak, megint mások pékbiciklit tolvaj próbálnak hölgyeket rávenni erre-arra. A kereskedelmiben tovább tanulók aztán behozzák az úri gyerekekkel szembeni lemaradásukat, ám azt mindenki tudja, hogy a kereskedelmibe a középosztály ocsúja, a kiselejtezett úri fiúk kerülnek csupán.

A serdülés létrehozza a férfitestet, az iskola feladata pedig az, hogy kiművelje az elmét. Németh tehát programot ír: a polgáriban kellene megvalósítani az *új nemesség* felnevelését, vagyis szebb férfikort biztosítani a paraszti származású, szegényebb sorsú magyar diákoknak. A testek megkülönböztetése és hierarchizálása mögött tehát nem fegyvelmezői szándék húzódik elsősorban, s nem is

³⁸ NÉMETH, 1988. 52.

³⁹ NÉMETH, 1988. 112–113.

⁴⁰ Az egyes „*hordalék-csoportokat*” Németh úgy hozta létre, hogy diákjait nevük és születési helyük alapján sorolta be valamelyik etnikai csoportba. NÉMETH, 1988.

⁴¹ A kisfixes valójában foglalkozások gyűjtőneve, ide tartozik a villamos- és autóbuzskalauz, az állami altiszt, a postás, a rendőr, a katona, a vasutas, a gázgyári, a köztisztasági alkalmazott, az Elektromos Művek emberei, „*szóval mindazok, akik állammal, várossal virulnak, pusztulnak*”. NÉMETH, 1988. 27–28.

az idomítással kapcsolatos kísérletezgetések orvosi nyelven való megfogalmazásáról beszélünk. Arról van szó, hogy a polgáristákból *új nemességet* kell nevelni, ez az *új nemesség* pedig – ha morális értékrendjét és idealizált testét nézzük –, leginkább a középosztálybeli polgársághoz hasonlít.

Németh testalkattana ahhoz nyújt eligazítást, hogy a tanár felismerje, melyik gyerek alkalmas az általa megfogalmazott nevelői cél megvalósítására. A felismerés elsősorban a fizikai adottságok, vagyis a testalkat típusának felismerését jelenti, ebből vezethetők le ugyanis a szellemi és a lelki tulajdonságok. Ám a tanulók Némethnél nem csupán biológiai tényezők által determinált egyének, hanem „*társadalmi lények*”, vagyis származásuk és családjuk anyagi-foglalkozási státusa nagyban meghatározza képességeik fejlődésének irányát. Az iskolaorvosi jellemrajzok a biológiai mellett a társadalmi „adottságokat” is feltérképezik, és ezzel olyan kulcsot adnak a tanárok kezébe, melynek segítségével megfejthetik a diákok karakterét, a tanulók hajlamait pedig a pedagógiai cél megvalósítására használhatják fel. Ez a kettős determináltság, mely az egyén döntési szabadságával nem számol, olyan előítéletekhez vezet, melyek segítenek a tanároknak abban, hogy az osztályozás által megalkossák a jó, a rossz, az értékes és a kevésbé értékes tanulók csoportjait, és eligazodjanak ezek között. A megkülönböztetés alapját azonban nem az értelmi képességek jelentik, hanem azok a tulajdonságok, amelyek az *új nemesség* fémjelezte morális rend szempontjából elfogadhatók vagy elvetendőek.

Am a fenti megállapítás csak részben igaz. Németh korántsem csak iskolaorvos, hanem tanár is. Tisztában van azzal, hogy nevelési ideáljainak megvalósítása érdekében nem csupán a diákok megkülönböztetése a feladat, hanem a tanulók ellenállását is le kell győznie. Németh számára a tanterem csatatér. Végsősoron azért alkotja meg típusát, hogy a tanár és a diák közötti erőviszonyok alakításában kollégáit hatékony fegyverrel lássa el – és nem azért, hogy útmutatásokkal szolgáljon a hátrányosságokként felismert tulajdonságok alakításához, vagyis a „felzárkóztatáshoz”. Tisztában van azzal, hogy az osztály különböző érdekek, rivalizációk, előnyszerzési stratégiák mentén rendeződő viszonyok összessége, ahol az intézményes hatalmi autoritás nem elégséges eszköze az irányításnak. Azt is tudja, hogy az osztály vezérének kell szövetségesül megnyernie, ebben pedig az illető testalkatának felismerése létkérdés. Ha ez nem sikerül, akkor a „bandavezér” ellen be kell vetni egy riválist, aki viszont engedelmessékedik a tanárnak. Németh tehát alkattanának szellemében cselekszik az osztályban, az atletikus-férfias vezérekkel cinkosan összekacsint, a „*férfiak egymás közt*” tónust használva bizalmukba férkőzik, feladatokkal bízva meg és tisztségekkel ruházva fel őket: a tanári autoritás bizonyos területeinek átengedésével azt a látszatot kelti, mintha kizárólag ő osztogatná a hatalmat.

A Medve utcában az osztály jókra és rosszakra tagolódik. A jó oldalon áll az „*osztályoszlop*”, a „*vezéregyéniség*” aki feltétlenül lojális, de itt vannak a „*közlegények*”, a „*pajzsmirigyes primadonnák*” – az éles eszű pajzsmirigyesek általában teljesítményorientáltak, ezért igyekeznek megfelelni az elvárásoknak, amiért meg is kapják a jutalmukat. Ők az „*osztály derékhada*”. Velük szemben áll a „*bandavezér*”, a „*testileg uralkodó, iskolaellenes elem*”, a „*leprás*”, a „*rosszhajlamú fiú*”, az „*osztály mételye*”, a „*nyálás fiú*”; ők így együtt a „*rablóbanda*” vagy „*fegyencárság*”.⁴² Németh leginkább a hadsereg utaló kifejezésekkel osztja két ellentétes táborra diákjait, fizikai vagy pszichikai betegségekre célzó kijelentései vagy a bűnözéssel kapcsolatos jelzői azt a célt szolgálják, hogy a „rosszfiúkat” ne csak

⁴² NÉMETH, 1988. 98–99.

a jó magaviseletű tanulók ellenlábasaiként, hanem a tanárok és az egész társadalom ellenségeiként lássuk. Ők ugyanis semmiképp sem elégtelen iskolai teljesítményük vagy gyenge értelmi képességeik miatt rosszak, hanem azért, mert tanáraiknak nem engedelmessé válnak, mert a tisztelet és szeretet morális követelményeinek nem tesznek eleget, és mert megszegik a szabályokat. Így nem csak az iskolai hatalomgyakorlást veszélyeztetik, hanem a polgári rendre épülő társadalmat is. Németh harca a tanteremben ennek a rendnek a védelmét szolgálja.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a Medve utcában a tanár is legalább annyira kiszolgáltatott az osztályon belüli erőviszonyoknak, mint diákjai az általa gyakorolt fegyvermezői hatalomnak. Ez a kép egyébként illeszkedik Foucault elméletébe, aki a hatalmat diffúz jelenségként tételezi, alulról jövőnek is látja, és az ellenállással való kölcsönösségben ragadja meg.⁴³ Az elmélet ellentmondásosságához tartozik azonban, hogy a hatalom eszközei és technikai szubjektumok fölötti rendszerré szerveződnek és felülről lefelé hatnak.⁴⁴ Foucault fenntartja ezt az ellentmondást, hiszen ő uniformizált iskolás testeket vizionál, és arra például nem kíváncsi, hogy Németh László teste vajon örzi-e diákjai hatalmi praktikáinak lenyomatát.

Felhasznált irodalom

- BFL** Budapest Főváros Levéltára
BFL VIII.207.a.1. Budapest székesfővárosi II. kerületi Medve utcai községi polgári fiúiskola iratai. Általános iratok, 1934–1940.
- ADORNO – HORKHEIMER**
1990 ADORNO, Theodor W. – HORKHEIMER, Max: *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek*. Ford.: Bayer József – Geréby György – Glavina Zsuzsa – Vörös T. Károly. Budapest, Gondolat – Atlantisz, 1990. *(Kísértések)*
- BALLAI**
1929 BALLAI Károly: *A magyar gyermek eredeti mérések és lélektani adatok alapján*. Budapest, Magyar Gyermektanulmányi Társulat, 1929.
- BALOGH**
1925 BALOGH Béla: Embertan és középiskola. In: *Antropológiai Füzetek*, 2. (1925) 1–4. sz. 1–15.
- BARTUCZ**
1925a BARTUCZ Lajos: Az iskolás gyermek termete nemzetiség szerint. In: *Antropológiai Füzetek*, 2. (1925/1926) 1–4. sz. 15–20.
1925b BARTUCZ Lajos: Az iskolás gyermekek természetbeli növekedése Magyarországon. In: *Antropológiai Füzetek*, 2. (1925/1926) 5–6. sz. 52–59.
- BOLGÁR**
2003 BOLGÁR Dániel: Húzódzkodó vallások, avagy hogyan interpretáljunk tornajegyeket. In: *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt – LUGOSI András – SOHAJDA Ferenc. Budapest, Hermész Kör – Osiris, 2003. 544–571.
2008 BOLGÁR Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Szerk.: HORVÁTH Sándor. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 50–93.

⁴³ FOUCAULT, 1996. 96–97.

⁴⁴ HONNETH, 1990. 53.

BOURDIEU

- 1978 BOURDIEU, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Tanulmányok.* Ford.: Ádám Péter – Ferge Zsuzsa – Léderer Pál. Budapest, Gondolat, 1978. (*Társadalomtudományi könyvtár*)
- 2002 BOURDIEU, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Ford.: Berkovits Balázs. Budapest, Napvilág, 2002. (*Társtudomány*)

CSABAI-ERŐS

- 2000 CSABAI Márton – ERŐS Ferenc: *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei.* Budapest, József Műhely, 2000. (*Észöveg könyvek*)

FAZEKAS

- 1942 FAZEKAS Imre: Alkatnevelés: nemzetnevelés. In: *Az Ifjúság Orvosa*, 1. (1942) 8. sz. 439–447.

FOUCAULT

- 1990 FOUCAULT, Michel: *Felügyelet és büntetés. A börtön története.* Ford.: Fázsy Anikó. Budapest, Gondolat, 1990. (*Társadalomtudományi könyvtár*)
- 1996 FOUCAULT, Michel.: *A szexualitás története. I. A tudás akarása.* Ford.: Ádám Péter. Budapest, Atlantisz, 1996. (*Veszedelemes viszonyok*)

FÜZI

- 2001 FÜZI László: *Alkat és m . Németh László. 1901–1975.* Pozsony, Kalligram, 2001.

GOMBOS

- 1971 GOMBOS Gyula: Tanítás a minőségre. In: *Új Látóhatár*, 14. (1971) 2. sz. 131–151.

GREZSA

- 1990 GREZSA Ferenc: A minőség forradalmának próbája. In: *Uó: Németh László Tanú-korszaka.* Budapest, Szépirodalmi, 1990. 350–354.

GYÁNI – KÖVÉR

- 2006 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest, Osiris, 2006. (*Osiris tankönyvek*)

HONNETH

- 1997 HONNETH, Axel: Adorno és Foucault. In: *Uó: Elismerés és megismerés.* Ford.: Weiss János. Budapest, Jelenkor, 1997. (*Dianoia*)

KASZAB

- 1948 KASZAB Andor: *Testalkat és értelem 4–18 éves korban. A testalkat és iskolai teljesítmény összefüggésének vizsgálata falusi és városi tanulóknál.* Budapest, Budapesti Székesfőváros Közoktatási Ügyosztálya, 1948. (*Gyermeklélektani Könyvtár*, 5.)

KATONA

- 2001 KATONA András: Egy „képesítés nélküli” pedagógus: Németh László. In: *Németh László.* Szerk.: KATONA András. Budapest, OPKM, 2001.

KRETSCHMER

- 1942a KRETSCHMER, Ernst: *Körperbau und Charakter. Untersuchungen zum Konstitutionsproblem und zur Lehre von den Temperamenten.* Berlin, Springer, 1942.
- 1942b KRETSCHMER, Ernst: *Orvosi pszichológia.* Budapest, k.n., 1942.

MÉSZÁROS

- 1991 MÉSZÁROS István: *Magyar iskolatípusok.* 996–1990. Budapest, OPKM, 1991.

NÉMEDI

- 1985 NÉMEDI Dénes: *A népi szociográfia. 1930–1938.* Budapest, Gondolat, 1985.

NÉMETH

- 1988 NÉMETH László: *A Medve utcai polgári*. [Pécs], Baranya Megyei Könyvtár, 1988. (*Pannónia könyvek*)
- 1992a NÉMETH László: A minőség forradalma. In: NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1992b NÉMETH László: Kapások. In: NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. II. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1992c NÉMETH László: Debreceni káté. In: NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1992d NÉMETH László: Nemzeti radikalizmus. In: NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1992e NÉMETH László: A bűvös szandzsák. In: NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. kötet. Budapest, Püski, 1992.
- 1999a NÉMETH László: Új nemesség. In: NÉMETH László: *A minőség forradalma. Kisebbségben*. III. kötet. Budapest, Püski, 1999.

PLÉH

- 1992 PLÉH Csaba: *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*. Budapest, Gondolat, 1992.

SASFI

- 2006 SASFI Csaba: Az oktatás társadalomtörténete. Oktatás és társadalom kölcsönhatásának történeti vizsgálata. In: KÖVÉR György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a huszadik század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, Századvég, 2006. 509–539.

VINCZE-VINCZE

- 1964 VINCZE László – VINCZE Flóra: *Testalkat és jellem. Kretschmer elméletének bírálata*. Budapest, Medicina, 1964.

Doncsecz Etelka

**Verseghy Ferenc *retractatiója*
Dokumentumok a Millot-fordításhoz fűzött
Értekezések visszavonásáról**

„...mocskoltasson bár általuk nevem a világnak minden szegleteiben: forgattassanak balra akár a nagyok akár a kicsinyek előtt cselekedeteim: tapodtasson botorkázó lábok által személyem földig, elég lesz nékem, ha szíves igyekezetimmal az igazságnak derülését csak egy garádicsocskával előbbre mozdíthatom nemzetemnél.”¹ A fenti mondatokkal vezette be Verseghy Ferenc prédikációinak 1786-ban összeállított kötetét. Nem tudhatta, legfeljebb csak sejtette, hogy az *ars poeticának* is beillő sorok nem is olyan sokára aktuálissá válnak. A szakirodalom eddig jórészt munkásságának csupán legkorábbi szakaszával foglalkozott (ezzel is főleg a szövegkiadások szintjén), illetve kései, azaz a jakobinus összesküvés következményeként rárótt fogsága utáni munkásságát elemezte.² Csakhogy az előbbi pályaszakasznak egyenes következménye, az utóbbinak pedig nélkülözhetetlen magyarázója a köztes időszak, ezért vállalkozom e munkában három, a közbeeső időszakra vonatkozó kiadatlan forrás közlésére és fordítására,³ illetve ezeknek a szövegeknek az elhelyezésére a Verseghy-életrajzban.

Írásom nem az életút eme részének átfogó megismertetésére törekszik. Céloom csupán az, hogy felhívjam a figyelmet a hősrünk által Millot világtörténetéről készített fordítás kapcsán felgyorsuló eseményeknek azon mozgatóira, amelyeket mellőztek az eddigi történeti és irodalomtörténeti kutatások, s hogy felvessek néhány új szempontot, kérdést, válaszlehetőséget. Bevezetőmben igyekszem bemutatni a korszakra jellemző egyházi vitákat, teológiai nézetek körül kialakult súrlódásokat, valamint azokat a politikai viszonyokat, amelyek szintén hozzájárultak a kutatásom fókuszpontjában álló konfliktus kialakulásához, vagy röviden: Verseghy irodalmi karrierjét és visszavonó nyilatkozatát ezek társadalmi-politikai kontextusába igyekszem beágyazni.

¹ VERSEGHY, 1982. 42.

² Pályája első szakaszának az 1790-ig, a fordítás első részének megjelenéséig tartó időszakot tekintem. A második szakasz innen egészen 1803-ig, a jakobinus perben való részvétele miatti fogság kezdetéig tart, egyben ez a kezdőpontja, a harmadik, élete végéig tartó korszaknak. Az elemzés a második szakaszon belül az 1793-ig terjedő időszakot vizsgálja.

³ Ezeket a dolgozat mellékleteként közlöm.

Út a pálos rend felé

Verseghy Ferenc, az eminens tanuló, 1777-ben, mielőtt még a harmadik, azaz utolsó évet megkezdte volna, elhagyta az egri papi szemináriumot.⁴ Budára távozott és beiratkozott az éppen akkor Nagyszombatból átköltözött egyetemre. Fél évet töltött ott; nem tudjuk biztosan, mit tanulhatott a teológia helyett. Életrajzírói jogi stúdiumok felvételét feltételezik. Verseghy 1778 tavaszán tért vissza a még igazán el sem kezdett, de már félbehagyott klerikusi pályára: beállt a pálosokhoz.⁵ Az egyetemi beiratkozás idején húsz éves. Túl volt a pesti kegyesrendieknél és az egri jezsuitáknál végzett gimnáziumon, és úgy tűnhetett, jó úton halad afelé, hogy később pap váljék belőle.⁶ Ez ugyan saját választása volt, de vélhetően mégis volt kényszerű eleme a döntésnek: szerény anyagi helyzete s ily módon korlátozott érvényesülési lehetőségei is közrejátszhattak.⁷

Amennyiben igaz, hogy Verseghy a budai egyetemi fél év alatt a jogi kart látogatta, akkor feltételezhető, hogy már itt kapcsolatba került bizonyos, a szakirodalom által felvilágosultnak nevezett eszmékkel. Az egyetem Budára helyezése és a Ratio után a jogi kar dékánja a jozefinista, egyházjogot kutató Lakits György Zsigmond lett.⁸ Ebben az időszakban már új szellemben íródott tankegyetemeveket használtak. Ezek az egyházi és világi hatalom viszonyát jozefinista és febroniánus szellemben közelítették meg, illetve a pápával szemben a fejedelmi hatalmat, valamint a nemzeti egyházak jogait hangsúlyozták.⁹ Fél év nem sok idő. Nem állítható tehát, hogy Verseghy alaposan elmélyedhetett ezekben a munkákban, vagy hogy ez idő alatt tette magáévá az új szemléletet. Az viszont kijelenthető, hogy amennyiben valóban a kar hallgatója volt, már ekkor kapcsolatba kerülhetett az említett szellemi áramlatokkal.¹⁰

1777-ben nemcsak az egyetem költözött el Nagyszombatból, hanem Verseghy későbbi barátja, Ányos Pál is, és a pesti szemináriumba került.¹¹ Ugyancsak ekkoriban helyezték Pestre könyvtárosként Kreskay Imrét, akivel Verseghy hamarosan barátságot kötött. A pálos kolostorban, Kreskay környezetében találkozott Ányoson kívül Bessenyeivel, Virág Benedekkel, Révai Miklóssal és Gindl Ágostonnal is,¹² későbbi pályaszakaszát is meghatározó kapcsolatokat építhetett ki tehát a szóban forgó fél év során. Inspiráló és vonzó lehetett számára a többi szerzetesrendhez képest világiasabb, barátságosabb környezet s a híresen gazdag könyvtár.¹³

⁴ „Tette lehangolta tanárait, mert bíztak benne, remélték, hogy h katonája lesz az egyháznak, s ezért, mikor neve, mellé odaírták »Excivít ad saeculum« hozzatette a bejegyző tanár: »Dolendum«. Csak egy év múlva nyugodtak meg, mikor ismét visszatért a papi pályára. Más kéz ekkor örömmel írta a dolendum föl: »jam est Paulinus.«” CSÁSZÁR, 1903. 9.

⁵ CSÁSZÁR, 1903. 10.

⁶ CSÁSZÁR, 1903. 6.

⁷ CSÁSZÁR, 1903. 8.

⁸ KOSÁRY, 1996. 512.

⁹ KOSÁRY, 1996. 512.

¹⁰ Feltételezésemet Császár Elemér utalására alapozom. CSÁSZÁR, 1903. 10.

¹¹ TUNGLI, 1994. 41.

¹² SZURMAY – DEME, 1996. 9.

¹³ SZURMAY – DEME, 1996. 9. Továbbá: KÖZI-HORVÁTH, 1929. 600–607.; BAKONYVÁRI, 1998. 25–40.; TÖRÖK, 2006. 25.; CSÁSZÁR, 1901. 320.; PALLÓS, [1936]. 6.; 26.; 48–49.

Állam és egyház

A szerzetesrendek és általában véve a katolikus egyház helyzete korántsem nevezhető kedvezőnek a korszakban. A 18. század közepétől a cenzúra folyamatosan vesztett vallásos jellegéből. Az egyház egyre kevésbé volt képes megvédeni magát a tekintélyét megingató és a korban egyre inkább elterjedő eszmékkel szemben.¹⁴ Közvetve ugyan, de a könyvcenzúrát enyhítő intézkedések is az egyházi befolyás csökkentését szolgálták. Az egyház visszaszorításának szándéka a korszak uralkodóinak politikájában is megnyilvánult. A pápák már a 18. század első felétől hangot adtak aggodalmuknak: XII. Kelemen 1738-ban elítélte a szabadkőművességet, XIV. Benedek 1751-ben a naturalizmus erkölcsi és társadalmi veszélyeiről írt, míg XVIII. Kelemen 1766-ban *Christianae Reipublicae Salus* kezdetű brévéjében a felvilágosodás irodalmának a keresztény államokat fenyegető hatásaira figyelmeztetett.¹⁵ Az egyház életébe beavatkozó intézkedéseket már Mária Terézia is hozott, II. József rendelkezései pedig határozottan ebbe az irányba mutattak.¹⁶ A Verseggy működését is befolyásoló intézkedések közül az 1781-es cenzúra rendelet, az 1782-es és 1786-os szekuralizáló rendelet, az Egyházügyi Bizottság felállítása, valamint egy 1783-as, a prédikációk ellenőrzését szabályozó utasítás említendő meg.¹⁷

Már ekkor kezdett körvonalazódni a papságon belül az a két magatartásforma, amely a nyolcvanas évek végére és a kilencvenes évek elejére egyre élesebben szembehelyezkedett egymással. A gyűjtőnéven felvilágosodottnak nevezett elveket elutasító egyháziak közé tartozott a Verseggy Millot-fordításához csatolt értekezések körül kialakult nézeteltérés több fontos szereplője. Nevezetesen Batthyány József prímás, Alexovics Vazul, Szaicz Leó, valamint azok a szerzők, akik nem közvetlenül, hanem csupán írásaikban kifejtett elveikkel kapcsolódnak a vitához: Szvorényi Mihály József, Zsivics Mátyás, Csapodi Lajos, Molnár János. A másik oldalon találjuk a szabadon gondolkodó, a jozefinista eszméket különböző mértékben magukénak valló, főleg az alsópapság köréből kikerülő papokat és szerzeteseket, így magát Verseggy Ferencet, Martinovics Ignácot, de ide sorolhatjuk Mak Domokost, Koppi Károlyt és Virág Benedeket is.¹⁸

Alexovics és Verseggy

A két csoport közti eszmesúrlódást jól példázza Verseggy és Alexovics prédikációinak és alkatának összevetése. Mindketten a pálosok pesti rendházának tagjai voltak, s hitszónokként működtek 1785 áprilisától a domonkosok volt templomában. Minden második vasárnap Verseggy prédikált; Alexoviccsal osztozott a feladaton.¹⁹ Verseggy saját beszédeit a rend felosztása után, 1786-ban rendezte sajtó alá. Hat szónoklat szövegét gyűjtötte össze *A mostani derülésnek fontosabb kérdéseiről* cím alatt.²⁰ A szövegek 1785-ben hangozhattak el az említett pesti templom-

¹⁴ BRUNNER, 1930. 5. Lásd erről még: KLINGENSTEIN, 1973. 93–106.; KOSÁRY, 1996. 524–527.

¹⁵ BRUNNER, 1930. 5–7.

¹⁶ MESZLÉNYI, 1934. 15.

¹⁷ H. BALÁZS, 1987. 542–545. Továbbá: KOSÁRY, 1996. 375–396.

¹⁸ BRUNNER, 1930. 10–43.; BEKE, 1994. 46–53.; TUNGLI, 1994. 40–45.

¹⁹ CSÁSZÁR, 1903. 19. Prédikációik összehasonlításáról lásd: MACZÁK, 2007. 408–431.

²⁰ CSÁSZÁR, 1903. 26.; HORVÁTH, 1928. 95–100.

ban.²¹ Verseghegynek a jozefinus egyházzszemléletre fogékony felfogása²² már a címekekből, alcímekekből is egyértelműen körvonalazódik: *A toleranciáról, Vétek alatt tartozunk a polgári rendelésnek engedelmeskedni, A világi fejedelem hatalma, Az evangéliumnak ismerete felette foganatos a polgári közjónak előmozdítására, Van tehát a világi fejedelemnek arra hatalma, hogy az evangéliumot polgáraival ismertesse.*²³ A következő részletek pedig világosan mutatják, hogy megnyilatkozásai némelykor valóban normasértőek lehettek az egyházi vezetőség szemében: *„A papságnak nagyobb része el volt borítva a tudatlanságnak homályával; a tunyaság és a kevélység, a múlandó javak és hatalom után való esdegélés és a kereskedés az országlásban való vágyakodás és több ilyen erkölcstelenségek elfoglalták szívét a felszentelt személyeknek.”*²⁴

Egy másik beszédében így szól: *„... a világi fejedelem tehát kiszabhatja minden templomnak bizonyos mérték szerint az illendő jövedelmeket. Megtilthatja, megerősítheti alattvalóinak ama fogadásit, melyek a közjóval talántán ellenkeznek sőt azt is rendelheti, hogy bizonyos esztendőknél betöltése előtt senki ne tehessen valóságos szerzetes fogadásokat. Megvizsgálhatja azután a szerzeteseknek és más egyéb társaságoknak rendtartásait, odaalkalmazhatja a közjónak megszerzésére azoknak törvényeit, megkisebbittheti tagjaiknak számát, sőt az egész társaságokat és szerzeteket el is törültheti, legfőképp, ha látja, hogy károkat okoznak, vagy legalább méltó hasznokat nem hajtának a polgárságnak. Megtilthatja egy szóval mindama rendtartásokat, törvényeket, szokásokat, melyek magukban ugyan a keresztény tökéletességnek megszerzésére foganatosak talántán, de mégis általában nem szükségesek, megtilthatja, mondám, azonnal, ha azokat a közjónak előmozdításával ellenkezni tapasztalja.”*²⁵

Noha az idézetett részek itt szövegekörnyezetük nélkül szerepelnek, s nem állítható minden kétséget kizáróan, hogy élıszóban valóban így hangoztak el, mégis elmondható, hogy olyan kérdéseket feszegetnek, amelyek a korban széles körben vitáltak. Mindezt úgy teszik, hogy egyértelműen kiolvasható szerzőjüknek a hivatalos egyházi felfogástól eltérő nézőpontja.

A két vitafél szembenállásának megértése szempontjából nem elég főszereplőnk normaszegő eszméit vázolni, fontos megemlíteni azt a személyes tényezőt is, amely Alexovics Vazul és Verseghegy Ferenc kapcsolatában adva volt. A szakirodalom eddig kicsit egyoldalúan, hol egyikük, hol másikuk iránt elfogultan írt erről. Vitathatatlan, hogy mindkét szerző nagy tudású és a kortársak által is elismert személyiség volt. Közös feladatuk kapcsán kerültek egymás mellé, s egy-szersmind a közönség/közösség elé is, amelynek így módja nyílt összehasonlítani őket. Ugyanakkor nem elhanyagolható a kettejük közti életkori különbség sem. Alexovics 15 évvel idősebb 1785-ben, amikor a domonkosok templomában prédikálni kezdtek 43 éves volt, míg Verseghegy mindössze 27. Fiatal korát később általában mint enyhítő körülményt hozzák fel a róla írók.²⁶ Eckhardt Sándornál olvasható: *„Alexovics alakja volt Pest-Budán a reakció szimbóluma. A szabadongondolkodók szemében ő képviselte a »fanatizmust«, a sötétséget, az elmaradottságot.”*²⁷ Ő idézi fel Kazinczy leírását Alexovics és Spielenberg Pál egy találkozásáról, amely az előbbit így jellemzi: *„A betegnek látszó, minden tetemében rengő pap elment sóhaj-*

²¹ FRIED, 1984. 757. Beszédeit retorikai szempontból Kecskeméti Gábor vizsgálta: KECSKEMÉTI, 2003. 37–57.

²² SZAUDER, 1961. 50–89.

²³ HORVÁTH, 1928. 41–120.

²⁴ II. Prédikáció. A papi hivatalról. In: VERSEGHY, 1982. 59.

²⁵ IV. Prédikáció. A világi fejedelmek hatalma. In: VERSEGHY, 1982. 94.

²⁶ KÖZI-HORVÁTH, 1930. 16.

²⁷ ECKHARDT, 2001. 186. Vö. PALLOS, [1936.] 49.

tozva és talán imádkozva. Ez a pap Alexovics a pesti híres papoló volt.”²⁸ Mindezt kiegészíthetjük Strohmeier pesti könyvkereskedő feljegyzésével 1791-ből: „Két nappal ezelőtt az említett Laczkovics volt huszárkapitány az itteni hídon állt, sok magyartól körülvéve és fontos beszélgetésbe merülve, az expálos és plébános-hitszónok Alexovics arra ment egy másik pappal sétálva. Mire Laczkovics éktelen dühvel hangosan felkiáltott: nem lesz addig jó, míg ezeknek a ficzkóknak nyakát ki nem török.”²⁹

A már említett Spielenberg egyértelműen állástfoglalt a két fél ellentétében. Ő 1790. október végén vette át Tertina Mihálytól az *Ephemerides Budenses* szerkesztését.³⁰ Jelentőségteljes mozzanat, hogy Tertinával ellentétben ő nem egyedül írta a lapot, hanem egyfajta írócsoportot alakított erre a feladatra, amelynek tagja volt a már ugyancsak említett Koppi Károly is.³¹ Az ebben az időszakban megszaporodó röpiratok számos alkalommal reagálnak az itt megjelentekre, ami arra utal, hogy széles körben figyelték a lapban közöltek.³² Az *Ephemerides* elsődleges célközönségét a politikai életben résztvevő nemesi-honorácior réteg alkotta, másodsorban a latinul tanuló fiatalságnak szolgált olvasmányul.³³ A lap beszámolt a franciaországi eseményekről is. Spielenberg maga szabadkőműves volt, és igyekezett terjeszteni a „szabad elveket” lapja révén.³⁴ Szerkesztői tevékenysége miatt többször is megrótták, főként a papsággal szemben elfoglalt álláspontja miatt.³⁵ Ám mindez nem tartotta vissza attól, hogy tovább folytassa új szellemiséget képviselő munkásságát. Gyakran közölt könyvrecenziókat.³⁶ Elismerten nyilatkozott Versegghy Millot-fordításáról is. Nemcsak mint fordítót, hanem mint a „filozófia doktorát”³⁷ és a Kassai Társaság egyik tagját is tisztelte.³⁸ Okkal sejthető, hogy Spielenberg személyében Versegghy tudatos népszerűsítőjét kell látnunk.³⁹

A másik oldalon Versegghynek a Millot-ügy előtt szinte csak a szabad gondolatokat említették hibájaként, ám ezt is csupán az amúgy rendkívüli tehetségű, kivételes retorikai készséggel megáldott pap átmeneti eltévelyedésének tartották.⁴⁰ Ha elfogadjuk a szakirodalom állítását,⁴¹ miszerint a korabeli hallgatóság a két hitszónok közül Versegghy részéit inkább előnyben, akkor joggal feltételezhető, hogy Alexovics erre célzott néhány év múlva kicsit keserű szájizzel: „Az ékesen szállásban, ha ki-telhetett volna-is tőlem, nem törekedtem. Mert lelki haszonért, nem fül gyönyörködésért írtam és beszéltem. Tapasztalva tudom, hogy valakik a' Prédikálásban tzipfrákat mondanak, a Halgatók szívét meg nem hatyák.”⁴²

A háttérben meghúzódó személyes konfliktus azonban korántsem lehetett olyan meghatározó, mint ahogyan az a Versegghy iránt kissé elfogult Császár Elemér monográfiájából kitűnik. Császár ugyanis azt sejteti, hogy a személyes

²⁸ PALLOS, [1936]. 49.

²⁹ PALLOS, [1936]. 49.; BENDA, 1957. III. 372.

³⁰ BALOGH – SZILÁGYI, 2005. 23.

³¹ WALDAPFEL, 1930. 85.

³² WALDAPFEL, 1930. 85.

³³ V. WINDISCH, 1955. 316.; 318.

³⁴ WALDAPFEL, 1930. 86.

³⁵ WALDAPFEL, 1930. 87.

³⁶ BALOGH – SZILÁGYI, 2005. 49.

³⁷ Versegghy magát a „józan és természeti tudományoknak doktora” néven emlegeti. VERSEGHY, 1989. 326.

³⁸ KÓKAY, 1979. 164.

³⁹ *Ephemerides Budenses*, 1790. 10. 08. 485–486.; 1791. 05.31. 357.

⁴⁰ KÖZI-HORVÁTH, 1930. 19.

⁴¹ CSÁSZÁR, 1903. 20.

⁴² ALEXOVICS, 1789. Lásd még: MIHALOVICS, II. 1900. 221–224.

irigység, a renden belüli intrika volt az elsődleges oka annak, hogy nem Verseghy kapta meg a plébániatemplom hitszónoki állását.⁴³ Figyelemmel kell lenni azonban arra, hogy az állás betöltésekor már 1786-ot írunk. Ez év március 20-án jelentek meg a pesti pálos rendházban a császár feloszlató rendeletét kihirdető biztosok.⁴⁴ A fogadalmat tett szerzetesek még öt hónapig, vagyis augusztus 20-ig maradhattak a kolostorban, a fogadalmat nem tett szerzeteseknek legfeljebb négy hetük volt, utána elbocsátották őket.⁴⁵ Verseghy és Alexovics is az előbbi csoportba tartozott. Augusztusig volt tehát idejük további sorsukról gondoskodni. Kézenfekvőnek tűnhetett a prédikatori állás kínálta lehetőség. A város magyar és német polgársága külön-külön folyamodványban kérte Verseghy megbízását.⁴⁶ Verseghy ellen azonban korábbi beszédei miatt időközben vizsgálat indult,⁴⁷ Ráadásul ekkoriban ismerte meg Herpin Klárát,⁴⁸ ami szintén nem kedvezhetett megítélésének feljebbvalóinál. Maga a tény, hogy a polgárság ajánlotta, sem volt feltétlenül biztató a primás szemében.⁴⁹ Felidézve azokat a gondolatokat, amelyeket a szószékről hirdetett, belátható, hogy a primás döntése nem volt váratlan. Verseghynek sem alapos műveltsége, sem népszerűsége nem tudta ellensúlyozni kinyilvánított és egyértelművé tett véleményének hatását, amelyben többek között kifejtette, hogy elfogadhatónak tartja az uralkodó részéről az egyház életébe való oly mértékű beavatkozást, mint a szerzetesrendek feloszlatása. Ilyen körülmények között a választás eredménye Alexovics és Verseghy között nem lehetett kérdéses. A primásnak ekkor minden korábnál nagyobb mértékben érdeke lehetett, hogy a fontosabb pozíciókban az egyház hivatalos álláspontját képviselő, és semmiképpen sem a császári beavatkozásokkal szimpatizáló személyek legyenek. Ilyen kulcstisztségnek tekinthetjük a hitszónokét is, hiszen szerepe egyértelműen jelentős a közvélemény, a hívek, pontosabban szólva a templomot látogatók véleményének formálásában. A primás nem találhatott volna megfelelőbb embert Alexovics Vazulnál, aki „1786. augusztus 20-án hivatalosan is letette a pálos ruhát, és megkezdte a plébániatemplomban közel egy évtizeden át tartó szónoki m. kődését.”⁵⁰

⁴³ CSÁSZÁR, 1903. 25.

⁴⁴ KÖZI-HORVÁTH, 1930. 19.

⁴⁵ CSÁSZÁR, 1901. 415–416.

⁴⁶ KÖZI-HORVÁTH, 1930. 20.

⁴⁷ KÖZI-HORVÁTH, 1930. 19–20. Vö. CSÁSZÁR, 1903. 25.

⁴⁸ Császár Elemér Herpi Krisztinának, az újabb irodalom Herpin Klárának nevezi azt a később szintén kilépett apácát, akivel – a vádak szerint – erkölcstelen viszonyt tartott fenn. Vannak, akik ezt a vonatkozást is az 1777-es váltás okai közé sorolják. E következtetés megerősítésére Szaicz Leó egyetlen zárójeles megjegyzésén kívül nem találtam adatot. „(...)’s ezzel a’ Haza’ leányait, (kiknek ezen könyvét bé-ajánlotta, ’s kikhez már kis Pap korában is felette nagy tisztelettel vicseltetett) a’ Teologusokhoz igazította;...” [SZAICZ], 1791. 244. Vö. CSÁSZÁR, 1903. 24.; SZURMAY – DE-ME, 1996. 9.; SZAUDER, 1961. 50–89. A dolgozatban a továbbiakban a Herpin Klára változatot használom. Császár Elemér hivatkozik egy 1786 májusában, Egerben írt levélre. Ekkor tehát Verseghy és Herpin Klára már ismerhették egymást.

⁴⁹ KÖZI-HORVÁTH, 1930. 20.

⁵⁰ KÖZI-HORVÁTH, 1930. 20.

Lehetőségek a rend feloszlatása után

Ugyanez a nap volt a végső határideje a pálos rendház elhagyásának.⁵¹ A rend tagjainak vagy egyházi beosztást, vagy nyugdíjat kínáltak. Verseghy ebbe az utóbbi csoportba tartozott.⁵² 29 éves volt ekkor. Lelkészként, prédikátorként máshol sem látták volna szívesen, mivel híre ment nézeteinek. Akár taníthatott volna, vagy lehetett volna fiatal papnövendékek nevelője, hiszen tapasztalata már volt: 1784-ben Pozsonyba küldték hasonló feladattal.⁵³ Ugyancsak az iménti érvekre támaszkodva belátható, hogy erre a feladatra sem ő lehetett az ideális jelölt. Képességeinek megfelelő állás lehetett volna még a cenzoré, de erre maga is csak később gondolhatott, legalábbis a források ezt sugallják.

Egyelőre tehát be kellett érnie a tábori papsággal, melyet VI. Pius 1778. október 12-én kiadott bullája alapján szerveztek újjá.⁵⁴ Ez az időszak fontos eseményeket hoz, amelyek Verseghyt a Millot-fordításig, illetve később a jakobinus mozgalomban való részvételig vezetik. Verseghy feltehetőleg ekkoriban olvasta Vierthaler *Philosophische Geschichte der Menschen und Völker*⁵⁵ című művét, ami később a Millot-fordításhoz fűzött értekezések fő forrása lett. Ebben az időben ismerkedett meg Batsányival is, aki nemsokára fontos feladatot bíz rá. Trattner, aki Dusch *Erkölcsei leveleinek*⁵⁶ Bárótzai fordította első részét kiadta, a nagy sikerre való tekintettel tervezte a második rész közrebocsátását is. Ennek lefordításával bízta meg Batsányi Verseghyt. Bár a cenzúra engedélyezte volna, mégsem került sor a fordítás kiadásra, ugyanis időközben Bárótzai is hozzálátott a második rész magyarázásához.⁵⁷ Verseghynek, úgy tűnik, mindez nem szegte kedvét: ekortájt kezdett el Voltaire szövegeivel foglalkozni.⁵⁸

II. József 1788-ban kezdte meg török elleni háborúját. Az expálos tábori pap is elindult az idáig Óbudán állomásozó csapattal, de betegsége miatt előbb lemaradt a többiektől gyógyulásában bízva, később végleg kénytelen volt lemondani feladatának teljesítéséről.⁵⁹ Újra megélhetési gondok vártak rá, ráadásul romlott az egészsége. A korábban sorra vett lehetőségek így tovább szűkültek. Maradt a cenzori hivatal megszerzésének célja. Valóban fontos lehetett számára ez az állás, hiszen többször is pályázott elnyerésére. Először 1788 őszén folyamodott ebben az ügyben a Helytartótanácshoz. Képzettsége megfelelő lett volna, s orvosi igazolást is mellékelte arról, hogy más munkát betegsége miatt nem tudna vállalni. Az 1788. november 11-i ülésen azonban elutasították kérelmét. A censor primarius ekkor Hübner Mihály volt. A censor secundarius feladatát Verseghy későbbi bírálója, Riethaller Mátyás látta el. Az ok, amiért kérelme nem talált meghallgatásra, feltehetően az lehetett, hogy II. József idején két ember is elegendő volt a könyvek vizsgálatára.⁶⁰

⁵¹ A rend feloszlatásának körülményeiről bővebben lásd: CSÁSZÁR, 1901. 310–331.; 412–429. VELLADICS, 2000. 33–52.; VELLADICS, 1996. 1259–1278.; NITSCH, 1903.

⁵² RÚBINYI, 1957. 1.

⁵³ CSÁSZÁR, 1903. 16–17.

⁵⁴ CSÁSZÁR, 1903. 30.

⁵⁵ Hans Michael Vierthaler: *Philosophische Geschichte der Menschen und Völker*. Salzburg, 1784.

⁵⁶ Johann Jacob Dusch: *Briefe zur Bildung des Geschmacks an einen jungen Herrn von Stande*. Leipzig – Wroclaw, é.n.

⁵⁷ CSÁSZÁR, 1903. 33.

⁵⁸ CSÁSZÁR, 1903. 33.

⁵⁹ CSÁSZÁR, 1903. 38.

⁶⁰ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1977. 90.

Millot

1788 más vonatkozásban is fontos dátum volt. Ekkor indult meg Kassán a *Magyar Museum*, amelynek Batsányi volt az egyik szerkesztője. Már ismerte Verseghyt, aki nemsokára maga is a folyóirat munkatársává lett. Először mint *corrector* kapcsolódott a munkába, később írásai is megjelentek a lapban. A folyóirat körül szerveződő értelmiségi kör hamar felismerte, hogy a gyér számú kezdeményezés ellenére még van mit tenni a tudományos élet fejlesztésében, a külföldi írások itthoni megismertetésében. Így került a figyelem középpontjába Millot világtörténete, amely a 18. század nyolcvanas éveiben nemcsak a Franciaországban bírt jelentős hírnévvel, hanem a magyar közönség is kedvelte.⁶¹ Bessenyei már 1778-ban buzdított lefordítására, Batsányi pedig 1787-ben egyenesen Verseghyhez fordult, és kérte, hogy tegyen eleget Bessenyei óhajának.⁶²

Verseghy felkészülten fogott a fordításhoz, jól ismerte Voltaire⁶³ és Millot világtörténetét. Azonban – ahogy Penke Olga is utal rá – gyengén tudott franciául. Millot-t sem eredetiben⁶⁴ olvasta – amint azt maga is írja⁶⁵ –, hanem Wilhelm Ernst Christiani dán történettudós német fordításában, amely 1777-ben jelent meg. Christiani evangélikus volt, az eredeti szöveget ebben a szellemben néhol átírta. Ettől eltekintve általában hűen követte azt. A fordítás és az eredeti közti különbségre Verseghy maga is utalt.⁶⁶ Nemcsak Christianit nevezte meg, hanem azt is megmagyarázta, hogy miért nem Voltaire művét fordította le: „*Sok meg rögzött elő-ítéletek uralkodnak rajtunk, sok ollyatén vélekedések, mellyek Országainkban már irtóztató veszélyeket és károkat okoztak, 's melyek leg-ottan még-is elenyészhetnének; ha az Emberi Elmének régi Történeteit szabadabb kézzel ki-dolgozni, vagy inkább szabadabb homlokkal elő-adni ó, veszedelmes nem volna.*”⁶⁷ Amint Penke Olga rámutat, az Emberi Elmének Történetei címfordítás Voltaire említett munkájának bevezetőjét jelöli.⁶⁸ Ennek az írásnak a lefordítása tehát túl „veszedelmes” lett volna, ez is oka a már említett felkérések és igények mellett, hogy Millot-t ültette át magyarrá.

Az első kötettel, amely *A' régi Nemzetek* címet viselte, Verseghy 1790 elejére készült el. Nem bízott benne, hogy a pesti cenzor, a már említett Hübner Mihály engedélyt ad a nyomtatásra. Volt is oka aggodalomra. Jól sejtette, hogy a kötet végére illesztett tíz értekezése szemet fog szúrni a könyv néhány olvasójának. Négy év telt el azóta, hogy nem kapta meg a pesti hitszónoki állást. Egyhá-

⁶¹ Erről bővebben Penke Olga írásaiban olvashatunk. Ő hívja fel a figyelmet arra, hogy Millot abbé munkásságát az irodalomtörténet méltatlanul mellőzi, csupán említésszerűen szerepel a francia munkákban is. PENKE, 1984. 90–108.; PENKE, 2000.

⁶² Bessenyei 1769-ben olaszországi utazása során hallott Millot-ról, aki akkoriban Pármában volt a történelem tanszék vezetője. Nehéz elválasztani a magyar recepcióban Millot és Voltaire hatását, de biztosan állítható, hogy őt használja forrásul Bessenyei György is *A Rómának viselt dolgai* című művében. Millot világtörténete a korszak Magyarországon is sikeres volt a Mária Terézia koráról írt kedvező vélemény, valamint a magyar nemesség kiváltságainak elismerése miatt. PENKE, 1984. 100–101.; PENKE, 2000. 198–201. A „Mária Terézia-kultuszhoz” érdekes adalékokat ad: FERENCZI, 1980. 164–170.

⁶³ Voltaire *Essai sur les mœurs et l' esprit des nations et sur les principaux faits de l' histoire depuis Charlemagne jusqu' à Louis XIII.* című művét használta.

⁶⁴ PENKE, 2000. 202.

⁶⁵ VERSEGHY, 1790a. XIX–XX.

⁶⁶ PENKE, 2000, 200.

⁶⁷ VERSEGHY, 1790a. XII–XIII.

⁶⁸ Ez a bevezető ma *Philosophie de l' Histoire* címen ismeretes. Lásd PENKE, 1984. 103.

zi oldalról bírálóiban még élénken élhetett a róla kialakított vélemény emléke. Bár ugyanebben az esztendőben uralkodóváltás is történt – hiszen II. József meghalt, és helyét Lipót foglalta el – ennek következményei ekkor a cenzúra terén még nem voltak érezhetőek.⁶⁹

A biztonság kedvéért mindenestre a kéziratot Bécsbe küldte, jobban bízott az ottani cenzor jóindulatában.⁷⁰ Nem tette hiába. A munka Katharina Landerer nyomdájában jelent meg 500 példányban a bécsi cenzornak, Szekeresnek és titkáranak, Hoftingernek az engedélyével.⁷¹ 1793 márciusáig 240 példány kelt el belőle. A második kötetből már 1000-et készítették, ebből 1791-től ugyanaddig 200 példány fogyott.⁷² 1792-ben Szaicz és Alexovics ellen írt védekezésében Verseghy bejelentette, hogy a harmadik részt is közre kívánja bocsátani, ám ezt már megakadályozta a cenzúra.⁷³

1790

A Millot-fordítás kiadásának éve más vonatkozásban is jelentős dátum. Ez év júniusában indult meg a főrendek és a megyei követek gyülekezése: a budai országgyűlésre készülődtek. A diétát megelőzően sorra születtek a sérelmeket megfogalmazó röpiratok. A reformokat akaró jozefinista értelmiség, így Verseghy is a nemesi mozgalom mellé állt. Két ponton estek egybe leginkább céljaik: a klérus hatalma elleni küzdelem és a magyar nyelv ügyéért folytatott harc tekintetében.⁷⁴ Verseghynek *A magyar Hazának anyai Szózatya* című verséből a papság ellen szóló részt⁷⁵ idézem:

*„Tí ezután, Papi fő Rendek, szentséges Atyájim!
kiktől függni tudom gyászos ügyemnek okát:*

*Tí leg-jobb kenetet nyújthattok régi sebare,
melly engem végső omladozásra vihet.
Rajtatok áll, hogy az al Papság hívéssel,
adóval ellenem egy külső félre ne tsapja magát;
hogy babonás leleményeivel több részre ne ossza
egy ágyból eredett Gyermekeimnek eszét;
s hogy polgárt-képző sikeres jóságra tanítsa
népemet a Remeték agy-szüleménye helyett:
és hogy azok, kik kellemetes szugolyokba tsatán-ként
el-bújván, magokat tsúf heverésre vetik,
el-ne vegyék a bért motskos fortélyaik által
a munkálkodó lelki Vezérek előll.*

⁶⁹ A cenzúra jelentősen I. Ferenc idején szigorodott. A kilencvenes években kialakult politikai helyzetről összefoglalót ad: BORECZKY, 1977.

⁷⁰ CSÁSZÁR, 1903. 86.

⁷¹ CSÁSZÁR, 1903. Lásd erről még: CSÁSZÁR, 1900. 38–55.; 122–144.

⁷² CSÁSZÁR, 1903. 89.

⁷³ CSÁSZÁR, 1903. 89. Lásd: MERÉNYI, 1892. 112–114.

⁷⁴ VÖRÖS, 1980. 70–80. Lásd még BORECZKY, 1977. 47–63.

⁷⁵ A pálosok országgyűlési részvételéhez: FORGÓ, 2007.

*Tí magatok, tudván, mit itél, s mit hirdet irígy l
a papi szent Rendről a mai tsalfa Világ;
mintha, miként hajdan szomorú dühödésre vezetne
több Országokban a fene póri Tsatát,
úgy most-is tsak az ő titkos fúvásai hoznák
lángba Világunknak majd valamennyi szögét;
Tí magatok, szentséges Atyák! vessétek el önn-ként
a súlyt, melly nem-szent tiszt-viselésre tsatol.
Óh! Ne avassátok magatok polgári ügyekbe,
mellyek híretek durva veszélybe vetik.
Vaj! Mi nem alkalmas Mennynek bérére olyan,
A ki ekére kezét fel-teszi, s vissza-teként.”⁷⁶*

Verseghy régi, prédikációiban már idézett gondolatai köszönnek itt vissza, de a korábbinál jóval hangsúlyosabban. A szöveg írója ezzel a lépésével sem szerzett magának támogatókat a felekezetek egyenjogúsítása körüli vitában érzékenyen érintett római katolikus egyház képviselői körében.⁷⁷

Itt szükséges megemlíteni, a következmények ismeretében súlyosbítónak minősíthető körülményt, hogy írásait a nőknek, az anyáknak és leendő anyáknak ajánlotta: „*Mert hogy-ha a gyermek-nevelés olytán személyeknek kezeiben vagyon, a' kik a' tapasztaltt állapotokat mindenkor csak úgy tekintik, a' mint önékik azokat a' tudatlanságnak és a' babonának fajzati, az elő-ítéletek le-festik, nem pedig úgy, a' mint magokban vagynak: kitsoda nem láttya? hogy a' rosz nevelés az igazi böltességnek és így az állandó és valódi boldogulásnak is akadályokat téezen? A' helyett, hogy mostanában húsz egész esztendőök alig elegendők arra, hogy azokból az előítéletekből ki-vaszkolódhassunk, mellyek a mi dajká-inkról és nevelő mestereinkről reánk ragadtak: akkor ellenben, ha a jót és az igazat édes anyáink' tejevel bé-szophatnánk, leg-ottan mihelyt férfi-korunkra jutnánk, egyszersmind helyesen-gondolkodó polgárok-is és józan indulatú emberek lehetnénk.”⁷⁸*

A tény, hogy nőknek címzi művét, illeszkedik a „nőmozgalmak” megélenkülésének korabeli tendenciájához.⁷⁹ 17. századi előzmények után a 18. században külföldi példák hatására került előtérbe Magyarországon a nőnevelés kérdése.⁸⁰ Mária Terézia idejében három, leányok nevelésével is foglalkozó női szerzetesrend talált otthonra az országban: az Angolkisasszonyok, a Szent Orsolya és a Notre Dame rend apáciai érkeztek ide.⁸¹ Az 1777-es *Ratio Educationis* a lányok oktatásáról csak népiskolai szinten rendelkezett: három-négy éven át vallási ismeretek, olvasás és írás, valamint alapfokú számtani ismeretek oktatását írta elő. Ezenfelül bizonyos erkölcstani és állampolgári tudnivalók megismertetését javasolta.⁸² Az 1780-as években néhány röpirat is jelzi a nők jogai körüli élénk polémiát.⁸³ Közülük az egyik legbeszédesebb az 1783-as *Megmutatás, hogy az asszonyi*

⁷⁶ Verseghy Ferenc: *A magyar Hazának anyai Szózatya az ország napjára készülő Magyarokhoz*. In: SZURMAY – DEME, 1996. 48.

⁷⁷ VÖRÖS, 1980. 93–97. Vö. MESZLÉNYI, 1934. 56–60.

⁷⁸ VERSEGHY, 1790b. VI–VIII.

⁷⁹ BENDA, 1957.

⁸⁰ Erről bővebben: SEIDLER, 1999. 91–97.; FEHÉR, 1998. 85–97.; FEHÉR, 1995. 279–292.; FEHÉR, 1999. 231–241.; TÓTH, 1991. 30–33.; IM HOF, 1995.; KÜLLÖS, 1999. 121–134.

⁸¹ BOBULA, 1933. 122.

⁸² OROSZ, 1962. 26–27.

⁸³ A kor egyes szerzőinek felfogásáról bővebben: BOBULA, 1933. 108–120.

személyek nem emberek című, mely válaszol a nők jogait hangsúlyozó érvekre.⁸⁴ Külön figyelmet érdemel ebben a vonatkozásban a pálos Ányos Pál női álnév alatt kiadott, 1785-ben kelt nőket védelmező írása.⁸⁵ Úgy tűnik, a pálosokat különösen foglalkoztatta ez a kérdés: kereken húsz évvel Ányos Pál (vagy ha úgy tetszik: Báró Carberi Anna) röpirata előtt született a valószerűleg ugyancsak pálos szerzet tollából származó *Intermedium* címet viselő iskoladráma, melynek nőszemlélete közelebb állt az 1783-ban megjelent szövegéhez.⁸⁶ A röpiratfolyam nem maradt abba a nyolcvanas években, 1790-ben három névtelen írás⁸⁷ foglalkozott a nők közéleti részvételének lehetőségével:

- *A magyar anyáknak az országgyűlésre egybe-gyűltt Ország Naggyai s magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérések;*⁸⁸
- *A magyar asszonyok prókátora a Budán öszve gyűlt Rendekhez;*⁸⁹
- *A férfiak felelete az asszonyokhoz. Arra a javallásra: hogy jó volna az asszonyokat is a közönséges gyülekezetekbe bébocsátani.*⁹⁰

A felsorolt művek a nők országgyűlésen való részvételével foglalkoztak, pontosabban szólva arról folytattak eszmecsérét, hogy van-e joguk az asszonyoknak az országgyűlés eseményeit a karzatról figyelemmel kísérni, és ilyen módon némiképp bekapcsolódni a közügyek intézésébe. Ha nem is ennyire közvetlen módon, de voltaképpen Verseghy is a nők társadalomban betöltött szerepének fontosságát hangsúlyozta az ajánlásból idézett helyen. Penke Olga ezt a mozzanatot Rousseau *Emile*-jével állítja párhuzamba.⁹¹ Ugyancsak tekintettel kell lenni a nőnek mint olvasónak a megjelenésére a vizsgált időszakban. A cenzúra feladatát nehezítette annak a körnek a kiszélesedése, amelyre felügyelni kellett.⁹²

Az Értekezések

A cenzorok figyelmét nem is elsősorban a fordítás keltette fel, hanem a hozzájuk csatolt *Értekezések*,⁹³ amelyekben a fordító az első, *A régi nemzetek történetét* ismertető kötethez fűzött megjegyzéseit osztotta meg olvasóival. A szerző olyan módszert választott erre, amely gondolatait egy összetett struktúrában, egymásra épülő és így folyamatosan új szempontokkal bővülő megközelítések segítségével mutatta be.

Mondanivalóját az emberi gondolkodás fejlődési fokozatainak bemutatására alapozta, legalábbis az *Értekezések* közül az első öt erre a szervezőelvre épült. „A pallérozásnak garádicsai”⁹⁴ a következők:

⁸⁴ *Megmutatás, hogy az asszonyi személyek nem emberek. Az írásból, és a józan okoskodásból nap-fényre hozatott.* h. n., 1783.

⁸⁵ *Báró Carberi Anna Kisasszonynak Kedvességhez írt levele, mellyben megmutatja, hogy az asszonyi személyek is emberek.* Pest, 1785.

⁸⁶ BOBULA, 1933. 56.; PUKÁNSZKY, 2006, 93.

⁸⁷ Erről bővebben: BOBULA, 1933. 148–151.

⁸⁸ [Bárany Péter]: *A magyar anyáknak az országgyűlésre egybe-gyűltt ország naggyai s magyar atyák elejébe terjesztett alázatos kérések.* h. n., 1790.

⁸⁹ [Horváth Ádám]: *A magyar asszonyok prókátora, a Budán öszve gyűlt rendekhez.* H. n., 1790.

⁹⁰ [Horváth Ádám]: *A férfiak felelete az asszonyokhoz. Arra a javallásra: hogy jó volna az asszonyokat is a közönséges gyülekezetekbe bébocsátani.* h. n., 1790.

⁹¹ PENKE, 1984. 103.

⁹² A témához jó tájékoztatót ad: CAVALLO – CHARTIER, 2000. Különösen: 268–297.; 321–347.; 348–379.

⁹³ A magyar fordítónak értekezései a legrégebbi nemzetekről. In: VERSEGHY, 1989. 265–326.

⁹⁴ VERSEGHY, 1989. 265.

1. „*az ide-tova tévelygő kicsiny csoportok egybetolódása*”⁹⁵
2. „*a nyelvek támadása, elterjedése és kipallérozása*”⁹⁶
3. a tudományok kialakulása, „*mellyek az emberi nemzetnek pallérozását legnagyobbira vitték.*”⁹⁷

Ezeket a lépcsőfokokat bejárva szerveződik meg a társadalom,⁹⁸ így alakul ki az emberben a természetfelettiről való tudat, amelynek csúcspontja a jó és a rossz külön-külön történő megszemélyesítése.⁹⁹ Közvetve pedig ide köthető a papság hatalmának kialakulása, amely szintén bejárja a maga fejlődési útját.¹⁰⁰

Az eddig ismertetettek általánosan értendők: az egész emberiségre, minden nép vallására és papságára vonatkoznak. A szerző ezek után egyrészt megvizsgálja, hogy a régi nemzetek között hogyan helyezhetők el a zsidók, másrészt pedig azt, hogyan viszonyulnak egymáshoz a zsidó, illetve a zsidó-keresztény és a többi nemzet történetírói hagyományában foglaltak. A zsidó nép kiválasztottságát nem e nép kiváló tulajdonságaiban látta Versegly. Pontosabban az *Értekezéseket* olvasva az olvasónak olyan benyomása támadhat, mintha azok írója éppen egy ilyen értelmezés cáfolatát kívánná sugallni:

- a „*társaságos élet szengéje*” legkésőbb a zsidóknál alakult ki,¹⁰¹
- nem állítható biztosan, hogy a zsidó nép ősibb a többinél;¹⁰²
- „*a zsidók voltak az újabb világon egyed l, akik egész addig, míg köztők a farizéusok vallása fel nem állított, sem halhatatlan lelkeket, sem menyországot, sem poklot, azaz: a halál után sem jutalmat, sem büntetést nem hittek, amint az ő saját könyveikből, ha azokat az eredeti nyelvben olvassuk, nyilván kitetszik.*”¹⁰³

Sokat tett azért is, hogy Mózes leírásainak történeti helytállósága felől kétségeket ébresszen. Mindezt olyan módon érte el, hogy egyenrangú félként szembesíti Mózes és más történetírók, például Josephus Flavius és Callisthenes állításait. Azonban minden esetben tartózkodott attól, hogy állást foglaljon valamelyikük mellett.¹⁰⁴

A maradék öt értekezésben már nem a zsidók, hanem a keresztények összességének vallását és szokásait hasonlította össze a többi népevel. Jeleznvén ezzel egyrészt, hogy a „*pallérozódás*” legfelsőbb garádicsára érve kialakult egy vallás, amely meghaladta előzményét; másrészt elismerve, hogy mellette léteznek más vallások is, melyekkel kapcsolata inkább mellérendelő, semmint alá-fölé rendelő jellegű. A tanulmányoknak ebben a csoportjában sorra veszi azokat a jellemzőket, amelyek miatt saját kortársai elhatárolódnak a régi nemzetek felfogásaitól,

⁹⁵ VERSEGHY, 1989. 266.

⁹⁶ VERSEGHY, 1989. 267.

⁹⁷ VERSEGHY, 1989. 267.

⁹⁸ VERSEGHY, 1989. 265–268.

⁹⁹ VERSEGHY, 1989. 300–301.

¹⁰⁰ III. *Értekezés Az első törvényszerzőkről.* In: VERSEGHY, 1989. 278–284.; V. *Értekezés A relígyiónak eredetéről és előmeneteleiről.* In: VERSEGHY, 1989. 286–301.

¹⁰¹ VERSEGHY, 1989. 264.

¹⁰² Josephus Flavius az értekező megjegyzése szerint, a zsidók hikszoszokkal való azonosítását azért írta le, hogy ellenfelének a zsidó nép ősi eredetét bizonyítsa. Ez ugyan nem jelenti, hogy Flavius állítása hamis, csak azt, hogy bizonytalan. Ebből következően a zsidók vagy régebbiek a többi nemzetnél vagy nem. VERSEGHY, 1989. 273–274.

¹⁰³ VERSEGHY, 1989. 286.

¹⁰⁴ VERSEGHY, 1989. 269. Továbbá: „*A történetírónak kötelessége ugyan az ilyeneket, jöllehet a szent könyvek tudósításival mindenképpen meg nem egyeznek: de a csupa történetíró vagy –szerető, hacsak egyszersmind nem theológus vagy kész és engedelmes hit ember, soha azokra nézve meggyőző és meg-elégítő eligazítást sem nem adhat, sem nem vehet. Mire nézve ezt én is, úgymint a theológiához tartozó villongást, igen örömet másokra hagyom.*” VERSEGHY, 1989. 277.

majd bebizonyítja, hogy ezek a keresztényekre is igazak. Ilyenek: az istenség ábrázolása,¹⁰⁵ a bajt megelőző talizmánok használata,¹⁰⁶ „szerelemkötések” a templomban,¹⁰⁷ emberáldozatok.¹⁰⁸ A nyolcadik értekezés kivételt képez ebben az egy-ségben, hiszen a szerző itt a kínaiak vallását és történetét nem összehasonlítani, hanem elkülöníteni akarja a többitől:

- vallásuk nem keveredett más népek vallásaival;
- a papság sosem került irányító pozícióba;
- „*minekelőtte Fohi vallása az országba beférkezett, a természeti religión kiv l, mely az egy Istennek együgy imadásából és a jó erkölcsnek gyakorlásából áll, soha egyébféle nem találtatott*”;
- „*az ő történetkönyveikben semmi csuda, semmi jövendölés, sőt még azokhoz az ámitásokhoz hasonló legkisebb csalárdság sem találtatik, mellyekkel a többi országokban az első törvényszerzők éltenek (...)*”;
- nem tudtak sem a pokolról, sem a paradicsomról.¹⁰⁹

Ezeket az észrevételeket magát historicusnak, nem pedig teológusnak¹¹⁰ vallva teszi. Megjegyzéseit aláírása szerint mint a „józan és a természeti tudományoknak doktora” állítja össze.¹¹¹

Reakció. A jezsutia, a szervita és a pálos

A Millot-kötet magyar fordításáról három Verseghy visszavonó nyilatkozatával kapcsolatba hozható reflexió ismeretes: Riethaller Mátyás cenzori véleménye,¹¹² és két nyomtatásban is megjelent írás: Szaicz Leo *Magyar és Erdély-Országának rövid ismérte*;¹¹³ és Alexovics Vazul A' *könyvek' szabados olvasásáról két fő-tzikkely*¹¹⁴ című műve.

Ezek közül időrendben az első, s jellegéből adódóan a legalaposabb munka Riethaller értékelése. Ahogy a másik két véleményező, Riethaller is szerzetes volt, és ő sem csak ekkor, a fordítás kapcsán ismerte meg Verseghyt. Bíráló és megbírált sorsa több tekintetben is párhuzamosan alakult. Mindkettejüket érintette a szerzetesrendek abolícióját kimondó rendelet. Előbbit – jezsuitaként – korábban érte rendjének felosztatása. Helyzete valamivel kedvezőbb volt, mint később két pálos társáé. A jezsuita rend különösen híres lévén nagy tudású szerzeteseiről, a rendtagok hamar álláshoz, megbízáshoz jutottak. A bizonytalanság tehát átmenetinek mutatkozott: Riethaller főiskolai tanár lett, és Nagyszombatban tanított aritmetikát, katonai és polgári építészetet. Nemsokára egy másik jezsuita, Hübner Mihály *ensor primarius* mellett a *ensor secundarius* feladatát kapta meg.¹¹⁵ Verseghyt – legalábbis a nevét – annak első cenzori pályázata idején ismerhette meg. Az expaulinus szóban forgó könyvére saját, írásban fennmaradt bevallása szerint egy „*mind hivatali méltóságánál, mind tudományánál és erényeinél*

¹⁰⁵ VERSEGHY, 1989. 305–306.

¹⁰⁶ VERSEGHY, 1989. 313–314.

¹⁰⁷ VERSEGHY, 1989. 322.

¹⁰⁸ VERSEGHY, 1989. 326.

¹⁰⁹ VERSEGHY, 1989. 317–319.

¹¹⁰ VERSEGHY, 1989. 277.

¹¹¹ VERSEGHY, 1989. 326.

¹¹² MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 97–103.

¹¹³ [SZAICZ], 1791a.

¹¹⁴ ALEXOVICS, 1792.

¹¹⁵ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 45.

fogva tisztelt férfú” hívta fel a figyelmét.¹¹⁶ Az olvasmány rá gyakorolt hatásáról így vall: „Hogy kedvében járjak (...), fogtam a nevezett munkát, olvasni kezdtem, és el is olvastam. Az eredeti szövegben néhány megjegyzésen kívül, amit a fordító saját főztjéből kevert hozzá, semmi meghúzni valót nem találtam, azonban a végére f zött 106 oldalt kitevő tíz megjegyzést feszült figyelemmel lapoztam át. Alig hittem a szememnek, hogy egy pap, egy volt szerzetes odáig jusson, hogy a leggonoszabb keresztény szerző, Ernestus Wunsch¹¹⁷ gondolatait átvegye, és mint sajátjait adja tovább.”¹¹⁸

Az első kifogás tehát Verseyhy forráshasználatára vonatkozik, hiszen ahogy alább Riethaller írja, olyan műből¹¹⁹ merít, „amelynél veszedelmesebbet Európa a XVIII. században nem látott, amelyben nem a tudósok, hanem éppen a nép előtt akarja a kinyilatkoztatott vallást, az Írást, amelyben a nép eddig mint Isten szavában hitt, kétségesnek, emberi kitalációnak, álomnak, képzelgésnek, a régi csillagjósok megfigyeléseiből vett értelmetlenségnek, babonának feltüntetni”. Ezek a sorok egy újabb lehetséges – ugyan Riethaller által konkrétan az *Értekezések* vonatkozásában nem említett – kifogásra irányítják a figyelmet, jelesül arra, hogy a helytelenített gondolatokat széles körben ismertté tenni nem kívánatos. Ez a szempont a Millot-fordítás ajánlását nézve is felvethető, később Alexovics és Szaicz elő is hozakodik vele.

A tévedések tételes felsorolása előtt a cenzor kiemeli az olvasottakkal szembeni legfőbb panaszát: „Kommentátorunk (...) a régi népek szertartásait, vallási szokásait és misztériumait felsorolja, s így azt a gondolatot sugalmazza az olvasóknak, hogy a papok csalafintasága ezekből alakította ki a kereszténység szertartásait, szokásait és misztériumait. (...) Vádját mindenféle hajánál fogva előhúzott hazugsággal véli alátámaszthatni, rosszhiszem en, és keserves indoklásokkal, mert itt történelemről, nem pedig teológiáról lenne szó, márpedig a történésznek az a dolga, hogy a kétségeket kiküszöbölje és eloszlassa.”¹²⁰ Verseyhy észrevételeit tehát egy történeti áttekintés köntösébe bujtattott, ám valójában a papság ellen szóló írásként olvassa. A továbbiakban értekezésről értekezésre haladva tíz megjegyzésben tárja fel azokat a tévedéseket, amiket könyvvizsgálói szeme észlelt:

1. a szerző összekeveri a világtörténelem különböző korszakait;
2. olyan ókori szövegeket idéz, melyekkel a zsidók történeti hagyományait teszi kétségessé;
3. azt állítja, hogy minden törvényhozó – Mózeset is közéjük sorolva – hazudott, amikor azt állította magáról, hogy Istentől nyerte a törvényeket;
4. rokonítja az egyiptomi és újabb temetkezési szokásokat; tévesen zsidó szent könyvekre hivatkozva kijelenti, hogy minden ókori nép hitt a lélek halhatatlanságában a zsidókat kivéve, akik csak a farizeusok által tanulták ezt meg;
5. elbeszélése szerint a vallások félelemből erednek; a pappá szentelés szertartását ókori beavatási rítusokhoz hasonlítja; a papság igyekezett tudatlanságban tartani a népet;
6. azt mondja, hogy a primitív népek nem voltak bálványimádók;
7. párhuzamot von bizonyos keresztény és pogány szimbólumok és gyógyítási eljárások között;

¹¹⁶ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 97.

¹¹⁷ Christian Ernest Wunsch (1744–1828). Említett könyvét elítélték mind a katolikus, mind a protestáns egyházak, mivel abban a kinyilatkoztatott vallások ellen szól. MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 103.

¹¹⁸ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 97.

¹¹⁹ Wunsch, Christian E.: *Horus oder astrologisches Endurteil über die Offenbarung Jhannis und über die Weissagungen auf den Messias*. Ebenzar, 1783.

¹²⁰ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 98.

8. a kínaiak vallását tekinti egyedül tökéletesnek;
9. vallásos szertartásként tünteti fel, hogy „*a legelőkelőbb babilóni matrónák és szüzek, amikor ösvér-, ló- vagy juhujhagsárok érkeztek a városba, elfogadott szokás szerint odaadták magukat nekik.*”;
10. elmondja, hogy a világ minden népe gyakorolta az emberáldozat szokását, ami a papok leleménye volt; ezzel kapcsolatban szól a zsidók és az inkvizíció ítélete miatt meghaltak magas számáról.¹²¹

Mindezek miatt a cenzor a Helytartótanáctól a könyv terjesztésének meggátolását kérte.

A következő bírálatot a *Magyar és Erdély-Országnak rövid isméréte* című mű foglalja magában, amely ugyancsak 1791-ben került ki a nyomdából.¹²² Noha a könyv név nélkül jelent meg, szövege egyértelművé teszi a szerző kilétét.¹²³ Szaicz Leo szervita szerzetesről van szó. Verseghyhez hasonlóan életének egy részét ő is Egerben töltötte.¹²⁴ A renitens pálost már 1787-ben ismerhette, annak személyét ugyanis szerepelteti a *Más-Is Igaz Magyar*¹²⁵ című írásában, amely már ekkor elkészült, jóllehet csak két évvel később jelent meg. A *Más-Is Igaz Magyarban* szereplő, az *Aufkleristák Almanachja* vagyis *Periodikája* címet viselő jegyzékben „*Frenrajsh és az ő Tanítványa*” megjegyzés utal Verseghyre. Az 1790–91-es országgyűlés körül mindketten hallatták a hangjukat. Szaicz kortársai szemében is buzgó és elszánt hitvédőnek számíthatott írásaiban rögzített elvei¹²⁶ alapján. Az „*egri oroszlány*”¹²⁷ nem sokkal a Verseghy-kritikát is tartalmazó könyvének megjelenése előtt, 1790-ben Dayka Gábort támadta prédikációjának eretnek gondolatai miatt,¹²⁸ s ugyanekkor került konfliktusba Nagy Jánossal is.¹²⁹ A *Magyar és Erdély-Országnak rövid isméréte*ben a haza és a „*religio*”¹³⁰ védelmében kelt ki azon szerzők ellen, akik megítélése szerint veszélyt jelenthettek ezekre. Szaicz Verseghy személyét is ilyen kontextusban szerepeltette művében:

„*Hanem sokkal jobban tsudálni lehet azt hogy nem régen még egy Római Kátolikus Pap is, e egy Szerzetes, vagy is Ex Szerzetes, egy olyan t zre, örök t zre-való könyvet mérészlett szárnyára botsátani, melyben minden mesterségét meg-veti, hogy főkép' ugyan a' Római Kátolika Religiyót (mellyért őtet annak ellenségé méltán meg-is jutalmazhatták) de nem éppem nevezet szerént tsak azt, hanem általlyában az ISTENT l ki jelen-tetett religiyót, (omnem Religionem revelatam) még az Ó Testamentombéli Religiyót is, melyet még a' Zsidók is szentnek tartanak, kétségessé, nevetségessé tehesse; még a' lélek' halhatatlanságáru is, a' mennyországru, pokolru 's a' t. rendesen ír. A' többi között pedig avval a' fortéallyal él, hogy mindenféle kételkedéseket támaszt-elő a' Religiyó ellen; de abbúl, hogy ő azoknak meg-fejtésében törje a' fejt, tsak azzal akar szépen ki-mosdani, hogy ez nem Historikusnak, hanem tsak Teologusnak a' dolga; 's ezzel a' Haza' leányait,*

¹²¹ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 98–103.

¹²² [Szaicz Leo Mária], *Magyar és Erdély-Országnak rövid isméréte, mely e' két országnak mind világi mind egyházi állapotját szem eleibe állítja*. Pest, 1791.

¹²³ Említi egy korábbi művének, az *Igaz Magyar*nak címét, utal Trenkkel való vitájára, valamint a vádra, miszerint ő Magyar Dániel. [SZAICZ], 1791b. I–V, IX–XI. Továbbá: [SZAICZ], 1791a. 134

¹²⁴ LESKÓ, 1898. 590.

¹²⁵ Kalapátsits György: *Más-Is Igaz Magyar*. Mohilo, 1789.

¹²⁶ A már említettekén kívül: Máriafi István [Szaicz Leo Mária]: *Igaz Magyar. Az-Az Az Igaz Magyaroknak Máriához az ő Nagy Aszszonyokhoz és Nagy Pátrónájokhoz való különös ájtatosságáról és a mostani ujságokról általlyában*. Páris – Berlin, 1785. Erről bővebben: PAVERCSEK, 1997. 167–186.

¹²⁷ PALLOS, [1936.] 14.

¹²⁸ BÍRÓ, 1994. 154–155.

¹²⁹ [Szaicz Leo Mária]: *Az oroszlány revántsot ad a Nyájás Múzsának*. Leopolis, 1790.

¹³⁰ [SZAICZ], 1791b. I.

(kiknek ezen könyvét bé-ajánlotta, 's kikhez már kis Pap korában is felette nagy tisztelettel viseltetett) a' Theologusokhoz igazíttya; 's egyzser-'s-mind azt jelenti, hogy egy bolond is olyan követ vehet a' kútba, melyet tiz Theologus is alig bír onnan ki-húzni, »unus stultus plus potest negare quam certum sapientes probare«, a' régi Slendrianisták' közmondása szerént. Meg-vallom sok rossz könyveket láttam, olvastam(...) de ennél mérgesebbet, 's veszedelmesebbet, kivált Magyar nyelven, még nem olvastam; ezért nagy kedvem lett volna a' Szerzőjét ugyan tsak érdeme szerént meglapoztkázni, de ett l egy részént a' mostani Mentsenléb tartóztatott, főkép' minthogy egy kis távolról-való rokonság, avagy sógorság is vagyon köztünk; más részént pedig az-is, mivel attúl tartottam, hogy ez által még nagyobb híre ne terjedgyen ezen Herosztrátusnak, 's az ő veszedelmes könyvének; a' minthogy az én Igaz Magyaromat is leg-inkább azok tették híressé, kik leg-jobban gyalázták; 's azért már előre ki-kérem magamnak, hogy ezen könyvemmel is illy nagy jót tenni méltóztassanak.»¹³¹

A szóban forgó „Ex Szerzetes” neve nem szerepel sem ebben az idézett részben, sem másutt a könyvben, mindössze egy lábjegyzetben található monogram formájában fordul elő.¹³² A citált szakaszban ismertetett jellemzők alapján azonban egyértelműen azonosítható, hogy kiről van szó. Riethallerrel szemben ez a véleményem nem ad részletes elemzést. Ennek okára a kiemelt részlet rávilágít. Szaicz kifogásai így foglalhatók össze:

1. kételyeket támaszt az Istentől kinyilatkoztatott vallással szemben;
2. felmentést remélve ez alól magát történésznek, nem pedig teológusnak vallja;
3. könyvét nőknek ajánlja;
4. s mindezt papként teszi.

A harmadik bírálát Alexovics Vazultól származik.¹³³ Verseghyt ő sem nevezi nevén: „Horusz ki-lopójaként”, illetve „Voltér ki-lopójaként” említi.¹³⁴ Szaicz koncepciójával szemben Alexovics írásának egészét – noha más szerzők és műfajok ellen is kikel – a volt rendtárs nézetei elleni fellépés határozza meg. Erre utal már a bevezetés is, amelyben – a célkeresztjébe került szerző stratégiáját követve – megszólítja a nőket is: „Méltóságok, Urak, Nagy, 's Kis-Aszszonyok, nemes Ifjak tanuló Nevendékek”.¹³⁵

Módszerével mintha csak semlegesíteni akarná az *Értekezések*ben közölt, s ily módon elterjedt veszélyesnek ítélt gondolatok hatását. Célja megóvni és figyelmeztetni olvasóit. Nem lehetőséget kínál, nem egy nézőpontból alkotott véleményt közöl, hanem azt az utat jelöli ki, ami meglátása szerint keresztény olvasó számára az egyedüli és minden más választást kizár: „Leg-inkább pedig arra tekéntsetek, hogy én e' könyvemben nem szabad akarattoktól függő dologról, hanem mivoltos kötelességtektől szóllok: olly mivoltos Kötelességtekről, a' mellnek ha eleget nem tesztek, örök üdvösségteket (a' mint azután meg-mutatom) világos veszedelemre eresztitek.”¹³⁶

Hogy Alexovics nyomon követte Verseghy és normasértő tételei sorsát, nemcsak a cenzor figyelmét felhívó gesztusból derül ki, hanem az is jelzi, hogy hivatkozik Szaicz Leo megjegyzéseire.¹³⁷ Észrevételeiben Szaiczhoz hasonlóan különösen azt tekinti véteknak, hogy a vitatott nézeteket egy magát katolikusnak

¹³¹ [SZAICZ], 1791a. 242–245.

¹³² [SZAICZ], 1791a. 242.

¹³³ ALEXOVICS, 1792a.

¹³⁴ ALEXOVICS, 1792a. 14. Az egész szövegben így szerepel.

¹³⁵ ALEXOVICS, 1792b. [oldalszámok nélkül]

¹³⁶ ALEXOVICS, 1792b. [oldalszámok nélkül]

¹³⁷ ALEXOVICS, 1792a. 12.

valló személy hirdeti.¹³⁸ Tartózkodik attól, hogy részletesen felsorolja a megtévesztésre alkalmas eszméket, felmérve, hogy eredeti szándékával ellenkező hatást is elérhetne így. Legfőbb vádjá ezért nem Verseghy egy konkrét állítására vonatkozik, hanem eljárására: hivatkozás nélkül veszi át Wünsch gondolatait, s azon túl, hogy ezek hibásak, azt a látszatot kelti mintha saját maga rendelkezne a forrásmű írójának – minden kifogás ellenére sem elvitatható – széleskörű tudásával.¹³⁹ Hibaként emeli ki, hogy a leírt okfejtés egyoldalú, nem ismerteti a lehetséges ellenérveket.¹⁴⁰ Okulásul csak néhány hazugnak vélt tételt említ:

- nem igaz hogy más népek nem olvasták a zsidók szent könyveit;¹⁴¹
- az sem, hogy az *idolatriai* szót a görögök csak a Kr. u. 2 században találták ki csúfolódás gyanánt;¹⁴²
- nem igaz, hogy a zsidó nemzet fiatalabb volt a többinél;¹⁴³
- hazugság, hogy a görögök nem tudtak a zsidókról;¹⁴⁴
- nem igaz, hogy a zsidók nem akarták idegeneknek megmutatni szent könyveiket;¹⁴⁵
- téves az a gondolat, hogy Jósijás király ideje alatt a szent iratoknak alig maradt fenn egy példánya.¹⁴⁶

A tévedések egy részének felsorolását másfél oldal terjedelmű, egyes szám második személyben íródott indulatos kirohanással zárja: „*Ravasz róka! ha nem vagy Theologus, minek hozod tehát elő az ellenvetéseket? hát nem azon egy tudományhoz tartozandók az ellenvetések, es a' feleletek? Az okos emberek mindég azt tartották, hogy a' szemtül-szembe ellenkezők egy tudomány' tárgyai; azért a' kinek dolga, hogy p.o. a' vétekről tanítson, ugyan annak dolga, hogy a' jóságos erköltsröl-i szóllyon. De nem bánom, ne légy Theologus, mert nem-is vagy: légy historikus: de halljad, mit mondok : Te mint historikus emlegeted a' Religio ellen szolgáló ellenvetéseket: ha tehát igaz ember vagy, miért nem emlegeted, mint historikus, a' Religio mellett hartzoló feleleteket-is?*”¹⁴⁷ Alexovics bírálatában mindenestre új vonásnak tekinthető, hogy legalább részben, retorikailag elfogadja Verseghy önértelmezését, miszerint értekezéseit historikusként, nem pedig teológusként írta. Azaz Alexovics valamelyest elfogadhatónak ítélte a hit és a világi, elfogultságtól mentesen vizsgálódó tudomány megkülönböztetésének koncepcióját, majd arra vállalkozott, hogy a saját terepén győzze le vitapartnerét: megmutassa tudósi tájékozatlanságát, illetve eljárásainak tudományetikailag kétes jellegét.

Verseghy felelete

Verseghy első ismert írásos reflexiója 1792-ből való: „*Rövid felelet a személyi gyálázásokra, melyekkel engemet a Magyar és Erdélyország rövid ismeretének és a Könyvek szabados olvasásának szerzői illetnek.*”¹⁴⁸

¹³⁸ ALEXOVICS, 1792b. [oldalszámok nélkül]

¹³⁹ ALEXOVICS, 1792a. 118.

¹⁴⁰ ALEXOVICS, 1792a. 119.

¹⁴¹ ALEXOVICS, 1792a. 29–30.

¹⁴² ALEXOVICS, 1792a. 30.

¹⁴³ ALEXOVICS, 1792a. 31.

¹⁴⁴ ALEXOVICS, 1792a. 31.

¹⁴⁵ ALEXOVICS, 1792a. 32.

¹⁴⁶ ALEXOVICS, 1792a. 33.

¹⁴⁷ ALEXOVICS, 1792a. 120.

¹⁴⁸ MERÉNYI, 1892. 112–114.

Nyílt levelének két részét lehet elkülöníteni: az elsőben magának a vádnak a ténye és körülményei ellen szól; a másodikban – noha a címben Szaiczra is utal – Alexovics Vazullal szemben védekezik. Írása kezdeti szakaszainak érveit egy tény köré csoportosítja: a királyi cenzúra – amelynek pedig fő alapelve, hogy „*semmit sajtó alá ne bocsásson a mi a religióval ellenkezik*”¹⁴⁹ – engedélyt adott a fordítás és így az értekezések megjelenésére. A jóváhagyás és ennek köszönhetően a megjelenés éve is 1790 volt. Választ vár arra, hogy miért ezután két évvel kezdtek támadni. Ez a kérdésfeltevés jelzi, hogy valószínűleg nem tudott Riethaller jelentéséről, vagy nem ismerte szövegszerűen. Emellett a kétéves késedelem felemlítése utal arra is, hogy Verseggy számára elsősorban Alexovics vádjai azok, amelyekre reagálni akar, hisz Szaicz kötete 1791-es dátummal jelent meg. A kritizáló megjegyzéseket egyszersmind rágalomnak minősíti, s mint ilyet, morális gyilkosságnak tekinti,¹⁵⁰ ami után nem maradhat el a büntetés sem: „*Addig is tehát, míg a motskolódó írók ellen az országtól büntető törvény nem hozattatik, miért ne volna szabad őket, mint böcsületbeli gyilkosokat, elégtétel gyanánt legalább megbotozni?*”¹⁵¹

Alexovics kritikájából két pontot emel ki: egyrészt, hogy értekezéseit más művekből ollózta össze, másrészt, hogy mindezt a források megnevezése nélkül tette. Védekezésében Verseggy az első észrevételre azzal az idézettel felel, mely szerint „*(...) a historicus a történeteket saját ujjából nem szophattya; és ha maga gondolná ki, mesélő volna és nem történetíró*”.¹⁵²

A második megfigyelésre Alexovics argumentációjának kifordításával felel: azért nem idézi forrását, mert az a felhasznált nézeteken kívül olyan tételeket is tartalmaz, amelyek alkalmasak – Verseggy szavaival élve – a „*gyengék*”¹⁵³ elbizonytalanítására. Ugyancsak volt rendtársa eszközeit használva emel kifogást a bíráló hiányos műveltsége és képzettsége ellen: nem ismeri a művében emlegetett szerzőket, mivel nincs megfelelő nyelvtudása, sőt a bírált írást sem olvasta tisztességesen.¹⁵⁴

Az *Értekezések* írójának ebben a válaszában tehát nyoma sincs annak a szándéknak, hogy a leírtakat visszavonja. Mi több, a felelet, inkább megerősíti azokat. Ezenfelül utal rá, hogy Millot világtörténete harmadik részének fordítását is közreadja a szerzőjében.¹⁵⁵ Szóba hozza továbbá, hogy felvette a kapcsolatot egy protestáns szerzővel is, aki Christianinak Millothoz csatolt, a protestánsok történetéről szóló írását ültetné át magyar nyelvre.¹⁵⁶ A nyilvánosságnak szánt le-
vél végül nem jelenhetett meg: a cenzúra nem engedélyezte a kinyomtatást.¹⁵⁷

Verseggy magabiztosságát jelzi, hogy ugyanebben az évben újból beadta pályázatát a cenzori állásra. 1788-as, első kérését azzal utasították el, hogy az akkor alkalmazott két megbízott, Hübner Mihály *ensor primarius* és Riethaller Mátyás *ensor secundarius*¹⁵⁸ képes ellátni a felmerülő feladatokat.¹⁵⁹ A helyzet azonban

¹⁴⁹ MERÉNYI, 1892. 112.

¹⁵⁰ MERÉNYI, 1892. 112.

¹⁵¹ MERÉNYI, 1892. 112.

¹⁵² MERÉNYI, 1892. 113.

¹⁵³ MERÉNYI, 1892. 113.

¹⁵⁴ MERÉNYI, 1892. 113.

¹⁵⁵ MERÉNYI, 1892. 113.

¹⁵⁶ MERÉNYI, 1892. 113.

¹⁵⁷ „*A mindvégig komoly és higgadt hangú levelet azonban Birkenstock censor fölsőbb helyről érkezett értesítésre nem engedte kinyomtatni.*” CSÁSZÁR, 1903. 92. Az engedély megtagadásának körülményeire a szakirodalom e homályos utalásán kívül eddig nem találtam más forrást.

¹⁵⁸ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 45.

¹⁵⁹ CSÁSZÁR, 1903. 93.

1792. augusztus 15-én megváltozott: e napon Hübner meghalt. Ha a rideg tényekhez ragaszkodnánk, azt is mondhatnánk, hogy megüresedett egy hely a hivatalban. Verseghy már másnap beadta folyamodványát.¹⁶⁰ Ha elfogadják, Riethaller mellé került volna. A szakirodalom itt túlhangsúlyozza a volt jezsuita *censor secundarius* ellenszenvét, és úgy tesz, mintha egyértelműen a személyes indítékok magyaráznák az eseményeket, mondván: Riethaller féltette pozícióját, ő akart *censor primarius*sá lenni, ezért személyes befolyását kihasználva kijárta a primásnál a kérvény visszautasítását.¹⁶¹ A helyzet azonban ennél jóval összetettebb. Amennyiben igaz lenne, hogy Riethaller tartott a felbukkanó új riválisoktól, akkor mindent megtett volna azért, hogy megakadályozza, hogy bárkit is mellé helyezzenek. Magának mond ellent itt Császár Elemér, hiszen előbb azt írja, hogy „*a primás kedves embere és pártfogoltja volt*”, majd azt, hogy féltékenyen és aggódva őrizte helyét.¹⁶² A primás jelöltje a posztra azonban eleve Beresevich József volt. Mellette pályázott még Horányi Elek történettudós, Bencsik József jogi doktor és orvos, Büky József Bács megyei táblai ülnök, Liebold Károly pozsonyi tanár és Berg Jakab tábori lelkész is.¹⁶³ Látható, hogy valóban megfelelően képzett személyekről van szó. A cenzoré felelősségteljes birodalmi állás volt.¹⁶⁴ Verseghy magatartása pedig mind korábbi prédikáció, mind pedig *Értekezései* miatt kifogásolhatónak számított. Próbálkozását feltehetően megélhetési gondjai megoldódásának reménye mozgathatta, valamint az, hogy – amint az említett levele nyilvánosságra hozásának szándékából kitűnik – aligha látta át, mekkora vihart kavartak valójában a fordítása mellékletében közzétett nézetei bizonyos egyházi és udvarhoz hű világi személyek körében. Emellett számolni kell az uralkodóváltás tényével is. Ekkor már rég nem a felvilágosodás párti József, nem is Lipót, hanem az utókor által a cenzúra tekintetében szigorúnak ítélt Ferenc volt az uralkodó. Végül Beresevichet nevezték ki *censor secundarius*nak, s Riethaller kapta meg Hübner posztját.¹⁶⁵

Vizsgálat Verseghy ellen

Riethaller már említett cenzori véleményét a Helytartótanácsához küldte. A várt hatás, Verseghy felelősségre vonása azonban ezúttal (még) elmaradt. Nem érdektelen megemlíteni, hogy a tanács tagjai között ekkortájt számos olyan személyt találunk, akik szimpatizáltak a Verseghy által is képviselt gondolatokkal. Gyanítható, hogy közülük többen tagjai voltak az értelmiség színe javát tömörítő olvasóköroeknek, esetleg szabadkőműves páholyoknak.¹⁶⁶ A testület azzal indokolta döntését, hogy az iratot a cenzúra – igaz ugyan, hogy a bécsi – engedélyezte.¹⁶⁷ Az ügy horderejét egyházi körökben az is jól mutatja, hogy újabb vádirat készült, egyfajta fellebbezés gyanánt.

¹⁶⁰ CSÁSZÁR, 1903. 92.

¹⁶¹ CSÁSZÁR, 1903. 93.

¹⁶² CSÁSZÁR, 1903.

¹⁶³ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1977. 91–92.

¹⁶⁴ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 7.

¹⁶⁵ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, 1985. 7.; 45.

¹⁶⁶ Erről lásd: BORECZKY, 1977. 100–110.; BARTA, 1981. 101–103.; BENDA, 1957. IX.; H. BALÁZS, 1967. 192–197.; FABRI, 1987. 69–79.; FÜLÖP, 1978. 30–31.

¹⁶⁷ CSÁSZÁR, 1903. 95.; WALDAPFEL, 1935. 114.

Ettől fogva a hercegprímás, gróf Batthyány József irányította az eseményeket. Verseghy volt dogmatika tanárát (!), Krammer Ferencet kérte fel, hogy Riethal-lerrel együtt állítsák össze a vádiratot. Két fő vádpont köré szervezték érveiket: tiltott műből vette állításait; illetve az engedélyezett kéziratához képest változtatta a mű felépítésén. A bécsi cenzor által jóváhagyott változatban az értekezések külön-külön, az egyes fejezetek végén voltak elhelyezve. A cenzorok szerint így, egymás mellett, *Értekezések*ként nagyobb hatást voltak képesek kifejteni. A szerző a vádakra igyekezett írásban megfelelni. Védekezése szerint nem tudta, hogy nem lehet változtatni a kézirat rendjén, másrészt elutasította, hogy művének forrása tiltott írás lenne. A Helytartótanács részéről Klobusiczky József vizsgálta át az *Értekezéseket*, aki Verseghy felmentését javasolta. Ezután került az eset a Kancelláriához, ahonnan visszaküldték a primáshoz, hogy tegyen róla jelentést.¹⁶⁸ Az elkészült dokumentum kéri a királyt, hogy foglaltassa le a kiadvány még könyvkereskedőnél lévő példányait, és büntesse meg a szerzőt.¹⁶⁹ Ennek megfelelően döntés született a könyv eltiltásáról; a szerzőt háromhavi, papi áristomban eltöltendő fogságra, valamint penziójának csökkentésére ítélték.¹⁷⁰ A mű lefoglalásának nagy visszhangja volt. Batsányi e tetteben egyenesen a „sötétség apostolainak” munkáját látta.¹⁷¹ Martinovics Ignác is szólt erről vallomásaiban.¹⁷² Még olyan hír is felröppent, hogy Verseghyt meg akarják ölni.¹⁷³

A primás később enyhített az ítéleten: Verseghynek a kiszabott három hónapot Nagyszombatban, fiatal papok között kellett eltöltenie Kluch József kanonok felügyelete alatt, akinek feladata szerint rá kellett bírnia tételei visszavonására.¹⁷⁴ A kanonok eleget is tett megbízásának, így született meg a dolgozat mellékleteként közölt *retractatio*.

Az előzmények ismeretében nehezen hihető, hogy a kanonok érvei értek el Verseghynél olyan átütő változást, hogy őszinte megbánást tanúsítson. Ennél valószínűbb, hogy nézetei visszavonásának háttérében saját helyzetének alapos átgondolása állt. Felmérhette, hogyha nem akarja élete hátralévő részét mellőzötten, elszigetelten, képességeihez nem méltó feladatot végezve tölteni, meg kell tennie ezt a lépést. Erre került sor 1793. november 10-én született, alább ismertetendő írásában.¹⁷⁵

A retractatio

Verseghy a tételeit visszavonó írást korábbi védekezésének egyik alapmotívumával indítja. Kijelenti: hogy munkáját jóváhagyta a cenzúra. Mégis beismeri, hogy hibázott. Legfőbb vétke saját bevallása szerint az volt, hogy hagyta magát megtéveszteni bizonyos újmódi tudósoktól, félrevezető elméletektől, nem volt eléggé résen, s így nem kerülheti el a méltó büntetést. Belátja: értekezései nem alkalmasak arra, hogy nyilvánosságra hozzák. Pontról pontra, értekezéstről értekezésre haladva ismeri el tévedéseit. Gyakorlatilag a bírálók által korábban kifo-

¹⁶⁸ CSÁSZÁR, 1903. 97.

¹⁶⁹ CSÁSZÁR, 1903. 99.

¹⁷⁰ CSÁSZÁR, 1903. 100.

¹⁷¹ CSÁSZÁR, 1903. 99.

¹⁷² BÉNYEI, 1984. 55.

¹⁷³ CSÁSZÁR, 1903. 99.

¹⁷⁴ CSÁSZÁR, 1903. 103.

¹⁷⁵ MOL, Helytartótanácsi iratok, C-60, 85. csomó, pos. 30.

gásolt részeket vonja vissza, minden vitatott pontot a „tévedtem” szóval bevezetve. Jobbára csak felsorolja a tévedéseket, egyfajta hibalajstromot ad. Nem felesérel sok tintát a cáfolatra, ami ugyancsak erősíti sejtésünket az írás keletkezésének valódi indítékáról.

A szakirodalom szerint Verseghy a *retractatiót* kinyomtatásra szánta.¹⁷⁶ Amennyiben ez valóban így volt, akkor átértékelődik az iratban foglaltak lista jellege. Ebben az esetben ugyanis vélhetően nem egy felszínes, sietve megírt cáfolattal van dolgunk, hanem – rövidített formában ugyan – a tételek újbóli kimondásával. Ilyen módon nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a szerző nézeteire épp így, bocsánatkérés és visszavonás álcája mögé rejtve tervezte felhívni a figyelmet, ismét csak bírálói eszközeit kifordítva.¹⁷⁷ Ismerjük Verseghy vitázási stílusát is, s felidézve az Alexovics és Szaicz reakciójára adott válaszána vehemenciáját, nehezen hihető a pálfordulás. Védekezésében mégis ezt olvashatjuk: *„Hogy pedig ebben tévedtem, részint szégyellem, részint nagyon bánom; így őszinte szívvel ezt megvallani nem szégyellem, ámde ez sem nekem, sem másoknak nem elegendő. Miután ugyanis egyrészt tudatában vagyok, hogy a közreadott könyvben szereplő hibáim szelében-hosszában sokak kezén megfordultak már, és pedig a felrázandó lelkiismeretek igen súlyos veszedelme és megbotránkozása közepette fordultak meg, másrészt pedig látom, hogy ama rettenettől, mellyel jaj! az örök igazság a világban szigorúan fenyeget, a szerzők a botrány miatt igen félnek, hacsak – amennyire tőlem telik – a botrány távoztatásával nem orvoslom kezem és m. vem, sosem gondolhatom magamat biztonságban az Isteni Harag és bosszú elől.”*¹⁷⁸

Emellett ismeretes Verseghynek egy, ugyancsak 1793 végéről származó, verses levele Koppi Károlyhoz, amelyben így vall a visszavonásról:

*„Mit tehetnék egyebet? Megaláztam kurta időre orromat; én ha talán agyagot terjesztenek előmbé, azzal mentegetem magamat, hogy pápaszemekkel látni tanúlatlan lévén, a tárgyat eléggé megkülönböztetni magam nem tudhatom; és ha dagályos szószaporítás közt poraranyának lenni kiáltják, meghajtom fejemet, s szépségét egyre csudálom. (...) Mért ne lehetne tehát nekem is mellembé bezárni titkos itéletimet; s az övéket minden időtlen ostromlás nélkül csak azonban megsüvegelni, míg nyelvem rólok szabadabb szólásra fakadhat? (...)”*¹⁷⁹

Hogy mindebből mit észlelhetett a bíráló fél, azt jól mutatja a dolgozathoz mellékelt, szintúgy 1793 végére keltezett két levél.¹⁸⁰ Az elsőt Verseghy írta a kanoonoknak.¹⁸¹ Két nappal később keletkezett, mint a *retractatio*. Benne a szerző, mintegy kibővítve a visszavonó irat tévedésekért bocsánatot kérő részét, újra ki-

¹⁷⁶ CSÁSZÁR, 1903, 109.

¹⁷⁷ Szaicz és Alexovics ugyanis Verseghyt – mint már említettük – indoklásuk szerint azért nem nevezték nevén, s hibásnak vélt tétéleiről azért nem adtak részletes jegyzéket, nehogy olyan olvasók előtt is ismertté váljon, akik eddig nem találkoztak írásával.

¹⁷⁸ Lásd Függelék I.

¹⁷⁹ Verseghy Ferenc: *Koppi Károlynak*. In: VERSEGHY, 1989, 23–24.

¹⁸⁰ Lásd Függelék II. és Függelék III.

¹⁸¹ Lásd: Függelék II.

emeli gyarlóságát. Szánandó állapotát nyomatékosítandó, utal betegségére és idős édesanyjára. A szakirodalom erről a levélről eddig nem tett említést.

A másik szöveget Batthyány József írta.¹⁸² Ebben arról értesíti a királyt, hogy a megbízatást sikerrel teljesítette. Közli, hogy a kiszabott büntetést enyhítette, s hogy minden jel arra mutat, hogy az *Értekezések* renitens szerzője nem fog többet alkalmatlankodni.

Röviden érdemes szólni ügy utóéletéről is. Verseghyt a *retractatio* megszületése után nem sokkal a jakobinus perben a vádlottak padján találjuk.¹⁸³ Először halálra ítélték, majd a fellebbezők között abba a csoportba sorolták, amelynek fogságra módosították büntetését. 1803-ban szabadult.¹⁸⁴

Pontosan húsz évvel a Millot-fordítás megjelenése után jelent meg Verseghy második történeti műve, *Az Emberi Nemzetnek történeti*.¹⁸⁵ Érdekes együtt olvasni *Értekezéseit* e későbbi munkájával. A köteteket áttekintve kitűnik, hogy két évtized elteltével, túl a nagyszombati és a jakobinus pert követő fogságon, hogyan módosult a szerző magatartása. Akárcsak korábban, most is az emberi elme „*pallérozásának garádicsai*”¹⁸⁶ szerint halad. Témánk szempontjából elsősorban az első két rész vizsgálendő alaposabban, hiszen itt esik szó azokról a régi nemzetekről, amelyekkel az *Értekezések* is foglalkozik. Mintha csak régi bírálóinak kifogásaira lenne tekintettel, kínosan ügyel az időrendiségre.¹⁸⁷ Lábjegyzeteiben korábban kifogásolt művéhez képest gondosabban hivatkozik a felhasznált forrásokra, és Millot-t is említi egyetlen alkalommal.¹⁸⁸ A lábjegyzetben az első kötetet Christiani fordításában jelöli meg, nyilván tartva az eltiltott mű újbóli említésének következményeitől. Ez a gesztus jelezheti a tartózkodást is korábban vallott nézeteitől. Továbbra is vallja, hogy az istenhit kialakulásához szükséges elérni a gondolkodás fejlettségének egy bizonyos szintjét, ám kínosan ügyel arra, hogy elkerülje az olyan lehetséges mozzatok nyílt taglalását, mint például a félelem és a hála.¹⁸⁹ Hivatkozik Mózesre is, immár nem vonva kétségbe állításainak történeti hitelét.¹⁹⁰ A kínai nemzetről és vallásukról ezúttal minden pozitív elfogultságtól mentesen emlékezik meg.¹⁹¹

¹⁸² Lásd: Függelék III.

¹⁸³ Erről lásd többek között: FRAKNÓI, 1878. 1–45.; 213–244.; WALDAPFEL, 1935. 115–161.; BENDA, 1994. 7–12.

¹⁸⁴ BARTA, 1981. 216.

¹⁸⁵ VERSEGHY 1810a.; VERSEGHY 1810b.; VERSEGHY 1810c.

¹⁸⁶ VERSEGHY, 1989. 265.

¹⁸⁷ Például: „VII. Szakasz. A' történeteknek sommás előadása a' synchronismusnak, avvagy eggyüdüségnek rendgye szerint egész Czirusig.” VERSEGHY, 1810b. 71–125.

¹⁸⁸ VERSEGHY, 1810b. 184.

¹⁸⁹ „Ha még a' legvadabb és legnyersebb elmékben is nagy és hatalmas érzeményeket gerjeszt ama' gondolat, hogy van egy olyan Való, ki az embereknél felségesebb és hatalmasabb lévén, a' gonosztévőket megrettentí, megbünteti; a' felder ltt és jótévő lelkekben minden bizonynyal még nemesebb indulatokat, és felségesebb idéákat szült, még ama' fő igazságnak átlátására is elvezetvén őkö, hogy az Istenségnek ösmeretét és tisztelétét leghathatósabbnak nézzék amaz eszközök között, mellyekkel a' vad embereknek zabolázásában és szelidítésében, 's a' rendnek fenntartásában hasznosan éltenek. Mennél jobban nevedett az emberi nemzetnek e' jótévőiben az okosság, annál világosabban ösmerték legfelségesebb kötelességeknek azt, hogy az embereket az Istenségt l való függéseknek fontolgtása által az igaz erkölcsnek szeretetére, a' derekasságra, és a' valóságos boldogságra vezérellyék. E' szándékból ők bizonyos szokásokat és ceremóniákat szerettek, mellyekb l nállok az isteni szolgálat állyon; 's mivel legtöbben köz lők képesek nem voltak a' legfőbb Valóról olly tisztán gondolkodni, ammint ennek felségéhez illik; cselédgyeiknél és az alattok valóknál sokáig fenntartották az Istenségt l ama' helytelen, és balgatatag vélekedéseket, mellyek reájuk vad és tudatlan őseikről maradtak. Mennél sz kebbek tudni illik az embernek tehetségei, annál alkalmatlanabb, hogy az Istenségt l magában illendő képet vagy gondolatot formállyon.” VERSEGHY, 1810b. 30–31.

¹⁹⁰ VERSEGHY, 1810b. 130.

¹⁹¹ „A' morálisban, akár úgy tekintsük azt, mint relígyiót, akár úgy, mint tudományt, a' Chinaiak

Nehéz – ha nem mindjárt lehetetlen – eldönteni, vajon valóban megváltozott-e álláspontja az eltelt idő és az átélt események hatására, vagy inkább ugyanilyen okokból helyzetét, érvényesülési, megélhetési lehetőségeit felmérve módosult hozzáállása. Mindazonáltal tény, hogy pályája fogság utáni szakaszát a hivataltól egyházi állásponthoz való közeledése jellemezte. Az *Emberi Nemzetnek történetei* című munkájának publikálása tehát értelmezhető olyan dokumentumként is, mint amely tudatos és nyílt elhatárolódását fejezi ki korábbi felfogásától. Márpedig ez a kontextus lehetővé teszi azt is, hogy az eddigi sejtésünket módosítsuk és másként interpretáljuk a visszavonás aktusát. Innen nézve ugyanis a retractatio szövege a megkezdett út, az egyházhoz való közeledés első, még lefeljebb csupán félig őszi állomásaként is értelmet nyerhet.

Felhasznált irodalom

MOL – Magyar Országos Levéltár

ALEXOVICS

- 1789 ALEXOVICS Bazilius: *Ünnepnapi Prédikációk mellyeket a pesti fő plébánia templomában élő nyelvel mondott P. Alexovics Bazilius első Remete Szent Pál Szerzete-béli pap.* Pesten, Patzkó Ferenc, 1789.
- 1792a ALEXOVICS Bazilius: *A' könyvek' szabados olvasásáról két fő tzikkely.* Pest, k. n., 1792.
- 1792b ALEXOVICS Bazilius: *Méltóságok, Urak, Nagy, 's Kis-Aszszonyok, nemes Ifjak, tanuló Nevendékek.* In: *Uő: A' könyvek' szabados olvasásáról két fő tzikkely.* Pest, k. n., 1792. [oldalszám nélkül]

BAKONYVÁRI

- 1998 BAKONYVÁRI Ildefonz: *A pápai katolikus gimnázium története a pálosok és a bencések idejében. 1638–1898.* Reprint kiadás. Pápa, Jókai Mór Városi Könyvtár, 1998.

BALOGH – SZILÁGYI

- 2005 BALOGH Piroska – SZILÁGYI Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est.” *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről.* In: *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből.* Szerk.: BIRÓ Ferenc. Budapest, Argumentum, 2005. 23–70.

BARTA

- 1981 BARTA János: *Hét koporsó: A magyar jakobinusok mozgalma.* Budapest, Móra, 1981.

BEKE

- 1994 BEKE Margit: *Mak Domokos élete és életműve.* In: *Pálos rendtörténeti tanulmányok. Válogatás a Budapesten, 1991. október 4–5-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából.* Szerk.: SARBÁK Gábor. Csorna, Stylus, 1994. 46–53.

BENDA

- 1957 *A magyar jakobinusok iratai. I–III.* Szerk.: BENDA Kálmán. Budapest, Akadémiai, 1952–1957.
- 1994 BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok és a hazai polgárosodás kezdetei.* In: *Emlékkönyv a Szolnokon 1993. november 12–13-án rendezett Verseghy tudományos ülés anyagából.* Szerk.: SZURMAY Ernő. Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1994. (In memoriam Verseghy Ferenc, 4.) 7–12.

mindeddig nem nagy előmenetelt tettek, bármit mondgyanak azok, kik a' chünai erkölcsököt magasztallyák. VERSEGHY, 1810b. 206.

BÉNYEI

1984 BÉNYEI József: *Magyar írók pereit*. Budapest, Kozmosz, 1984.

BÍRÓ

1994 BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, Balassi, 1994.

BOBULA

1933 BOBULA Ida: *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*. Budapest, Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1933.

BORECZKY

1977 BORECZKY Beatrix: *A magyar jakobinusok*. Budapest, Gondolat, 1977.

BRUNNER

1930 BRUNNER Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katolikus hitvédelem*. Pannonhalma, k. n., 1930.

CAVALLO – CHARTIER

2000 *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk.: CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger. Ford.: Sajó Tamás. Budapest, Balassi, 2000.

CSÁSZÁR

1901 CSÁSZÁR Elemér: A pálos rend felozlatása. In: *Századok*, 35. (1901) 310–331.; 412–429.

1903 CSÁSZÁR Elemér: *Verseghy Ferenc élete és m. vei*. Budapest, k. n., 1903.

ECKHARDT

2001 ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, Lucidus, 2001.

FÁBRI

1987 FÁBRI Anna: *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten. 1779–1848*. Budapest, Magvető, 1987.

FEHÉR

1995 FEHÉR Katalin: Az első hazai újságok és folyóiratok a nevelésről. In: *Magyar Pedagógia*, 95. (1995) 3–4. sz. 279–292.

1998 FEHÉR Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi korabeli egyházi beszédekben. In: *Magyar Pedagógia*, 98. (1998) 2. sz. 85–97.

1999 FEHÉR Katalin: *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*. Budapest, Eötvös, 1999.

FERENCZI

1980 FERENCZI László: A magyar felvilágosodás történelemszemléletéről. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84. (1980) 2. sz. 164–170.

FORGÓ

2007 FORGÓ András: A pálos rendfőnök és képviselői a XVIII. századi magyar országgyűléseken. In: *Decus Solitudinis. Pálos évszázadok*. Szerk.: SARBAK Gábor. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 166–175.

FRAKNÓI

1878 FRAKNÓI Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Első közlemény. In: *Századok*, 12. (1878) 1. sz. 1–45.; 113–148.; 213–244.

1879 FRAKNÓI Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése. Negyedik közlemény. In: *Századok*, 13. (1879) 1. sz. 31–78.

FRIED

- 1984 FRIED István: Megjegyzések Verseghy Ferenc kiadatlan írásai I. kötetéhez. In: *Irodalomtörténet*, 66. (1984) 3. sz. 756–765.

FÜLÖP

- 1978 FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai, 1978.

H. BALÁZS

- 1967 H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. Budapest, Akadémiai, 1967.
 1987 H. BALÁZS Éva: A jozefinus felvilágosodás és a vallások. In: *Világosság*, 28. (1987) 8–9. sz. 541–547.

HEUSSI

- 2000 HEUSSI, Karl: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Budapest, Osiris – Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000.

HORVÁTH

- 1928 HORVÁTH Konstantin: Verseghy Ferenc prédikációi. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, (1928) 95–100.

IM HOF

- 1995 IM HOF, Ulrich: *A felvilágosodás Európája*. Ford.: Zalán Péter. Budapest, Atlantisz, 1995. (*Európa születése*)

KECSKEMÉTI

- 2003 KECSKEMÉTI Gábor: Az ékesszólás elmélete és gyakorlata Verseghy műveiben. In: *Emlékkönyv a Szolnokon 2002. szeptember 27-én rendezett Verseghy tudományos ülésszak anyagából*. Szolnok, Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Verseghy Ferenc Könyvtár, 2003. (*In memoriam Verseghy Ferenc*, 6.) 37–57.
 2004 KECSKEMÉTI Gábor: A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor. In: *Irodalomtörténet*, 85. (2004) 3. sz. 317–330.

KÓKAY

- 1979 *A magyar sajtó története*. I. kötet. Szerk.: KÓKAY György. Budapest, Akadémiai, 1979.

KOSÁRY

- 1996 KOSÁRY Domokos: *M velődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1996.

KÖZI-HORVÁTH

- 1929 KÖZI-HORVÁTH József: A pesti pálosok könyvtára. In: *Katholikus Szemle*, 43. (1929) 600–607.
 1930 KÖZI-HORVÁTH József: *Alexovics Vazul a legnagyobb pálos szónok. 1742–1796*. Győr, k. n., 1930.

KÜLLÖS

- 1999 KÜLLÖS Imola: Lányok és asszonyok a XVI–XVIII. századi magyar közköltészetben. In: *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*. Szerk.: KÜLLÖS Imola. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1999.

LESKÓ

- 1898 LEKÓ József: Szaicz Leó a katolikus újságírás magyar úttörője. Második, befejező közlemény. In: *Katholikus Szemle*, 12. (1898) 709–779.

MACZÁK

- 2007 MACZÁK Ibolya: „Mert valaha setétség valánk.” Alexovics Vazul és Versegly Ferenc hitszónoki tevékenysége. In: *Decus Solitudinis. Pálos évszázadok*. Szerk.: SARBÁK Gábor. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 408–414.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR

- 1977 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: Versegly első folyamodása a cenzori állásért. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 81. (1977) 1. sz. 90–93.
- 1985 *Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*. Szerk.: MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit. Budapest, Gondolat, 1985.

MERÉNYI

- 1892 MERÉNYI Lajos: Versegi védekezése Szeitz és Alexovics ellen. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2. (1892) 1. sz. 112–114.

MESZLÉNYI

- 1934 MESZLÉNYI Antal: *A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1846)*. Budapest, k. n., 1934.

MIHALOVICS

- 1900 MIHALOVICS Ede: *A katolikus prédikáció története Magyarországon*. I–II. kötet. Budapest, k. n., 1900.

NITSCH

- 1903 NITSCH Árpád: *A pálosrend*. Győr, k. n., 1903.

OROSZ

- 1962 OROSZ Lajos: Nőnevelési reformtörekvések Magyarországon. Az intézményes nőnevelés, munkaiskolák (1777–1867). In: *A magyar nőnevelés úttörői*. Szerk.: OROSZ Lajos. Budapest, Tankönyvkiadó, 1962. 9–172.

PALLOS

- [1936] PALLOS Kornél: *XVIII. századvégi szerzetesiróink és a felvilágosodás*. Budapest, k. n., [1936.]

PENKE

- 1984 PENKE Olga: Millot abbé munkássága és világtörténetének magyarországi hatása. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 88. (1984) 1. sz. 90–108.
- 2000 PENKE Olga: *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák*. Budapest, Balassi, 2000.

PÉTER

- 1997 PÉTER László: Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. In: *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*. Szerk.: HARGITTAY Emil. Budapest, Universitas, 1997. 74–91.

PUKÁNSZKY

- 2006 PUKÁNSZKY Béla: *A nőnevelés évezredei. Fejezetek a lányok nevelésének történetéből*. Budapest, Gondolat, 2006.

RUBINYI

- 1956 RUBINYI Mózes: *Versegly Ferenc*. Budapest, k. n., 1956.

SARBÁK

- 1994 *Pálos rendtörténeti tanulmányok. Válogatás a Budapesten, 1991. október 4–5-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából*. Szerk.: SARBÁK Gábor. Csorna, Stylus, 1994.

SÁRDY

1994 SÁRDY Angéla: Alexovics Vazul élete. In: *Pálos rendtörténeti tanulmányok. Válogatás a Budapesten, 1991. október 4–5-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából*. Szerk.: SARBAK Gábor. Csorna, Stylus, 1994. 34–39.

SEIDLER

1999 Andrea Seidler: A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója. A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről. In: *Magyar Könyvszemle*, 115. (1999) 1. sz. 91–97

[SZAICZ]

1791a [SZAICZ]: *Magyar- és Erdély-oroszának rövid isméréte, melly e két országnak mind világi, mind egyházi állapotját szem eleibe állítja*. Pesten, Lindauer János, 1791.

1791b [SZAICZ]: Előljáró beszéd. In: [Szaicz]: *Magyar- és Erdély-oroszának rövid isméréte, melly e két országnak mind világi, mind egyházi állapotját szem eleibe állítja*. Pest, Lindauer János, 1791. I–XVI.

SZAUDER

1961 SZAUDER József: *A romantika útján. Tanulmányok*. Budapest, Szépirodalmi, 1961.

SZURMAY – DEME

1996 *A korán jött ember. Válogatás Verseghy Ferenc legérdekesebb m. veiből*. Szerk.: SZURMAY Ernő. Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1996.

TÓTH

1991 TÓTH István György: Férj, feleség, gyerek a 18. századi parasztcsaládban. In: *História*. 12–13. (1991) 3. sz. 30–33.

TÖRÖK

2006 TÖRÖK József: *Pálosok*. Budapest, Mikes, 2006.

TUNGLI

1994 TUNGLI Gyula: Ányos Pál emlékek nyomában. In: *Pálos rendtörténeti tanulmányok. Válogatás a Budapesten, 1991. október 4–5-én megrendezett II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából*. Szerk.: SARBAK Gábor. Csorna, Stylus, 1994. 40–45.

V. WINDISCH

1955 V. WINDISCH Éva: Adalékok az *Ephemerides Budenses* keletkezésének kérdéséhez. In: *Magyar Könyvszemle*, 71. (1955) 4. sz. 312–319.

VELLADICS

1999 VELLADICS Márta: A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782–1847). In: *Századok*, 133. (1999) 6. sz. 1259–1278.

2000 VELLADICS Márta: Szerzetesrendi abolíció Magyarországon. 1782–1790. In: *Levéltári Közlemények*, 71. (2000) 1–2. sz. 33–52.

VERSEGHY

1790a VERSEGHY Ferenc: Tudósítás a' magyar olvasóhoz. In: *Uő: A' világnak közönséges történetei. Írta Frantzia nyelven Abbás Millot Úr, A' Lugdúnumi (Lioni) Aladémiának Tagja Első kötet A' régi nemzetek*. Pest – Buda, 1790. XI–XXIV.

1790b VERSEGHY Ferenc: A' Magyar asszonyi nemzethez, úgymint a' haza-gyermekek' nevelőjéhez. In: *Uő: A' világnak közönséges történetei. Írta Frantzia nyelven Abbás Millot Úr, A' Lugdúnumi (Lioni) Aladémiának Tagja Első kötet A' régi nemzetek*. Pest–Buda, 1790. VI–VIII.

VERSEGHY

- 1810a VERSEGHY Ferenc: *Az Emberi Nemzetnek történetei, melyeket a Magyar Nemességnek hasznos multságára öszveszedett egy Emberszerető Hazafi. I. Kötet, mely bevezetés gyanánt szolgál, 's az embernek tulajdonságir l, és külömbféle organizációiról, 's az úgy nevezett természetnek és vadságnak állapotiról értekezik.* Buda, Magy. Kir. Universitas, 1810.
- 1810b VERSEGHY Ferenc: *Az Emberi Nemzetnek történeti, melyeket a Magyar Nemességnek hasznos multságára öszveszedett egy Emberszerető Hazafi. II. Kötet, mely a társaságos életnek hajjalodásáról, a ki országoknak kezdetér l, a régi napkeleti birodalmaknak eredetér l, és a kínai nemzetnek történeteir l, országlásáról, religiójáról és kultúrájáról értekezik.* Buda, Magy. Kir. Universitas, 1810.
- 1810c VERSEGHY Ferenc: *Az Emberi Nemzetnek történetei, melyeket a Magyar nemességnek Hasznos multságára öszveszedett egy Emberszerető Hazafi. III. Kötet, mely az Indiai történetekről l, a törvényeknek eredetér l és külömbféle nemeir l, a régi napkeleti despotizmusról, 's az országok többféle formáiról értekezik.* Buda, Magy. Kir. Universitas, 1811.
- 1982 VERSEGHY Ferenc: *Kiadatlan írásai.* I. kötet. Szerk.: SZURMAY Ernő. Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 1982.
- 1989 VERSEGHY Ferenc: A világnak közönséges története. Írta francia nyelven abbás Millot úr. A magyar fordítónak értekezései a legrégebb nemzetekről. In: *Verseghy Ferenc, Földi János, Fazekas Mihály válogatott m vei.* Szerk.: VARGHA Balázs – JULOW Viktor. Budapest, Szépirodalmi, 1989. (*Magyar remekírók*) 265–326.

VÖRÖS

- 1980 *Magyarország története 1790–1848.* Szerk.: VÖRÖS Károly. Budapest, Akadémiai, 1980. (*Magyarország története tíz kötetben, 5/1.*)

WALDAPFEL

- 1930 WALDAPFEL József: A hazai hírlap- és folyóirat-irodalom történetéhez. 3. *Az Ephemerides Budenses politico-literarie s a magyar nyelvmművelő és irodalmi mozgalmak.* In: *Magyar Könyvszemle, 37.* (1930) 1–2. sz. 73–89.
- 1935 WALDAPFEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830.* Budapest, k. n., 1935.

Függelék¹⁹²Függelék I.: Verseghy *retractatio*ja

Quod augusta ex er[r]oribus ipsa sua indole obnoxia menti humanae, praesertim privato quodam affectu et aemulatione concitata, aut majore sui fiducia praeventae non raro contingit, ut multa quae in humanis rebus sunt, recte non videat, et videre sibi saepe videatur ea, quae non sunt; id profecto infelici experientia contigit mihi, qui historiae Milloti partem primam hungarico Idiomatico redditam sparsim intersertis notationibus ac adjectis ad Calcem numero decem dissertationibus auxi publicaeque luci nuper typis dedi.

Etsi enim opus illud nunquam aliter quam praevis institutiae adhoc publicae censurae Iudicio subjectum castigatum probatumque edere intenderim, neque aliter quam obtenta a Censura Viennensi, huiusmodi ap[p]robatione ediderim. Etsi praeterea editum postquam gravioribus questionibus exagitari atque altiore utriusque potestatis Iudicio controverti cepit, tueri conatus sim, diversisque tentatis viis, scriptis momentis sustinere per[r]exerim,

¹⁹² A szövegek közlésénél a következő alapelveket követtem: PÉTER, 1997.; KECSKEMÉTI 2004.

omnibus tamen, quae in eodem opere scripsi partim ad inconcussa Divinae revelationis testimonia, ad verae fidei principia et [Christ]tiana moralis regulas; partim ad naturae Ius et sanioris Critices leges attentius subinde exactis, sedato animo libratis ex discussis; video et lubens agnosco nullum mihi superesse, seu in Censoris Viennensis suffragio, seu in rationibus meis, et quibusvis humanae sapientiae verbis pro sustinendo opere meo, seu praesidium seu argumentum.

Quin cogor potius datum operi meo a Censore suffragium er[r]oris una mecum damnare, quam opus ab er[r]oribus quoquo modo vindicare, aut excusare.

Er[r]avi nempe non parum, neque leviter, dum librum hunc ad decipiendas animas pronum pleneque comparatum et scripsi, et edidi.

Neque mirum, quod er[r]averim, secutus prurientes auribus Magistros.

Duces caecos, scriptores inquam potissimum novos, homines obscurae, et proscriptae fidei, nominis auctoritatis: homines ad Fabulas conversos, et si non prorsus incredulos, veritatis certe aetiam inimicos et vera Sanctaque Religionis rerumque eius hostes indubitatos.

In hoc ipso autem sicut erasse me, et pudet, et nullus poenitet; ita candido pectore confiteri non pudet; neque tamen seu mihi seu aliis sufficit.

Postquam enim parte una errores meos in edito libro sparsos multorum manus longe lateque penetrasse, et non sine gravissimo succutiendarum conscientiarum periculo et scandalo penetrasse conscius mihi sum; parte vero ex altera terribile illud Vae! quod aeterna veritas mundo districtim intentat, ad scandali Authores potissimum pertinere video, nisi tollendo, quantum in me est scandalo manum operamque admoveam nunquam me a Divina ira vindictae tutum potero reputare.

Quare si editos et ad diversas manus et Loca delatos libros, er[r]oneae, et perniciosae doctrinae totidem praecones ac testes revocare amplius non licet; certo licet, et necessum est, quia propria alienaque salutis ratio poscit, doctrinam ipsam hac literarum via revocare. Quae enim pluribus, imo qua[m] plurimis er[r]oribus scateat, praecipuos tantum[m]odo publica luce prorsus indignos et lectoribus, non aliter quam navigantibus syrtes et scopulos, quam maxime vitandos detestandosque, coram Deo et mundo pronuncio, ac ordine recenseo.

Erravi in ipso ut ajunt lumine, dum librum meum sexui muliebri, velut hungaricarum prolium educatrici peculiariter deferendo ea, quae ad eundem sexum et quemvis alium in [Christ]tiana fide, ac probitate conturbandum apta esse deprehendo non modo legenda in adornata ad easdem Educatrices praefatione pagina VIII. et IX. impense et cum felicitatis pollicitatione com[m]endavi, verum eadem ipsa prout pagina XII. et XIII in forma cuiusdam ad Historiam mentis humanae a Milloto leviori manu pertractatas sup[p]lementi, atque id etiam nonnisi tantisper et instar tantilli, hic et nunc luminis dare proposueram, in adjectis partim notationibus partim dissertationibus subinde propinavi. Et pro tantillo lumine tantas tenebras, quantas jam nunc video, offudi.

Neque id satis; verum praeterea, in his, quae profundiora et intellectu difficiliora apparuerint, fine resolvendorum dubiorum, ad obvios quosvis et circumstantes sine discrimine viros sexum eundem relegavi.

Erravi dum pagina 105. 106. 107. 108. 109. Hebraeorum gentem perinde ad sacros ejus libros pro admodum recentibus, iisque apud reliquas gentes et scriptores ignotis levibus et mancis ex Josepho Flavio desumptis conjecturis evincere studui sacros insuper eorum libros sub Iosia Rege rarissimos per tempus captivitatis Babylonica fere integre deperditos, et nonnisi per Esdras potissimum de memoria collectos asserui: id quod er[r]oneum et a nonnullis recentioribus et incredulis scriptoribus ad deprimendam Iudaeorum gentem, sacros Veteris Testamenti Libros, et religionem malevole excogitatum, a sanioribus Criticis et hystoricis rejectum ac apud Natalem Alexandrum Hist. Eccl[esiastica] Vet[eris] Testam[enti] Tomus Dissert[atio] X. plene refutatum deprehendi.

Erravi dum pagina 109 contra sententiam Milloti libros Judaeorum pro [Christ] ianae Religionis fundamento statuentis Legem Veterem Iudaeorum libris contentam, a [Chris]tiana Religione potius destructam, damnabitemque effectam esse adstruxi; cum utique scire et meminisse debuim, quod Lex vetus docente. Apostolo Hebr. 10. V.1. et.1.Cor.10. v. 11. futurorum quae in lege Nova consecuta sunt bonorum figura et umbra fuerit; quod religionis [Chris]tiana Fideique nostrae Author et Consumator Jesus Legem Veterem, uti de seipso fassus est, non solvere sed adimplere venerit, ac reipsa tum ea, quae per illam praecepta erant observando tum quae minus clare dicta aut intellecta, interpretando tum qua de illo praedicta dictis factisque demonstrando, verificando exhibendo legitimando, instar pictoris imagini rudibus lineamentis et umbris formata colores inducentis, non dissolvendo sed absolvendo, non delendo et destruendo, sed perficiendo et illuminando - impleverit .

Ut adeo Lex vetus per [Chris]tum et [Chris]tianam Legem in praeceptis quidem moralibus confirmata sit; in reliquis autem, cum juxta Apostolum finis Legis Christus Rom 10. v 4. Christo adveniente instar cujusvis alterius Legis, cessante sine cessare et seipsa debuerit, et revera cessaverit illis denique ex quibus erant, qui contra veritatem Evangelii et tenebant et alios docebant dicentes: nisi circum cidamini secundum morem Moysi, non potestis salvari Actorum 15 mortifera effecta sit.

Erravi dum pagina 111. 218. 274. de im[m]ortalitate animae de coelo vel inferno, de secutura post mortem remuneratione vel poena usque introductam sectam Phariseorum nullam apud Judaeos fidem vel quaestionem exstitisse asseveravi, atque in hoc ipso ad originales eorum Libros, quasi veteris vulgata editionis scripturarum sensu non contentus contra Tridentem sess[ionem] 4 vulgata[m] editionem quovis praetextu rejeci vetantis deiretum, provocavi.

Et tamen indubitata Eccl[esi]ae Catholicae doctrina in S. Paulo Hebr. 11. fundata et in Tridentis Concilio proposita constanter tenet, et tenendum praecipit: audentem ad Deum oportere credere, quia est et inquirentibus se remunerator sit; ita ut secus sine hujusmodi fide impossibile sit placere Deo: idque omni omnino tempore ad salutem necessarium fuisse.

Hac ipsa fide demonstrat ibidem idem Apostolus, omnes inde ad origine mundi adeoque longe ante Legem Mosaicam vel inductam Pharisaeorum Sectam Patriarchas Prophetas aliosque Sanctos quos partim quamplurimos nominatim recenset partim innumerabiles denotat, Deo placuisse, iustitiam operatos repromissionemque adeptos fuisse.

Illam utique repromissionem propter quam teste eodem Apostolo Moyses majores divitas duxit improprium Christi thesauro Aegyptiorum: respiciebat enim in remunerationem. Hebr.11v.26

Illam repromissionem ad quam aspirabat Psalmista „spes mea es tu, portio mea in terra viventium” Psal. 141 v.8 illam denique repromissionem qua se animabat ille, qui dicebat” Scio quod redemptor meus ivit et rursus circumdabor pelle mea et videbo Deum Salvatorem meum - - reposita est haec spes mea in sinu meo” Iob. 19 etsi enim Judaeis cum bonis, et praemiis temporalibus ter[r]a Chanaan promitteretur per hanc ipsam tamen ter[r]a illa viventium in qua quies hominis vera et felicitas perfecta sita est figurabatur; et per ter[r]am S. Augustius teste quaedam soliditas et stabilitas haereditatis perpetuae, ubi anima per bonum affectum tanquam loco suo, sicut corpus in ter[r]a requiescit Significabat[ur] S. Augustinus Lib1. de Serm[one] Dom[ini] in monte captu 1 et 2.

Hanc proinde de futura vita secuturaque a Deo remuneratione, vel poena fidem Judaeis abjudicare, nihil aliud est, quam populum Dei electum a caeteris omnibus gentibus adeo distinctum, cui uni juxta Apostolum credita sunt eloquia DEI. Rom. 9. cujus adoptio erat filiorum et gloria et testamentum et Legislatio et obsequium et promissa Rom. 9.

aeterna salute contra Doctrinam apostoli integre excludere, aut sine hac fide salutem consecutum, contra eandem Apostoli Doctrinam Fundatamque si hac Ecclesiae Catholicae doctrinam affirmare.

Erravi dum pagina 117 sententiam Milloti corrigendo, certorum ad speciem imprecationes referentium psalmodum, et nonnullorum ex psalmis versuum devotum apud [Chris]tianos usum improbare, et impugnare cavillando praesumpsi.

Et tamen scire ac advertere oportuisset, quod juxta illud [Chris]ti necesse est impleri omnia quae scripta sunt in Lege Moysi et Prophetis et Psalmis de me, Luca 24. v 44. omnes pene psalmi [Chris]ti personam sustineant, Filium ad Patrem id est Christum ad Deum Verba facientem. Tertull[iani] Libr[i] advertus Praxeam. Docente autem S. Augustinus verba illa imprecationes sonantia non sint verba optantis, sed prophetantis non ut fiat, sed quia fiet.

Ceterum etiam hujusmodi Psalmorum, quibus improborum poena spiritu prophetico praenunciatur, et lectionem et meditationem [Chris]tiano homini Salutarem esse, nisi impie converti non potest. Namque de illa Civitate unde peregrinamur, hae literae nobis venerunt. Ipsae sunt scripturae quae nos hortantur, ut bene vivamus. S. Aug. in. Psalmis 90.

Erravi dum pagina 152 Principium Ius et potestatem vitae ac necis ad solum et unicum vindicandi homicidii voluntarii casum tenere assumpto neque huc applicabili ex Iure naturae Principio restringendo usum hujusmodi potestatis extra eunde[m] Casum pro imprudentia et violentia cum nonnullis Novellis nimiae quidem libertatis fautoribus, sub limiorum autem potestatum criticis et osoribus pronunciai : contra continuum omnium gentium et seculorum a quo videlicet Civitates coaluerunt sensum et usum contra apost[oles] Rom. 13. de potestate malum vindicandi, citra ullam hujusmodi restrictionem editum, semper hactenus intellectum neque ab Ecclesia vel Patribus et Doctoribus controversum textum: contra jus est potestatem homini etiam in statu naturae privato, non quidem in vitam suam, sed pro suae vitae et bonorum naturalium cujusmodi sunt membra libertas et pudicitia, defensione contra aggressores propriam, et cum Civitas naturalium homini, et propriarum virium et Jurium consociationem unionemque complectatur, Civitati et ejus imperanti ad com[m]unem et praecipuum quem respicit finem conversationem videlicet sui quietem et securitatem, si non fortiori, pari profecto ratione competentem.

Erravi dum pagina 160 modernorum quorundam sapientum, id quod Deus nullatenus sit Causa mali moralis seu peccati demonstrare conantium, pro admodum inani fatigio declaravi.

De malo praeterea morali, ejusque limitibus definiendis necessitatem proponendo, per propositas quaestiones an non istud forte impossibile sit? an non malum pure ab imaginatione, vel a consuetudine et praepudiciis et educatione a societatum pactis, statutis, consuetudinibus etc.? toto hujusmodi quaestionum positarum contextu Lectori de eo, quasi nec malum quodpiam intrinsecum ullum esse, neque si esset illius limites ullatenus definitos sentirem, cogitandi ansam occasionemque praebui.

Cum tamen a DEO quidem, qui Sanctus Sanctorum et non Causa mali, sed intentator malorum est, Causam mali culpamque, contra impiorum sensum remove sanctimoniamque ejus tueri religiosissimum sit Christianoque homini imo omni creatura rationali dignissimum; alias inane fatigium sumpsisset Psalmista dum dixit iniquis: nolite loqui adversus Deum iniquitatem Psalmus 74. et : Rectus Dominus Deus Noster et non est iniquitas in eo. Psalmus 91. Inutile fatigium suscepisset S. Jacobus Apostolus dum Deum Tentatorem non esse demonstrabat: nemo inquit cum tentantur dicat, quia a Deo tentantur Jacob. 1.

Quamvis autem de nonnullis iisque paucissimis actionibus humanis, nec inter omnes gentes, nec inter omnes homines etiam [Chris]tianos semper convenerit, an in se semper et natura sua malae sint? Cujusmodi sunt quae a primis et generalibus Legis naturae principiis remotiores sunt, et nonnisi longiore ratiocinio deducantur et cognoscuntur: uti exemplum esse potest de mendacio, de quo, etsi in se intrinsece malum sit an tamen ad amovendam perniciem ab homine licitum quaestionem hanc S. Augustinus tenebrosam et inter doctos quoue alternantem fuisse suo tempore dicit.

Neque mirum istud, cum enim ea quae in se mala sunt lumine rationis naturalis nobis innotescant, sicut lumen rationis non in omnibus hominibus unum et per omnia simile verum dissimile atque in nonnullis per inordinatas passiones quandoque nimis obscuratum est; ita de malis non unum est, nec esse potest omnium, sed dissimile, et prout illa cum primis principiis propius, vel Remotius con[n]ectunt[ur] diversum Iudicium: eo nempe modo quod unum idemque objectum oculis corporeis in una eademque distantia remotiori positum pro diversa in diversis oculorum acie indole et affectione, ab aliis quidem clarus, ab aliis obscurius, ab aliis prorsus non videtur, ut adeo mirum non sit praesertim ante dilucidatam Legem Naturalem, ante difusam Evangelii lucem apud millia hominum quidpiam pro malo reputatum fuerit, quod a totidem aliis reputatum non fuit.

Ceterum mala moralia intrinsece talia quae nempe ut Tertullianus ait natura ipsa timore vel pudore perfudit, et esse ex Lege naturae ab auctore mundi lata ac per lumen rationis cuivis homini intime proposita et promulgata satis definiri, per Legem vero Evangelii uberius imo uberrime explanari nemo dubitare, qui ad constantem de hoc omnium gentium aevo, religione vivendique studio differentiu[m] sensum ac testimonium oculos advertit. Quem – admodum nempe Cicero LII de legibus loquitur. Est vera Lex recta ratio, naturae congrua, sempiterna, quae vocet ad officium, iubendo, vetando a fraude deterreat.

Hinc est quod Ap[osto]lus de gentibus quibus Lex positiva scripta defuit loquens quicumque inquit sine Lege pec[c]laverunt sine Lege peribunt, Eiusmodi enim Legem non habentes ipsi sibi sunt lex, qui ostendunt opus Legis scriptum in Cordibus suis, testimonium illis reddente conscientia, ipsorum, et inter se invicem Cogitationibus accusantibus, aut etiam defendentibus. Rom. 2.

Hujusmodi denique Lex naturale, et intrinsecum malum denotans et definiens est, quam manu Formatoris nostri in ipsis Cordibus nostris veritas scripsit: quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris S. Aug. in Psal[mos] 3.

Erravi dum pagina 175 et 176 ad relatum et Voltaire Indicarum mulierum, post mortem mariti semet ad rogum certatim offerentium morem petulantem et ore Calamoque Sacerdotis indignam glossam adjeci: nemini dantes ullam offensionem ut non vituperet[ur] ministerium nostrum 2. Corinthos 6.

Erravi dum dissertatione 1. a pagina 183 usque paginam 194. prout et pagina 263 veritates Chronologicas et historias in Sacris V[eteris] Test[amenti] Libris per Moysen conscriptas partim ex fabulosis gentium, Regnorum suorum antiquitatem ad millenos et millenos annos revocantium et extendentium Chronicis, partim ex triplici culturae gradu velut plura annorum millia exposcente, partim denique ex inventione Zodiaci et huic innixis observationibus et Calculis astronomicis, si non ap[p]erte evertere conatus sum, in quaestionem certe vocavi: notanter autem pagina 190 Calisthenis testimonium et auctoritatem cum Moysis de diluvio et ejus circumstantiis testimonio quasi ad bilancem positum librandum, concilandumque reliqui.

Non secus dum pagina 204. ex recentiorum Eruditorum sensu, plagas Aegypti Pharaonis in rubris mari cum exercitu interitum quae Moyses descripsit ab antiquiorum Historicorum quoad haec silentium suspecta, Moysenque ipsum velut teste[m] velut singularem et

partialem esse, retuli. Quia insuper haec ipsa testimoniis Sacrorum Librorum adversari ibidem agnoverim, nihil-ominus sequenti pagina 205 convincentem et sufficientem horum rationem ab Historico neque dari, neque accipi posse asseveravi.

Sed et dum eadem pagina 205 Moysen inter fraudulentos Legislatores, qui se Leges a Diis accepisse com[m]enti, sunt, ex Diodoro siculo non tantum retuli, verum etiam Diodorum de eo excusandum suggessi.

Dum denique pagina 260 historiam Samsonis in V[eteris] Test[amenti] Libris descriptam, tamquam meram Herculis Fabulae imitationem, pariter sub Eruditor nomine et sensu retuli, sensus hujus ap[p]robationem vel refutationem tamquam ad me minime pertinentem ad Theologos relegando, propriamque opinionem suspendendo.

Haec autem omnia et singula procul a mente et Calamo abesse debuissent, si non dum Theologi, sed vel obvii [Chris]tiani Hominis et Historici officium attendere, eoque recte fungi voluissem.

Cum enim non nuda de his vel illis gestis quorumcumque tandem scriptorum sensa, sed res gestas harumque seriem, et historiam scribendam susceperim ac professus sim muneri profecto mei fuit fontes e quibus rei cujuspiam et facti nar[r]ationem desumpsi, examinare auctoritates conferre, ponderare, aetatem fide dignitatem characteres, ceterasque qualitates perspicere ac lustrare, certa ab incertis, vera vel verisimila a falsis distinguere atque ita juxta adoptatam [Chris]tiani in Introductione ad Historiam pagina XXXIII expressam regulam nonnisi tunc ubi veritas vel falsitas, vel denique credibilitas facti erui non potest dubium confiteri.

Quodsi fecissem ad hanc perversam et damnabilem fidei et auctoritatis Divinae quo Sacros V[eteris] Test[amenti] Libros etiam in rebus Chronologicis et historicis pollere jam nunc video cavillationem incidere nisi malevole non potuissem.

Constat namque Christianis etiam non Theologis non historicis ad Moysen quoque pertinere, et de eo scriptum esse: non voluntate humana allata est prophetia, sed Spiritu S[ancto] inspirati locuti sunt sancti Dei homines. 2. Petri 1. Quasumque proinde nar[r]ent iniqui fabulationes, sed non ut Lex et verbum DEI, in hoc enim [Chris]tiano homini quidquid docet[ur] veritas, quidquid praecipit[ur] bonitas, quidquid promittit[ur] felicitas est, et esse debet.

Nihil habere poterat ponderis seu Calisthenis seu aliorum Eruditorum auctoritas contra auctoritatem Dei, qui per Moysen locutus est et perdet sapinetiam sapientum. Et si testimonium hominum accipimus, testimonium Dei utique semper majus est. 1. Ioan[nis] 5. Ipsa aeterna veritas [Chris]tus ad Mojsis et aliorum V[eteris] Test[amenti] Scripturarum Testimonium provocabat, et his tanquam fortissimis et invictis argumentis doctrinam suam firmabat, er[r]ores saducaeorum et Phariseorum refellebat: de mortuis quod resurgent, non legistis in Libro Moysi Marci 12. non tantum provocabat, verum si non majorem, certe parem suis dictis, ex Mojsis scriptis deferendi credendique necessitate[m] asserebat dicens, si crederetis Moysi, crederetis forsitan et mihi, de me enim ille scripsit. Si autem illius literis non creditis, quomodo verbis meis credetis? Ioan. 5. Item in parabola Divitis et Lazari ex persona Patris Abrahae ad divitem habent inquit Moysen et Prophetas non audiant illos - -. Si Moysen et Prophetas non audiunt, neque si quis ex mortuis resurrexerit credent Luc.16.

Postquam scriptis Mojsis veritas ipsa tantum tribuit, homo mendax illis obstruere potest, derogare tamen nemo potest.

Erravi dum a pagina 207 ad paginam 215, ea quae de fraudibus supremas et omnimodo potestatis usurpationibus, et innumeris abusibus sacerdotum cumprimis et nominatim Aegyptiacorum fabulose recensent[ur] non tantum congressis sed ad recentioris quoque

aetatis exempla provocando et extendendo, nullam prorsus gentem, exceptis solis Sinensibus ab illis liberam reperiri pagine 208 et 209 promisi hacque ratione moderni quoque temporis Sacerdotium in odium atque invidiam volens nolens traxi.

Erravi dum a pagina 219. ad paginam 232 ex diocresis levis fidei ex auctoritatis scriptoribus, eorumque nar[r]ationibus homines ante et extra culturam gentium in intellectu et voluntate propriae infra bruta positos fingendo, Dei notitiam et religionem in homine neque a ratiocinii, neque a gratitudinis sensu, verum ex solo et unico timore ortam esse docere atque apud primas orbis gentes polythesismu[m] multo prius, quam unius Dei cultum viguisse contra Doctrinam Millot persuadere conatus sum.

Et istud quidem ad mentem illius Ethnici Lucretiani dicti: primus in orbe Deos fecit timor, ardua Coelo fulmina dum caderent, sed contra ap[p]ertam apostoli Doctrinam: Invisibilia ejus per ea, quae facta sunt, intellecta conspiciuntur, sempiterna quoque virtus et Divinitas, contra fidem historiae in Genesi de primorum hominum seclularumque ex his genera[ti]onum institutione descriptae, contra com[m]unem tam antiquorum, quam recentiorum non minus Ethnicorum, quam [Chris]tianorum Philosophorum sensum, ab homine ratione utente, et sensus caeteroquon per praeorsas cupiditates non obtritos possidente, ignorantiam, Dei etiam ad brevius tempus removendam, ita ut qui tantis rerum creaturarum splendoribus non illustrat, caecus sit; qui tantis clamoribus non evigilat, surdus sit, qui ex tantis indiciis primum principium non advertit, stultus sit.

Erravi dum pagina 226 Iudaeos rudioribus gentibus adnumerando, quasi illi omnem infirmitatem pro diabolo, medicos vero pro Exorcistis seu Daemonum ejectoribus reputassent, id quod ad detrahendum [Chris]ti operibus circa energumenos a nonnullis novellis incredulis recens inventum est, tanquam certum indubitatumque affirmavi.

Erravi dum pagina 233 nullibi in plebe religionem esse aut hanc ex meris praejudiciis, ab ineunte aetate haustis, consuetudinibus item et figmentis ex nimia credulitate constare temere et dictatorie docui veritates autem Religionis a com[m]uni plebe abstrahendas et oc[c]ultandas contra Milloti sensum, simulque contra notissima salvatoris [Chris]ti ac Ap[osto]lorum tam monita, quam exempla perverse asserui.

Erravi: etiam dum a pagina 233 ad paginam 245 post deductam ex timore ortam Deorum opinionem sacerdotalis ordinis ortum, et progressum, diversas artes fraudes, interessentias, mysteria, mysteriorum ritus ritibus et caerimoniis apud [Chris]tianos in sacramentis et extra exerceri, solitis similes item festivitates, earum modos, tempora, nomina, fabulose, simul tamen ita analogice deduxi: partimque barbaris nationibus in specie, partimque aliis quoque in genere attribui; ut per ea nihil aliud quam pia, ac etiam Divina [Chris]tianos instituta, mores devotiones traduci, odium erga Sacerdotium instillari videatur.

Dum praeterea et nonnullorum Eruditorum opinione cum hujusmodi fabulosis mysteriis primorum [Chris]tianorum caetus et occultos conventus comparare similimosque imo illorum reliquias nominare et ex Causis prorsus futilibus per scriptorum Ecclesiasticorum, tam antiquorum quam et recentiorum apologias dudum refutatis, statuere praesumpsit.

Erravi: dum a pagina 245 ad paginam 249 idolatria nomen a recentioribus graecis seculo Christi primum secundo illusionis causa excogitatum esse, atque antiquas gentes prorsus non exstitisse evincere studui, earumque suos Deos colendi modum et ritum cum recepto apud Catholicos, Divinarum Personarum imagines colendi ritu ac modo, indigne prorsus et offensive comparando, illarum cultum ex iisdem prorsus rationibus, ex quibus Catholicorum Cultum, a reatu Idolatriae excusari volui et excusavi. Dumque ita excusando erga homines humanus esse volui, Divinae veritate contraveniendo irreligiosus evasi.

Est enim admitti forte posset: exstitisse aliquos in gentibus occultatiores et Doctores Philosophos qui in ipsis idolis adeoque aureis argenteis, vel lapideis figuris, vel aliis creaturis Deum revera non suspexerint, Cultum proinde his exhibitum ultra id est ad Deum, quam

in opinione sua fovebant, et per figuram Idoli sibi rep[re]sentabant direxerint et retulerint, istud tamen universim de gentibus tanto minus asseri vel sustineri potest, quanto certius est, quod eadem Gentes quamplurimis veteris perinde ac N[ovi] Testa[menti] locis adeoque longe ante seculum, secundum Idololatriae, cultus nempe DEO Creatori debiti in idola et Creaturas Translati manifeste arguant[ur]. Ubi autem testimonii divini auctoritas intervenit, ibi omnis ubi cunque fundata humana ratio, vel conjectura conticescat.

Monet autem Ap[osto]lus: nolite errare neque fornicarii, neque idolis servientes regnum Dei possidebunt 1 Cor. 6 v 9 item ibidem: Fugite ab Idolorum cultu C. 10. v14. alibi praeterea de gentibus loquens mutaverunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem, imaginis corruptibilis hominis et voluerunt et quadrupedum et serpentium Rom. 1. v. 23. item com[m]uta verunt veritatem Dei in mendacium et coluerunt et servierunt creaturae potius, quam creatori. Ibidem v. 25.

Erravi dum pagina 250 et 251 impudicas Gentilium caerimonias ab impudicitiae nomine et crimine vindicare adlaboravi, non recogitans haec quoque prout alia apud gentes scelera fructum et sequelam exstitisse illius caecitatis in quam propter gravissimum Idololatria scelus lapsae sunt, Deo in poenam ita permittente. Docet enim Ap[osto]lus de Gentibus cum cognovissent Deum, non sicut Deum glorificaverunt -- & obscuratum est insipiens cor illorum Rom 1. Item coluerunt, servierunt creaturae potius quam creatori propterea tradidi illos Deus in passiones ignominia. Ibidem v. 25. Item sicut non probaverunt Deum habere in notitia, tradidit illos Deus in Exprobrum sensum, ut facerent ea quae non conveniunt. v. 28. et denique Peccator eum in profundum venerit, contemnit Prov. 18.

Erravi: dum pagina 251 et 252 post relatas fabulosas, quas veteres Gentes ad rep[re]sentandam exprimendamque rerum generationem, generationis item principia impudicas similitudines ritus et imagines praeterquam quod fabulis Divina miscendo, Moysis de Divina generatione nar[r]ationem ita subjecerim et inotuerim quasi ab impudicis illis ritibus et imaginibus suam de Divina generatione experimenda ideam desumpsisset, desumptamque ab ejusmodi Carnali rep[re]senta[ti]one repurgasset; insuper de rerum creatione disserere volens, hanc cum Divina generatione ad intra confudi sensumque narrationis per Moysen in Genesi de creatione relatum si non impie nicante certe et haeretia expressi, cum veritas Catholica utique non dubitet ex Ioanne Apostolo docta docere et tenere: quod omnia per verbum facta sunt et sine ipso factum sit nihil quod factum est. Etsi proinde juxta illud Eccle[si]ci 18. in principio Deus quoad substantiam creavit omnia simul coelum videlicet et ter[r]am, aquas et omnia Elementa et ex his prima in serie rerum formatarum facta sit DEI. verbo Lux, quemadmodum tamen reliqua Elementa verbo Dei creata verbum nec sunt, nec dici possunt, ita et lux verbo DEI facta, hoc ipso quod ipso quod facta sit nec est verbum nec dici potest, nec a Moyse dicta est; cum verbum quod erat in principio apud Deum sit ipse Filius aeterni Patris genitus non factus Consubstantialis Patri, per quem omnia facta sunt, et sine ipsum factum est nihil.

Erravi: dum pagina 264. 265. 266. 267. initia medicinae modos medendi, per sonum tympani, suctionem aspirationem, benedictiones, et amuleta, devotiones per primorum seculorum [Chris]tianos sub nomine Phantasmarum Com[m]emoratos ac voce quadam Abraxas contra tentationes Daemonis uti solitos exercitas modernorum quoque [Chris]tianos velut notiora quam ut vel verbo com[m]emorentur, Abraxistarum adducta exempla miras praeterea Isidis sanationes et auxilia horumque in parietibus Templi expressa insignia, ex fabulis aut fabulosis scriptoribus ita recensui ut reliquiarum sacrarum apud Catholicos usum, [Chris]thianos ritus, devotiones et quasvis ope Divina vel Sanctorum, et vel maxime Beatae ac Deiparae virginis patrocinio impetratas curationes et gratias scomatice vel ipse carpere et explodere visus sim vel lectoribus carpendas explondendasque projecerim.

Er[r]avi: dum a pagina 268 usque paginam 276. post relatam et arbitrariam et fabulosam Voltairii narrationem Sinenses, eorumque religionem ab ejusmodi institutis, moribus caeterisque adjunctis quae inter omnes reliquas nationes illis solis propria asserui et enumeravi, contra sententiam Milloti depraedicavi: uti est quod apud illos nullum sacerdotum exercitio constiterit, quod nullum in libris illorum miraculum vel prophetia ap[p]aruerit, nullas fraudes dementationibus illis, quod Legislatores in aliis Regnis ubi sunt; similes nullas inter Regnum et Sacerdotium contentiones, nullas insultas novitates habuerint libros suos, non uti antiquiores a creatione mundi, vel recentiores a miraculis et apparitionibus orsi sint &c. A quibus omnibus eosdem depraedicando, caeteris omnibus gentibus admodum praetuli, praefereudo autem reliquarum etiam [Chris]tinarum Gentium Religionem Religionis libros, Leges mores et alia quae in Earum regulis aliter constituta erant, vel actu deprehenduntur, non obscure et sarcastice sugillavi improbavi Lectorique Sugillanda et improbanda proposui.

Erravi dum pagina 281 et seq[uentibus] asserende et evincere contendendo nullam fuisse in mundo nationem cujus sacerdotes ab humani sanguinis effusione im[m]unes exstitissent diversa atque, inter caetera illud tanqua[m] ad animae et corporis felicitatem nationi necessarium ut ii qui unum eundemque Deum secum non adorant, v[el] in modo cultus divini et opinionibus religionariis discrepant, undique si possint, sed partim ex regno exturbent[ur] non persuasissent.

Dum praeterea diversis populis humanisque apud illos Sacrificiis velut potissimu[m] fraude et malitia sacerdotum procuratis ex variis faeculentis scriptorum nar[r]ationibus collectisque et per paginas 282. 283. 284. 286 enumeratis tandem paginas 286. 287. 288 ex eruditorum quor[un]dam, qui in Iudaeorum Theocratia aliud quidpiam quam sacerdotum Regnum fuisse, persuaderi nequeunt, sententia omnia illa Iudaeorum bella, quorum occasione ab egressu ex aegypto, usque tempora Regis Saul ad 23 9020 hominum interfecta numerantur; omnes p[rae]terea illas cedes, quae ex [Chris]tinorum Religionis Zelo diversis occasionibus, signanter occasione sectae novatianorum, occasione necis Candidiano Iuniurori et Valeria Imperatrici illatae; occasione Furoris et Turbae Donatistarum; occasione inventae vocis Consubstancialis Iconoclastarum et Manicheorum persecutionis, Expeditionis Palaestinae Schismatis Orientalis Eccl[esi]ae, Reformationis &c. ac denique ab erecta sacra Inquisitione per manus [Chris]tianas acciderunt et 9468800 constituunt, in numerum abominabilium humanorum sacrificiorum refer[r]e, ac per id cum Eruditis illis, quorum scripta et dicta nec ad rationis, nec ad sanctuarii pondus assumpta facile, ac temere adoptavi tam V[eteris] quam N[ovi] Testamenti Religionem et Sacerdotium, qui ipsum utriusque Authorem Deum, totumque [Chris]tianum nomen in crimen et odium et invidiam turpiter et impiae vocare praesumpsi, simul autem tam hac, quam omnibus illis vicibus quibus ex innominatorum Eruditorum sensu, et opinione, diversa calumniosa dubia obmovi, sentiis et motivis relatis indecisa reliqui gravissimae illatae injuriae et calumniae rem me, authoremque adjunxi.

Atque haec sunt e caeteris praecipua, quae cum in aliis damnare debuerim, ego in edito historiae Milloti partis primae opere scripsi et quidem - unde magis confundor et erubesco, - ille scripsi, qui caeteroquin in ordine sacerdotali constitutas fidem et doctrinam illam, quam una sancta, Catholica et ap[osto]lica Eccl[esi]a auctore [Chris]to accepit, quam inviolabiliter semper custodit, quam in novissima S[a]ncro sancta et aecumenica Trydenti Synodo omnibus [Chris]ti fidelibus sequendam tenetdamque proposuit, firmiter teneo, profiteor tenereque, ac profiteri de hac unica digna semper sentire, et loqui, usque ad extremum vitae momentum volo, et exopto.

Quare quisquis est, ad cujus manus vel notitiam infelix illud et damnabile opus meum sparsum, seu jam pervenit, seu aliquando perventurum est, per quidquid charum

sanctumque possum, ero: ne ex illo seu er[r]ores meos amplectendo, seu de interiori mea fide male ex illis suspicando, meum aut post me erret jamque ita non ego solus sed plures rei er[r]antesque simus oro: ut in me quide[m] hominem, eumque novitatis, et veritatis specie deceptum, in opere autem illo meo, miseru[m] humanae infirmitatis faetum et exemplum suspiciat: simul tamen quid sit, et quo tandem desinat sibi ipsi relicta illa, quod in praefatione mea pagina XX, tam Zelose p[rae]tenderam cogitandi sentendique libertas? exemplo hoc meo discat; Et denique si veram [Chris]ti charitatem habet infirmitati meae condolendo ne et ipse tentet[ur], timeat omni potentem vero Deum ex quo omnis sufficientia nostra est, pro me goque deprecetur, ut interiore, ejus caelesti lumine illustratus et docenter, com[m]jissa quidem sufficienter planquam plangenda vero non comittam. Spiritu sanioris consilii scripsi et dedi Tyrnaviae die 10. novembris 1793.

Franciscus Versegi m[anu] propria]

Magyar nyelvű fordítása:¹⁹³

A tiszteletre méltó, de a természeténél fogva ingatag emberi szellem tévedései folytán – különösképpen, ha azt valamely személyes indulat és versengésvágy tüzei, vagy önbi-zalma túlzott – nem ritkán megtörténik, hogy az emberi ügyeket érintő sok dologban az ember nem lát helyesen, és úgy tűnik neki gyakran, hogy lát olyan dolgokat, melyek nin-csenek; ez a valóban kellemetlen tapasztalat jutott részemül, mikor Millot történelem-könyvének első részét magyar nyelvre lefordítván, közbeszúrt megjegyzésekkel ellátva, és mintegy tíz értekezést hozzáfűzve a minap nyomtatásban közzé tettem. Jóllehet ugyan az említett művet soha másképp, mint az országos cenzúra ítéletének már alávét-vén, kiigazítva és jóváhagyva kívántam kiadatni, és nem másként, mint a bécsi cenzúra jóváhagyását ekképp megnyerve adtam ki. Noha a már kiadott mű miután kezdett sú-lyos vádakát éleszteni, és mindkét hatóság ítéletével ütközött, megpróbáltam védelembé venni, különböző utakat megkísérelvén, a megírtakat részleteiben kezdtem védelmezni, mindent azonban, amit ama műben írtam, részint az isteni kinyilatkoztatás vitathatatlan bizonyítékaihoz, az igaz hit alapelveihez és a krisztusi erkölcs szabályaihoz, részint a ter-mészetjoghhoz és a józan kritika törvényeihez mérten meghányva-vetve, józan nyugalom-mal mérlegelve és megvizsgálva, látom és szívesen elismerem, hogy nem maradt sem a bécsi cenzor ítéletében, sem a saját töprengéseimben, sem semmiféle emberi bölcsesség-ben művem védelmezésére további mentség vagy érv. Ezért kénytelen vagyok inkább a cenzor által a munkám ítéletéről hozott tévedésért magamat okolni, semmint, hogy a munkát valahogy védelembé vegyem, vagy hibáitól mentegessem.

Mindenesetre nem keveset és nem jelentéktelen szempontból tévedtem, amikor ezt a könyvet, mely a lelkek félrevezetésére hajlik és arra teljesen alkalmas, egyrészt megírtam, másrészt közzétettem. Nem csoda, hogy tévedtem, követvén a viszketeg fülű Mestereket, a vak vezetőket, leginkább zöldfülű írókat, bizonytalan és megvehető hitelű, autoritású embereket, embereket, akik mendemondákra figyelnek, és ha nem is teljesen hiteltelenek, egész biz-tosan ellenségei az igazságnak, és kétségtelenül ellenfelei az igaz és Szent Vallás ügyeinek.

Hogy pedig ebben tévedtem, részint szégyellem, részint nagyon bánom; így őszinte szívvel ezt megvallani nem szégyellem, ámde ez sem nekem, sem másoknak nem elegendő.

Miután ugyanis egyrészt tudatában vagyok, hogy a közreadott könyvben szereplő hibáim szelvényében-hosszában sokak kezén megfordultak már, és pedig a felrázandó lelkiis-meretek igen súlyos veszedelme és megbotránkozása közepette fordultak meg, másrészt-ről pedig látom, hogy ama rettenettől, mellyel jaj! az örök igazság a világban szigorúan

¹⁹³ A fordításokat Balogh Piroska ellenőrizte és javította; segítségét ezúton is köszönöm.

fenyeget, a szerzők a botrány miatt igen félnek, hacsak – amennyire tőlem telik – a botrány távoztatásával nem orvoslom kezem és művem, sosem gondolhatom magamat biztonságban az Isteni Harag és bosszú elől.

Ennélfogva, habár a kiadott és különböző kezekben és helyeken már megfordult könyveket, melyek téves és veszedelmes tanokat ugyanannyiszor hirdettek és tanúskodtak mellettük, és ezek káros hatását semmissé tenni már nem lehet, de biztosan lehet és szükséges is – mivel a saját és mások üdvössége úgy követeli – magát a tant ugyanazon a módon, ahogy elterjedt –írással visszavonni. Isten és a világ előtt kijelentem, és rendre át is tekintem, hogy a tanok többsége hemzseg a tévedésektől, [bemutatom], hogy miért alkalmatlanok ezek a nyilvánosságra, s miért kerülendők ezek az olvasók által annyira, akár a hajózók esetében a zátonyok és a sziklák.

Tévedtem – ahogy mondják – már kezdet kezdetén, midőn könyvemem a női nem, különösképpen a magyar sarjak nevelőinek ajánlottam; elismerem, hogy olyan dolgokat ajánlottam, amelyek alkalmasak ugyanakkor a nemnek és más nemnek a zavarbaejtésére a keresztény hit és erkölcs tekintetében; a boldogság ígéretével tettem ezt az ugyanazon nevelőnek számára ajánlott előszóban, különösen a VIII. és IX. oldalon, ugyanazokat a dolgokat ajánlottam a XII. és XIII. oldalon is és Millot-nak ama bizonyos Az emberi elme története című munkájában a szerző által könnyedebb kézzel tárgyalt dolgokat részben jegyzetekben, részben hozzáfűzött értekezésekben, ha nem is szándékoztam oly nagy jelentőségű dologként feltüntetni, itt és most mégis közreadtam. És most látom igazán, hogy oly kevés fény helyett, most milyen nagy sötétséget terjesztettem szét.

Nem elegendő továbbá, hogy az igazság e mélyebb és fárasztóbb megoldás által fog megnyilvánulni, és hogy a kétségek feloldása végett minden szembejövő és körülvevő férfi elutasítja a tévedéseket.

Igyekeztem bebizonyítani, hogy a zsidók nemzete szent könyveivel olyan betoldásokat hoz létre, amelyek egészen a mostani időkig a többi nemzetségnél és írónál nem ismertek; ezek a betoldások könnyed kézzel, hiányosan és hibásan Josephus Flaviustól vannak kivéve; ráadásul azt fejtettem ki, hogy az ő szent könyveik Jósijás király alatt igen ritkák voltak és a babilóni fogság alatt szinte teljesen megsemmisültek, ezek Ezdrás által jórészt emlékezetből lettek összegyűjtve; a júdeaiak nemzetségének, az Ótestamentum szent könyveinek és a vallásnak gyalázására néhány kortárs és hitetlen szerző taláta ki ezeket; mindennek az egészséges/épeszű kritikusoknál és történészeknél valamint Natalis,¹⁹⁴ az alexandriai történész X. értekezésében teljes visszautasítását találtam.

Tévedtem, midőn a 109. oldalon, Millot nézetével szemben, aki azt állítja, hogy a júdeaiak könyvei a keresztény vallás alapjai, leszögeztem, hogy az Ószövetségi Törvény, melyet a júdeaiak könyvei tartalmaznak, a keresztény vallás által még inkább leromboltatott, és arra végzetes hatású volt, miközben tudnom és emlékezmem kellett volna arra, hogy az Ószövetségi Törvény az Apostol zsidókhöz írt levelének 10 versének 1. sora¹⁹⁵ és a Korinthuszi levél 10. versének 11. sora¹⁹⁶ tanítása alapján a leendő jó dolgoknak, amelyek az Újszövetségben következnek be, csak alakja és árnyéka; hogy a mi hitünk, a keresztény vallás alapítója és összefoglalója, Jézus az Ószövetségi Törvényt, ahogy az írás mondja, nem megszüntetni, hanem beteljesíteni jött, és valóban, egyrészt azon dolgok

¹⁹⁴ Natalis, Alexander. Francia nevén: Alexandre Noël (1639–1724). Teológus és egyháztörténész. A gallikanizmus hirdetőjeként és a janzenizmus védelmezőjeként szembekerült Rómával. Fő művét, a latin nyelven íródott 24 kötetes *Selecta historiae ecclesiasticae capita* címűt 1684-ben még megjelenése előtt elítélte XI. Ince pápa.

¹⁹⁵ „Mivel tehát a törvényben a jövődő javaknak csak az árnyéka van meg, nem a dolgok valóságos formája, ugyanazokkal az áldozatokkal, melyeket évről-évre szünet nélkül bemutatnak, sohasem teheti tökéletessé azokat, akik bemutatják.” Zsid 10, 1.

¹⁹⁶ „Mindezek előképékként történtek velünk, és azért írták le, hogy okuljunk belőle mi, akikhez az idők vége közelgett.” 1 Kor 10, 11.

megőrzésével, amelyeket az parancsol; másrészt azon dolgok értelmezésével, amelyek kevéssé világosan mondattak ki vagy kevésbé világosan érthetőek; harmadrészt a róla előre megmondottak szavakkal és tettekkel való bizonyításával, megvalósításával, láthatóvá tételével és legitímálásával, mintegy festőként, aki a durva vonalakkal és árnyékokkal megformált képet színekkel tölti meg, nem szétoldva, hanem megoldva, hanem eltörölve és felforgatva, hanem tökéletessé téve és megvilágítva betöltötte. Olyannyira, hogy az Őszövetségi Törvény Krisztus és a Krisztusi Törvény által még az erkölcsi parancsok tekintetében is megerősítettet, egyebekben pedig – bár az Apostol szerint, Rómaikhoz írt 10. levelének 4. versében,¹⁹⁷ Krisztus a törvény vége, és miközben Krisztus érkezik, mintegy másik Törvény képében, mindenféle más törvény haladék nélkül tartozik távozni, és valóban távozott is – végezetül azoknak, akik közül voltak, akik az Evangélium igazsága ellen részint egyrészt kitarottak, másrészt másokat arra tanítottak, mondván, „ha nem metélkedtek körül Mózes szokása szerint, nem üdvözültek”, halálhozó, végzetes hatással bír.

Tévedtem a 111; 218. és 274. oldalon, midőn azt állítottam, hogy a lélek égi vagy alvilági halhatatlan továbbéléséről, a halál után következő számonkérésről és büntetésről a farizeusok szektájának fellépéséig a júdeaiakban sem hit, sem kétely nem létezett, és ezügyben hivatkoztam az ő eredeti könyveikre, mintegy a Vulgata, régi kiadásával nem meglegedvén, a 4. tridenti zsinat Vulgátát bármely ok miatt visszautasítani tiltó határozata ellenére. És mégis a Katolikus Egyház megkérdőjelezhetetlen tanítása, mely Szent Pál zsidókhöz írt 11. levelén¹⁹⁸ alapul, és amely a tridenti zsinat által kinyilvánított, következetesen úgy tartja és így tartandónak írja elő: a bátornak kell Istenben hinnie, mivel az őt keresőket megjutalmazza, éppúgy, ahogy ilyenfajta hit nélkül lehetetlen Istennek tetszeni: ez minden, ami bármely időszakban az üdvözüléshez szükséges. Ezzel a hittel bizonyítja be ugyanitt, ugyanazon Apostol, hogy a világ kezdete óta – messze a mózesi törvény előtt, vagy a farizeusok felekezetének megjelenése előtt – a pátriárkák, próféták és más szentek, akik közül az Apostol részint minél többet név szerint előszámlál, részint megszámlálhatatlanul soknak mond, Istennek tetszettek, az igazságot követték, és az ígéretet elnyerték. Azt az ígéretet tudniillik, ami miatt ugyanennek az apostolnak a tanúsága szerint Mózes nagybók gazdagságot nyert Krisztustól az egyiptomiak kincseinél, az ígéretre volt ugyanis tekintettel, Zsidókhöz írt 11. levelén 25. vers.¹⁹⁹ Azt az ígéretet tudniillik, melyre a zsoldárköltő áhítozott: „te vagy az én reményem, részem az élők földjén.”²⁰⁰ 141. zsoldár 8. vers;²⁰⁰ és végezetül azt az ígéretet, mellyel magát lelkesítette, aki ezeket mondta: „Tudom, hogy a megváltóm jött és újra eltölt és látni fogom megváltó Isteneimet.” – ez a remény itt van, a szívem mélyén. Iób. 19;²⁰¹ ha ugyanis a júdeaiaknak mulandó javaival és jutalmaival Kánaán földje ígértetett, akkor eme ígéret által egyben az élőknek az a földje, melyen a jellek szerint az ember igazi nyugalma, és a tökéletes boldogság lakozik; és ezen a földön, Szent Ágoston tanúsága szerint olyanfajta szilárdság és az örökkévalóság olyan biztonsága lakozik, ahol a lélek, annak jó hatására mintegy helyét megtalálván, akár a föld a testben, megnyugszik. Mondotta ezt Szent Ágoston 1. könyvében az Úr hegyi beszédéről, első és második fejezetben. Azért tehát tagadni a júdeaiak hitét a másvilági jövőről, Isten bekövetkező számonkéréséről vagy bünte-

¹⁹⁷ „Pedig Krisztus a törvény vége, mindenkinek a megigazulására, aki hisz.” Róm 10, 4.

¹⁹⁸ „Azt kérdelem tehát: Vajon elvetette Isten az ő népét? Szó sincs róla! Hiszen én is izraelita vagyok. Ábrahám utóda Benjámín törzseből. Isten nem taszította el népét, amelyet eleve magáénak ismert.” Róm 11, 1–2.

¹⁹⁹ „Inkább azt választotta, hogy gyötrelmet szenvedjen Isten népével, mint hogy az ideig-óráig tartó b n gyönyör ségét élvezze.” Zsid 11, 25.

²⁰⁰ „Uram, uram a szemem rád tekint, tebenned remélek, ne vedd el életem.” Zsolt 141, 8.

²⁰¹ „Mert tudom, hogy megváltóm él, s a végső napon felkelek a földről; és ismét körülvesz a bőröm, és saját testemben látom meg Isteneimet; én magam látom meg őt, és önnön szemem nézi őt és nem más! E reményem van eltéve keblemben!” Jób 19, 25–27.

téséről nem más, mint Isten választott népét – amelyet minden más néptől annyira megkülönböztetett, amelyre egyes egyedül bízott rá az Apostol szerint Isten kinyilatkoztatása (ld. Rómaiakhoz írt 9. levél),²⁰² akiket illet a fiúvá fogadottság, a dicsőség, a testamentum és a törvény és az engedelmség s az ígélet (Rómaiakhoz írt levél, 9.)²⁰³ – teljeséggel kizárni az örök üdvösségből az apostoli tanítás ellenére, vagy elismerni, hogy eme hit nélkül nyerték el az üdvösséget, ugyanazon Apostoli tan ellenében, amely a Katolikus Egyház tanának alapja is.

Tévedtem, midőn a 117. oldalon Millot-t kijavítva, bizonyos, az átkokra emlékeztető típusú zsolttárokra és néhány zsolttárból származó istentelen versnek használatát a keresztényeknél gúnyolódva helyteleníteni és támadni merészelttem. És mégis tudni kellett volna és figyelmet kellett volna fordítani arra, hogy Krisztus szavai szerint: szükséges betölteni mindazt, ami írva van Mózes törvényében, a prófétáknál és a zsolttárakban rólam. Lukács 24, 44;²⁰⁴ [és figyelni kellett volna arra], és hogy csaknem minden zsolttár Krisztus szerepét testesíti meg, ahogy a Fiú az Atyához, úgy szól Krisztus az Istenhez. Ld. Tertullianus Praxeas²⁰⁵ elleni könyvében. Szent Ágoston pedig azt tanítja, hogy azok az átkot szóró szavak nem egy [rosszat] kívánó személy szavai, hanem egy prófétáló személyé, [aki nem azért mondja], hogy úgy legyen, hanem mert úgy lesz. Egyébként is, hogy az ilyenfajta zsolttárokra az olvasása, amelyek a gonoszok bűnhődését prófétái lelkiürettel előre megjósolják, az olvasása és a róluk való gondolkodás üdvös a lehet a keresztény ember számára, csak elvetemült gonoszsággal lenne vitatható. Mert hiszen abból a városból, ahonnan származunk, jönnek számunkra ezek mint üzenetek. Maguk ezek az írások azok, amelyek sarkallnak minket, hogy életünket jól éljük meg. Szent Ágoston, a 90. zsolttárról.

Tévedtem, amidőn a 152. oldalon, néhány, a túlzott szabadságért lelkesedő, a felsőbb hatalmakat pedig kritizáló és gyűlölő ifjonnal együtt kijelentettem, hogy miután a fejedelemnek joga és hatalma az élet és a halál felett kizárólag és egyes egyedül a szándékos emberölés törvényes megbosszulásának esetére van alkalmazva, éspedig nem a természetjogból idevágó alapelv korlátozásával, az ilyenfajta hatalom használata ugyanezen eseten túlmenőleg oktalanság és erőszak: minden nép és korszak folytonos és egyező értelmezése és gyakorlata ellenére, melyben látnivalóan valamennyi államközösség meg egyezik, és az apostolok ellenében (ld. Rómaiakhoz írt levél 13.),²⁰⁶ a rossz megbosszulásának hatalma kapcsán, mely minden ilyenfajta korlátozás előtt kiadott és mindezidáig

²⁰² „*Igazat mondom Krisztusban, nem hazudom, a lelkiismeretem mellettem tesz tanúságot a Szentlélekben, hogy nagy a szomorúságom és szívemnek fájdalom szüntelen. Hiszen azt kívánám, hogy magam legyenek átkozottként távol Krisztustól testvéreimért, test szerint való rokonaimért, az izraelitákért, akiké a gyermekké fogadás, a dicsőség, a szövetségek, a törvényadás, az istentisztelet és az ígérek.*” Róm 9, 1–4.

²⁰³ Róm 9, 1–4.

²⁰⁴ „*Azután így szólt hozzájuk: »Ezek azok az igék, amelyeket elmondtam nektek, amikor még veletek voltam, hogy be kell teljesedni mindannak, ami meg van írva rólam Mózes törvényében, a prófétákban és a zsolttárakban.«*” Lk 24, 44.

²⁰⁵ Noetus követője. 190 táján működött Rómában. Antimontanista volt, azt állította, hogy Krisztusban az Atya istensége emberré lett és szenvedett. Tertullianus írt ellene: *Ad Praxeam*. HEUSSI, 2000. 71.; 66.

²⁰⁶ „*Mindenki vesse alá magát a felettes hatóságoknak! Nincs ugyanis hatalom, csak az Istenől; amelyek pedig vannak, azokat Isten rendelte. Aki tehát ellene szegül a felsőbbségnek, szembeszáll Isten rendelkezésével. Az ellenszegülők pedig önmagukat vetik ítélet alá. Mert a fejedelmek a jótettet nem büntetik csak a rosszat. Azt akarod, hogy ne kelljen félned a felsőbbségtől? Tedd a jót és dicséretet nyersz tőle, mert ő Isten szolgálja a javadra. De ha rosszat tettél, félj, mert nem ok nélkül hordozza a kardot; szolgálja ugyanis Istennek, hogy bosszút álljon büntetéssel azon, aki rosszat cselekszik. Eszerint tehát szükséges, hogy alávéssétek magatokat, nemcsak a büntető harag, hanem a lelkiismeret miatt is. És az adókat is fizessétek, mert Istenért végzik a szolgálatot, amikor ezért szolgálnak. Adjátok meg tehát mindenkinek, amivel tartoztok, akinek adóval, annak az adót, akinek illetékel, annak az illetéket, akinek félelemmel, annak a félelmet, akinek tisztelettel, annak a tiszteletet!*” Róm 13, 1–7.

sem az Egyház, sem az Egyházatyák, sem a Doktorok által nem vitatottként értelmezett szöveg ellenében: benne foglaltatik, hogy a jog ellenében is az ember, még a természeti, társadalomkívüli állapotban is, nemcsak saját élete ellen, hanem saját életéért és mindazon természetes javak, úgymint, tagjai, szabadsága vagy szemérme védelméért az azt megtámadók ellen rendelkezik a saját hatalmával, és mint emberi államközösség, rendelkezik mind az egyes emberek, mind a jogok egyesítésével és egybehangzásával, az államközösségnek és annak parancsolójának a közös és, következményeit tekintve egyesek közötti jó kapcsolatokra, tudniillik mint saját nyugalma és biztonságára, ha nem is erőteljesebb, de valóban ugyanolyan módon törekednie kell.

Tévedtem, midőn a 160. oldalon bizonyos modern bölcseleőknek a törekvését, akik azt próbálják igazolni, hogy Isten semmiképpen nem oka az erkölcsi rossznak, avagy a bűnnek, teljesen hiábavaló fáradozásnak minősítettem. Emellett az erkölcsi rosszról, határainak kijelöléséről, szükségszerűségének feltételezéséről a feltett kérdések révén: vajon nem lehetetlen esetleg annak léte? vajon a rossz fogalma nem képzetekből ered, vagy szokásokból és előítéletekből és nevelésből, közmegegyezésből, a köz törvényeiből és szokásaiból stb.?: az efféle módon felvetett kérdések egész szövedékével az olvasó számára gondolkodási segítséget és alkalmat próbáltam teremteni arról, hogy mintegy semmiféle rossz nem belsőleg az, és ha az is lenne, ennek szabott határait nem érzékelnék. Mivel azonban az Istentől – aki a szentek szentje és nem oka a rossznak, hanem érinthetetlen a rossztól – a rossz okát és a vétket a szentségtörők ítélete ellenében eltávolítani, szentségét láthatóvá tenni a keresztény ember számára a legszentebb kötelesség, sőt, minden értelmes teremtmény számára a legméltóbb dolog; egyébiránt tán hiábavaló dorgálást vállalt volna fel a zsolttáríró, mikor azt mondta a méltatlankodóknak: „Ne akarjatok Isten ellen méltánytalanságot beszélni.” 74. zsolttár,²⁰⁷ és „Igazságos a mi Urunk Istenünk és nincs benne méltánytalanság.” 91. zsolttár.²⁰⁸ Fölösleges zaklatást vállalt volna tán fel Szent Jakab Apostol, amidőn bizonyította, hogy Isten nem Kísértő: azt mondja, hogy senki nem mondja, mikor megkísértik: mivel Istentől kísértetik meg. Jakab 1.²⁰⁹ Ámbár azonban néhány, már tudniillik igen kisszámú emberi cselekedet kapcsán sem az összes nép, sem minden ember, de még a keresztények között sincs mindig egyetértés, vajon önmagukban véve, mindig és természetükből fakadóan rosszak-e? Ilyenek azok a dolgok, melyek a természeti törvény első és általános alapelveitől távol esnek, és csak hosszabb számíttatásokkal vezethetők le és ismerhetők meg: példaként felhozható erre a hazugság kapcsán, amiről, noha önmagában véve rossz [dolog], vajon megengedett-e, ha veszedelemből ment meg egy embert? – erről a kérdésről Szent Ágoston azt mondja, hogy igen homályos, és a maga idejében a tudós fók között is vita tárgya volt.

Nem csoda, mivel tudniillik azon dolgokat, amelyek magukban rosszak, a természetes értelem világossága nyilatkoztatja ki számunkra, s amiként az értelem fénye nem minden emberben egy és ugyanaz, és minden tekintetben hasonló, hanem különböző, és néhány emberben a megregulázatlan szenvedélyek révén időnként nagyon is elhomályosul; így a rossz dolgok kapcsán sem egyezik, és nem lehet egyező, hanem különböző mindenki véleménye, és pedig olyan mértékben különböző, amilyen mértékben azon dolgok az alapelvektől távolabb, vagy azokhoz közelebb esnek: oly módon tudniillik, ahogy

²⁰⁷ „Isten, meddig szidalmaz még az ellenség téged, örökké gyalázza az ellenség nevedet? Miért vonod vissza kezéd és tartod öledben jobbodat?” Zsolt 74, 10–11; illetve: „Emlékezz meg arról, hogy az Urat az ellenség szidalmazza, s egy oktalan nép gyalázza nevedet. A benned bízó lelkeket ne engedd át a vadállatoknak, ne felejtse el végképp szegényeidet! Tekints szövetségedre, mert tele van az ország minden zuga a gonoszság sátraival. Ne távozzék tőled szegényekkel, hadd áldja nevedet a szegény és a sz kölködő!” Zsolt 74, 18–21

²⁰⁸ „Mivel bennem bízik, megszabadítom, oltalma leszek, mert ismeri a nevemet. Ha kiált hozzám, meghallgatom, a szorongatás idején vele leszek, megmentem és megdicsőítem. Betöltöm őt hosszú élettel, és megmutatom neki üdvösségemet.” Zsolt 91, 14–16

egy és ugyanazon tárgy, a testi szemektől egy és ugyanazon távolságra elhelyezve a különböző szemek különböző élessége és erőssége miatt egyesek számára tisztán látszik, egyeseknek homályosabban, másoknak pedig egyáltalán nem látszik – így aztán nem csoda, különösen a természeti törvény kifejtése előtt, az Evangélium fényének elterjedése előtt, hogy egy bizonyos dolgot emberek ezrei rossznak tartottak, míg mások ugyanennyien nem. Egyébként az olyan önmagukban véve rossz dolgokat, amelyekről tudniillik, ahogy Tertullianus mondja, hogy azokat maga a természet félelemmel vagy szégyennel itatta át, és elegendő, ha úgy határozzuk meg, hogy a világ teremtője által megalapozott természeti törvényből és az értelem fénye által bármely ember számára nyilvánvalóak és világosak; hogy pedig az Evangélium törvénye által bőségesebben, sőt, a legbőségesebben világíttatnak meg ezek, senki nem kételkedik benne, aki figyelő szemét a népek eme korszak, vallás, életmód és műveltség szerinti véleménykülönbségéről ennek állandó tanúságára fordítja. Ahogy tudniillik Cicero mondja, A törvényekről, LII: Az igazi Törvény a józan ész, amely összhangban áll a természettel és állandó, amely a kötelességre buzdít, s parancsolva és tiltva térít el az álnokságtól. Ezért van, amit az apostol a népekről, akiknek nem adatott írott, formális törvény, szólva azt mondja, hogy akik törvény nélkül vétkeztek, törvény nélkül vesznek el, ugyanis akiknek ilyesfajta törvényük nincs, saját maguk a törvény maguk számára, akik a szívükbe írva viselik törvénykönyvüket, melynek bizonyítékát számukra saját lelkiismeretük adja, akár amikor egymás között kölcsönös megegyezéssel vádaskodnak, akár amikor védekeznek.²⁰⁹ E módon végülis a természeti törvény az önmagában vett rosszat mind kijelöli, mind pedig meghatározza, ahogyan a Teremtőnk keze által saját szívünkbe írt igazság mondja: amit magadnak nem akarsz, hogy tegyenek, te se tedd másnak. Szent Ágoston, 3. zsolttárról.

Tévedtem, midőn a 175. és 176. oldalon a Voltaire által is említett asszonyok vonatkozásában, akik férjük halála után vetélkedve ajánlják fel magukat a máglyára, egy pajkos szokást és egy pap szájához és tollához méltatlan megjegyzést vettem oda: Senkit semiben meg ne botránkoztatassunk, hogy a szolgálatunk ne szidalmaztassék. Korinthusiakhoz írt 2 levél 6. vers.²¹¹

Tévedtem, midőn az 1. értekezésben a 183. oldaltól egészen a 194. oldalig, amint a 263. oldalon is, amidőn ha nem is vettem el teljesen, de megkérdőjeleztem az Őszövettség szent könyveiben Mózes által leírt kronológiai és történeti igazságokat, részint olyan népek fecsegő krónikái alapján, akik országuk régiségét ezer és ezer évre vezetik vissza és terjesztik ki, részint a kultúra harmadik foka alapján, mintegy több ezer évet számon kérve, végül részben a Zodiacus (állatöv) felfedezése és az ezzel kapcsolatos megfigyelések és csillagászati számítások alapján: különösen pedig a 190. oldalon Callisthenes bizonyítékát és hitelességét Mózesnek az özönvízről és annak körülményeiről tett tanúságával, szemben mintegy kétserpenyős mérlegbe helyezve az olvasóra hagytam annak mérlegelését és kiegyensúlyozását.

²⁰⁹ „Senki se mondja, amikor kísértést szenved, hogy »Isten kísért«, mert Istent nem lehet rosszra kísértetni, és ő sem kísért senkit.” Jak 1, 13

²¹⁰ „Mindazok ugyanis, akik törvény nélkül vannak és vétkeznek, elvesznek törvény nélkül is; mindazokat pedig, aki a törvény alatt vétkeztek, a törvény alapján ítélik el, mert nem a törvény hallgatói igazak Isten előtt, hanem a törvény megtartói nyerne megigazulást.” Róm 2, 12

²¹¹ „Senkinek sem okozunk semmiféle botrányt, hogy ne szidalmazzák szolgálatunkat, hanem mindenben Isten szolgálóként viselkedünk: sok t részben, nyomorúságban, szükségben, szorongatásban, verésben, börtönben, zendülés közepette, fáradságban, virrasztásban, bójtölésben, tisztaságban, tudásban, béket részben, kedvességben, a Szentlélekben, nem színlelt szeretetben, az igazság ígében, Isten erejében; jobbról és balról az igazság fegyverzetében, dicsőségben és becstelenségben, gyalázatban és jó hírnévben; mint csábítók és mint igazmondók; mint ismeretlenek és mégis ismertek; mint halálra váltak, és íme, mégis élünk; mint megverték, de meg nem öltek; mint szomorkodók, és mégis mindig örvendezők; mint sz kölködők, és mégis sokakat gazdagítottak; mint akiknek semmijük sincsen, és mégis mindenük megvan.” 2 Kor 6, 3–10

Nemkülönben midőn a 204. oldalon a jelenkori tudósok véleményéből kiindulva az egyiptomi csapásokat, és fáraónak egész seregével együtt a Vörös-tengerbe belevesztét, melyeket Mózes ír le, az ókori történetírók hallgatását ezügyben gyanúsnak, Mózeszt magát pedig mint egyedüli és elfoglult tanút tüntettem fel. Mivel ráadásul ugyanitt igaznak vettem, hogy mindezek szemben állnak a Szent Könyvek tanúságaival, nem kevésbé a 205. oldalon, ahol azt bizonygattam, hogy ezek meggyőző és elégséges kifejtését egy történész sem tudná sem megadni, sem elfogadni.

Azonban midőn ugyanezen a 205. oldalon a szicíliai Diodórosztól származó kijelentést, hogy Mózes olyan csalárd törvényhozók közé tartozna, akik azt mondják, hogy a törvényeket Istentől sugallva kapják, nemcsak idéztem, hanem azt sugalltam, hogy Diodórosz ezügyben felmentendő.

Midőn végezetül a 260. oldalon Sámsonnak az Ószövetség könyveiben leírt történetét, mintegy Herkules szintiszta imitációját, ugyanígy „Eruditor” neve és értelmezése szerint idéztem, és ezen értelmezés elfogadását vagy cáfolatát, mintegy rám a legkevésbé sem tartozó dolgot a teológusokra hagyván, és saját véleményemet bizonytalanságban tartván. Azonban ezek együttesen és külön-külön is távol kellett volna, hogy álljanak szellememtől és pennántól, még ha nem is teológus, hanem akár egy egyesenes keresztény ember és történetíró feladatára törekedni, és azt helyesen teljesíteni akartam volna. Amikor ugyanis arra vállalkoztam, hogy erről vagy arról a történetről nem csupán bizonyos írók pusztá értelmezését, hanem magukat az eseményeket, ezek egymásra következtetését és történetét írom meg, és ebbe belefogtam, valójában köteletségemmé vált a forrásokat, amelyekből az egyes események és cselekedetek elbeszélését vettem, megvizsgálni, hitelességüket összevetni, mérlegelni, átlátni és megvizsgálni koruk és hitelt érdemlő mivoltuk tekintetében a sajátságait, és egyéb tulajdonságait; a bizonytalan dolgoktól megkülönböztetni a bizonyosakat, az igaz dolgokat vagy a valószínűket a hamisaktól, és így Krisztusnak a Világtörténethez írt bevezető XXXIII. oldalán kiemelt világos regulája szerint csak akkor kellett volna kételyt kinyilvánítani, amikor a tett igazsága vagy hamissága, illetve hihetősége kikutathatatlan.

Bármint tettem, hogy erre a kiforgatott és az isteni ihletésre és hitelre veszedelmes – mely utóbbi, amint most már látom, az Ótestamentum Szent Könyveit kronológiai és történeti dolgokban is hitellel tölti meg – szószálhasogatásra csakis rosszakaratúlag juthattam. Közismert ugyanis a keresztények, még a nem teológusok és a történészek előtt is, hogy Mózesre is vonatkozik, és róla is írva van: a prófécia nem emberi akaratból való, hanem a Szentlélektől meghihletve szólnak Isten szent emberei. Péter 2, 1.²¹² Ennél fogva bármiféle mendemondákat mesélhetnek a méltatlankodók, de nem mint Isten szavát és törvényét, a keresztény embernek ugyanis ebben van és kell lennie, bármit is tanít, az igazság; bármit is ír elő, a jó; bármit is ígér, a boldogság. Sem Callistenes, sem más tudós hitelemnek sem lehet semmi súlya Isten hitelével szemben, aki Mózes által szólt, és [ami mellett] elenyészik a bölcsek bölcsessége. És ha az emberek tanúságát elfogadjuk, Isten tanúsága mindig és mindenképpen nagyobb. János 1. levele 5. vers.²¹³ Maga a krisztusi örök is Mózesre és a többi ószövetségi írás tanúságára hivatkozott, és ezekkel mint a legerősebb és legyőzhetetlen érvekkel alapozta meg saját tanítását, és verte vissza a szadduceusok és a farizeusok tévedéseit: A halottakról pedig, hogy feltámadnak, nem olvastátok-é a

²¹² „Mindenekelőtt azt kell megértenetek, hogy az Írás egyetlen jövendölése sem származik egyéni értelmezésből. Mert sohasem emberi akaratból származott a jövendölés, hanem Isten szent emberei a Szentlélektől sugalmazva szóltak.” 2 Pét 1, 20–21

²¹³ „Ez az üzenet, amelyet tőle hallottunk és hirdetünk nektek, hogy Isten világosság, és nincs benne semmi sötétség.” 1 Ján 5

Mózes könyvében? Márk 12,²¹⁴ nemcsak hivatkozott rá, hanem azt állította, hogy ha nem is jobban, de legalább úgy szükséges hinnünk és adnunk Mózes írásaira, mint az ő szavaira, mondván: ha hinnétek Mózesnek, talán nekem is hinnétek, mivel ő rólam írt. Ha pedig az ő szavainak nem hisztek, hogyan is hihetnétek az én szavaimnak? János 5.²¹⁵ Éppígy mint a gazdag emberről és Lázárról szóló példázatban Ábrahám atya szájából így szólt a gazdaghoz: Van nekik Mózesük és vannak prófétáik, mégsem hallgatnak rájuk.

Ha Mózesre és a prófétákra nem hallgatnak, nem hinnének annak sem, ha valaki halottaiból feltámadna. Lukács 16.²¹⁶ Miután Mózes írásait maga az igazság ily nagyra tartja, csak hazug ember homályosíthatja el azt, hiteltelenné pedig senki sem teheti.

Tévedtem, midőn a 207-től a 215. oldalig azokat a dolgokat, melyeket mendemondaként tartanak számon a legfőbb hatalommal való csalárd visszaélésekről, és a papok, különösen és nevezetesen az egyiptomi papok általi számtalan, rossz célra való felhasználásáról, nemcsak összegyűjtöttem, hanem jelenkori példákig kiterjesztve és hivatkozva kezkeskedtem arról a 208. és 209. oldalon, hogy egyetlen nemzet sem, kivéve egyedül a zsidókat, mentes ettől, és ezáltal a jelenkori papságot is akarva-akaratlan gyűlöletnek és kajánságnak tettem ki.

Tévedtem, midőn a 219-től a 232. oldalig azt a képzetet keltvén könnyű hitelű, megbízhatatlan mai írótól, ezek elbeszéléseiből véve, hogy az emberek a civilizáció előtt és azon kívül értelmük és akaratuk tekintetében a vadállatoknál alacsonyabban helyezkednek el, azt mertem tanítani, hogy Isten ismerete és a vallásos érzés az emberben nem a józan ész, sem a hála érzetéből, hanem egyes egyedül a félelemből fakadt, és Millot tanítása ellenében arról próbáltam meggyőzni, hogy a földkerekség első népeinél előbb élt és virult a többistenhit az egy Isten kultuszánál. Ez pedig ama pogány Lucretianus szellemében mondatott: a földkerekségen először a félelem teremtett Isteneket, midőn az Égből villámok sújtottak le; de szemben áll az apostoli tanítással: ő láthatatlan azon dolgok által, melyeket teremtettek, az örökkévaló erény és Istenség azonban megérthetőnek látszik; szemben áll a Genézisben olvasható történet hitelével, amely történet az első emberek és az őket követő nemzedékek sorsáról szól, és szemben áll mind az ókori, mind a mostani, akár pogány, akár keresztény filozófusok közös véleményével, hogy az értelmet használó ember, akinek érzékeit a korán támadt vágvak nem alacsonyították le, az Istenről való tudatlanságot rövidebb idő alatt elhagyja, úgy, hogy aki számára ez annyi teremtett dolog fényéből nem látszik, az vak, aki ilyen kiáltásoktól nem ébred fel, az süket, aki ennyi jeltől az alapvető okra nem jön rá, az ostoba.

Tévedtem midőn a 226. oldalon a zsidókat a műveletlenebb népekhez számítván, mint akik minden rosszat az ördögnek tulajdonítanak, az orvosokat pedig ördögűzőknek és démonok kihajtóinak gondolják; [s tévedtem midőn] azt, amit Krisztus kibebítésére az ördögtől megszállottak körüli tevékenysége kapcsán néhány újabb hitetlen mostanság kitalált, mintha bizonyos és kétségtelen dolog volna, megerősítettem.

Tévedtem midőn a 223. oldalon meggondolatlanul és csalhatatlanként azt tanítottam, hogy a népben magában sehol sincs vallásosság, illetve ami van, az pusztá előítéletekből, a kor előrehaladtával kiüresedő szokásokból, továbbá a túlzott hiszékenységből fakadó ko-

²¹⁴ „*Jézus azt felelte nekik: »Nyilván azért tévelyegtek, mert nem ismeritek az Írásokat, sem az Isten hatalmát! Hiszen amikor a halottak feltámadnak, nem házasodnak, sem férjhez nem mennek, hanem olyanok lesznek, mint az angyalok a mennyben. A halottak felől pedig, mármint, hogy feltámadnak, nem olvastátok Mózes könyvében a csipkebokornál, hogy miként mondta neki Isten, amikor szólt: 'Én vagyok Ábrahám Istene és Izsák Istene és Jákob Istene?' Ó nem a halottak Istene, hanem az élőké. Így tehát nagyon tévedtek.«*” Mk 12, 24–27

²¹⁵ „*Ha én tanúskodom magamról, tanúságom nem érvényes. Más az, aki tanúskodik énrólam, és tudom, hogy igaz az a tanúság, amelyet rólam tesz.*” Ján 5, 31–32

²¹⁶ „*Ha Mózesre és a prófétákra nem hallgatnak, még ha a halottak közül támad is fel valaki, annak sem fognak hinni!*” Lk 16, 31

holmányokból áll, és fonák módon arról értekeztem, hogy a vallás igazságait pedig a köznéptől el kell vonni és el kell rejteni, ellentétben Millot véleményével; egyszersmind ellentétben a megváltó Krisztus és az apostolok oly jól ismert figyelmeztetéseivel és példájával.

Tévedtem, amidőn is a 233. oldaltól a 245-ig, miután leveztem, hogy a félelemből ered az istenhít, a pápi rend eredetét, történetét, a különféle mesterkedéseket és cseleket, érdekeket, titkokat és titkos rítusokat, mivel rítusokat és szertartásokat a keresztényeknél is szokás végezni a szentségekben és azokon túl is, hasonlóképp az ünnepeket, azok módját, idejét, elnevezését meseszerűen, egyszersmind analogikusan leveztem részint barbár népektől egyes esetekben, részint másoktól is általában; olyannyira, hogy ezáltal úgy tűntem, mint aki a kegyes és isteni keresztény intézményeket, szokásokat és szentségeket kigúnyolja, és gyűlöletet csepegtet a papság ellen. Mindemellett néhány tudós véleménye alapján az első keresztények gyülekezetét és rejtett összejövetelét ezekkel a mesés misztériumokkal össze merészeltem hasonlítani, és hasonlóaknak nevezni még hagyományaik tekintetében is, éspedig ezt silány, éppúgy a régi, mint az újkori egyházi írók apológiái által már rég megcáfolt okokra hivatkozva mertem állítani.

Tévedtem, midőn a 245. oldaltól a 249-ig azt igyekeztem bizonyítani, hogy az idolatria (bálványimádás) elnevezést a későbbi görögök találták ki illúziókeltés okán Krisztus évszázadának a második felében, és az ókori régi népeknél nem is létezett, és az ő istentiszteleti módjukat és rítusait a katolikusoknál meglévő, az isteni személyek képének tisztelete körül kialakult rítussal és móddal méltatlanul és sértő módon összehasonlítottam; amazok istentiszteletét ugyanazon okokból, amelyekből a katolikusok kultuszát, a bálványimádás vádjától kimenteni akartam és kimentettem. És így, miközben a mentetetessel az emberek irányában humánus akartam lenni, az isteni igazsággal szembemenvén vallástalaná lettem. Ugyanis talán megengedhető, hogy léteztek a népeknél más rejtett tudósok és gondolkodók, akik saját bálványaikban, arany, ezüst vagy kő alakjaikban, vagy más teremtményekben valójában megsejtették Istent; az általuk bemutatott istentiszteletet ezért ezen túlhatva Istenhez, ahogyan saját vélekedésükben elképzelték, és a bálvány alakjában megjelenítették, irányították és szánták, ezt azonban általában a népekről annál kevésbé lehet állítani vagy feltételezni, minél bizonyosabb, hogy ugyanezen népek a Régi és az Új Testamentum számos helyén, és messze előtte a bálványimádás kultusza miatt – mint akik a Teremtő Istennek tartozván a bálványban mintegy teremtményekre cserélik őt – nyilvánosan vádoltatnak. Ahol pedig az isteni szerzőség tekintélye megjelenik, ott minden, bármire is alapozott emberi okoskodás vagy következtetés hallgasson el. Az Apostol pedig arra figyelmeztet: ne tévelyegjetekek, mert sem a paráznák, sem a bálványimádók nem lesznek birtokosai Isten országának Korintusiakhoz írt 1. levél. 6 – 9;²¹⁷kerüljétek a bálványimádást 1. Korintusiakhoz írt levél 10. 14. vers;²¹⁸ másutt emellett a pogányokról szólva: a romolhatatlan Isten dicsőségét a romlandó ember képére és hasonlatosságára cserélték fel, sőt madaraknak, négylábúaknak és csúszómászóknak a képmásával. Rómaiakhoz írt 1. levél 23. vers;²¹⁹ és Isten igazságát hazugsággá formálták, és inkább a teremtményt tisztelték és szolgálták, mintsem a teremtőt. Uo. 25. vers²²⁰

²¹⁷ „Kerüljétek a paráznaságot! Minden b n, amelyet az ember elkövet, a testen kívül van; aki azonban paráználkodik, az a saját teste ellen vétkezik. Vagy nem tudjátok, hogy testetek a Szentlélek temploma, aki bennetek van, s akit Istentől kaptatok, tehát nem vagytok a magatokéi? Mert nagy volt a ti váltásádjatok! Dicsősítétek meg tehát Istent testetekben.” 1 Kor 6, 18–20; illetve: „Mert ha valaki azt, akinek ismerete van, a bálványtemplomban látja az asztalnál, annak a lelkiismerete, mert gyöngre, felbátorodik a bálványhús evésére. Így a te ismereted miatt elvész gyöngre testvéred, akiért Krisztus meghalt! Amikor azonban testvéreitek ellen vétkeztek, és megsértétek az ő gyöngre lelkiismeretüket, Krisztus ellen vétkeztek.” 1 Kor 8, 10–12

²¹⁸ „Ezért, szeretteim, kerüljétek a bálványimádást.” 1 Kor 10, 14

²¹⁹ „Bölcsenek mondogatják magukat, és esztelenek lettek, fölcserélték a halhatatlan Isten dicsőségét halandó embereknek, sőt madaraknak, négylábúaknak és csúszómászóknak a képmásával.” Róm 1, 22–23

²²⁰ „Ezért Isten átadta őket szívük vágya szerint a tisztátalanságnak, hogy maguk becstelenné tegyék magukat, mint olyanok, akik felcserélték Isten igazságát a hazugsággal, és inkább szolgálták a teremtményt, mint a Teremtőt, aki áldott mindörökké. Amen.” Róm 1, 24–25.

Tévedtem, midőn a 250. és 251. oldalon arra törekedtem, hogy a pogányok szemérmetlen szertartásait a szemérmetlenség elnevezésétől és bűnétől megvédjem, nem átgondolva azt, hogy ezek a szertartások is, mint más bűnök e népeknél vakságuk gyümölcseként és következményeként jelentek meg, mely vakságba a bálványimádás oly súlyos vétké miatt süllyedtek, mivel Isten így engedi őket át a bűnhődésnek. Az Apostol ugyanis azt tanítja a pogányokról, „Mert bár az Istent megismerték, mindazáltal nem mint Istent dicsőítették őt, [sem néki hálákat nem adtak; hanem az ő okoskodásaikban hiábavalókká lettek], és az ő balgatag szívök megsötétedett.” Rómaiakhoz írt 1. levél.²²¹ és a teremtet dolgokat tisztelték és szolgálták a teremtő helyett, annakokáért adta őket az Isten tisztátalan indulatokra Ugyanott 25. vers²²² És amiképpen nem méltatták az Istent arra, hogy ismeretükben megtartsák, azonképpen átadta őket Isten méltatlan ítéletüknek, hogy illetlen dolgokat cselekedjenek Uo. 28. vers²²³ Ahová bűnös érkezik, oda megérkezik a megvetés is, és a szégyentelenséggel együtt jár a gyalázat. Példabeszédek 18.²²⁴

Tévedtem, midőn a 251. és 252. oldalon az említett mesés szertartások és képek alapján, melyeket a régi pogány népek a dolgok létrejöttének és a teremtés alapmozzanatainak megjelenítésére és kifejtésére szemérmetlen hasonlatokkal használtak, azonkívül, hogy az isteni dolgok mendemondákkal vegyültek, Mózes elbeszélését az isteni teremtésről úgy függesztettem oda és ismertettem, mintha azon szemérmetlen rítusokból választotta volna ki az isteni teremtésről kifejezéséről való elképzelését, és a kiválasztott elképzelést az effajta érzéki megjelenítéstől megtisztította volna; ráadásul a dolgok teremtéséről akarván értekezni, ezt az isteni teremtéssel a legbelső mélyéig összekavartam, és a Mózes által a Genezisben a teremtésről elmondott történet említett értelmezését ha nem is szentségtörő, de még az eretnokségeket is elfogadó módon fejtettem ki, miközben pedig az igaz katolikus tanítás kételkedés nélkül a János apostoltól vetteket tanítja és tartja: hogy minden az ige által lett, és nélküle semmi sem lett, ami lett. Habár ennél fogva a 18. egyházi törvény szerint, Isten kezdetben minden dolgot egyszerre teremtett meg lényegét tekintve, úgymint az eget és földet, a vizet és minden elemet, és közülük a teremtet dolgok sorában elsőként a világosságot teremtette meg Isten igéje által, azonban hogy mi módon teremtetett meg Isten igéje által a többi elem, arra nincs szó, megmondani nem lehet, így a világosság Isten igéje által megteremtetvén, hogy ez hogyan és mint történt, nincsen rá szó, megmondani nem lehet, sem pedig Mózes nem mondta meg; mivel az ige, amely kezdetben Istennél volt, maga az örök Atya Fia, akit nem vele egylényegű Atyja teremtett, ki által minden való és aki nélkül semmi sincs.

Tévedtem: midőn a 264; 265; 266; 267. oldalon az orvostudomány első kísérleteit és a gyógyítás dobhanggal, ráfújással, áldásokkal és amulettekkel, megszenteléssel-átkokkal való módjait, melyeket az első századok keresztényei fantazmagóriaként emlegettek, és az Abraxas²²⁵ szóval a Démon kísértései ellen védekezést, ahogyan a mai keresztények is

²²¹ „isten haragja megnyilvánul az égből azoknak az embereknek minden gonoszsága és igazságtalansága fölött, akik igazságtalansággal elfojtják az isteni igazságot. Amit ugyanis tudni lehet Istenről, azt világosan ismerik, mert Isten nyilvánította nekik. Hiszen azt, ami láthatatlan benne: örök erejét, valamint istenségét tapasztalni lehet a világ teremtése óta, mert az értelem a teremtmények révén felismeri. Éppen ezért nincs mentség számukra, mivel ők, bár megismerték Istent, nem dicsőítették őt mint Istent, és nem adtak hálát neki, hanem üressé váltak gondolataikban, és sötétség borult okatlan szívükre.” Róm 1, 18–21

²²² „... és inkább szolgálták a teremtményt, mint a Teremtőt, aki áldott mindörökké.” Róm 1, 25

²²³ „Ahogy ők nem törekedtek arra, hogy ragaszkodjanak Isten ismeretéhez, úgy Isten is ráhagyta őket romlott értelmükre, hadd tegyék azt, ami nem való; (...).” Róm 1, 28

²²⁴ „Ha az istentelen elér a gonoszság fenekéig, fitymál, de nyomában van a szégyen és a gyalázat!” Péld 18, 3

²²⁵ Görög betűk egymásutánja, amelyet szónak tekintettek és varázserőt tulajdonítottak neki. Alapvetően két jelentést tulajdonítanak neki. Az első szerint az abrak és sax szavak összetételéből keletkezett. Jelentése szent szó, áldott szó. Egy másik megközelítés szerint abrasax a helyes olvasata, és szót alkotó 7 betű számértékéből von le következtetést. Eszerint ez az érték 365-tel, az év napjainak számával egyenlő.

szoktak a keresztvetéssel, vagy az abraxisták egyéb, néhány szóval történő megemlékezésnél jelentősebb példáit, emellett Isis csodás gyógyításait, és ezek segítségnyújtását a templom falán bizonyító jeleket mendemondákból és mendemondázó írótól véve úgy számláltam elő, hogy úgy látszott, mintha én a szent relikviák katolikusoknál való használatát, a keresztény rítusokat, áldásokat és bármely Isten segítségével, vagy a szentek, vagy különösképpen a Boldogságos Szűz Istenanya pártfogásával élő gyógymódokat és köszönetnyilvánításokat gúnyosan szidalmaznám vagy megvetném, vagy legalábbis az olvasók számára szidalmazandó vagy megvetendő dolgokként állítanám be.

Tévedtem: midőn a 268. oldaltól kezdve a 276-ig Voltaire részrehajló, önkényes és mesés elbeszélése alapján a kínaiakat, az ő vallásukat az ilyesfajta intézményektől, szokásoktól és egyéb csatolt dolgoktól, amelyeket minden más nép között egyedül az ő sajátáguként mutattam be és számláltam elő, Millot véleménye ellenére megfosztottam: nevezetesen hogy náluk a papok a vallásra semmilyen befolyással nem bírnak, a vallás az egyetlen Isten egyszerű megszólításából és az erények gyakorlásából áll, hogy könyveikben semmilyen csoda vagy prófécia nem jelenik meg, semmi olyan álnokság nincs, mely hasonló a más országokban található törvényhozók esztelenségeihez, semmit vetélkedés nincs állam és egyház között, semmiféle kirívó újdonságokat nem tartalmaznak könyveik, és nem mint a régebbiek, a világ teremtésével, vagy az újabbak a csodákkal és jelenésekkel kezdődnek stb.

Mely dolgokkal őket felruházva, az összes többi nemzet fölé emeltem őket, s őket előbbre helyezvén, a többi keresztény nép vallását, vallási könyveit, törvényeit, szokásait, és mindent, ami ez utóbbiak szabályrendszerében másként van meghatározva, vagy történetesen másként látszik, nyíltan és szarkasztikusan gúnyoltam és helytelenítettem, és az olvasónak gúnyolandóként és helytelenítendőként tállaltam.

Tévedtem, midőn a 281. és a következő oldalakon azt tárgyalva, és megkísérelve arról meggyőzni, hogy a földön nem volt egyetlen olyan nemzet sem, melynek papjai emberi vér ontásában ártatlanok maradtak volna, és különböző dolgokat, többek között azt is mintegy a lélek és test üdvösségéhez a nemzet számára szükségesnek mondván, hogy azok, akik egy és ugyanazon Istent nem tisztelték, vagy az istentisztelet módjában és a vallási vélekedésekben eltérőek voltak, ha lehet, mindenünnen, de különösen az országból kiűzessenek, ne szorgalmazták volna. Míg emeletl összegyűjtvén csalóka írók különféle elbeszéléseiből azon eseteket, amikor különféle népeket és embereket a náluk szokásos áldozatok révén a papok csalárdsága és rosszakarata irányított, és a 282–283–284–286. oldalakon ezeket előszámálván végül a 286–287–288. oldalakon bizonyos tudósoknak, akik képtelenek voltak másként gondolni, minthogy a júdeaiak teokráciája semmi más nem volt, mint a papok királysága, a véleménye alapján a júdeaiaknak mindazon háborúit, melyekben az egyiptomi kivonulástól fogva Saul király idejéig 239020 ember esett áldozatul, emellett mindazon gyilkosságoknak, melyek a keresztények vallása iránti elvakult gyűlöletből különféle alkalmakkor követtek el, nevezetesen a novatianusok sektájának, és Candidianusnak Iuniuroris és Valeria úrnők alatt elkövetett lemészárlásakor, a Donatus követői elleni csődület és düh alkalmából, az egylényegűség hangsúlyozásának örve alatt a képprombolók és manicheusok üldözése alkalmából, a kereszties hadjáratok során, a keleti egyházszakadáskor, a reformáció miatt stb. végül a buzgó szent Inkvizíció révén keresztény kezek által elesettek száma 9468800-ra tehető: ezeket undorító emberáldozatoknak tekinteni, és ezáltal eme tudósokkal együtt, akiknek írásait, melyek sem az értelem, sem a szentség súlyával nem bírnak, könnyelműen és meggondolatlanul elfogadtam, mind az Ó- mind az Új Testamentum vallását és papságát, így mindkettőnek szerzőjét, Istent és az egész keresztény nevet csúf és szentségtörő módon bűnnel, gyűlölettel és haraggal megvádolni merészeltam, egyszersmind pedig mind ezt, mind pedig azon dolgokat, melyeket a meg nem nevezett tudósok véleményéből és ítéletéből bajthozó kételyekként merített-

tem, megítélésük és mozgatórugóik tekintetében határozatlanul hagytam, és az elkövetett súlyos sértéshez és zavarhoz saját magamat neveztem meg szerzőként.

És ezek azok a dolgok a többi közül elsősorban, amelyeket, bár egyébként el kellett volna ítélnem, én Millot Világtörténete első részének kiadásában leírtam, és bizony amiért még inkább össze vagyok zavarva és szégyenkezem, hogy olyanként írtam, aki egyébként a pápi rend tagjaként a hitet és azt tanítást, amit az egyetlen, szent, Katolikus Apostoli Egyház Krisztustól kapott, amit sértetlenül mindig is őriz, amit legutóbbi, szent és sértetlen és egyetemes tridenti zsinaton minden Krisztushoz hívő számára követendőnek és megtartandónak nyilvánított, szilárdan tartom, és kijelentem, hogy akarom és kívánom tartani, akarok és kívánok erről mindig is csak méltón vélekedni és beszélni, egészen életem utolsó pillanatáig. Ezért bárki is az, akinek kezébe vagy tudomására ama szerencsétlen és elítélendő művem elterjedvén akár már eljutott, akár valamikor el fog jutni, mindenre, ami kedvest vagy szentet tudok, könyörögni fogok: hogy abból ne akár tévedéseimet elfogadva, akár ezek alapján az én benső meggyőződésemről rosszul vélekedve az én tévedéseimre tévelyedjék utánam haladva, és így ne hogy nemcsak én, hanem többen is eltévelyedjünk e dologban; könyörögök, hogy engem mint embert az újdonság és az igazság álcájában félrevezetettnek higgyen, és ama művemben pedig az emberi gyengeség származás sarjadékát és példáját sajdítsa meg: egyszersmind azonban hogy mi legyen és végül hol végződjék az a reá magára hagyott dolog, melyet előszavamban a XX. oldalon oly buzgón védtem, azaz a gondolkodás és vélekedés szabadsága? – erre az én példám megtanítsa. És végül Krisztus igaz szeretetét tekintse gyengeségem vigaszául, mely gyengeség hogy őt ne kísértse, félje a mindenható Istent, kitől minden tehetségünk való, és kéreljem, hogy arcának belső égi fényétől megvilágosíttatván, az elkövetetteket kellően megbánjam, a megbánandókat pedig többet ne kövessék el. A józan belátás szellemében írtam és átadtam.

Nagyszombatban, 1793. november 10-én.

Verseghy Ferenc saját kezűleg

Függelék II. Verseghy levele²²⁶

Eminentissime etc.

Auditis ex cordi R[everen]d[issi]mi D. [Domoini] Canonici Domus Presbyterialis Praefecti tam theologicis quam etiam moralibus in Librum meum animadversionibus; sed et intimius perpensis materiis Libri non minus quam statu scribentis in quaenam de eodem sensa devenimus, perhibebit instituta a me ejusdem Libri Retractatio sincero certe animo concepta, Titulate Reverendissimo D. [Domino] Canonico resignata et E[minen]tia V[est]rae indubiae praesentanda

Nunc ad Paternum E[minen]tia V[est]rae sinum a quo jure ac merito abjici merui filiali fiducia fretus aditum tento et accedere praesummo, persuasus et animatus de nihilo minore B[eni]gnitate E[minen]tia V[est]rae, quam fuerit illa Patris Evangelii, qui filium etiam a siliquis porcorum reverentem non tantum non abjecit, sed et laetabundus suscepit, stola prima donavit. Quorum etsi posteriora mihi nec praetendam nec polliceor prius tamen illud polliceor: ne videlicet rejiciat.

Duo autem sunt praecipue, quae me ad eundem Paternum sinum prosternunt.

Primum humillimus de genu ago E[minen]tia V[est]rae gratias pro Paterna illa et vere pastorali sollicitudine, quam in me indignum suum clericum extendere a via veritatis abreptum sistere revocare, ac etiam recalcitrantem reducere atque ab errore viae meae converti facere dignata est E[minen]tia V[est]rae. Castigasti me, et eruditus sum.

²²⁶ MOL, Helytartótanácsi iratok, C-60, 85. csomó, pos. 30.

Alterum pari humilitate oro: dignet[ur] Em[inen]tiae V[est]rae retractationem meam non tantum b[eni]gne suscipere; sed et talem illius usum facere, quo tam meae et aliorum conscientiae, quam totius praeterea Religionis p[rae]sertim Catholicae non parum laeso, ac violato per me honori quam optime consulatur. Ad omnia enim, quae Em[inen]tiae V[est]rae gravissimo Iudicio benigne probabuntur, paratum est cor meum.

Et denique si citra offensam possum humilimas precus meas in eo adjicis ut mihi cum b[eni]gno Indultu ad solitum Domicilium meum liceat remeare; Ingruunt enim sensim frigidae simul et humilidae arthriticis affectionibus meis inimicae et periculosae tempestates. Morbidus praeterea Matris meae viduae status, quam apud me habeo et provideo, sollicitum tenet et vocat, insuper et damnae aeconomiae domesticae ex diuturniori mei absentia praemetus.

Omnia interim haec alto Iudicio demisse substerno et altis graviis me devovendo in profundissima veneratione sum.

Em[inen]tiae V[est]rae Tyrnaviae 12. Novembris 1793

Infimus Capellanus

Franciscus Versegi

Magyar nyelvű fordítása:

Legkiválóbb stb.

Meghallgatván a Presbiteri Ház Prefektusának, a tisztelendő Kanonok úrnak mind teológiai, mind pedig morális megjegyzéseit könyvemre vonatkozólag; ámde belsőleg is aprólékosan mérlegelve a Könyv tartalmát, nem kevésbé, mint írójának helyzetét, hogy milyen véleményre jutottam, meg fogja mutatni ugyane könyven általam történtő visszavonása-újrágondolása, mely valóban őszinte lélekkel történt, a tisztelendő címzetes kanonok úr által jóváhagyott, és Kiválóságotoknak is bizonyára egyetértését váltja ki.

Most kiválóságotok atyai bizalmába, melyből joggal és méltán kivettem, fiúi bizalommal remélve próbálok visszatérni, és előre tudom, hogy sikerrel, mert biztat és lelkesít Kiválóságotok annál nem kisebb jóakarata, amilyen jóakarata az evangéliumi atyának volt, aki a disznók ólából visszatérő fiát nem csak nem vetette el, hanem épp ellenkezőleg, örvendezve fogadta, és rögvest ünnepi ruhával ajándékozta meg.

Habár ezen utóbbira nem törekszem, nem is jósolom magamnak, az előbbi bekövetkeztét viszont jósolom: hogy tudniillik nem taszítatik el el.

Két dolog van, ami különösképpen serkent eme atyai bizalomba való visszatérésre.

Az első, hogy alázatosan térdre borulva köszönetet mondok kiválóságotoknak az ő atyai jóságáért, és őszintén pásztori gondoskodásáért, amelyet rám, a méltatlan klerikusra kiterjesztett, és az igazság útjáról letérítettként megtorpanztatott, és még mindig makacskodóként visszavezetett, téves utamról megtéríteni méltóztatott Kiválóságod. Megtisztítottál engem és tudatlanságomból kiemelődtem.

A második, hogy hasonló alázatossággal könyörgök: méltóztassék Kiválóságod/Emnenciád visszavonásomat nemcsak jóakarattal fogadni, hanem annak hasznát venni, hogy mind az én és mások lelkiismerete, mind emellett az egész jelenlegi Katolikus Vallás általam nemcsak megsértett és meggyalázott tisztessége a lehető legjobban helyreállíttassék. Mindenre, amit Eminenciád szigorú ítélete jóakarattal javasol, kész az én szívem.

És végül, ha megütközés nélkül tudod alázatos kéréseimhez hozzávenni azt, hogy legyen szabad visszatérnem jóakarú engedményeddel elhagyott otthonomba; gyakori ugyanis érezhetően az én hidegre-nedvességre érzékeny köszvényem számára ártó és veszedelemes időjárás. Azonkívül előre látom, hogy özvegy édesanyám beteg állapota, amit magamon látok előre megjelenni, aggodalomra késztet és aggodalomban tart, ráadásul pedig félek a hosszú távolléteimből adódó házi gazdasági veszteségtől.

Minden tekintetben magas Ítéletednek alávetve maradok, magamat magasságodnak ajánlva a legmélyebb tisztelettel

Nagyszombat, 1793. november 12.

Legalacsonyabbrendű káplán, Versegi Ferenc

Függelék III.: Batthyány József levele²²⁷

Serenissimae Regiae & Hereditarie Princeps Archi Dux Austriae, et Regni Palatine!

Excelsum Consilium Regium Locum[enentiale]le Hung[ari]cum Domine Domini, Benignissime Colendissimi!

Quemadmodum in demissa mea ad Sacr[issi]mam Suam Majestatem repraesentatione intuitu prohibendae vulgationis Historiae Milloti per P.[Pater] Versegi in hungaricum versae, sed vel praecipue suscipiendae ipsius Authoris convictionis, et ita praeclari alias subjecti ad utilia-

Ecclesiae servitia salvandi, jam tunc declaraveram, illum non tam depravati animi esse, ut ad cognitionem erroneae per se vulgatae Editionis, adductaeque Opinionis, indeque ad aversionem inconsultae operae, ad quam vanae gloriae comparandae apud moderni seculi Authores opinionis stimulus excitatus fuit, reduci nequiret; ita solatiosus secutae emendationis effectus realitatem opinionis meae confirmat.

Discretioni meae per posteriorem resolutionem Regiam com[m]issus P. [Pater] Versegi, jam non Domum Presbyterialem, in qua Ecclesiastici pro cura animarum, Cathedris - publicis formantur, per me inviatus fuit, pari cum iisdem ratione tractandus; in illa P. [Pater]Versegi institutioni ipsius Domus Presbyterorum Praefecti Canonici Kluch com[m]jisi, de cujus consum[m]ata prudentia; agendi zelo, una discretionem convictus sum. Illius sedula opera, et moderatione evenit, quod idem P. [Pater] Versegi nec emensum sibi trimester explorare debuerit, sed longe citius cum plena securitate, et consolatione ad propria dimitti potuerit, prout ex acclusa sub A; propria ejusdem subsumptarum suarum retractatione sed uberius adhuc ex illius ad me Epistola sub B; evidenter patet.

Pro eo vero, quod vivacitas ingenii sui, linguarum notitia, et quieti laboris sedulitas, occuparidebant, et sub provida directione utiliter possint, curae meae erit solidata ex toto ejusdem P. [Pater]Verseghi sentendi, et agendi ratione, quin sibi ceteroquin pro aetate, et valetudine sua onerosa Censura librorum gravetur, ad talentis suis, et sanitati oppurtuna Diaecesis obsequia illum et in tempore et in modo applicare.

Qui jugiter persevero Celsitudinis vestrae Regiae et Excelsi Concilii Regii Loc[um]tenia]lis Buda 21 Xbris[Decembris] 1793

Devotissimus Servus obligatissimus Ad officia paratissimus

Cardinalis Josephus Batthiany

Magyar nyelvű fordítása:

Fenséges Királyi és Örökös tartományi Herceg, Ausztria főhercege, s a királyság nádora!

Nagyméltóságú magyar királyi helytartótanács, Jóságos és Tisztelendő Uraim!

Amint elébe bocsájtott felterjesztésemben Ő Szent Felségéhez, mely Versegi Páter által magyarra fordított Millot történelemkönyve publikálásának betiltása ügyében íródott, kiváltképpen magának a szerzőnek gyanús meggyőződése ügyében, és így az egyébként kitűnő személy Egyház számára hasznos szolgálatokra kötelezésének ügyében, már akkor kijelentettem, hogy ő nem oly elvetemült lelkületű, hogy ne lehetne rávenni az általa közzétett téves kiadás és az abban átvett vélemény átgondolására, követ-

²²⁷ MOL, Helytartótanácsi iratok, C-60, 85. csomó, pos. 30.

kezésképp a meggondolatlan munkától való elhatárolódásra, melyre az a vélekedés ösztönözte, hogy üres dicsőséget modern századunk írói között megszerezze; így az azt követő javítás kárt helyreállító hatása is véleményem igazát erősíti meg.

Az én ítélőképességemre a későbbi királyi határozat által rábízott Versegi Pátert már nem egyszerűen a presbiteri házba, melyben az egyháziak a lelki gondozásra nyíltan, szószékeken formáltatnak, indítottam, az eddigiekhez hasonló okból; hanem abban Versegi Pátert magának a presbiterek háza prefektusának, Kluch kanonoknak vezetésére bíztam, akinek érett bölcsességéről, ügybuzgóságáról, egyszersmind diszkréciójáról meg vagyok győződve. Az ő szorgos munkájának és irányításának következménye, hogy ugyanezen Versegi Páter nem a neki előírt három hónapot köteles kitölteni, hanem sokkal hamarabb, teljes biztonsággal és megvizsgáltatva övéihez elbocsájtattathatott, amint az az A pont alatti csatolmányból nyilvánvalóan kitűnik; akárcsak az ő saját vállalásainak újra kidolgozása, mégpedig részletesebben az ő hozzám írt leveléből (tűnik ki).

A tekintetben azonban, mivel elméjének élénksége, nyelvismerete és a nyugalmas munkában való buzgósága hasonlíthatatlan, és előrelátó irányítás alatt mindez hasznossá lehet, egyre inkább megszilárdult ugyanezen Versegi Páter egész szólás- és cselekvésbeli módja alapján az, hogy gondom legyen rá, hogy egyébként kora és egészsége miatt se terheltessék a könyvcenzúrázás súlyos hivatalával, és adottságaihoz és egészségéhez illő egyházkerületbeni feladatokra alkalmazzák idő és mód szerint.

Aki mindig maradok Királyi Méltóságoknak és a fenséges királyi helytartótanácsnak a legodaadóbb, legelkötelezettebb és feladatokra mindig legkészebb szolgálója:

Batthiány József kardinális

Buda, 1793. december 21.

Demmel József

Az irodalom (szociális) hálója Közelítések Vahot Imréhez

„Bolond dolog a költő élete
félíg éli és félíg üzlete”
Móricz Zsigmond

MIÉRT ÉRDEMES, s érdemes-e egyáltalán Vahot Imrével foglalkozni? A kérdés második felére eddig szinte egy irodalom- vagy sajtótörténész sem adott pozitív választ.¹ Én sem Vahot rehabilitálásának a szándékával lépek fel² (bár több, látszólag járható ösvény is kínálkozna erre), a válasszal csupán a kutatás témaválasztásának indokoltságát szeretném megmutatni.³ Céлом az, hogy rávilágítsak Vahot életútjának néhány mikrotörténeti tanulságára.

A mikrotörténeti-jellegű Vahot-életrajz három tekintetben is tanulságos lehet. Először: társadalomtörténetileg érdekes 1840-es évekbeli pályájának módosulása, a rövid távú felívelés és a hosszú távú hanyatlás: az 1850-es évektől kezdve számos kísérletet tett irodalmi, szerkesztői presztízsének és anyagi helyzetének szinten tartására, a későbbiekben pedig szerkesztői kapcsolatrendszerét kísérte meg transzformálni sokszor nagyon is kézzelfogható javakká.⁴ Folyamatos elszegényedését vizsgálva Budapest 1860-as, 1870-es évekbeli szociális intézményhálózatának egyes elemeire is ráláthatunk.

Másodsor: a Vahot-pályakép irodalomtörténeti relevanciáját 1840-es évekbeli kapcsolathálója adja. Hiszen szerkesztőként és drámaíróként szoros, napi munkakapcsolatban állt a korabeli magyar irodalmi élet színe-javával Bajzától Mikszáthig, Petőfitől Csillag Mártonig. Vahot ráadásul mint Petőfi munka- és lakótársa⁵ egy fontos életszakaszban több időt tölthetett a költővel, mint nélküle.

¹ Szigethy Gábor is feltette Vahotról szóló cikkében a kérdést: „*Megint egy eleink közül, akit méltatlanul törölt az idő emlékezetünkéből? Vagy talán Vahot Imre méltatlan arra, hogy emlékezetünk megőrizze nevét a lassan tovaröppenő időben?*” Közel harminccoldalas munkájában egyértelműen a második kérdésre felel igennel. SZIGETHY, 1981. 423–450.

² „*A magyar irodalomtörténet-írás mindig előszeretettel szembesítette magát adósságaival, a megíratlan témákkal*” – írja Hites Sándor legújabb könyvében. Virgil Nemoianu idézve később hozzáteszi: „*az irodalomtörténet »a vesztes féllal foglalkozik, kárpótolja a veszteségeikért, törődik a kudarcot vallottakkal és elhagyottakkal«.*” HITES, 2007. 18–21.

³ Egy szakmai körökben többnyire negatív sztereotípiák révén ismert, vitatott életpálya megírásáról lásd legújabban CIEGER, 2008. 12.

⁴ Az 1850-es évek elején emlékiratai szerint ügyesen kamatoztatott szerkesztői szerepe nyomán egyik szerzője fiatal feleségével szerelmi kalandba bonyolódott (VAHOT, 1880b. 18–26.), míg élete vége fele csereszélyekkel kereste fel egykori munkatársait, s néhány remittendáért cserébe „*egy kis jóféle Tokaji*” borra tartott igényt. VAHOT, 2007. Ismeretlennek, Budapest, 1879. február 2.

⁵ 1844. június 17. és szeptember 29. között a Kunewälder házban (Országút 8.), majd 1845. január végéig a Hatvani utcai Kölber házban laktak együtt Petőfivel. BERZA, 1993. 588.

Petőfi, de mások pályája is sokszor Vahot (pozitív és – az esetek többségében – negatív) hatására szituálódik: hol írásra biztatja őket, hol már soknak érzik szerkesztői hatalmát. Vahot tehát fontos viszonyítási pont kellene, hogy legyen, és a korszerű Vahot-biográfia hiányát általában megsínylik a kortársak életrajzai is. Ennek hiányában Kerényi Ferenc kiváló Petőfi-monográfiája csak kerülgeti Vahotot,⁶ míg Szigethy Gábor Vahot életrajzát is inkább Petőfihez igazodva konstruálja.⁷

Harmadszor: a sajtó- és irodalmi piac története szempontjából is érdekes lehet Vahot Imre mikrotörténeti igényű pályarajza. Vahot színrelépésekor, az 1830-as, 1840-es évek fordulóján vett igazi lendületet a lap- és könyvkiadásnak mint üzletnek az átalakulási folyamata, amely az 1860-as évekre a modern, piaci viszonyok kiépüléséhez vezetett. Ez Vahot pályáján keresztül kitűnően dokumentálható, hiszen vállalkozásai az 1850-es évek legelejéig innovatívak, piacvezetők, sőt, sokszor úttörő jellegűek voltak, anyagilag pedig kifejezetten jól jövedelmeztek, nem utolsósorban Vahot kiváló lapmenedzselési technikáinak köszönhetően. Ezután azonban fokozatosan kiszorult a piacról, s kreativitásának immár egyre inkább célja, mintsem mellékterméke volt a korábbi életvitel fenntartásához szükséges jövedelem megtermelése, majd a pusztá megélhetés biztosítása. Vahot épp a piaci átmenet korszakának volt az egyik legaktívabb és legsikeresebb szereplője, így pályája felrajzolásával működés közben figyelhetjük meg a formálódó piacot.⁸

Az azonban kérdéses, hogy meg lehet-e egyáltalán írni egy Vahot Imre-életrajzot? A közismert elméleti kétségek itt is felmerülnek: megragadható-e valaki egyes szerepei révén, és létezik-e a személyiségnek, egy állandó, változatlan magva, amely aztán a biográfus által leírható. A konkrét forrásadottságok azonban nem csak problémát, de sajátos lehetőséget is jelentenek. Vahot nyomtatott formában történő megnyilatkozásainál forráskritikai szempontból figyelembe kell venni, hogy – mint mindenki más – vélt piaci igényeket, elképzelt olvasói (és vásárlói) érdeklődést szolgált ki. Ezért, ha meg akarjuk ismerni magát Vahotot, és nem csak a néhány cikk elolvasása után már jól megrajzolható zszurnaliszta portréját kívánjuk vizsgálni, akkor más, a közvélemény vélt elvárásai által nem vagy kevésbé befolyásolt források után kell néznünk. Ezt a célt szolgálja ebben a cikkben Vahot Imre kutatás által mindezidáig elhanyagolt levelezésének a tanulmányozása.⁹

A kezdet és a vég

Egy dátum önmagában aligha jelentésteli, így nem sok hasznát vehetjük Vahot Imre emlékirataiban azon passzusnak, amelyben terjengősen elemzi saját születési dátumát.¹⁰ Azért fontos mégis megemlítenünk ezt a szakaszt, mert bizonyos nyomok alapján úgy véljük, Vahot Imre saját születési idejét felcserélhette keresztelésének időpontjával. Valamennyi életrajzi lexikonban és a kortárs életrajzokban is 1820 februárja szerepel születési dátumként. Ezen adat forrása maga

⁶ KERÉNYI, 2008.

⁷ SZIGETHY, 1981.

⁸ Vahot esetében a legizgalmasabb talán az az energikus lapmenedzseri attitűd, amely megkülönböztette a sajtópiacon többi szereplőjétől.

⁹ A jelenleg mintegy kétszáz ismert Vahot levél összességében azonban inkább egy pálya-, semmint egy életrajz megírásához nyújt segítséget, amennyiben a levelek döntő többsége a nyilvános szerepeiről (a szerkesztő, az író, a színdarabíró Vahotról) árulkodik, ugyanakkor a levelezés a családról szóló ismereteinket is jelentősen növeli.

¹⁰ VAHOT, 1880a. 2–3.

Vahot, hiszen emlékirataiban is ez szerepel.¹¹ Ezzel szemben az eperjesi evangélikus líceum értesítői szerint „*Vachott Emer.*” 1819. december 28-án jött világra.¹² Az iskolába a szülők halála után a Vachot-testvéreket anyai nagybátyjuk, Hercsuth Lajos íratta be. Neki még tudomása lehetett unokaöccse pontos születési idejéről, míg a későbbiekben a szülői emlékezetet nélkülözni kénytelen Vahot Imre csak keresztlevelére hagyatkozhatott.¹³ A két hónappal későbbi keresztelést a később vázolandó bonyolult konfesszionális helyzettel indokolhatjuk.¹⁴

Ennél kevésbé izgalmas halálának a szintén sok helyütt tévesen szereplő időpontja. Ez minden bizonnyal elírás eredménye, amely azonban makacsul tartotta magát a legújabb, Vahottal foglalkozó cikkekben is. A halál pontatlan, 1879. február 11-i dátumát Szinnyei József életrajzi lexikonáig lehet visszavezetni,¹⁵ ám nem csak az egykorú híradások, de egy aznap kelt levél is megerősíti, hogy a halál napja 1879. február 21.¹⁶ Mindennek persze csupán lexikográfiai jelentősége van, mindazonáltal a Vahot-kutatás állapotát plasztikusan jelzi.

Keretek

A társadalomtörténést mindenekelőtt az életúton belüli és a generációk közti társadalmi mobilitás érdekelheti. Vahot nagyapja, Vahot Sándor Zólyom város bírása volt, apja pedig a debreceni református kollégiumba magyar szóra küldött jogász, aki herceg Esterházy Miklós uradalmi ügyésze lett Gyöngyösön.¹⁷ A családban ekkor vélhetően végbement a nyelvváltás¹⁸ (vagy legalább is a – szlovák-magyar – többnyelvűségről az egynyelvűségre váltás).

A felekezeti váltás hosszú folyamatát Vahot Imre, sőt fia példáján keresztül is megfigyelhetjük. Vahot szülei mindketten evangélikusok voltak, ám Gyöngyös városában akkoriban néhány család, nagyjából félszáz ágostai hitvallású élt csupán,¹⁹ így a túlnyomórészt katolikus városban a néhány száz fős református gyülekezet lelkésze keresztelte meg a Vachott család gyermekeit. A sok szempontból korszakhatárt jelentő 1831-es esztendőig pedig katolikus iskolába, sőt katolikus templomba jártak a gyerekek.²⁰ Bár Imre ezután az eperjesi evangélikus

¹¹ VAHOT, 1880a. 2.

¹² EOL Az eperjesi evangélikus líceum értesítője 1836/1837. Informatio de juventute Scholastica classis prime Theologico - Philosophico Iuridica in Collegio Districtuali Eperiesiensis Evangelicorum Augustane Confessionis semestre prius Anni scholastici 1836/1837.

¹³ Mindazonáltal nem vethetjük el azt a lehetőséget sem, hogy a korábbi, gyöngyösi gyakorlathoz hasonlóan (lásd Vahot, 1880a. 26.) Vachott Imrét és Sándort egy évfolyamba akarta Hercsuth Lajos beíratni, ami miatt Imrét az előző évben születettként kellett bejelentenie.

¹⁴ Elméletem ezen pontját némileg gyengíti, hogy Imre a Vachott családnak már legalább harmadik gyermeke volt, és arról egyelőre nincs tudomásunk, hogy az idősebb Sándor és Kornélia esetében is hasonló processzus játszódott volna le.

¹⁵ SZINNYEI, 1980-1981. 703. T. ERDÉLYI, 2006. 375. MARKÓ, 2007. 983.

¹⁶ VAHOT, 2007. Ismeretlenek, 1879. február 21.

¹⁷ VAHOT, 1880a. 14.

¹⁸ Hiszen még 1844-ben is szlovák nyelvű szerződést kötöttek a Vachot testvérek nagybátyjuk özvegyével. OSZK Analekta Fond 20/15. A Vachott-család történetére vonatkozó iratok.

¹⁹ A város lakosainak a száma 1828-ban 14426, ebből református és evangélikus együtt 446, azaz az összlakosság 3,09 %-a. Ez után Fényes Elektől van a következő adatunk, szerinte 1851-ben 14870 lakosa volt Gyöngyösnek, s ebből 41 evangélikus, 384 református, az összlakossághoz képest tehát együtt már csak 2,85% az arány, az evangélikusoké pedig 0,27%. - NAGY, 1828-29. 157.; FÉNYES, 1851. 69.

²⁰ VAHOT, 1880a. 9. 26-31.

líceum tanulója lett, a konfesszionális kettősség egész életében végigkísérte, amit a pesti evangélikus templom iratanyaga is példáz. Itt számos adat található a Vahot és a Vachot családról, de a hiányzó bejegyzéseknek is jelentőségük lehet. Székács József evangélikus lelkész előtt esküdött ugyanis Vahot nővére, Vachott Kornélia és Erdélyi János, valamint ugyanabban a templomban, de a Székácsot helyettesítő Török Pál református lelkész előtt Vachot Sándor.²¹ A pesti evangélikus születési anyakönyvek között Vahot Imre két fiúgyermekére bukkanhatunk, a vélhetően korán meghalt Béla Endrére (1846) és Gyula Lajosra (1850).²² Mivel azt is tudjuk, hogy 1846-ban Vahotnak már három gyereke volt,²³ és hogy 1877-ben egy fia és két lánya volt életben,²⁴ arra következtethetünk, hogy nem csak esküvőjét tartotta másutt, de leányait sem ott keresztelték meg. Más források híján tehát megkockáztathatjuk, hogy felesége más felekezetű volt, és leányait is az anya vallására keresztelték.²⁵ Az evangélikusnak keresztelt Gyula fia „a kegyesrendiek főgymnáziumában a legjobb sikerrel végezte el tanulmányait s az érettségi vizsgát s több éven át a Szelepcsényi-ösztöndíjban részesült”.²⁶ Maga Vahot bizalmas kapcsolatban állt számos igen magas egyházi tisztséget viselő katolikus pappal.²⁷ Igaz, ezek a kötelékek döntően munkakapcsolatnak minősülnek, ám voltak olyan szorosak, hogy az elszegényedett Vahot – levelei tanúsága szerint – anyagi támogatást remélhessen tőlük. Emlékirataiban számos alkalommal hangsúlyozza a katolikus valláshoz fűződő bensőséges kapcsolatát.²⁸ Ugyanakkor a fiait keresztelő, evangélikus Székács Józsefet „*Kedves Lelki Atyámnak*” nevezte.²⁹

Ha megfigyeljük azt a kapcsolathálót, amelyet a sikeresség éveiben Vahot Imre igénybe vehetett, igazoltnak láthatjuk László Ferenc megállapítását, miszerint az evangélikusoknak a reformkori eliten belüli felülreprezentáltságát – több más hatótényező mellett – a rendkívül erős felekezeti csoportszolidaritásra vezethetjük vissza. Evangélikus volt a Vahot első könyvét kiadó és vele azután is szoros munkakapcsolatban álló Heckenast Gusztáv, s a többi, Vahot-tal dolgozó kiadó-könyvkereskedő: Wigand, Hartleben, Geibel. Ehhez a felekezethez tartozott Bajza József, az első olyan komoly sajtóorgánium főszerkesztője, ahol Vahot belső munkatársi pozíciót kapott, Kossuth Lajos, a *Pesti Hírlap*-nál őt alkalmazó rokona, majd Petőfi Sándor, Vahot *Pesti Divatlap*-jának a segédszerkesztője, továbbá Kubinyi Ferenc, Vahot utolsó, máig maradáno értékűnek ítélt vállalkozásának társszerkesztője, de a Vahotról megemlékezők közül a legpozitívabban nyilatkozó Mikszáth Kálmán is.³⁰

²¹ PEE DTGy A pesti Evangélikus Magyar Egyháznak Esketési Anyakönyve I. rész. Pest, 1841. március 24-én vette el Erdélyi János „*Vachott Cornélia Gyöngyös Heves vármegyei születés itt rokonainál lakozó hajadont*”. Vachott Kornélia anyjának unokatestvérénél, Kossuth Lajos anyjánál lakott. Vachott Sándorné, 1887. 131. Vachot Sándor és Csapó Mária esküvője pedig 1843. július 10-én volt. PEE DTGy A pesti Evangélikus Magyar Egyháznak Esketési Anyakönyve I. rész.

²² PEE DTGy Pesti Evangélikus születési anyakönyvek, 1837–1877.

²³ VAHOT, 2007. Hazucha Ferencnek, Pest, 1846. október 25.

²⁴ MIKSZÁTH, 1967. 56

²⁵ Vahot Imre házassága úgy tűnik, egyébként sem volt zökkenőmentes. Lásd lentebb.

²⁶ VAHOT, 2007. Ipolyi Arnoldhoz, Pest, 1870. december 30.

²⁷ Például Tárkányi Bélára, Mindszenty Gedeonra (az egri tanítóképző igazgatója), Ipolyi Arnoldra (művészettörténész, megyéspüspök), Szvorény Józsefekre és Bartakovic Bélára (egri érsek) gondolok.

²⁸ Például VAHOT, 1880a. 9.

²⁹ EOL, Székács József hagyaték. 90. pallium. Vahot Imre Székács Józsefnek. Pest, 1862. augusztus 6. Székácsal egyébként már eperjesi diákévei alatt is találkozhatott, hiszen az ottani magyar társaság elnöke és a magyar nyelv tanítója volt. BODOLAY, 1963. 724.

³⁰ TÓTH-SZÖLLŐS, 2002. – „*A kisebbségi létből fakadó felekezeti összetartás, az evangélikusok kifejtett*

Vahot Imrére – úgy tűnik – eredetileg apjához hasonló életpálya várt: 1838-ban Sáros megye írnokaként kapott állást,³¹ de az ügyvédi vizsga letétele után nem praktizált. Szerkesztői, drámaírói hivatása vélhetően jól jövedelmezett, s emellett családi öröksége sem lehetett csekély. Érdeemes megemlíteni a régi Vachot-birtok,³² Vahotfalva megszerzésére irányuló törekvését, mivel a befutható életpálya kontextusában értelmezhető Vahot azon döntése, amelynek nyomán a szerkesztői hivatást választotta. Apjuk gyöngyösi pályafutása után a reintegráció a Túróc vármegyei nemesi közegbe nem csak Vahot Imre, de Vachot Sándor³³ számára is a választott életpálya legkomolyabb alternatívája lehetett. Vahot Erdélyi Jánosnak írta 1844-ben, hogy ha „*jövő évre legalább 700 előfizetóm nem lesz – de talán lesz! – nyáron abba hagyom a szerkesztést s megyek Vachotfalvára lakni, az öreg bátyánk úgy is tehetetlen már, járni sem tud, s maholnap ő is az öreg Pál mellé fog temettetni*”. Vahoték nagybátyja, Vachot György 1844. október 14-én halt meg: „*az öreg Vachot meghalt (és így családomat Vachot falva kitárt karokkal várja)*.” 1845 szeptemberében valóban kötöttek a Vachot-testvérek egy szerződést Vachot György egy másik örökösével, Julianna Wachottal (akiről azonban nem tudjuk, hogy az elhunyt özvegye vagy leánya volt-e), a tervbe vett életpálya-módosítás azonban minden jel szerint elmaradt.³⁴ Az ősi birtok megszerzésére irányuló törekvéshez kapcsolható a legtöbb irodalomtörténész által magyarkodásként kárhozottat vachotfalvai előnév használata is.³⁵

nostras-tudata (amelyet a korban gyakorta párhuzamba állítottak az izraeliták összetartásával és csoportszolidaritásával) nemcsak nagyban hozzájárult az egyes csoporttagok társadalmi előmeneteléhez, érvényesüléséhez, jó ideig fölülírva a társadalmi és rangbéli, sőt a nyelvi-etnikai különbségeket is.” LASZLÓ, 2004. 165–184.

³¹ Pulszky Ferenc emlékiratai szerint 1838-ban Kapy István, Sáros megye főjegyzője a Vachot-testvéreket és Sárosi Gyulát írnoknak fogadta föl, mivel az akkori megyei aljegyzők rosszul tudtak magyarul. „*Mind a hárman a vármegyházánál laktak, hol őket a náluk fiatalabb Kerényi Frigyes szokta fölkeresni. Nekem is sokszor fölolvasták költeményeiket, ismertem tehetségüket.*” PULSZKY, 1958. 146. – Vahot emlékirataiban írja, hogy „*én atyám kívánatát, nagyatyám nyomdokait követve, nem csak ügyvéd, hanem egyszerismind bíró, táblabíró is lettem, s mikor többi közt Szepesmegyében gr. Csáky Tivadar főispánná lett beigtatása ünnepén kineveztek, erre jegyzé meg Pák Albert: sorsát senki sem kerülheti el*”. VAHOT, 1880a. 15. Ez azonban tiszteletbeli cím volt csupán, és a korszak jelentősebb írói-költői közül sokakat megtisztelt ezzel egy-egy vármegye nemesi közönsége.

³² A nemességet Vachot de Vachotfalva néven 1610-ben hirdette ki Túróc megye. SZLUHA, 2008. 477.

³³ Ehhez lásd Vachot Sándor két, Erdélyi Jánosnak szóló, Vachotfalváról küldött levelét, amelyekben többek között a vármegye politikai életébe és a Vachot-birtok igazgatásába való bekapcsolódásáról számol be (Vachot Sándor – Erdélyi Jánoshoz, Vachotfalva, 1841. június 18. Vachot Sándor – Erdélyi Jánoshoz, Vachotfalva, 1841. július 25. ERDÉLYI, 1960. 169–170., 172.), valamint mellékelí három, György úrról és az ősi kúriáról szóló versét (Az östelek, György úrhoz, György úr halálakor – VAHOT, 1856. 24–32.)

³⁴ Vahot Imre – Erdélyi Jánoshoz, Pest, 1844. augusztus 19. Vahot Imre – Erdélyi Jánoshoz, Pest, 1844. november 5. ERDÉLYI, 1960. 225. 233. OSZK Analekta Fond 20/15. A Vachot-család történetére vonatkozó iratok.

³⁵ SZIGETHY, 1981. 428.; KÓKAY, 1979. 592. T. Erdélyi Ilona szövege.

A Vahot-család — ami tudható és ami nem

Vahot Imre életének egyik legismeretlenebb rétege a családjával való kapcsolata. Egy kutatási irány létjogosultságát ugyanakkor csak interpretációs hozama igazolhatja: a Vahot-családról szóló források sokszor nem magántermészetűek, csak az egymás közti jogi ügyletekbe és a társadalmi nyilvánosság előtt lezajlott vitáikba nyerhetünk betekintést. Így a családi életről fennmaradt források szorosan kapcsolódnak a Vahot Imre anyagi helyzetével kapcsolatos forrásokhoz, utalva szerkesztői-írói pályájának sikerességére/sikertelenségére is. Innen megközelítve feltárulhat a kevésbé dokumentált, immár nem a pesti eliten belül és csak kevésbé a társadalmi nyilvánosság előtt zajló pályaszakasz váza is.

Obernyik Károly az 1851-es, gyakorlatilag Vahot pályájának csúcspontját jelentő évben terjedelmes életrajzot írt a szerkesztőről, amelyben többek között ez áll: „Az ifjú író viharos, küzdelmes irodalmi pályáját a családi élet örömeivel akarván édesíteni, már 23 éves korában a főváros egyik legszebb hölgyével kelt egybe, ki a h. nőnek és jó anyának valódi példányképeül szolgálhat.”³⁶ Úgy tűnik, Obernyik korainak tartotta egy 23 éves férfi házasságát, hiszen a házasodáshoz szükséges egzisztenciateremtésre, főleg egy irodalmár esetében, akár a fiatal férjkor döntő részére is szükség lehetett. Vahot Imre esetében a családi örökség mellett, amelyen immár csak Sándor öccsével kellett megosztotnia (szülei 1831-ben, lánytestvérük, Kornélia, Erdélyi János felesége 1842-ben, gyermekágyi lázban halt meg) már a több éves újságírói-szerkesztői karrier³⁷ is biztosította az egzisztenciát.

Egy Erdélyi Jánosnak írott levele arról tudósít, hogy a Vahot-család ellenezte ezt a házasságot, amelyet ráadásul, ha talán szabályos keretek között is, de nem a nyilvánosság előtt kötött meg. Második lányának születésekor írta, hogy nővére s egyben Erdélyi elhunyt felesége után „Nellinek kereszteltük, a midőn egyszermind a lakzit is fényesen megtartám, noha már az előtt meg voltam Marimmal esküdvé. Heinrich bácsi kegyét nagyon megnyerém az által, hogy a keresztelőre meghitam s őszinte elmondtam neki mindent, hogy ejtett a sors s véralkatom”³⁸ a házasság édes kelepczéjébe. Sándor még most is gy. löli lépésemet.”³⁹

Vahot 1848 előtti levelei közt ezen túl csak egy esetben említi családját, egy Hazucha Ferencsel 1846 októberében folytatott levelezés során, amikor Hazucha párbajra hívta ki.⁴⁰ Vahot azt írja: „elfogadom a kihívást – de csak úgy, ha feleségem, ki nekem három derék gyermeket szült, – megegyezik benne”. Hazucha elveszett válszában vélhetően élcelődött azon, hogy Vahot felesége véleményét kérte ki, ezért a szerkesztő a következő levélben magyarázkodásra kényszerült:⁴¹ „Nőmet csak azért említém meg, mert az ő élete az enyémtől függ, s ha én illy dologban a kihívást elfogadom, nem szoktam gyermekes karczolásokban gyönyörködni. Aztán mikor a ló versenyt fut, a lovagokat megméri, vajjon nem nyom-e egyik többet a másiknál.

³⁶ OBERNYIK, 1879. 297–307.

³⁷ Írásai 1838 óta jelentek meg, 1843-ban a *Pesti Hírlap* állandó munkatársa, 1844-től a legsikeresebb újság, a *Pesti Divatlap* szerkesztője lett.

³⁸ Vahot korábban mintegy fél évet töltött nemi betegsége kezelésével Gräfenbergben.

³⁹ Vahot Imre – Erdélyi Jánoshoz, Pest, 1844. augusztus 19. ERDÉLYI, 1960. 225.

⁴⁰ Tünetértékű a Vahot által lefolytatott viták, megindított polémiák szempontjából, hogy a szerkesztő nem tudta pontosan, miért is hívta ki Hazucha, s levelében, amelyben erre rákérdez, több, egymástól független lehetséges okot is felsorol.

⁴¹ Clair Vilmos azt írja, hogy a „társadalom megtagadja a közösséget a férfúval, aki megfelelő elégtételt nem vesz a becsületén esett sérelemért”. CLAIR, 2002. 432.

Hogy ne kellene tehát az élet-halálra vívóknak is sulygyent tartani, s tekintetbe nem venni azt: vajjon melyik veszthet többet? – És azért házias embernek nőtlennel bajt vívni – nem igazság,⁴² noha ez elvről ingerültségemben már kétszer feledkeztem meg.”⁴³

Vahot 1845-ben a *Honder* szerkesztőjével, Petrichevich Horváth Lázárral vívott párbajt, ahogy leírja egy Frankenburg Adolfnak szóló levelében: „*Lazival egyedül azért léptem a síkra, hogy a köztünk fennforgott szennyes harcznak valahára véget vessek, s ez által meg is fog sz nni köztünk a keser polemia.*”⁴⁴ A Hazucha-affér másik előzményéről nem tudunk, jöllehet fél évvel azt megelőzően, 1846 júliusában a Tizek Társaságának megalakulásakor Petőfivel is hasonló jellegű konfliktusa volt: „*Elküldtem hozzá secundansaimat – írja Petőfi –, de ő másfél napi gatyázás után végre határozottan kimondta, hogy semmi esetre sem fog vívni.*”⁴⁵

A Horváth Lázárral vívott párbaj azonban vélhetően nem veszélyeztette komolyabban a családfenntartó testi épségét, ugyanis, amint épp Frankenburg Adolf emlékirataiból megtudhatjuk, a korszakban a szerkesztők által vívott párbajok alapvetően a figyelemfelkeltést, a marketingcélokat szolgálták, hiszen töltetlen fegyverekkel vívták őket.⁴⁶

Az 1848–1849-es események után keletkezett források alapján meglehetősen bizonytalan képet alakíthatunk ki a Vahot családról. Az egyik forráscsoport a család 1850-es évekbeli széteséséről és a viszály több évtizedes továbbgyűrűzéséről tanúskodik, a másik arról, hogy még az 1870-es években is szoros volt a kapcsolat Vahot és felesége, valamint gyermekei között.

Vahot Gyulának, Vahot Imre fiának egy 1871-es leveléből kiderül, hogy feleségétől Vahot Imre már tizenöt évvel korábban, tehát 1857 körül elvált, és azóta nem fizet gyerek- (és asszony-) tartást, azaz nem teljesíti „*családkielégítési kötelezettségét*”.⁴⁷ Vahot Imre szintén azt írja, hogy feleségével és családjával régóta nem él együtt, sőt, fia által kiadott emlékirataiban egy egész fejezetet szentel egy 1850-es évek elejei félrelépésének.⁴⁸

Ezzel szemben az 1860-as években többször hivatkozott arra, hogy nem tudja elartani családját.⁴⁹ 1861-ben egy meghatalmazást írt felesége számára: „*felhatalmazom nőmet szül. Mitrovszky Máriát hogy az Első magyar színészek Budán című színművem jutalékdíját, irói honoráriumát mind a nemzeti színház Igazgatóságától, mind a vidéki színésztársulatok igazgatóitól*” vegye fel.⁵⁰ 1863-ban Vahot Imréné aláírással Erdélyi János kapott levelet, amelyben nyoma sincs feszültségnek, s férjét még arra is rá tudta venni a levél írója, hogy egy évtizedek óta húzódo pertől elálljon.⁵¹

⁴² Bár Vahottól nem áll távol saját igazának túlhajtott bizonygatása, ez esetben valóban egy létező, a kihívás visszautasítását lehetővé tevő argumentumról lehet szó. Mikszáth Kálmán *A Noszty fiú esetében* leír egy történetet, miszerint Párizsban két magyar összeszólalkozik, s egyikük azzal utasítja vissza a másik párbajkihívását, „*hogy a mérkőzés nem volna egyenlő, mert neki fiatal felesége van, akivel most éli a mézesketeket itt Párizsban; ilyenkor – úgymond – nehéz meghalni, míg ellenben a tanácsos úr, Európa ügyis csendes lévén, semmi különös vagy érdekesebb dolgot nem hagy itt*”. A kihívó fél erre eltűnik egy percre, az első útjába kerülő leányt megkéri, majd visszatér azzal, hogy most már egyenlők a feltételek. MIKSZÁTH, 1960. 118.

⁴³ VAHOT, 2007. Hazucha Ferencnek, Pest, 1846. október 25.

⁴⁴ VAHOT, 2007. Frankenburg Adolfnak, hely és idő nélkül. Erről lásd még: GYULAI, 1961a. 229–230.

⁴⁵ Petőfi Sándor Arany Jánosnak, Pest, 1847. március 31. PETŐFI, 1964. 54.

⁴⁶ FRANKENBURG, 1868a. 152. FRANKENBURG, 1868b. 166–178.

⁴⁷ OSZK Kt. Vahot Gyula – [Orczy Bódoghoz] Pest, 1871. február 10.

⁴⁸ VAHOT, 2007. [Orczy Bódoghoz], Pest, 1871. február 23. VAHOT, 1880b. 18–26.

⁴⁹ Például VAHOT, 2007. Tóth Lőrincnek, 1865. április 31.

⁵⁰ VAHOT, 2007. Vahot Imre felhatalmazása felesége számára. Pest, 1861. március 9.

⁵¹ ERDÉLYI, 1962. 306–307. Vahot Imréné – Erdélyi Jánoshoz, Pest, 1863. január 10.

1877 telét Vahot a Császárfürdőben töltötte, egy nagyobb társasággal, amelynek tagja volt Lauka Gusztáv és Mikszáth Kálmán is, mindketten megörökítették portréját. Előbbi annyit ír Vahot feleségéről: „Az utolsó könnyek neje temetésekor ömlöttek szemeiből, de a fájdalom ez özöne, mint a zápor a rét virágait, elmosta verőfényes múltjának minden kedvesebb és szebb emlékeit. E viszony és házasság két nemes tulajdonságáról tanúskodott: lovagiasságáról és igaz szerelméről.”⁵² Mikszáth hasonlóan fogalmaz: „neje, egy szőke szépség halála után kedélye sokat vesztett ruganyosságából, s humora, mert volt az is benne (habár csak kismértékben), végképp elenyészett”.⁵³

Hasonlóan ellentmondásos Vahot Gyula és Imre viszonya. A levelek egy csoportjában komoly konfliktust vélünk felfedezni, mely szerint Vahot Gyula apjának drámaírói tiszteletdíját szeretné felvenni, Vahot Imre pedig, aki egész életében színdarabjai előadásáért küzdött, és levelei legnagyobb csoportja épp erről szól, inkább letiltatja a színház műsoráról szerzeményeit, semmint Gyula fia és annak anyja kapja meg az értük járó pénzt.⁵⁴ Az érdekes ebben éppen az, hogy mind a konfliktust közvetlenül megelőző, mind az azt követő időszakban bizalmas viszony volt köztük. A levelezés tanúsága szerint számos fontos ügyben Vahot Gyula volt apjának küldönce, aki többek között pénzügyeinek intézését is rábízta.⁵⁵ Mikszáth hasonlóképp emlékezik: „Imre bácsinak három gyermeke maradt, két leány és egy fiú. Az öregúr nagyon szerette őket, s valahányszor valami baja támadt, mindjárt fiáért küldött, kívül szívélyes bizalmasságban élt.”⁵⁶

Egyéb források híján az ellentmondást nem sikerült egyelőre föloldani. A levelezésben többször említett valóper iratanyaga sem került még elő.⁵⁷

Segélyezés és önsegélyezés

Vahot Imre sógora, Erdélyi János egy 1865-ös levelében azt írja: „Imre szegény már nem is jár tisztességes emberek társaságába”.⁵⁸ Maga Vahot Imre pályájának kiskiklását 1861-re teszi: „Mióta lapomat betiltották, az irodalmi pályán egyáltalában nem bírok boldogulni.”⁵⁹ Ez a bizonyos lap a *Budapesti Képes Újság* volt, amelyet Vahot 1860-ban indított, és amelyet hamarosan betiltottak.⁶⁰ Hasonló problémái lehetnek⁶¹ az ugyanebben az időben kiadott *Honvédek könyvével*.⁶² Vahot talajvesztése azonban korábbra tehető. 1849 utáni vállalkozásai a korszak legmagasabb színvonalú szépirodalmi, tudományos-ismeretterjesztő kiadványait hozták létre.⁶³

⁵² LAUKA, 1879. 354–355.

⁵³ MIKSZÁTH, 1967. 54.

⁵⁴ VAHOT, 2007. [Orczy Bódoghoz], Pest, 1871. február 23. OSZK Kt. Vahot Gyula – [Orczy Bódoghoz] Pest, 1871. február 10.

⁵⁵ Például VAHOT, 2007. Ipolyi Arnoldhoz, Pest, 1870. december 30. Gyulai Pálnak, Budapest, 1875. január 4.

⁵⁶ MIKSZÁTH, 1967. 56.

⁵⁷ Sem az Evangélikus Országos Levéltárban, sem Budapest Főváros Levéltárában nem található. Vahot Imrének felekezetének az ismerete nélkül pedig „tű a szénakazalban” típusú kutatás szükségeltetne.

⁵⁸ ERDÉLYI, 1962. 364. Erdélyi János – Hegedűs Lászlóhoz. Pest, 1865. december 9.

⁵⁹ VAHOT, 2007. Tóth Lőrincnek, 1865. április 31.

⁶⁰ KOSÁRY – NÉMETH G., 1985. 440.

⁶¹ VAHOT, 2007. Ismeretlennek, 1862. január 21.

⁶² VAHOT – GÁNÓCZY, 1861.

⁶³ Ilyen volt a *Losonczi Phönix* vagy a *Magyarország és Erdély képekben*, amely egyébként Mikszáth Kálmán történelmi tárgyú írásainak legfontosabb forrásai közé tartozott. PRAZNOVSZKY, 2000. 241.

Közös jellemzőjük azonban, hogy a vásárlóközönség kezdeti lelkesedése a második, harmadik, negyedik kötetek előfizetésekor már jelentősen megcsappant,⁶⁴ és így az első kötetek iránti érdeklődést alapul vevő, és azzal tervező Vahot jelentős anyagi veszteségekkel tudta csak lezárni a sorozatokat. Ezért – úgy tűnik – alább adva a színvonalat, kalendáriumkiadásba fogott, amely az 1850-es években jövedelmező vállalkozás lehetett számára, azonban jelentősen eltávolodott korábbi vállalkozásainak piacától, a középnemesség regionális elitrétegétől.⁶⁵ Aztán a kalendáriumokat odahagyva megpróbált visszatérni eredeti közönségéhez, állandó lapalapítási kísérleteivel azonban már nem tudta újra tartósan megvetni a lábát az átalakuló sajtópiacra.

Emellett számos egyéb pénzkereseti lehetőséggel próbálkozott, ilyen volt a Lisznyai Kálmánnal megindított dalidó,⁶⁶ majd a költő halála után a dalidók utódjának is tekinthető felolvasások. Erdélyi János például úgy említi az 1865-ben Magyarországra érkező Alexander Dumast, mint akit „*elneveztek itt, felolvasási viszketegéért, Vahot Imrének*”.⁶⁷

A különböző litográfiaiak, történelmi zsánerképek és irodalmi tablóképek előfizetéses úton való terjesztésével is foglalkozott, ami viszonylag jövedelmező vállalkozás lehetett. „*Abban különbözött Verebi Somától, hogy míg az valóságos házaló lett, ő spediteur maradt. Jelentős tőkét képezne, a mit az évek során át kiadott történelmi képekből és arcképcsarnokokból zsebre rakott*” – írja Lauka Gusztáv.⁶⁸ A képek célközönségét általában gondosan kiválasztotta, például az egri vár védelmét ábrázoló képet az egri egyházmegye legmagasabb rangú papjainak pártfogásába ajánlotta,⁶⁹ de volt, hogy országgyűlési képviselők arcképét sokszorosítottta és juttatta el azok tisztelőihez, szavazóihoz.⁷⁰ Vahot minden vállalkozásában nagy hangsúlyt fektetett a képmellékletekre. Érdemes lenne azokat az önállósult képkiadásokkal egybevéve alaposabban elemezni, a vizuális kultúra, az irodalmi kultusz,⁷¹ a Vahot által elképzelt célközönség feltételezett történelemszemléletének⁷² szempontjából.

Lauka emlékezéseiben azt írja Vahotról, hogy „*olyan irodalomműzeti dolgokkal foglalkozott, a melyek utóbbi éveiben egyetlen megélhetési forrását képezték*”. Ez persze nem minden esetben jelentett aktív jövedelemszerző tevékenységet, sokszor a reformkorban kialakult kapcsolatait felhasználva igyekezett pénzhez jutni. Ilyen volt a Magyar Írók Segélyegyletétől⁷³ kapott támogatás is. Sajnos minden

⁶⁴ Okozhatta ezt a különbség, amely a hetilap és a rendszertelenül, félévente, évente megjelenő kiadványsorozat piaci jellemzői között feszült, hiszen Vahot saját elmondása szerint a *Pesti Divatlap* előfizetőihez, előfizetés-gyűjtőihez küldte el a prenumerációs felhívásokat. VAHOT, 1880a. 141.

⁶⁵ Vahot vállalkozásainak középnemesi közönségéről lásd DEMMEL, 2004.; DEMMEL, 2006.

⁶⁶ Erről lásd SZILÁGYI, 2001. 96–118.

⁶⁷ ERDÉLYI, 1962. 364. Erdélyi János Hegedűs Lászlóhoz. Pest, 1865. december 9.

⁶⁸ LAUKA, 1879. 356.

⁶⁹ VAHOT, 2007. Mindszenty Gedeonhoz, Pest, 1860. január 8. Tárkányi Béla, egri püspöki titkár például egy korábbi előfizetés-gyűjtéssel kapcsolatban azt írta: „*Az egri név egyetlen fenntartóról a papokról jót állok, hogy szép számú előfizetőt gyűjthetek; a világiaktól mit sem remélek, ezek lelkesedése mellett Egervár sem lenne több mint Várgede*”. VAHOT, 2007. Tárkányi Béla, év és hely nélkül, 1854-ben.

⁷⁰ VAHOT, 2007. Ismeretlennek, Buda, 1865. július 19.

⁷¹ Például a *Magyar Írók Arcképcsarnoka* érdemes lehet alaposabb elemzésre, s emlékirataiban maga Vahot is azt írta, hogy tudatosan rendezte el az arcképeket. A képet lásd KÖRMÖCZI, 2000. 160.

⁷² Bizonyos képekhez „*magyarázatul*”, vélhetően inkább a kiadott képek piaci sikerét megfogalmazó a képekhez kapcsolódó történelmi esszéket, költeményeket is kiadott Vahot, amelyek támpontot jelenthetnek az ikonográfiai elemzés során. VAHOT, 1860.

⁷³ A Magyar Írók Segélyegyletéről a kézirat lezárása után megjelent: T. SZABÓ, 2008. 347–377.

társadalomtörténeti érdekessége ellenére a szervezet csak nehezen kutatható ebből a szempontból, hiszen a támogatottak iránti tapintatból nem maradt fenn nyilvános irat a döntésekről. Ezek általában informális döntések voltak, s talán éppen ezért nem közölték sehol sem a segélyezettek névsorát, sem a segély összegét.⁷⁴ Az egyesület ötletét először 1854-ben Pompéry János vetette fel a *Pesti Napló*ban, amelyre több, nagy összegű felajánlás is érkezett. Az egyesület megalapításának kérelmével a budai császári helytartósághoz, majd a belügyminisztériumhoz folyamodtak, hiába. A politikai viszonyok változása és egy nagylelkű felajánlás tette lehetővé, hogy 1861-ben végül megalakuljon a társaság.⁷⁵ A tervezett egyesület alapszabályzatát 1854-ben és 1861-ben is lehozta a *Vasárnapi Újság*. Utóbbi jóval terjedelmesebb, főként a segélypénztár pénzügyi és szervezeti működését írták pontosabban körül, ám a segélyre jogosultak körében is történt változás. A korábbi variáns szerint, hogy az részesülhet támogatásban, „*ki több évi folytonos írói munkásság által az általános magyar irodalmi tevékenység részesévé vált*”, míg a ténylegesen megalakult szervezettől már csak az az író számíthatott segélyre, „*ki az irodalom valamelyik ágában magát kitüntette, vagy ki több évi folytonos írói munkásság által az általános magyar irodalmi tevékenység részére hasznossá vált, ha irodalmi tevékenységét sem az erkölcsiség, sem a keresztény vallás⁷⁶ ellen nem fordítja.*” Fontos említenünk, hogy „*A segélypénztár jótéteményében részesülend az írók szükségét szenvedő családja is.*”⁷⁷

A segélyek odaítélésének folyamatáról egy egyetemen belüli vita tájékoztat: egy hírlapi cikkre⁷⁸ az igazgató választmány úgy reagált, hogy „*a legtöbb segélyezés az elnökök és választmányi tagok jelentésére történt, sokszor az illetők tudta nélkül s nem folyamodások alapján, melyek csak akkor adatnak be, ha az elnököknek,⁷⁹ vagy választmányi tagoknak⁸⁰ nincs tudomásuk a segélyezendők viszonyairól.*”⁸¹

Vahotékkal kapcsolatban először 1865-ben találkozunk az írói segélyegylettel, amikor Erdélyi János írja Vahotról: „*Gyermekei az írói segélyegylettől kapnak valami gyámolítást; felesége házal, kéreget.*”⁸² Vélhetően róluk is szól a *Vasárnapi Újság* híradása, mely szerint 1865-ben 19 család, írók özvegyei és árvái részesülnek segélyben.⁸³ Egy évtizeddel későbből maradt fenn két levél, az egyik Vahot folyamodványáról szól, a másik a pozitív döntésről. Ebből következtethetünk arra, hogy Vahot Imre rendszeresen kapott közepes összegű segélyt az 1870-es évek közepén.⁸⁴

Az írói kapcsolatrendszer némileg aktívabb szándékú felhasználásáról szól az 1865-ben, Tóth Lőrincnek írott levél: „*míg jobb idő nem következik be – pedig az isten tudja mikor? – családom fenntartása tekintetéből valamely magyar intézetnél vagy vállalatnál⁸⁵ elfogadnék oly hivatalt, mely nekem való s a mihez értek, például magyar né-*

⁷⁴ Az OSZK Kézirattárában csak néhány irat maradt fenn, elsősorban segélyért való folyamodványok az 1900-as évek elejéről. OSZK Kt. Analekta 3884.

⁷⁵ GYULAI, 1961b. 528–529.

⁷⁶ Ehhez lásd még T. SZABÓ, 2008. 352–354.

⁷⁷ *Vasárnapi Újság* 1854. június 11. 15. szám. 127.; *Vasárnapi Újság* 1861. november 17. 46. sz. 545.

⁷⁸ A cikk írója javasolta, hogy a folyamodást szüntessék meg, és csak egy helyzetjelentést kelljen benyújtania az írónak, illetve, hogy közöljék a segélyezettek listáját.

⁷⁹ Az elnök gróf Károlyi István, az alelnök Eötvös József volt.

⁸⁰ Mint például Arany János vagy Tóth Lőrinc.

⁸¹ GYULAI, 1961c. 527.

⁸² ERDÉLYI, 1962. 364. Erdélyi János Hegedűs Lászlóhoz. Pest, 1865. december 9.

⁸³ *Vasárnapi Újság* 1866. január 14. 2. sz. 20.

⁸⁴ VAHOT, 2007. Gyulai Pálnak, Budapest, 1875. január 4. Gyulai Pálnak, Budapest, 1876. november 11. Titkári jelentés a Magyar Írók Segélyegylete 1877-iki közgyűlésén. In: GYULAI, 1961. 533–538. Vahot viszonyulását az egyesülethez emlékiratai alapján lásd T. SZABÓ, 2008. 373–374.

⁸⁵ Tóth Lőrinc abban az időben az MTA pénztárnoka volt.

met fogalmazás, iktatói, levéltárnoki hivatalt”. „Biztatásod folytán arra kérlek tehát mint régi, jó lelk barátomat légy szíves engem valahova beajánlani, ha Pestre nem lehetne a bécsi Securitas társulathoz”. „Valamely német munkának szabatos fordítását, vagy valamely magyar kéziratnak átdolgozását is elvállalnám.”⁸⁶ Itt tehát a régi kapcsolatot úgy használta ki Vahot, hogy addig elért társadalmi státusza minél kevésbé szenvedjen csorbát. Az írói-szerkesztői karrier hivatali pályafutásra váltása azonban nem sikerült, és talán nem is gondolta egészen komolyan, ugyanis ugyanebben a levélben olvashatunk először Vahot Imre egyik legeredetibb vállalkozásának a kezdeiről, az emlékiratainak – nem a megírásáról, hanem a menedzseléséről.

A Tóth Lőrincnek szóló küldeménytől kezdve számos levélben találkozunk a következő sorokkal: „szent kötelességemnek tartandom mélyen t. Nagyságodnak bokros egyházi, irodalmi, hazafíui s fényes emberbaráti érdemeit, még ez évben közrebocsátandó nagyfotosságú írói emlékirataimban, egy egész önálló élet- s jellemrajzban, kiemelni s megörökíteni.”⁸⁷ Vagy: „Emlékirataimon folyvást dolgozom, – s már 3 vaskos kötetre való kéziratom van, s te is szerepelsz abban, még pedig jó fényben, – s megérdemlem tőled a gyamolítást”⁸⁸ Jókai pedig ilyen levelet kap: „Mint az ide mellékelt orvosi bizonyítvány tanusítja, már hosszabb idő óta nehéz beteg vagyok [...] Mely sajnós körülmény minden foglalkozástól távol tartván, jövedelmi forrásomtól is megfosztott. [...] Ily mostoha körülmények közepette fordulok tehát hozzád is, kedves Barátom, azon ószinte bizalmas kéréssel: légy szíves engem még egyszer [...] nagylelk gyamolításodban részesíteni, s az ide mellékelt ívre belátásod szerint aláírni.”⁸⁹ Cserébe egy önálló Jókai élet- és jellemrajz szerepel majd emlékirataiban. Ezek a levelek szinte mindig az 1840-es, 1850-es évekbeli munkatársainak szólnak. Általában azt írja nekik, hogy emlékirataiban kiemeli szerepüket, jelentőségüket a közös munkájuk idején, cserébe pedig anyagi támogatást vár. Vahot korábbi irodalmi kapcsolatrendszerét tehát gyakorlatilag önmagára szabott szociális hálóvá alakította át, amelyet végtelenítenie is sikerült azáltal, hogy emlékiratainak a megjelenését a halála utáni periódusra időzítette.⁹⁰

Mivel Vahot Imre társadalmi pozícióját nem tudta megőrizni, nem kérdés, hogy azt tovább tudta-e adni. A két, név szerint is ismert gyermekének életútja viszont az apa elvesztett társadalmi presztízse mellett szintén kapcsolatrendszerének továbbéléséről, továbbvihetőségéről tanúskodik.

Vahot Imre fiára az *Emlékiratok* kiadásának terhével együtt irodalmi kapcsolati tőkéjét is ráhagyta. A két kiadást megért emlékirat első megjelenése minden bizonnyal sikeres volt anyagilag. Vahot Gyula azonban a megjelentetéshez szükséges tőkét saját maga nem tudta előteremteni, ezért ebben is apja kapcsolati tőkéjére és írói múltjára támaszkodott: a színházigazgató Rákosi Jenőt kérte meg, hogy a nyomdaköltség előteremtésének érdekében adassa elő Vahot Imre színdarabjait.⁹¹ Ez a törekvése 1879 végén minden bizonnyal sikerrel járt, mert testvére, Vahot Mária ekkor írt egy felhatalmazást, hogy az egyébként őt is megillető jogdíjat fivére egyedül fölvehesse.⁹²

⁸⁶ VAHOT, 2007. Tóth Lőrincnek, 1865. április 31.

⁸⁷ VAHOT, 2007. Szvorény Józsefnek, Budapest, 1877. április 12.

⁸⁸ VAHOT, 2007. Szilágyi Sándornak, Budapest, [év nélkül – 1870-es évek végén], július 9.

⁸⁹ Vahot Imre Jókai Mórnak, Budapest, 1875. október 28. JÓKAI, 1975. 533.

⁹⁰ Emlékirataiban a levelekben ígért külön fejezetek végül nem jelentek meg. Arról, hogy valójában megírta-e egyáltalán Jókai vagy Szilágyi Sándor életrajzát, nem tudunk, bár gyaníthatóan terjedelmi okokra hivatkozva ezeket éppen nem hagyták volna ki a kiadás során.

⁹¹ Nem ez volt az első ilyen eset, Vahot Gyula már apja életében is fordult annak színházigazgató barátjához, Szigligeti Edéhez, hogy Vahot Imre betegségére és zilált anyagi helyzetére tekintettel, adassa elő egyik darabját. OSZK Kt. Vahot Gyula [Szigligeti Edéhez] Pest, 1876. február 8.

⁹² VAHOT, 2007. Vahot Mária meghatalmazása Vahot Gyula számára, Budapest, 1879. december 30.

Ez, úgy tűnik, jelentős anyagi segítség lehetett, hiszen nemsokára megjelent a könyv. Maga Vahot Imre is szó szerint halála napjáig küzdött darabjainak színreviteléért.⁹³ Az eddig előkerült mintegy kétszáz Vahot-level közel fele íródott kifejezetten egyes vígjátékai, történelmi színdarabjai színpadra állítását kérve vagy követelve. Itt azonban nem csak az egyébként természetesnek tekinthető szerzői hiúságot regisztrálhatjuk. Annyit tudhatunk, hogy 1850-ben a *Bányarém* című színdarab premierje 188, a második előadás 150 forintot jövedelmezett Vahotnak mint szerzőnek.⁹⁴ Tekintve, hogy abban az időben a Pest megyei központi szolgabíró fizetése évi 200 forint volt,⁹⁵ és hogy Erdélyi Jánossal például valamivel több, mint 400 forint miatt évtizedekig pereskedtek,⁹⁶ ez igen tekintélyes bevételnek számíthatott.

Ám nem csak Vahot Gyulát segítette apja korhadt kapcsolatrendszere, hanem lányát, Vahot Máriát is. Az eredetileg színésznőnek készülő lány⁹⁷ (akit a színi tanodában egyébként szintén apja közeli munkatársai tanítottak),⁹⁸ 1877-ben felkereste Szvorény Józsefet, hogy támogassa 100 forinttal megindítandó vállalkozását. Ajánlólevelét is volt nála, amelyet vélhetően ő maga írt, s Vahot Imre diktált, aki lányának támogatását kérte a régi munkatárstól. Vahot Mária egy üzletet kívánt nyitni Budapesten, ám hogy megvalósult-e a tervezet, arról nem tudunk.⁹⁹

*

A fenti közelítések (amelyekből kiderült, hogy a Vahot-életpálya legitim kutatási téma) szükségszerűen lettek kissé töredékesek. Ezt ugyanis nemcsak a forrásanyag szerkezete indokolja, hanem az is, hogy egyelőre a kutatás kezdeti fázisában tartunk. Mindazonáltal ezt a töredékességet egy terjedelmesebb, alaposabb munka sem számolhatná fel teljesen, hiszen a mikrotörténelem által meghihletett irodalmi pályarajzoknak egyik sajátossága, hogy a kutató a koherens, egységes életrajz megalkotásának szándékát eleve feladja.¹⁰⁰

⁹³ 1879. február 21-én írt levelében egy török témájú színdarabot akar mindenképp előadatni, amelynek szerinte az aktuális politikai helyzet miatt biztos sikere lenne: „A *huza-vona halogatas, a késedelem: félhalál. – Attól tartok, ha nem sietünk a török színdarabbal, megelőznek mások, – s akkor én hoppon maradok.*” VAHOT, 2007. Ismeretlennek, 1879. február 21.

⁹⁴ ERDÉLYI, 1962. 15. Nádor Ferenc Erdélyi Jánosnak, Pest, 1850. március 28.

⁹⁵ KERÉNYI, 1999. 347.

⁹⁶ ERDÉLYI, 1962. 430.

⁹⁷ OSZK Színháztörténeti Tár, Fényképek, Az első magyar színi tanoda tanárai és növendékei 1865-ben. Közli még KERÉNYI, 1990. 150. kép. Vahot Mária legelső sorban jobbról a második.

⁹⁸ Szigeti József, Festetich Leó, Gyulai Pál és Egressi Gábor.

⁹⁹ VAHOT, 2007. Szvorény Józsefnek, Budapest, 1877. április 12.

¹⁰⁰ Lásd például SZILÁGYI, 2001.; VÖLGYESI, 2007.

Felhasznált irodalom

- OSZK – Országos Széchényi Könyvtár
 OSZK Kézirattár Analekta Fond 20/15. A Vachott-család történetére vonatkozó iratok.
 OSZK Kézirattár Analekta 3884. Az írói segélyegylet iratai.
 OSZK Kézirattár Vahot Gyula levelezése
 OSZK Színháztörténeti Tár
- EOL – Evangélikus Országos Levéltár
 EOL Székács József hagyaték. 90. pallium.
 EOL Informatio de juventute Scholastica classis prime Theologico – Philosophico Iuridica in Collegio Districtuali Eperiesiensis Evangelicorum Augustane Confessionis semestre prius Anni scholastici 1836/1837.
- PEE DTGy – Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Gyülekezet
 PEE DTGy A pesti Evangélikus Magyar Egyháznak Esketési Anyakönyve I. rész
 PEE DTGy Pesti Evangélikus születési anyakönyvek, 1837–1877.
- BERZA**
 1993 *Budapest lexikon.* Szerk.: BERZA László. 2. kötet. Budapest, Akadémiai, 1993.
- BODOLAY**
 1963 BODOLAY Géza: *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848.* Budapest, Akadémiai, 1963.
- CIEGER**
 2008 CIEGER András: *Lónyay Menyhért, 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok.* Budapest, Századvég, 2008.
- CLAIR**
 2002 CLAIR Vilmos: *Magyar párbaj. A párbaj története. Magyar párbajok. Párbaj-kódex.* Budapest, Osiris, 2002.
- DEMME**
 2004 DEMMEL József: Egy előfizetési lista rejtélyei. A Losonczi Phönix című almanach trencsényi közönségének a szerepe a megye kulturális, politikai és társadalmi életében. In: *Sic Itur ad Astra*, 15. (2004) 4. sz. 59–121.
 2006 DEMMEL József: „...ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publicumot...”. A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 110. (2006) 6. sz. 650–676.
- ERDÉLYI**
 1960 *Erdélyi János levelezése.* I. kötet. Szerk.: T. ERDÉLYI Ilona. Budapest, Akadémiai, 1960.
 1962 *Erdélyi János levelezése.* II. kötet. Szerk.: T. ERDÉLYI Ilona. Budapest, Akadémiai, 1962.
- FÉNYES**
 1851 FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, bet rendben körülményesen leíratik.* 2. kötet. Pest, Fényes Elek, 1851.
- FRANKENBURG**
 1868a FRANKENBURG Adolf: *Emlékiratok.* 2. kötet, Budapest, k. n., 1868.
 1868b FRANKENBURG Adolf: *Emlékiratok.* 3. kötet, Budapest, k. n., 1868.

GYULAI

- 1961a GYULAI Pál: Vahot Imre. In: Uő: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. Szerk.: BISZTRAY Gyula – KOMLÓS Aladár. Budapest, Akadémiai, 1961. 229–230.
- 1961b GYULAI Pál: Titkári jelentés a Magyar Írók Segélyegylete 1867-ki közgyűlésén. In: Uő: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. Szerk.: BISZTRAY Gyula – KOMLÓS Aladár. Budapest, Akadémiai, 1961. 528–532.
- 1961c GYULAI Pál: A Magyar Írók Segélyegylete. In: Uő: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. Szerk.: BISZTRAY Gyula – KOMLÓS Aladár. Budapest, Akadémiai, 1961. 527.

HITES

- 2007 HITES Sándor: *Még dadogtak, amikor ő megszólalt. Jsbika Miklós és a történelmi regény*. Budapest, Universitas, 2007. (*Irodalomtörténeti Könyvtár*)

JÓKAI

- 1975 *Jbhai Mór levelezése (1860–1875)*. Szerk.: OLTVÁNYI Ambrus. Budapest, Akadémiai, 1975.

KERÉNYI

- 1990 *Magyar színháztörténet. 1790–1873*. Szerk.: KERÉNYI Ferenc. Budapest, Akadémiai, 1990.
- 1999 KERÉNYI Ferenc: Biedermeier váltóhamisítás, a háttérben költészettel. A Csapó-ügy. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103. (1999) 3–4. sz. 345–350.
- 2008 KERÉNYI Ferenc: *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2008.

KÓKAY

- 1979 *A magyar sajtó története. I. 1705–1848*. Szerk.: KÓKAY György. Budapest, Akadémiai, 1979.

KOSÁRY – NÉMETH G.

- 1985 *A magyar sajtó története. 2/2*. Szerk.: KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla. Budapest, MTA III – Magyar Újságírók Országos Szövetsége, 1985.

KÖRMÖCZI

- 2000 *A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdénk mi sem dicsőség- sem díjért”*. Szerk.: KÖRMÖCZI Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2000.

LÁSZLÓ

- 2004 LÁSZLÓ Ferenc: Evangélikus társasélet a reformkori Pest-Budán. In: *Budapesti Negyed*, 12. (2004) 4. sz. 165–184.

LAUKA

- 1879 LAUKA Gusztáv: Vahot Imre. In: *Koszorú*, (1879) 4. sz. 354–355.

MARKÓ

- 2007 *Új magyar életrajzi lexikon. 6. rész. Sz–Zs*. Szerk.: MARKÓ László. Budapest, Magyar Könyvklub, 2007.

MIKSZÁTH

- 1967 MIKSZÁTH Kálmán: Vahot Imre bácsi. In: *Cikkek és karcolatok. 1879*. 6. kötet. Szerk.: NACSÁDY József. Budapest, Akadémiai, 1967. (*Mikszáth Kálmán összes m - vei*, 56.)
- 1960 MIKSZÁTH Kálmán: *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. 1. kötet. Szerk.: REJTŐ István. Budapest, Akadémiai, 1960. (*Mikszáth Kálmán összes m vei*, 20.)

NAGY

- 1828–29 NAGY, Ludovico: *Notitiae Politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae, partium eidem adnexarum*. Buda, Landerer, 1828–1829.

OBERNYIK

- 1879 OBERNYIK Károly: Vahot Imre. In: *Obernyik Károly szépirodalmi összes munkái*. 4. kötet. Szerk.: FERENCZY József. Budapest, k. n., 1879.

PETŐFI

- 1964 *Petőfi Sándor levelezése*. Budapest, Akadémiai, 1964. (*Petőfi Sándor összes m vei*, 7.)

PRAZNOVSZKY

- 2000 PRAZNOVSZKY Mihály: Utószó. In: MIKSZÁTH Kálmán: *Magyarország lovagvárai regékben*. Budapest, Unikornis, 2000. 239–246.

PULSZKY

- 1958 PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. 1. kötet. Szerk.: OLTVÁNYI Ambrus. Budapest, Szépirodalmi, 1958.

SZIGETHY

- 1981 SZIGETHY Gábor: Egy elfelejtett múlt századi harcos. Vahot Imre színházi írásai. 1840–1841. In: VAHOT Imre: *Vahot Imre válogatott színházi írásai. (1840–1848)*. Szerk.: SZIGETHY Gábor. Budapest, Magyar Színházi Intézet, 1981. (*Színháztörténeti könyvtár*, 12.)

SZILÁGYI

- 2001 SZILÁGYI Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Budapest, Argumentum, 2001. (*Irodalomtörténeti füzetek*, 149.)

SZINNYEI

- 1980–81 SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Reprint kiadás. XIV. kötet. Budapest, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981.

SZLUHA

- 2008 SZLUHA Márton: *Felvidéki nemes családok. Sáros, Turóc vármegye nemes családjai*. II. kötet. Budapest, Heraldika, 2008.

T. ERDÉLYI

2006. T. ERDÉLYI Ilona: Egy reformkori család a magyar irodalomban. In: *Irodalomtörténet*, 37. (2006) 3. sz. 353–377.

T. SZABÓ

- 2008 T. SZABÓ Levente: Az irodalmi hivatásodás és az írói szolidaritás új formái a 19. század közepén. A Magyar Írói Segélyegylet esete. In: *Irodalomtörténet*, 39. (2008) 3. sz. 347–377.

TÓTH-SZÖLLŐS

- 2002 *Evangelikus arcképcsarnok*. Szerk.: TÓTH-SZÖLLŐS Mihály. Budapest, Evangélikus Sajtóosztály, 2002.

VACHOTT

- 1887 VACHOTT Sándorné: *Rajzok a multból. Emlékiratok*. 1. kötet. Budapest, k. n., 1887.

VAHOT

- 1860 *Magyar történelmi képcsarnok. A Vizkeleti B. által rajzolt s Vahot Imre által kiadott „Hunyadiház diadalünnepe”, – „Mátyás az igazságos”, – „Bátori István lengyel király bevonulása Krakkóba”, – „Egervár hősi megvédése” cím képek történeti és költői magyarázata. Kuliffay Ede, Lisznyai Kálmán, Székely József, Szilágyi Sándor- és Vahot Imrétől*. Szerk.: VAHOT Imre. Pest, Vahot Imre, 1860.

- 1880a VAHOT Imre: *Vahot Imre emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*. 1. kötet. Budapest, Vahot Gyula, 1880.

VAHOT

- 1880b VAHOT Imre: *Vahot Imre emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*. 2. kötet. Budapest, Vahot Gyula, 1880.
2007 VAHOT Imre *levelezése (1839–1879)*. Szerk.: DEMMEL József. 2007. (Kézirat).

VAHOT – GÁNÓCZY

- 1861 *Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból*. 1. kötet. Szerk.: VAHOT Imre – GÁNÓCZY Flóris. Pest, k. n., 1861.

VAHOT

- 1856 VAHOT Sándor: *Vahot Sándor összes költeményei*. Pest, Vahot Imre, 1856.

VÖLGYESI

- 2007 VÖLGYESI Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*. Budapest, Argumentum, 2007. (*Irodalomtörténeti füzetek*, 163.)

Az információ-történeti kutatás újdonságairól

Novák Veronika: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén. Információ-történelem sor. Budapest, Gondolat – Infonia Kiadó, 2007. 400.*

NOVÁK VERONIKA könyve remek témaválasztással a százéves háborútól sújtott Párizs példáján mutatja be, hogy miként jellemezhető az információáramlás szempontjából a késő középkor. Egy olyan időszak, mely – miként a szerző is hangsúlyozza – döntő változások előtti állapotot tükröz az információ iránti igény, a hozzáférési lehetőség és a hírekkel való ellátottság szempontjából, a technikai adottságok megváltozása, a kiszélesedő tér és a vallási, társadalmi megújulás következtében. A szerző egy nagy információs forradalom előtti időszak beható elemzésével mutatja be, hogy az adott térbeli és időbeli keretek között milyen szerteágazó és adatgazdag híráramlás térképezhető fel a hatalom és a társadalom között. A vizsgált időszak, az 1400 és 1435 közötti Párizs, illetve Franciaország északi része igen gazdag váratlan és várva várt eseményekben, így mind az időbeli keret, mind a térbeli leszűkítés lehetővé teszi a modellszerű vizsgálatot annak ellenére, hogy több szempontból, de még a források gazdagságát tekintve is egyedi Párizs példája. A forrásbőséget, illetve a kútfők sokféleségét remekül kamatoztatja a szerző, így számos forrástípust használva szisztematikus elemzéssel tudja bemutatni a 15. századi Párizs sajátos információháztartását, egyszerre nyújtva képet a hírek, a híreket kibocsájtók és a befogadók felől, sőt a különböző aspektusú elemzésekkel próbára is teszi az általa kialakított kép hitelességét.

Miközben a könyvben végig szigorúan vett történeti elemzést olvashatunk, a téma sajátosságából adódóan és a kérdéskör iránt napjainkban megfigyelhető fokozott érdeklődésből következően a szerzőnek az információkutatás diszciplínájának szempontjából is meg kell határoznia az általa használt fogalmakat, ahogy a szellemes fejezetcímekben is szerepel, össze kell illesztenie a középkori szókinccset és a mai terminológiát. A források szóhasználatát segítségül hívva a szerzőnek sikerült hitelesen összeegyeztetnie a kommunikációkutatás fogalmi készletét a történészek körében bevett terminusokkal, amivel általában is lehetővé tette, hogy a napjainkban egyre élénkebb információ- és kommunikáció-történeti vizsgálatok történetisége erősödjön és akár a középkori forrásokig nyúljon vissza.

Már jeleztem, hogy miközben Párizs ideális tér az információáramlás modellszerű elemzése szempontjából, több tényező miatt sem általánosítható a példája. A királyi hatalom jelenléte sajátos helyzetet eredményez, hiszen a mintegy száz ezer fős városban éppen a városi intézmények hatása a legkevésbé kimutatható. (Bár egyes forráscsoportok, a városi tanácsi jegyzőkönyvek és a levelezésgyűjtemények hiánya is szerepet játszhat abban, hogy nem lehet plasztikusan megrajzolni a város szerepét a kommunikációban.) A szerző *Az elveszett város?* című fejezetben más városok példáját is segítségül hívva feltárja a sajátosan „városi” információ jelenlétét, mégis meggyőző az érvelése, hogy a királyi hatalom túlsúlya részben elnyomja, részben pedig feleslegessé teszi a másutt eredményesen működő városi információs csatornák kiépítését. Míg a német és itáliai területeken

hatékonyan és sokoldalúan kiépített információszerző- és közzétevő hálózatok épültek ki a városvezetés irányításával már a késő középkorban, addig Párizsban sem a városi tanács, sem pedig a városi patrícius, főként pedig kereskedő réteg szerepe nem volt kiemelkedő. Párizs esetében ugyanakkor akár *Az idegek a városban* kérdéskörnél izgalmas volna azt elemezni, hogy a külföldi kereskedők, akár az itáliaiak, akár pedig a közvetlenebb hatású németek, különösen a Kölnből érkezők milyen híreket hoztak be és vittek ki a városból.¹

Maga a háborús helyzet is egyedivé teszi az elemzett időszakot, hiszen egy háborús időszakban részben szükségszerűen hatékonyabb, részben pedig védettebb és ugyanakkor akadozóbb is a hírek áramoltatása. Bár a korszakban szinte folyamatos ez a sajátos „ex lex” állapot, melyen belül négy eltérő „*információs korszakot*” tud kimutatni a szerző a politikai változásokhoz illeszkedően. A rejtett feszültségek időszakát 1410-től a nagy propaganda-hadjáratok időszaka váltotta fel, majd az 1420-as évek elején az angol uralom másfajta tájékoztatási módokat helyezett előtérbe, miközben egyfajta nyugalmi állapot alakult ki a kommunikáció terén, végül az angol kudarcoktól, 1429-től a nemhivatalos csatornák élénkültek meg. Fontos megállapítás, hogy újtások, hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az egyházi kommunikáció terén is, jellemzővé válnak a világi üzenetet hordozó hálaladó menetek, s erősödik a tájékoztatás ceremóniális oldala, a társadalom egyre inkább a megfigyelő néző szerepébe kerül.

A dolgozatnak nagy erénye, hogy sokféle kiadott és kiadatlan forrást: városi krónikákat, naplókat, kegyelemleveleket, peranyagokat, követjelentéseket, levelezéseket, prédikációkat, politikai dalokat hasznosít, s a különböző forrástípushoz illeszkedően más-más nézőpontot érvényesít az elemzés során, így az újabb és újabb megközelítési módok egyben kontrollálják is a megelőző megállapításokat.

A szisztematikusan felépített elemzés első nagyobb egysége a hatalom, illetve a királyi, városi és egyházi hatalmak információközlő szempontjait és formáit vizsgálja, logikusan külön kezelve a tájékozódás és az egyre fontosabbá váló tájékoztatás kérdését. Nagyon élvezetes és sokoldalúan hasznosítható a kikiáltás intézményét elemző rész, melyben a szerző konkrétan is meghatározza, hogy a mintegy százszázalékos városban melyek azok a kisebb belső teret, csomópontok, ahol állandóan hírekhez lehetett jutni, és miként különültek el a királyi, városi, egyházi, illetve az egyetem által használt információs központok. Ezeket az eltérő, működésüket tekintve mégis hasonló térhasználatokat a mellékelt térképek szemléletesen mutatják be. A szerző a párizsi királyi előljáró székhelyének forrásaira, kegyelemlevelekre, városi krónikákra, a Párizsi Polgár naplójára támaszkodva remek forráselemzésekkel pontosan feltérképezi a hatalmi központok által közzétett információk terjedési sebességét, rendszerességét és hatékonyságát, érzékeltetve a hírek tematikai és formai gazdagságát.

Különösen jól sikerült rész, amikor a szerző a ceremóniákban rejlő információ-továbbítást elemzi jól ábrázolva a benne rejlő rituális kommunikációt: a hatalom reprezentációs nyelvét a befogadó közegnek ugyanúgy kellett értelmeznie, mint a kibocsátóknak, hisz a hatalomnak figyelembe kellett vennie a társadalmi elvárást is. Szellemesen mutatja be az információszerzés szempontjából az elit és a köznép nyilvános fórumait, egyrészt a parlament nagytermét, másrészt a kivégzések helyszínét. Többször előkerül az angol és a francia példa különbsége, valamint az, hogy a hosszabb ideig Angliában tartózkodó Berry herceg miként tudta adoptálni a hatékonyabb, bizonyos szempontból korszerűbb angol módszereket.

¹ Éppen Kölnről, mely városnak a francia kapcsolatai több évszázadon át jelentősek volt, sok új izgalmas kommunikációtörténeti elemzés jelent meg. Például MÖLICH-SCHWERHOFF, 1999.

Az egyházi intézmények kapcsán már jól bejáratott és hatékony kommunikációs csatornák működését figyelhetjük meg, talán az meglepő, hogy a korszakban szép számmal összehívott zsinatok mennyire nem a hivatalos információközlés lehetőségét rejtették magukban.

A hatalom által kialakított hírcsatornák működését rendkívüli események kapcsán, illetve a közönség befogadási módjai és helyszínei felől elemzi a következő nagyobb szerkezeti egység, mikor egy pánik tanulságai, kocsmái, illetve magánházakban lezajló beszélgetések és csodás jelek alapján ragadja meg a híráramlást a szerző. A közvélemény fogalmának értelmezése a pletykák, adomák, politikai dalok elemzésénél hiányzik, mert ezek a műfajok – miként a szerző elemzése is mutatják – egyrészt tükrözhetik, másrészt befolyásolhatják is a közönség vélekedését. A szépen kibontott és ritkaságuk miatt is megbecsülendő példánál érdekes volna látni, hogy mennyire mutatható ki a konkrét időszakhoz kötöttség vagy hosszútávú hatás ezeknél az „örök műfajoknál”, a „félhivatalos” vagy akár „illegális” politikai gúnyverseknél, gúnydaloknál, miként például a politikai daloknál a szerző is kitér a keretekre – teljesen jogosan – egészen a 18. századig. Ezeket a műfajokat érdemes volna a „közvetítők” felől is elemezni: kik lehettek a „hivatásos énekmondók”, vagy például a majdnem kortárs Villon miként helyezhető el ebben az információs láncban, mely éppen az átjárhatóságot biztosítja a társadalom különböző rétegei között. A legszélesebb közönségnek szóló hírtovábbító műfajok abból a szempontból is érdekesek lehetnek, hogy e hosszú háborús időszakban kitapintható-e valamiféle markáns (akár külső vagy belső) ellenségkép vagy éppen a gyakori politikai váltások miatt ez nem jellemző. E kérdések a különösen jól sikerült, *1411* fejezetcímet viselő esettanulmány tükrében tűnnek fontosnak, hiszen egy konkrét eset kapcsán mutatja ki a szerző, hogy egy-egy hatalmi központ milyen hatékonyan tudta manipulálni a párizsi társadalmat rémhírek tudatos terjesztésével, s akár a hatalomátvételt hosszútávú propagandával előkészíteni, miközben egymással versengtek a különböző hatalmi központok: a király, a hercegek, a város és az egyház. Nagyon szép az 1415-ös és az 1418-as rémhír keletkezésének és „működésének” elemzése, illetve összevetése, amikor részben a hírek gazdagsága, részben a nem megfelelő mennyiségű információ és részben valószínűleg egy tudatos manipuláció okozott működési zavart a társadalom hírellátásában.

A hírcsatornák feltérképezése után újabb nagyobb egységként a társadalomközpontú megközelítés során azt elemzi a szerző, hogy milyenek a hírhezjutási esélyei a különböző társadalmi rétegeknek. Érdekes lenne az írni-olvasni tudók arányáról bővebben olvasni, hiszen ez a hírekhez való hozzájutás és még inkább azok hasznosítása szempontjából döntő fontosságú lehet. A szerző hat logikus kategóriát állít föl, melyek közül a két végletet elemzi a legrészletesebben. Nagyon meggyőző a parlamenti írnokok sokféle hírhez jutási lehetőségét, és a háttérismeretek révén a hírek hatékony hasznosítását bemutató rész. Érdekes esettanulmány és ugyanakkor meggyőző bizonyítéka a sokoldalú hírhezjutásnak a kémkedési per, amikor tulajdonképpen az „értelmiségi elit” egyik tagjának, egy asztrológusnak a túlságosan is szerteágazó hírhez jutási lehetősége, speciális tudása és a követség tagjaként nem megfelelő viselkedése eredményezte az ellene indított peres eljárást. Példája abból a szempontból is értékes, hogy az eset rámutat: az információvédelem is egyre fontosabbá vált, s az információszerzés írott és íratlan szabályai is kialakultak, amint a követeknek adott tanácsokból is kitűnik, akiket óva intettek a titkos megbeszélésektől, „gyanús kószalásoktól”. Bár elgondolkodtató, hogy a követek a tárgyalások eredményessége

érdekében a szabályok áthágását, a nem hivatalos információcserét is elfogadhatónak tartották. Ez a példa is azt mutatja, hogy esetleg érdemes a királyi hatalom felől úgy is végiggondolni a kérdést, hogy az állam miként akarta egyre intenzívebben elérni a különböző társadalmi csoportokat, másrészt ellenőrizni is a terjedő híreket, s ebben az egyre erősebb hierarchiában miként kezelte a mozgékony, viszonylag független „értelmiségi” csoportokat, akik nem valamely királyi hivatal vállalását vagy az egyházi karriert választották, hanem pártfogók révén és utazásokkal szélesítették ki a kapcsolatrendszerüket. A nyitott kapcsolatrendszer azt is eredményezhette, hogy ezek a személyek a társadalmon belül is az információáramlás egyik fontos, ám egyedi szereplőjévé váltak. Ahogy a szerző jellemzi az időszakot, a „gyanakvás kora” abból a szempontból is tanulságos, hogy a kommunikációban szereplők milyen gyorsan tudtak az új helyzetre reagálni, az információk meddig őrizték meg értéküket, milyen gyorsan avultak el a hírek, illetve a hírek révén megszerzett tudás.

A legnehezebb arról faggatni a forrásokat, hogy a társadalom peremén élők-ről is reális kép alakuljon ki az információhoz jutás szempontjából. Egy háborús időszakban, egy százezer fős nagyvárosban igen jelentős számú és sajátos összetételű marginális rétegről beszélhetünk. A peranyagok és a kegyelemlevelek vizsgálataival töredékes, de meggyőző képet alakít ki a szerző arról, hogy a különböző okokból a társadalomból, és az információhoz való hivatalos hozzájutásból is kirekesztettek miként tájékozódhattak. A hírközlő rendszer nyitottságát mutatja, hogy a kikiáltások, a kivégzések, de az ünnepélyes bevonulások és a könyörgő, vagy hálaadó körmenetek révén a „gyanúsabb életvitelű” párizsiak is hírhez jutottak az aktuális politikai, katonai eseményekről. Fontos megállapítás, hogy a tájékoztatás alapvetően szóbeli jellege és közérthetőségre való törekvése miatt a társadalom marginális rétegei nem voltak hátrányban a városi középrétegekkel szemben. A párizsiak információcseréjének fő helyszínei a kocsmák, utcák, terek, piacok az alkalmi munkából vagy tolvajlásból élők számára is nyitottak voltak. Sőt a peranyagból az tűnik ki, hogy informális kommunikáció is létre jöhetett a különböző társadalmi rétegek között, s még a marginálisok is – mobilitásuknak köszönhetően – szolgáltathattak információt a különben hírekkel jobban ellátottnak. A vallomásokban használt időmeghatározás pedig azt is mutatja, hogy nemcsak a lehetőség volt adott, hanem ténylegesen is hozzájutottak a hírekhez, hiszen időmeghatározásként, az egyházi ünnepek mellett, aktuális politikai eseményeket említettek.

A könyv meggyőzően tárja fel a párizsiak rendelkezésére álló információforrások gazdagságát és sokféleségét. Eközben az is nyilvánvalóvá válik, hogy a hatalom, illetve a hatalmak nem szisztematikusan adtak tájékoztatás, kampányszerűen változtak az aktív és a néma időszakok. A királyi hatalom az egyházak és a városi önkormányzatok hírcsatornáit is felhasználta a behatóbb és meggyőzőbb terjesztéshez. Ugyanakkor a társadalom növekvő hírigénye, a közügyek iránti fokozódó érdeklődés is kirajzolódik, hiszen a közösség biztonságérzete érdekében tájékozódott, így érthető, hogy az informális híráramlás volumene meghaladta a hivatalos tájékoztatását. A párizsiak világképe aligha általánosítható, ám az mégis kitűnik, hogy egy viszonylag szűk világban igen rövid idő alatt elterjedhettek az információk.

A könyv alapját az ELTE Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tan-székének doktori programjában Sz. Jónás Ilona vezetésével készült és megvédett PhD disszertáció képezi. A könyv mind megállapításait, mind pedig elemzési módszereit tekintve a hazai és nemzetközi történeti kutatás számára jól

hasznosítható, fontos és új eredményeket hoz. A kötet az *Információtörténelem* sorozatban jelent meg jelezve, hogy e kurrens kutatási témának milyen fontos a történeti vetületeit is feltárni.

G. Etényi Nóra

Felhasznált irodalom

MÖLICH-SCHWERHOFF

2000 *Köln als Kommunikationszentrum. Studien zur frühneuzeitlichen Stadtgeschichte.*
Hrsg.: MÖLICH, Georg – SCHWERHOFF, Gerd. Köln, DuMont, 1999.

Az univerzális tudomány: esztétika

Balogh Piroska: *Ars scientiae. Közéltések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz. Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium sor. 38. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. 469.*

BALOGH PIROSKA monográfiája Schedius Lajos Jánosnak (1768–1847), a pesti egyetem egykori esztétikaprofesszorának szerteágazó és sokrétű életművét tekinti át. A rendkívül széles tudományos érdeklődésű Schedius pályájának komplex vizsgálatát mindeddig nem kísérelte meg senki, ezért, mint arra a dolgozat meggyőzően rámutat, Schedius kultúr- és művelődéstörténeti szerepének pontos meghatározása sem történhetett meg. A szerző már Schedius latin nyelven írt esztétikai munkáinak lefordításával és kiadásával¹ is jelezte, hogy a korszak tudományos életének pontosabb megértéséhez elengedhetetlenül szükséges Schedius munkáinak vizsgálata.

A korábbi, Schedius szerepét meghatározni szándékozó munkák két okból nem tudtak pontos, hiteles képet adni hősük korabeli jelentőségéről és későbbi hatásáról. Egyrészt e munkák a rendkívül széles érdeklődésű kutató teljes pályaképének felvázolása helyett csupán az életmű egy-egy szegmensének értelmezésére vállalkoztak, ezért kaleidoszkópszerűen, szaktudományok szerint töredezett szét az életmű a Schedius-recepcióban, és e munkák arra sem törekedtek, hogy Schedius egyes szakterületeken végzett tevékenységét a teljes életmű kontextusában értelmezzék. Másrészt a Toldy által megrajzolt Schedius-portré és -pályakép kanonikussá válásával mint az erejét és tehetségét szétforgácsoló polihisztor, tudományos tevékenységét tekintve feledhető kutató került a köztudatba neve, és ez a szemlélet mindeddig a Schediusról szóló szakirodalmat is áthatotta.

Mindezt felismervén Balogh Piroska a hatalmas szövegtömeg újraelőolvasásával mutat rá a kanonizált kép pontatlanságaira és arra, hogy Schedius munkáit sajátos interdiszciplinaritás jellemzi. A Schedius-féle tudományközöttség a több szaktudomány módszertanát integráló, úgynevezett univerzális vizsgálati módszer alkalmazásában mutatkozik meg, amelynek legfőbb jellemzője az, hogy egy olyan szaktudományi terminológiát használ, amelynek elemeit belső utalások révén más szaktudományokra jellemző elemekkel köti össze. Az univerzális vizsgálati módszer célja nem egyéb, mint egy egyetemes hermeneutika, a *scientia scientiarum*, pontosabban a *scientia humanitatis* körvonalazása. Schedius munkásságában a központi szerepet az esztétika tudománya kapja, amely a *scientia humanitatis* vázolására alkalmas.

Balogh Piroska monográfiájának jelentősége abban áll, hogy az életmű feldolgozását több nézőpont összedolgozásával végzi el: a szerteágazó tudományos pálya minden részterületét bevonván a vizsgálódásba egységes, univerzális tudománysszemlélet tárul fel. Az eddigi elemzések alapján Schedius munkássága egymással össze nem függő, eltérő tudományterületeket gazdagító, de alapvetően fejlődési ív nélküli, koncepciótlan szöveghalmaznak tűnt. E torzkép lerombo-

¹ SCHEDIUS, 2005.

lása érdekében Balogh Piroska a primer források mentén rajzolja át az ismeretes Schedius-képet. Mivel a citált szövegek sok esetben a gondolatmenetet előremozdító érvként fungálnak, helyenként hosszabb idézésük is indokoltnak látszott. Különösen értékesé teszi a monográfiát, hogy a szerző számos, eddig kéziratban lévő szöveget (például leveleket) publikál teljes terjedelmében, és csupán a német és latin nyelvű textusok magyar fordítása hiányolható a kötetből.

A monográfia szerzője a hatalmas és szerteágazó szöveganyagot imponáló biztonsággal kezeli. Különösen elismerésre méltó, hogy a szövegelemzésből eredő következtetéseit nemcsak a teljes Schedius-életmű egységbe rendezésére használja fel, hanem a korszak tudományfejlődési ívébe is meggyőzően beilleszti.

A könyv felépítése és gondolatmenete logikus és jól átgondolt. Az első fejezet (*Simulacrum Simulaeri. A portrékról...*) a különféle, egymással sok esetben nehezen összeegyeztethető szerepmeghatározások kialakulásának és rögzülésének okát tárja fel: a kontextus igényeinek megfelelően vagy a Toldy által elterjesztett, feledhető tudós, vagy a Doromby Karola monográfiájában megjelenő német-magyar kultúráközvetítő, vagy a többek között Fried István tanulmányai által bemutatott folyóiratszerző, vagy az evangélikus tradícióban napjainkban is kitüntetett helyű iskolaalapító szerepében lép színre Schedius. A remek kultusztörténeti elemzésben vázolt szelektív leírásoknál pontosabb és hitelesebb személyiségkép, illetve (immár nem szak)tudományos portré megrajzolásának lehetőségét Balogh Piroska „a különböző Schedius-szövegek, az azok kontextusát adó különböző minták, diskurzusok, intézmények és tevékenységi körök közötti összefüggések, átjárhatóságok” feltárásában látja. (67.) A tanulmány második fejezete (*A tudomány mestersége: örökölt és örökített minták*) a Schedius számára kínálkozó tevékenységmodellek számbavételét végzi el, illetve megvizsgálja, hogy a központi tevékenységi területként meghatározható, a családi tradícióban ismeretlen tudósi, professzori pálya előtérbe kerülése mivel magyarázható. Emellett a pedagógiai, oktatásügyi, folyóirat-, színház- és társaságszervezői működését és a mindezek háttérében álló eszmei mozgatórugókat is ismerteti, feltárja a szerző. A könyv zárófejezete (*A tudomány m vészete: scientia humanitatis*) Schedius tudományszemléletének és módszertanának ismertetésére vállalkozik. A göttingeni paradigmán alapuló univerzális vizsgálati módszer – amely a klasszika-filológia metodológiájából kölcsönözte alapját – kialakulását vázolja itt Balogh Piroska, majd azt mutatja be, hogyan mutatkozik meg a Schedius-életműben az esztétika mint a humanitás tudományának lehetséges, leíró tudománya.

Balogh Piroska elsőként kísérelte meg a sokrétű életmű összegző elemzését. A szoros szövegolvasás, a körültekintő interpretáció, illetve az eltérő tudományterületekhez tartozó írások párhuzamba állítása új és nagy jelentőségű eredményekre vezetett. A teljes életmű vizsgálata tette lehetővé, hogy feltáruljon az eltérő diszciplínákhoz tartozó szövegek közös jellemzője: egyazon tudományos paradigmához, a *scientia humanitatis*hez illeszkednek.

Torma Katalin

Felhasznált irodalom

SCHEDIUS

- 2005 SCHEDIUS Lajos János: *Doktrina pulcri. Schedius Lajos János széptani írásai*. Szerk. és ford.: BALOGH Piroska, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005. (*Csokonai könyvtár. Források, 12.*)

A módszer mellett – a kánon ellen

Szilágyi Márton: *Határpontok*. Budapest, Ráció, 2007. 303.

Ha valaki egyszerre tartozik azok közé, akik meg-megállnak a könyvesboltok kirakatainál és azok közé, akik gyakran megfordulnak Budapesten a Rákóczi úton, valamint azok közé, akik ismerik Szilágyi Márton nevét, akkor bizonyára meglepődött február környékén, amikor az egyik népszerű könyvárúház ismeretterjesztő sikerlistájára nézett. Elvégre nem szokványos, hogy egy társadalomtörténeti és/vagy irodalomtörténeti könyv – akár csak egyetlen héten is – felkerüljön egy ilyen listára, és hogy olyan nevekkal és könyvekkel versenyezzen, mint Csernus Imre és *A nő* (2. helyezett) vagy Frank Júlia és a *Nem kell mindig libamáj* (6. helyezett). Már csak azért is lehet meglepő, hogy Szilágyi és a *Határpontok* megcsípte az 5. helyet egy ilyen egészen tágra szabott kategóriában, mivel az intézményesült irodalomtörténet és az intézményesült történetírás – és egyáltalán, a tudás bármely intézményesült területe – felől érkező munkák egy-két kivételtől eltekintve általában nem a hangos közönségsikerről híresek. Vannak, akik szerint kár, hogy így alakult, mások viszont úgy gondolják, hogy addig jó, amíg így is marad. Nem lehetetlen persze, hogy különböző okokból kifolyólag összejöjjön legalább egy szerényebb közönségsiker, ám alighanem igaza van Stanley Fishnek, amikor azt mondja, hogy ha valaki az intézményi kereteken kívülre kíván szólni, akkor annak ki is kell lépnie ezen keretektől.¹ Szilágyi Márton mindenesetre a legkevésbé sem lép ki az intézményi keretektől. Sokkal inkább arra törekszik, hogy ne csupán egyetlen, hanem több intézményi keretben is értelmezhetővé és értékelhetővé váljon a munkája – úgy az irodalomtudomány, mint a történettudomány felől nézve.

Ha nem tévedek, akkor a *Határpontok* cím pontosan erre utal. Van azonban valami visszatetsző a határokat feszegető kísérletekben. Kétségtelen, hogy meglehetősen felkapott dologról van szó, de féltő, hogy amit takar, talán mégsem bír akkora jelentőséggel, mint amekkorával bírni látszik. Többnyire ugyanis pusztán az interdiszciplinaritás nem igazán újkeletű és nem is igazán lenyűgöző programjáról van szó, amely továbbra is különálló diszciplínákról beszél, ezek kölcsönös egymásra hatásáról, esetenként talán az összeolvadásukról és új, ám ugyanúgy határokkal ellátott diszciplínák kialakításáról. Magukat a határokat az interdiszciplinaritás mindenképp fenntartja, még ha időnként hajlamosnak is tűnik dinamikusán kezelni őket.

Az irodalomtörténettel sincs ez másképp, és az irodalomtörténet esetében a program többnyire nem is jelent egyebet, mint hogy sokan úgy vélik, ideje volna létrehozni valamiféle termékeny együttműködést az irodalomtörténet és

¹ Vö. FISH, 1995. Fish ugyan kifejezetten az irodalomkritikáról beszél, de a mondanivalója helyénvalónak tűnik a történetírás és általában véve, a legtöbb „akadémiai diszciplína” esetére is. A történetírás olvasóközönségéről és arról, hogy a történetírónak hogyan is kellene kilépnie az intézményi keretek közül, és hogy mit is kellene tennie egy szélesebb olvasóközönség eléréséhez, lásd bővebben CARRARD 1992.

² Vö. TAKÁTS, 1999. és BICZÓ-KISS, 2003. Lásd továbbá a *Helikon* folyóirat 1999-es, a kulturális antropológiával foglalkozó számát.

egyéb tudományterületek között, amelyek közül, úgy tűnik, az utóbbi időben az antropológia tűnik a befutónak.² Egyes vélemények szerint azonban az antropológiához való közeledés csupán része a „nemzetközi irodalomtudományi átrendeződés” azon folyamatának, amely a *cultural studies* létrejöttéhez vezetett. A *cultural studies*, ami itthon hol „kritikai kultúrákutató”, hol „kultúraturományok” néven fut, eszerint furcsa módon sokkal közelebb állna az irodalomtudományhoz, mint bármi máséhoz. Mások ellenben amellet kardoskodnak, hogy inkább a *cultural studies* az, ami magába integrálja az irodalomtudományt, nem pedig fordítva.³ Azt hiszem, érdemes volna egy kicsit az irodalmi mezőn is túlról, valamivel távolabbról tekinteni a dologra, és így már nem egyszerűen egy „nemzetközi irodalomtudományi átrendeződésnek”, hanem sokkal inkább a tudás teljes átrendeződésének vagyunk tanúi. Alain Finkielkraut szerint legalábbis, aki úgy véli, hogy tőlünk nyugatra – és elsősorban az Egyesült Államokban – „a multikulturalizmus nemcsak tendencia vagy elmélet, hanem már rendszertan. Nem felforgatóelv többé, hanem rend, mely az egyetemeken a szakok összetételét, a könyvtárakban a könyvek osztályozását vezérli. Új textuális táj nyílik immár a kószáló számára: a hagyományos társadalomtudományok fokozatosan átengedik elsőbbségüket az ellenállhatatlan studies-nak, amelyek már nem az emberi jelenségek történelmi, antropológiai, szociológiai vagy pszichológiai megközelítésében, hanem tárgyukban különböznek egymástól: Women studies, African American studies, Native American studies, Asian studies, Gay and Lesbian studies stb. Itt a tárgy egyszermind a diskurzus alanya. A multikulturalizmus által létrehozott tudományok már nem arra törekuszenek, hogy fölfedezetlen területeket nyissanak meg a tudomány előtt, inkább gondolkodásunk földjét akarják megreszketetni.”⁴

Ha bárki is helyt szeretne adni Finkielkraut véleményének, akkor az irodalomtörténet helyének keresése során tekintetbe kell vennie, hogy végső soron a tudás olyan átrendeződéséről van szó, amelynek során az interdiszciplinaritás programja a megközelítésmódokat illető határmenti vállalkozásokkal egyetemben – ideértve Szilágyi kísérletét is – lassacskán kifárad. A *cultural studies*, ami számtalan egyéb tudásterülettel egyetemben magába olvasztja az irodalomtudományt, maga is inkább keresztbe metszi a multikulturalizmus számtalan mezejét. És ebből a szempontból még kevésbé tűnik egyszerű vállalkozásnak az irodalomtörténet pozicionálása és identitáskeresése. Ettől persze még egyáltalán nem olyan súlyos a helyzet, hogy az irodalomtörténetet valamiféle katasztrófa sújtotta övezetnek lehetne tekinteni, vagy katasztrófasújtottabbnak, mint az intézményesült tudás bármely más területét. Veres András a legtöbb identitáskeresőtől eltérően – és némileg talán szerencsésebb módon – csupán „tanácstalanságról” és „elbizonytalanodásról” beszél az általa szerkesztett, *Az irodalomtörténet esélye* címet viselő kötet előszavában.⁵ Maga a kötet ennek megfelelően kevésbé profetikus jellegű, és egyébként jóval szélesebb körből is merít, mint a többi megújítási kísérlet, ám mindvégig homályban marad, mire is kellene, hogy az irodalomtörténetnek esélye legyen.

A viták mindenesetre szakadatlanul folynak, és ami Szilágyi Mártonnal kapcsolatban érdekes lehet ezekben a megújítási kísérletekben, az az, hogy egy-egy

³ Lásd a következő kötetek azon tanulmányait, amelyek a *cultural studies* mibenlétével és különböző aspektusaival, valamint az irodalomtudományhoz fűződő kapcsolatával foglalkoznak: KULCSÁR SZABÓ-SZIRÁK, 2003.; BICZÓ-KISS, 2003. és VERES 2004. Illetve lásd még Takáts József kritikáját az elsőként említett kötet kapcsán: TAKÁTS, 2004.

⁴ FINKIELKRAUT, 2001. 157–158. (kiemelések az eredetiben)

⁵ VERES, 2004. 7.

kósza említéstől és félszeg hivatkozástól eltekintve tulajdonképpen kívül marad az egészen. Talán nem is véletlenül. Igaz, nagyravágyóbb pillanataiban Szilágyi is szívesen beszél a „módszertani megújulás” szükségességéről,⁶ ám többnyire mégsem annyira a hazai irodalomtörténet-írás számára keres valamiféle elixírt, hanem inkább a saját gyakorlati tevékenységével van elfoglalva, amelyről mindössze azt gondolja, hogy szerencsés esetben akár hozadéka is lehetnek az előbbire nézve. Szilágyi gyakorlati tevékenysége („kutatói vállalkozása”) végső soron arra irányul, hogy valamiképp megpróbáljon összehozni egymással két megközelítésmódot – a történeti-poétikait és a mikrotörténetit. Nem magányos vállalkozásról van persze szó, elvégre az irodalomtörténet-írás felől akadnak egyéb tapogatózások is a mikrotörténet irányába.⁷ A mikrotörténet ráadásul nem rendelkezik semmiféle szigorúan rögzített „alkalmazhatósági hatókörrel”, minthogy tulajdonképpen nem is módszer, amelyet alkalmazni kellene, hanem – ahogy ez hamarosan ki fog derülni – inkább egyfajta attitűd, így pedig nyitva áll minden közeledés számára. Szilágyié egy Lisznyai Kálmánról írt 2001-es életrajzzal már korábban is termelt gyümölcsöt könyv formájában,⁸ és úgy tűnik, már akkor is tisztában volt azzal, hogy bármi is süljön ki a dologból, nem fogja megváltani a hazai irodalomtörténet-írást, legfeljebb, ha minden jól alakul, valamilyen módon termékenynek bizonyulhat.

A mikrotörténelem és az irodalomtörténet összjátéka persze több szempontból is problémásnak tűnhet. Szegedy-Maszák Mihály ezzel kapcsolatban egyrészt már a Lisznyai-könyv kapcsán azt vetette Szilágyi szemére, hogy a mikrotörténelem az 1970-es évek termékeként mára már erősen avíttnak hathat, másrészt pedig azt – immár az egész irodalomtörténet-írásra kiterjesztve –, hogy a nemzetközi trendek befogadása során nem elég alapos az elméleti tájékozottság.⁹ A mikrotörténelem esetében egy ilyen jellegű kritika azonban maga is nehézségekbe ütközik, elvégre korántsem egyértelmű, hogy a mikrotörténelem hazai recepciója és az 1970-es években formálódott elméleti előfeltevésekkel való barátkozás során bárkinek is indigópapírt kellene használnia, és csak azt. Ezzel kapcsolatban mindig érdemesnek tűnik felidézni Szekeres András egyik írását, amelyben nem is olyan régen feltette azt kérdést, hogy van-e még mikrotörténelem, és az olasz színteret vizsgálva a következőre jutott: *„Ha a mikrotörténelemre egy sajátos tudománytörténeti pillanatban kialakult, elméleti meggyőződések és módszertani eljárások kombinációjaként megvalósuló történeti formációként tekintünk (én hajlanék erre), akkor a válasz valószínűleg negatív. Ha viszont azt mondjuk, hogy a mikrotörténelem egyfajta érzékenység, jól meghatározható figyelem, a történeti tárgyak kezelésének mikéntje, amelyhez persze társulnak olyan szemléleti tartalmak, amelyek az 1970–80-as évek eredményeiből táplálkoznak, a válasz inkább pozitív.”*¹⁰

Szekeres első válasza bizonyára kívánná Szegedy-Maszák elismerését, noha az elfogadása azt jelentené, hogy felesleges volna manapság bárkinek is mikrotörténelemmel próbálkoznia.¹¹ Szegedy-Maszák kritikája azonban abban a pillá-

⁶ Alkalmasint pedig maga is kiveszi a részét a vitákból. Vö. SZILÁGYI, 2000.

⁷ A mikrotörténelem lehetséges hasznáról az irodalomtörténet-írás számára lásd a *Helikon* folyóirat 2003-as mikrotörténelem-számát, különösen Jászberényi József bevezető írását (JÁSZBERÉNYI, 2003.).

⁸ Lásd SZILÁGYI, 2001. Bizonyos tekintetben már SZILÁGYI, 1998. is része ennek a közeledésnek.

⁹ SZEGEDY-MASZÁK, 2004. 220–221.

¹⁰ SZEKERES, 2005. 234.

¹¹ Ez a válasz persze figyelmen kívül hagyja a hazai viszonyokat, amelyekre nem feltétlenül jellemző a külföldi trendekkel való egyidejűség. Nem is beszélve arról, hogy a recepció többnyire passzív befogadást és átvételt jelent, és hogy az elméletek pusztá alkalmazásának meg-

natban élet vesztí, amint – Szekeres második válaszáól is némileg eltérően – inkább attitűdként tekintünk a mikrotörténelemre. Ekkor ugyanis – amikor még csak nem is annyira a történeti tárgyak kezelésének mikéntjét, hanem inkább az olyan szemléleti tartalmakat tartjuk szem előtt, mint a cselekvő egyén társadalomformáló szerepe¹² – már arról van szó, hogy a történeti cselekvőkörhöz hasonlóan a történetírót is tevékenynek tekintjük, és az 1970-80-as évek történeti formációját nyitottnak tartjuk a mindenféle módosítások és a további kísérletezések felé. Ekképp a rögzített módszertan alkalmazásaként elvárt elméleti tájékozottság túlsúlya helyett a kutatásokban megmutatkozó innovációs tevékenység kerülhet előtérbe. Ha így tekintünk a mikrotörténelemre, akkor nem csupán a vizsgálat alá vont társadalmi makrostruktúrákról mondhatjuk el, hogy „*minden pillanatban olyanok, amilyenné a cselekvésben részt vevő férfiak és nők átmenetileg teszik őket*”¹³ hanem a mikrotörténelem különböző formái is minden pillanatban olyanok lesznek, amilyenné a cselekvésben részt vevő történészek – férfiak és nők – átmenetileg teszik őket.

Kár, hogy Szilágyi Márton mégsem moogat meg túlságosan nagy erőket az iránt, hogy tovább formálja a mikrotörténelem gyakorlatát, és az ő esetében többnyire mégiscsak inkább a módszertannak tekintett mikrotörténelem alkalmazásának kísérletéről van szó. Ami így az avíttságot illeti, ebben a tekintetben jogosnak is mondható Szegedy-Maszák kritikája.¹⁴ A módszertanként értett elméleti tájékozottságot tekintve azonban – legyen ez a módszertan bármennyire idejétmúlt is – Szilágyi aligha marasztalható el. Pusztán az, hogy a kutatási eredmények írásban való rögzítését nem kísérik folytonos elméleti hivatkozások, még nem jelenti azt, hogy „*nem elég alaposan vesszük szemügyre a külföldi irányzatok elméleti alapvetését*”¹⁵. Nem is szólva arról, hogy a mikrotörténelemről beszélve nem árt figyelembe venni, hogy nem elméleti alapvetések nyomán, hanem történetírói gyakorlatként formálódott. És hiába, hogy a későbbiek során számtalan elméleti írás született a mikrotörténelemről, amelyben jórészt mikro-

haladására tett erőfeszítések mintha hiánycikknek számítanának. Az utóbbi időben mindenestre a fiatalabb korosztály erős érdeklődést mutat a mikrotörténet iránt – még ha ezt többnyire sajnos Szekeres első válaszáának szellemében teszi is –, és ez Szilágyi könyvén túl egyelőre olyan munkákban vezetett gyakorlati eredményre, mint ERDÉLYI, 2005. vagy SEBŐK, 2007.

¹² Talán Simona Cerutti az, aki a mikrotörténészek közül a történeti cselekvők társadalomalakító szerepét leginkább hangsúlyozza. Többek között Giovanni Levivel szemben, aki Cerutti szerint inkább a normatív rendszerek ellentmondásosságára és az így létrejövő résekre figyel, amelyben a cselekvők mozoghatnak, és nem veszi észre, hogy a normatív kényszerek maguk is a cselekvők által formálásban és alakításban lévő dolgok. Vö. CERUTTI, 1995.; 2004.

¹³ LEPETIT, 1997. 16.

¹⁴ És ez a feltételezett módszertant illetően sajnos elmondható a legtöbb hazai mikrotörténeti kísérletről is. Attitűdként tekintve a mikrotörténelemre azonban más a helyzet. Jürgen Kocka szerint a „globalizáció tapasztalata” és az európai integráció folyamata a történetírást is arra vezeti, hogy újra az átfogó struktúrák felé forduljon. Úgy véli, hogy „*a transznacionális folyamatok iránti fokozott érdeklődéstől hajtva a történettudomány ismét a széles látószögek, a nagy struktúrák, az átfogó összefüggések felé fordul, melyeket sokáig háttérbe szorított a mikrotörténelem, a kulturáliszizmus és a narrativitás. Ezért lesz a történettudomány nemcsak transznacionálisabb, hanem ismét határozottabban érvelő, elemzőbb, és elméletileg nyitottabb – anélkül azonban, hogy elfedné a tapasztalatok, az értelmezések és a cselekedetek vizsgálati dimenzióját.*” KOCKA, 2007. 92. Félretéve azt a gondolatot, hogy a történettudomány a maga egészében bármilyen is lehet 2008-ban, Kocka megfigyelése csupán a feltételezett módszertanként értett mikrotörténelmen való túllépést jelzi, noha elvileg a mikrotörténelem sem hanyagolta el a struktúrákat. Amikor viszont Kocka arról beszél, hogy a tapasztalatok, az értelmezések és a cselekedetek vizsgálati dimenziója továbbra is megmarad, akkor a struktúrákat alkotó és formáló emberekre szegezett tekintet hangsúlyozásával éppen a mikrotörténeti attitűd továbbélését prognosztizálja.

¹⁵ SZEGEDY-MASZÁK, 2004. 220.

történészek próbáltak reflektálni saját tevékenységükre, ha valaki alapos elméleti tájékozottságra szeretne szert tenni a mikrotörténelem terén, akkor a mikrotörténeti munkák olvasása még most is gyümölcsözőbbnek tűnik, mint a kifejezetten elméleti írások böngészése. Ez utóbbiak sem hiábavalóak persze, csak éppen a gyakorlati tevékenységhez kapcsolódó attitűdről ezekből az elméleti írásokból kevesebb hámozható ki. Ha van mikrotörténeti módszer, akkor arról annál több, de valószínűleg ez az, ami kevesebbet számít.

Az elméleti pozíció kifejtését Szilágyi megtette már az egyébként Szegedy-Maszák által is sokra tartott Lisznyai Kálmánról írt könyvében, a *Határpontok* pedig folytatja a korábban megkezdett projektet. Ezt a projektet – amely ugyebár a történeti-poétikai és a mikrotörténeti megközelítés társítása volna – jelen esetben az első fejezet hivatott felvázolni (*Irodalomtörténet és társadalomtörténet határán*) a kötet egyetlen elméleti jellegű írásaként. Az ezt követő tizenöt tanulmány – amelyeket az 1994 és 2005 közötti, egészen tágasnak mondható időszak terméseiből válogatott össze és újított fel a szerző – viszont meglepő módon további két részre osztja a könyvet. Az első részben szereplő hat írás szándéka szerint a mikrotörténeti, míg a kötet második felében található kilenc szöveg a történeti-poétikai megközelítésmódot képviseli, a felosztással és az elkülönítéssel valamelyest kétségessé téve az egész vállalkozást, amely elvileg éppen összehozni igyekezne őket. Főképp annak fényében, hogy Szilágyi még az elméleti írás utolsó bekezdésében is úgy tekint a kötet második felének történeti-poétikai elemzéseire, mint amelyek „nem transzparens módon, hanem rejtettebben, saját előfeltevéseiket háttérben tartva, de ugyanolyan megfontolásokat kívánnak érvényesíteni, mint az előbbi tanulmányok” (25.).

Nem hiszem, hogy akár ezt a célt, akár a feltételezett módszertan következetes alkalmazását sikerült volna elérnie Szilágyi Mártonnak. Ám alighanem éppen ennek köszönhető, hogy a kötet tanulmányai szinte egytől-egyig izgalmasnak mondhatók. Nem a tanulmányokat összefűző feltételezett módszertani következetesség, hanem inkább az azokat egymástól megkülönböztető következetlenség viszi előbbre az egybegyűjtött írásokat; nem az, hogy minden felmerülő problémát hasonlóképp szeretne megoldani, hanem az, hogy a felmerülő problémák egymástól eltérő megoldási kísérletekhez vezetik Szilágyit. Tulajdonképpen az, hogy a különböző tanulmányokban különböző történetírói pozíciókat tud felvenni, ezt pedig egy szigorú módszertan aligha tenné lehetővé. Szilágyi alkalmi történetírói pozícióinak bemutatására remek példa a kötet két, Csokonaival foglalkozó írása és a Czakó Zsigmond öngyilkosságát vizsgáló tanulmány közötti eltérés. Mindhárom a könyv első – mikrotörténeti – felében található, ám egymáshoz képest mégis egészen eltérő nézőpontból vizsgálódnak.

Az első Csokonai-tanulmány (*Csokonai „kollégiumi pörei”*) a költő kollégiumi konfliktusait elemzi és azt igyekszik bizonyítani, hogy Debrecen elhagyása nem egy tragikus eseménysorozat eredménye, Csokonai számára pedig nem trauma volt, hanem egy jól előkészített önkéntes távozásról van szó annak érdekében, hogy a költő megtalálja azt a helyet és „*azt a megélhetési formát, amely leginkább megfeleltetett nyilvánvaló költői öntudatának*” (77.). A másik Csokonai-tanulmány (*Poéta vagy versifikátor?*) a gróf Rhédey Lajosné Kácsándy Terézia 1804-es nagyváradi temetésén felolvasott *Halotti versek* körüli bonyodalmakat járja körül, Rhédey gróf és a költő összeütközését Csokonai temetés alatti viselkedése, valamint a vers későbbi publikálása miatt. Szilágyi, ahogy az előző Csokonai-tanulmányban is, a konfliktusok kapcsán kifejezetten arra kíváncsi, amit Csokonai kortársai nem lehettek képesek felfogni, és amit csak a jóval később vizsgálódó

történetíró „mutathat fel” – mint például egy új írói szerepértelmezés. Ez volt ugyanis Szilágyi szerint a nagyváradi konfliktusok oka: Rhédey nem a Csokonai által a temetésen elmondott verset, hanem annak egy módosított verzióját publikálta Csokonai neve alatt, amivel, minthogy egyrészt megsértette a költő saját, önálló alkotásához fűződő jogait, másrészt pedig veszélyeztette a költői hírnevét, kivívta Csokonai haragját. Ezt a haragot pedig sem Rhédey, sem pedig senki más nem lehetett képes megérteni, minthogy nem érthették azt sem, hogy Csokonai már nem alkalmi kiadványként tekint egy temetésre írt versre, hanem olyan alkotásként, amely az ő költői hírnevének köszönhetően válhat maradandóvá. Más kérdés persze, hogy Szilágyi nem saját magának tulajdonítja a „felfedezést”, hanem Csokonainak, amikor úgy véli, hogy „*Csokonai szerint sem volt olyan személy [...], aki megérthette volna az írói szerepértelmezés újszer , a konkrét szituáción túlmutató elemeit*” (87.).

A Czákó-tanulmány („*Sötét halálával az öngyilkolásnak...*”) azonban a Csokonai-val foglalkozó írásokkal szemben semmi olyasmivel nem kíván előhozakodni, ami kifejezetten – az értelmezésben érdekelt – irodalomtörténész privilégiuma volna. Szilágyi ennek megfelelően a tanulmány utolsó mondatában így vall saját szövegének céljáról: „*az eset körülményeinek újragondolása valójában csak egy tanulmányt igényel: annak jobb megértését, ki miért gondolhatta azt Czákó öngyilkosságáról, amiről nyilvánosan tanúságot tett*” (118.). És nem is kapunk mást, mint a szemtanúk, Csengery Antal és Emőd Dániel, valamint a barátok és pályatársak különféle reakcióit Czákó tetteire és persze az indítékaikat, amelyek reakcióikat hivatottak magyarázni.

A történetírói nézőpontok tanulmányonkénti váltogatása, azt hiszem, annak eredménye, hogy az, amit tudományos tevékenységnek nevezünk, jórészt – ha éppenséggel nem egészében – vitairodalom. Főképp azóta, amióta – többnyire tudománypolitikai és tudományszervezési okokból – a tudományos tevékenység már nem annyira monográfiák, mint inkább tanulmányok írását jelenti. Ennek megfelelően az irodalomtörténészek és a társadalomtörténészek sem tudják kivonni magukat az alól, hogy jobbra ne egyéb irodalomtörténeti és társadalomtörténeti munkákhoz mérjék magukat. Szilágyi Márton esetében a vitapartner az a körvonalazatlan „irodalomtörténeti kánon”, amelyet nem egy újabb kánonnal szeretne helyettesíteni és nem is egészében bont le, hanem csupán egyes, jól körülhatárolt problémamezők létrehozásával próbálja újragondolni bizonyos elemeit. Ekképp, ahogy a feltételezett módszertan szerint követni igyekszik valamit, úgy tartalmilag éppen eltérni szeretne valamitől. A kötet legjobb pillanatai mégsem azok, ahol a kettő sikeresen összeér, hanem azok, ahol ez a kapcsolat valamelyest megfakul, és ahol a feltételezett módszertani következetességnél előrébbvalónak tűnik az adott problémamezőben való lavírozás – mint például a már említett második Csokonai-tanulmány esetében.¹⁶ Ezekben az írásokban Szilágyi csak annyiban halad együtt a mikrotörténelemmel és Giovanni Levivel, hogy ő is nagy hangsúlyt fektet az életrajzra, és ő is úgy gondolja, hogy jobban tesszük, ha „*elhagyjuk a nagy társadalmi, illetve más konceptuális egységek ta-*

¹⁶ Ebben persze semmi különösebben meglepő nincsen, elvégre aligha létezik olyan mikrotörténeti – vagy bármilyen más – módszer, amely minden egyes problémával kapcsolatban bevethető volna. Ha léteznek egyáltalán különféle módszerek, akkor talán Peter Burke véleménye tűnik a leginkább meggyőzőnek a módszerek problémáspecifikusságával kapcsolatban. Burke úgy gondolja, hogy legfeljebb olyan módszerekről lehet beszélni, amelyek bizonyos problémák kezeléséhez alkalmasnak bizonyulhatnak, míg más problémák esetében nem vezetnek sikerre. Ilyenkor azonban megint más módszerek Burke szerint eredményesebbek lehetnek. Lásd BURKE, 1998. 214.

nulmányozását (népi kultúra, mentalitás, osztály) annak érdekében, hogy egy töredezett és konfliktusokkal teli társadalmat konstruáljunk, ahol a világról alkotott reprezentációk mögött küzdelem rejlik”.¹⁷

Ahol viszont a kettő sikeresen összeér, és a feltételezett módszertan nem szorul eléggé hátrébe az „irodalomtörténeti kánonnal” való vita mögé, ott többnyire csupán arról van szó, hogy Szilágyi valóban harminc évvel korábbi – de itthon persze viszonylag újszerű – mikrotörténelmet szeretne írni, az irodalmi életből vett szereplőkkel. Ezekben az írásokban mindenkinek „életstratégiái”, családi szinten pedig „családi stratégiai” vannak, amelyek segítségével boldogulni igyekeznek. A Pajor Gáspárral foglalkozó tanulmány (*Az irodalmi ambícióktól a társadalmi beépülésig*) szerint például Pajor olyan „többlepcsős életstratégiával” bírt, amely lehetővé tette számára a 19. század eleji rendi-nemesi keretekbe való beilleszkedést. Az irodalmi világban való működése ennek fényében pusztán egy, a családalapítást megelőző állomásnak bizonyult. A következő lépcső az anyagi biztonság megteremtése volt a jó beházasodás révén, majd a vármegyei nemesi közösségbe és a megyei tisztikarba való beépüléssel Pajor élete végleg pályára állhatott.

Két további tanulmány található még a kötet első felében, amelyek közül a Petőfi-család Petőfi Sándor halálát követő „életstratégiáját” vizsgáló írás (*Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála*) oda is való. A Dugonics-tanulmányról (*Dugonics András és az „idegenek”*) azonban ezt már valamelyest nehezebb elmondani. Szilágyi úgy véli, hogy az irodalomtörténet még nem volt képes megszabadulni attól a „leegyszerűsítő tételtől”, amely szerint Dugonicsban „szélsőséges és meglehetősen primitív nacionalistát kell látnunk” (92.). Ezzel a nézettel szemben Szilágyi Dugonics műveinek egy olyan olvasatát javasolja, amelyben az „idegen” kategóriáját Dugonics nem „állandóan tételezhető” kirekesztő fogalomként használja, hanem mintegy kontrasztként az egyéni identitás, és a magyarság kollektív identitásának megalkotása érdekében. Az „idegen” ráadásul egy keresztény, „üdv történeti alapozású” történetfilozófiába ágyazva jelenik meg, Szilágyi ezért úgy gondolja, hogy „Dugonicsnál a keresztény univerzalizmus az alapvető mozzanat”, és ezzel igyekszik magyarázatot szolgáltatni arra, hogy Dugonics miért is nem lehetett az a szélsőséges nacionalista, akinek az irodalomtörténet beállítja őt. Ennek az értelmezésnek a fényében ugyanis „a történelem fölött uralkodó Gondviselésbe vetett hit következetes végiggondolása nem tette lehetővé egy stabil és állandó középpontnak tételezett magyar felsőbbrendűség tételezését” Dugonics számára (97.).

Azok a társadalomtörténeti aspektusok azonban, amelyek indokolnák, hogy az írás a kötet első felében szerepeljen, mintha hiányoznának a tanulmányból. Semmiképp sem erősebb legalábbis a társadalomtörténeti vonal, mint például a

¹⁷ LEVI, 2000. 91. Ez az attitűd egyébként elvileg alkalmasnak tűnik arra, hogy Szilágyi megvalósítsa a célját, és a társadalomtörténeti vizsgálódások a történeti-poétikai elemzések szempontjából is releváns eredményekre vezessenek. A kötet fűlszövege sajátos módon meg is előlegezi ezt. A következőképp: „A bevezető elméleti-módszertani tanulmány révén fölrajzolt értelmezői keret olyan megközelítéseket tesz lehetővé, amelyek nemcsak új problémákat villantanak fel a tárgyat több, mint egy évszázad irodalmában, hanem újabb válaszok megfogalmazását is lehetővé teszik azokra a kérdésekre, miért és milyen módon olvastak irodalomként bizonyos szövegeket, illetve miért gondolhatók úgy bizonyos emberek, hogy íróként való nyilvános megmutatkozásuk társadalmi igényt elégíthet ki.” Ha azonban valaki elolvassa a tanulmányokat, az egyetlen válasz, amelyet képes lehet a fűlszöveg kérdéseire adni, így szólhat: „Nem tudom”. A fentebb elmondottakból annak kellett kiderülnie, hogy a válasz azért lehet csupán egy „nem tudom”, mert a módszerként felfogott mikrotörténelem egyszerűen alkalmatlannak tűnik a feladatra. Azt viszont, hogy az attitűdként felfogott mikrotörténelem valóban alkalmas-e, alighanem csak további próbálkozások fogják eldönteni. Remélhetőleg Szilágyi Márton aktív részvételével.

kötet történeti-poétikai felében található Eötvös-tanulmány (*Megváltás és katasztrófa*) esetében. Az írás Eötvös *Magyarország 1504-ben* című regényében az „irodalom-történeti kánon” politikai jellegű értelmezésével szemben a Dugonics-tanulmányhoz hasonlóan történetfilozófiai motívumok után kutat. Szilágyi egyrészt észrevesz a regényben egy morális alapokon nyugvó hanyatlás-narratívát, amely Magyarországot, mint a mű tulajdonképpeni „főhősét” érinti. Másrészt azt mondja, hogy a regény szoros kapcsolatban áll Eötvös azon befejezetlenül maradt tervével, amelyben arra törekedett, hogy kimutassa „a kereszténység civilizációtörténeti jelentőségét”. Szilágyi így a következő állítást kockáztatja meg a regényről: „*Mintha Eötvös azt folytatta volna más m fajban, más gondolati keretben és némileg más, eminensebben történeti módszertannal, aminek szemléleti alapjait egy nagyszabású epikai alkotás kereteiben dolgozta ki: a történelmet Isten m veként felfogó és értelmező regénykoncepció legalábbis ugyanarra a dilemmára látszik választ keresni, nevezetesen arra, van-e helye egyfelől az egyéni akaratnak, másfelől pedig a Gondviselésnek a történelemben*” (227.). Ha jól értem, Szilágyi konklúziója, amely szerint Eötvös „Istentől elfordult világgént” ábrázolja Magyarországot, és előrevetíti az elkerülhetetlennek látszó katasztrófát, a korábban felvázolt két szálát köti össze. Minthogy pedig a katasztrófa elkerülhetetlenként tűnik fel, az „Istentől elfordult” és a Gondviselést ekképp nélkülöző Magyarország sorsa eleve meg van pecsételve, egészen érdekes történetfilozófiai szituáció alakul ki, amelyre Szilágyi – elvarratlanul hagyva a történetfilozófiai szálát – egyébként nem reflektál. Nem is dolga persze feltétlenül, de talán érdemes lett volna tovább boncolgatni, hogy ha Szilágyi értelmezése a hanyatlás kérelhetetlenségét és a Gondviseléstől való elhagyatottságot illetően megállja a helyét, akkor a Gondviselés elvesztése a regényben korántsem jelenti az egyéni akarat diadalát, mivel az egyéni akarat diadala éppenséggel olyan katasztrófához vezet, amely elől nincs és nem is lehet menekvés: az egyéni akarat diadala is a Gondviselés forгатókönyve szerint zajlik.

A tanulmány azonban enélkül is meggyőző és / vagy élvezhető marad, és ez (inkább többé, mint kevésbé) elmondható a kötet második felének további nyolc írásáról is. Szilágyi a történeti-poétikai szekcióban szerencsére már megfelfedkezik a „módszertani megújulás” rögeszméjéről, és egészen úgy viselkedik, mintha elhinné Stanley Fishnek, hogy „*az interpretáció az egyetlen játék a városban*”.¹⁸ És úgy áll a dolog, hogy Szilágyi egészen jól is játszik. Ami azt illeti, így van ez majd az összes fennmaradó tanulmány esetében, ám a továbbiakban a már említett Eötvös-tanulmányon kívül csak a személyes kedvenceimet szeretném kiemelni.

Különösen kedvelem azt az írást, amely Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*jéről szól (*Kegyelem és erőszak*). Azt hiszem, Szilágyi itt játssza legjobban az interpretációs játékot. Igaz, részben talán éppen emiatt, a Fazekas-tanulmányt inkább a kevésbé meggyőző tanulmányok közé számítom (teljesen szubjektív módon), viszont egyben a legszórakoztatóbbak és a leginkább érdekfeszítők közé is. Szilágyi először is felvázolja a mű recepciótörténetét, majd a keletkezéstörténetre való kitérő után sor kerül annak a három fő elemnek a bemutatására, amelyek körül kialakítja az értelmezését. Eszerint (1) kiemelt jelentőséggel bír a mű teológiai és erkölcsi síkja, az, hogy „*a Lúdas Matyi erősen ragaszkodik egy olyan erkölcsi világrendhez, amelyben a morál alapja kizárólag a Gondviselés m kódése lehet*”. És minthogy a történet a bosszú és a bűnhődés mentén szerveződik, ebben a világrendben „*a büntetés letölthető és igenis van vége*” (179.). Ehhez jön még hozzá az, hogy (2) az események előrehaladtával fokozatosan a „megigazulás folyama-

¹⁸ FISH, 1980. 355.

tát” magában hordozó Döbrögi figurája kerül előtérbe, miközben Matyi figurája már csak annyiban lesz érdekes, amennyiben Döbrögi büntetésének eszközeként szolgál. A büntetés és az azt követő „megigazulás” pedig (3) a mű idősíkjában nyeri el jelentőségét, abban, hogy a történet az Eötvös által is „morális irányvessztésnek” ábrázolt korszakban, a Dózsa-féle parasztháború idején játszódik. Igazság szerint Szilágyi interpretációjához még egy negyedik értelmezési csomópont is hozzájárul, amely szerint jórészt Csokonai *Dorottyájának* köszönhető a *Lúdas Matyi* megszületése. Fazekas ugyanis két fiktív levélben is fűzött megjegyzéseket a *Dorottyához*, és ezek a megjegyzések éppen azokat az erkölcsi dimenziókat érintik, amelyek körül Fazekas műve forog. Szilágyi szerint ezért Fazekas – akit gyakorta mások alkotásai inspiráltak – a *Lúdas Matyiban* végső soron azt az „erkölcsi rajzolatot” valósítja meg, amelyet Csokonai művén is számon kért (182.).

A Dayka-tanulmány (A „*tikos bú*” *poétája*) van olyan izgalmas, mint a Fazekas-értelmezés, és ami azt illeti, meggyőzőbb is annál (számomra legalábbis). Szilágyi ismét a kanonikus pozíció felvázolásával indít, és úgy véli, hogy bár történetek előremutató fejlemények Dayka életművének újraértelmezését illetően, az irodalomtörténet többnyire még mindig „a magyar szentimentális költészet mintaadó figurájaként” tartja őt számon. Szilágyi szerint ez jobbára annak a Kazinczynek köszönhető, aki a kéziratok összegyűjtését és a Dayka-életmű kiadását intézte. Daykának ugyan volt egy kéziratot kötetkompozíciója, ám Kazinczy nem egyszerűen ezt szeretne volna kiadni, hanem egy egész életművet akart a nyilvánosság elé tárni. Dayka kéziratot kötetét és a Kazinczy által összeállított kötet között így Szilágyi jelentős eltéréseket mutathat ki a kompozíciós elveket illetően (154–155.), majd emellett érvel, hogy sem Dayka eredeti összeállítása, sem a kortársak recepciója (különösen Csokonaié) nem indokolná azt a meghatározóan szentimentális olvasatot, amelyet Kazinczy igyekezett kialakítani és amely néhány elvetelt kísérletet leszámítva sokáig megkérdőjelezetlen maradt.

A fennmaradó hat történeti-poétikai tanulmány közül egy jut Bessenyei vígjátékírói teljesítményének (A *vígjátékíró Bessenyei m. vérszi távlatai*); egy Kölcsey egyetlen, töredékes drámájának (*Kölcsey, a drámaíró*); egy Jókai utolsó regényének (*Az elhibázott teremtés*) és kettő Vörösmarty Mihálynak, amelyek közül az egyik a Vörösmarty-művek intertextuális olvasatainak a lehetőségeivel foglalkozik (*Szövegek párbeszéde a Vörösmarty-életm. ben*), a másik pedig A *Rommal* („...többé semmit azontúl.”). Végül jut még egy írás az *Apai örökség* című Reviczky-regénynek (*Egy átírás tanulságai*), amely a mű 1884-es és 1887-es, első és második kiadása közötti szerzői változtatásoknak ered nyomába. Szilágyi úgy gondolja, hogy Reviczky az átírás során „*egymásnak ellentmondó irányú javításokat eszközölt, s végül előidézett egy komoly kompozíciós zökkenőt; ha úgy tetszik, saját stílárís teljesítményének csapdájába esett*” (242.). Tette mindezt úgy, hogy regénye első változatával leginkább éppen a kompozíció hibái miatt volt elégedetlen. Szilágyi így arra juthat, hogy „*Reviczky – feltehetőleg kompozicionális kiindulásból – létrehozta regényének legnagyobb szerkezeti önellentmondását, hogy beilleszthesse a m. be gondolkodói munkásságának egyik domináns elemét*” (243.). Ez a domináns elem nem más, mint Reviczky humorelmélete, és hogy pontosan miképp és miért fut is bele Reviczky a humorelmélet beépítése révén az imént említett önellentmondásba, Szilágyi kötetének azon pillanatai közé tartozik, amelyekért érdemes kézbe venni. Így aztán jobbnak is tűnik egy olyan recenzió keretein belül homályban hagyni, amely nem akar az interpretációk helyénvaló voltát illetően vitába bocsátkozni.

Mindent összevetve (és leszámítva, hogy – némi malíciával – azt mondhatnám, hogy a címben jelzett határpontokat valahol a kötet első és második felét elválasztó – egy római kettestől eltekintve üresen hagyott – lapon kellene keresni) azt hiszem, Szilágyi és az olvasók egyaránt elégedettek lehetnek a kötettel. A tanulmányok, illetve azok különféle, szituációkhoz szabott koncepciói ugyanis egyesével kárpótolnak az átfogó koncepció hibáiért, amelyet talán kár volt annyira kihangsúlyozni. Ha az első (a kötet további írásai számára a feltételezett módszert megalapozni kívánó) fejezetet egy jól megírt, de kevésbé nagyra-vágyó előszó helyettesítette volna, akkor lehet, hogy a fentieknél jóval több erőfeszítést igényelne az, hogy valaki komoly kifogásolnivalót találjon Szilágyi Márton könyvében.

Simon Zoltán Boldizsár

Felhasznált irodalom

BICZÓ- KISS

2003 ANTROPOLÓGIA ÉS IRODALOM. *Egy új paradigma útkeresése*. Szerk.: BICZÓ GÁBOR – KISS NOÉMI. Debrecen, Csokonai, 2003. 11–26.

BURKE

1998 BURKE, Peter: Interview. In: DOMANSKA, Ewa: *Encounters. Philosophy of History after Postmodernism*. Charlottesville – London, University Press of Virginia, 1998. 211–233.

CARRARD

1992 CARRARD, Philippe: *Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier*. Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 1992.

CERUTTI

1995 CERUTTI, Simona: Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról. In: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Szerk.: CZOCH GÁBOR – SONKOLY GÁBOR. Debrecen, Csokonai, 1995. 151–168.

2004 CERUTTI, Simona: Microhistory: Social Relations versus Cultural Models? In: *Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building*. Ed.: CASTRÉN, Anna-Maija – LONKILA, Markku – PELTONEN, Matti. Helsinki, SKS / Finnish Literature Society, 2004. 17–40.

ERDÉLYI

2005 ERDÉLYI Gabriella: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. Budapest, MTA TTI, 2005. (*Társadalom- és m. velődéstörténeti tanulmányok*, 38.)

FINKIELKRAUT

2001 FINKIELKRAUT, Alain: *A hálátlanság*. Ford.: Várkonyi Benedek. Budapest, Európa, 2001.

FISH

1980 FISH, Stanley: *Is There a Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge – London, Harvard University Press, 1980.

1995 FISH, Stanley: *Professional Correctness. Literary Studies and Political Change*. Oxford, Clarendon Press, 1995.

JÁSZBERÉNYI

- 2003 JÁSZBERÉNYI József: „Tedd be a mikróba...” A mikrotörténetírás lehetséges használata és problematikussága a nyelvi reflexióval számoló irodalomtörténetírás számára. In: *Helikon*, 49. (2003) 3. sz. 159–167.

KOCKA

- 2008 KOCKA, Jürgen: Mozgolódás a történettudományban. In: *BUKSz*, 20. (2008) 1. sz. 89–92.

KULCSÁR – SZIRÁK

- 2003 *Történelem, kultúra, medialitás*. Szerk.: KULCSÁR SZABÓ Ernő – SZIRÁK Péter. Budapest, Balassi, 2003.

LEVI

- 2000 LEVI, Giovanni: Az életrajz használatáról. Ford.: Czoch Gábor. In: *Korall*, 2. (2000) 81–92.

LEPETTI

- 1997 LEPETTI, Bernard: Komolyan veszi-e a történelem a szereplőket? In: *Valóság*, 40. (1997) 2. sz. 11–18.

SEBŐK

- 2007 SEBŐK Marcell: *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*. Budapest, L'Harmattan, 2007.

SZEGEDY-MASZÁK

- 2004 SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Irodalomtörténeti elképzelések a New Literary History című folyóiratban. In: *Az irodalomtörténet esélye. Irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: VERES András. Budapest, Gondolat, 2004.

SZEKERES

- 2005 SZEKERES András: Van-e még mikrotörténelem? In: *Korall*, 19–20. (2005) 224–234.

SZILÁGYI

- 1998 SZILÁGYI Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.
- 2000 SZILÁGYI Márton: Filológia, irodalomtörténet, kanonizáció. Klasszikus módszertudat és új kihívások között. In: *Helikon*, 46. (2000) 4. sz. 564–572.
- 2001 SZILÁGYI Márton: *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Budapest, Argumentum, 2001.

TAKÁTS

- 1999 TAKÁTS József: Antropológia és irodalomtörténet-írás. In: *BUKSz*, 11. (1999) 1. sz. 38–47.
- 2004 TAKÁTS József: A Kulcsár Szabó-iskola és a „kulturális fordulat”. A *Történelem, kultúra, medialitás* című kötet kapcsán. In: *Jelenkor*, 47. (2004) 11. sz. 1165–1177.

VERES

- 2004 *Az irodalomtörténet esélye. Irodalomelméleti tanulmányok*. Szerk.: VERES András. Budapest, Gondolat, 2004.

Törésvonalak metszésében: a pályarajz posztmodern, interdiszciplináris változata

Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása. Irodalomtörténeti füzetek sor. 163. Budapest, Argumentum, 2007. 236.*

Történetírás és irodalomtörténet kapcsolatát boncolgatva különösen az angolszász világban, de – mint azt az *Aetas* folyóiratban nemrég megjelent ismertető tanulmány is jelzi – magyarországi viszonylatban is fordulóponként szokás hivatkozni a „*Hayden White neve által jelzett narratológiai forradalomra*”, mely „*utat tört újabb tendenciáknak is a modern történetírásban, mint például a feminista történetírásnak, az oral historynak vagy éppen a mikrotörténelemnek*”.¹ Amint a tanulmányban idézett Ankersmit-hasonlat metaforikája is érzékelteti, e szimbolikus fordulópontra paradigmaváltást takar, hisz míg a modern történész a történelem fájának törzsét, a posztmodern annak leveleit vizsgálja – azaz valóságábrázolás és önreprezentáció, monolit narratívák és metaforikus szölamfejtés mentén szinte áthidalhatatlan törésvonal hasítja ketté a nyugati történetírás horizontját, elválasztván az *unconventional history* világát az úgynevezett akadémikus történetírástól.

Bár a tájkép úgyszólván (kiaknázva a metaforikus önreprezentáció lehetőségeit) valóban effélének látszik, egy-egy műfaj esetében mégsem olyan egyértelmű a törés – visszakapcsolva a metaforához: mintha függőhidak tűnének fel e szakadék felett. Ilyen függőhídként fogható fel az a műfaj történeti struktúra, mely az életrajzírás különféle változatai, többek között az antik *vita*, a középkori hagiográfia, a 19. századi biografikus esszé, az *Allgemeine Deutsche Biographie* szócikkei vagy épp a mikrotörténelem Elefánthyak-típusú életrajzias verziója² között épül vagy építhető ki. Voltaképp már az európai életrajzirodalom ősmintáit adó Szophoklész-életrajzok, Plutarkhosz alapműve vagy Suetonius császárelétrajzai kapcsán sem eldönthető, éppen melyik tudományág, a történelem, az irodalomtörténet (netán a filozófiatörténet) kategóriájába illeszkednek-e inkább. Alighanem annak vizsgálata sem vezetne biztos ösvényre, hogy a két Wesselényiről, Széchenyiről, idősebb Szász Károlyról szóló életrajzait³ az egyébként biografikus szempontból történeti és irodalomtörténeti kutatások céltáblájaként egyaránt szolgáló Kemény Zsigmond vajon történészi, avagy irodalomtörténészi kutatások reprezentációinak szánta-e. Joggal állítható tehát, hogy a biográfia olyan műfaji hagyományt képvisel, melynek keretein belül az irodalomtörténeti és történeti kutatásmetodológia már évezredek óta folyamatosan fertőzi egymást – igen kifejező tehát, hogy a minibiográfiák első gyűjtőhelyeiként szolgáló írói lexikonok műfaji elnevezése éppen *historia litteraria*.

¹ SZÉLPÁL, 2007. 137. Hasonló alaptézis olvasható GYÁNI, 2000. tanulmányaiban is.

² Utalván a magyar mikrotörténetírás egyik kultkönyvére: FÜGEDI, 1992.

³ KEMÉNY, 1970.

Ami azonban igazán érdekes (egyszersmind döntő tényező a függőhíd-metafora érvényesíthetősége szempontjából), hogy eme interdiszciplináris fókusz-ként működő műfaji hagyomány miként őrizte meg, megőrizte-e egyáltalán folytonosságát az „akadémikus” – „*unconventional*” paradigmaváltás során. Erre természetesen nem egy szerény recenzió keretei között keresendő a válasz, néhány szempontot ugyanakkor a Kuthy-monográfia kontextusa szempontjából fontos felemlgetni.

A történettudomány nézőpontjából ez a folytonosság egyfajta pragmatizmusnak és nagyon erőteljes filológiai elkötelezettségnek köszönhető. Jó példa erre H. Balázs Éva (sajnos torzóban maradt) Berzeviczy-portréja,⁴ mely a Mályusziskola sokoldalú forráskezelő gyakorlatát alapul véve létrehoz egy olyan variábilis életrajz-modellt, ahol a portré egyfajta Arcimboldo-metodikával a legkülönbözőbb tartalmú, műfajú és nyilvánosságú szövegthalmazok egymásra építésével, kompilálásával rajzolódik elő. Bár kifejtett elméleti reflexió nem kíséri, a Berzeviczy-portré szimbolikusan is kiemelt példa, mert éppen ehhez a szöveghez kapcsolódik a szerzőjének szóló ajánlason keresztül a nyugat-európai történetírás egyik figyelemreméltó reflexiója a biográfia műfaji minőségére, a *Biographie schreiben* című kötet.⁵ A kötetben éppúgy olvasható eme „*innovatív forma*” episztemológiai hátterét Kosellecktól Habermason át Hayden White-ig végigtekintő tanulmány (H-E. Bödeker), mint a műfaj lehetőségeit konkrét példákon keresztül boncolgató esetrjz (W. Frijhoff), a schleiermacheri hagyományokat mozgósítva az „én” reprezentációit taglaló esszé (Kurt Nowak), Plutarchosig visszamenő műfajttörténet (Th. Söderqvist), a kontextuális biográfia alternatívájának felmutatása (A. J. La Vopa), illetve a historiográfiai problémakört boncolgató problémafelvetés (Jacques Revel). Mindez neves „gyakorló” történész-biográfusok tollából, ámde sokatmondóan egy Thomas Mann-, és két Virginia Woolf-idézetet⁶ felhasználva mottóként... Történeti dimenzióban tehát úgy tűnik, valóban a szövegekre/szövegekből kompiláló kontextuális biográfia jelentheti a posztmodern törésvonal áthidalásának lehetőségét. Ugyanakkor megemlítenő, hogy a kontextuális biográfia elmélete és módszertana kidolgozatlan, különösen magyar viszonylatban – lehetséges tehát az elmúlt évtizedek történeti (különösen politikai) biográfiarodalmának olyan pesszimista olvasata is, mely szerint nem függőhídek kiépüléséről, sokkal inkább egyfajta megrekedtségről, az akadémikus berögződésekről (már ha egyáltalán van ilyen) lappangó továbbviteléről van szó.⁷

Irodalomtörténeti szempontból azonban számos tényező akadályozta még egy effajta egységesülő biográfiatörténeti narratíva kiépülését is. A legfőbb akadály talán a pozitívizmus, különösképpen Taine életrajz-értelmezése volt, mely leegyszerűsítve és túlinterpretálva az idők folyamán az öncélú filozofálás egyik megtestesítőjévé, mint minősítés pedig már-már szakmai szitokszóvá alakult át. Erre a problémára természetesen különféle stratégiákkal válaszoltak a biográfia hagyományát mégis folytatni kívánó szövegek. Egy részük negligálta

⁴ H. BALÁZS, 1967.

⁵ BÖDEKER, 2003. – A kötet „Für Éva H. Balázs” ajánlással jelent meg.

⁶ Az idézetek nemcsak az interdiszciplináris kapcsolatot, de modernitás és posztmodern kapcsolódását is jól illusztrálják: „*Der Mensch lebt nicht nur sein persönliches Leben als Einzelperson, sondern, bewußt oder unbewußt, auch das seiner Epoche und Zeitgenossenschaft.*” Thomas Mann; „*How can one make a life out of six cardboard boxes full of tailors' bills, lovers' letters and old picture postcards?*” Virginia Woolf; „*What are you really like? Do you exist? Have I made you up?*” Virginia Woolf. – BÖDEKER, 2003. 5.

⁷ KÖVÉR, 2000. 150–156.

a kritikát, már csak azért is, mert ugyanakkor a biográfia iránti tudományos és nem tudományos érdeklődés, illetve ennek kedvező üzleti vonzatai továbbra is fennálltak/fennállnak. Más szövegek, épp a történettudomány kezdeményezését követve, próbálták újraérténi, újraolvasni a pozitívizmus, a szellemtudományok, illetve a historizmus alapszövegeit és ezek irodalmát,⁸ visszacsempészvén a biográfia értelmezésébe a műfajt újra szalonképessé változtató finom distinkciókat. Megint más szövegek, így például Dávidházi Péter nemrég megjelent Toldy-monográfiáját⁹ az életrajzírás metodikáját más tudományok elméleti-módszertani bázisa felől, elsősorban az antropológia bevonásával értelmezték és formálták át.¹⁰

Völgyesi Orsolya Kuthy-monográfiája szempontjából arra az eljárásra érdemes koncentrálni, mely a történettudomány megváltozott eszköztárának újbóli játékba léptetésével aktualizálta az irodalomtörténeti alapozású életrajz műfaját. A közvetlen előzmények közül kiemelendő Szilágyi Márton Lisznyai-életrajza¹¹ – nemcsak azért, mert a közelítések célpontjai, azaz a Lisznyai- és a Kuthy-életpálya több tekintetben paradigmatis hasonlóságot mutat (olyannyira, hogy a Lisznyai-kötetben fel is vetődik a Kuthy-életrajz mintegy párhuzamos megalkotásának igénye),¹² hanem azért is, mert a feldolgozások módszertanilag tudatosan reflektálnak egymásra. A Lisznyai-kötet bevezetője megkísérli felvázolni a műfaj újragondolásának alaptéziseit, amit egyébiránt terminológiai módosítással is jelez, amennyiben az alcím nem életrajzként, hanem pályarajzként vezeti fel e kísérletet. Az újragondolás a mikrotörténet – irodalomelméletileg jócskán „fertőzött” – módszertanából indul ki: „az újabb társadalomtörténeti iskolák (nevezzük akár mikrotörténelemnek, akár kulturális antropológiának, akár mentalitástörténetnek azt, amivel foglalkoznak) igen sokat kölcsönöztek a strukturalizmus, a hermeneutika vagy éppen a dekonstrukció irodalomelméleti iskoláitól; mindennek pedig olyan következményei vannak az olvasás retorikájára – s így a történeti forrásként kezelt szövegek olvasásmódjára is –, hogy azt az irodalomtörténet-írás felől talán egyszer bb is belátni, mint a történetírás oldaláról”.¹³ Mint azt a szerző által később részletesebben is kifejtett módszertan,¹⁴ illetve maga a Lisznyai-kötet terminológiája, tárgyalásmódja és a háttérben kirajzolódó kutatásmetodika mutatja, voltaképp nem is annyira a mikrotörténetírás klasszikus alaptézisei, sokkal inkább a történészi oldalról alternatívaként felkínált kontextuális biográfia szolgál a koncepció alapjául. E bázisra támaszkodva olyan kérdésfeltevések mentén építkezik tovább ez a nyilvánvalóan *unconventional* pályakép-kísérlet, melyek több tekintetben is eltérnek mind a mikrotörténeti iskola, mind pedig a személyiségközpontú, „akadémikus” írói életrajztípusok hagyományától. Egyrészt a pályakép eme új változata már megnevezésével is jelzi, hogy kerüli a személyiségrajzot, annak etikai és lélektani dilemmáival és korlátaival egyetemben – e közelítés haszna éppen az árulónak bélyegzett Kuthy pályarajzában lesz szembevetendő, amennyiben az elemzés így kívül tud kerülni e hagyományos nemzeti-etikai kanonizációs szempont zárt mozgásterén. Másfelől nem törekszik a logikai-kronológiai totalításra – a Kuthy-kötet esetében még a pályakép retorikai totalitása is feláldoztatik, mégpedig

⁸ R. VÁRKONYI, 1973.; STEINMETZ, 2005.; BOGOLY, 1994.

⁹ DÁVIDHÁZI, 2004.

¹⁰ Lásd még TAKÁTS, 1999., de megfontolandó ilyen szempontból S. VARGA, 2005. elméleti alapvetése, habár nem a biográfia műfajára alkalmazva.

¹¹ SZILÁGYI, 2001. – Egyébiránt ez a kötet is az *Irodalomtörténeti Füzetek* sorozatában látott napvilágot.

¹² SZILÁGYI, 2001. 93.

¹³ SZILÁGYI, 2001. 15.

¹⁴ SZILÁGYI, 2003. 108–120.

annak érdekében, hogy a horizontális metszet élménye helyett egyfajta vertikális távlatot kapjon az olvasó. Nevezetesen e közelítés az írói pályának csak bizonyos pontjait és metszeteit vizsgálja, ezeknek alapos filológiai és variatív módszertani kutatása révén azonban olyan paradigmaticus jegyeket képes felmutatni, melyek mintegy mintaként, panelként általánosabb problémák, párhuzamok és ellentétek megértéséhez visznek közelebb. Ezen általánosabb problémák kapcsán megjegyzendő, hogy önmagukban is koncepciózusak, és sajátos dimenziót képviselnek: nevezetesen az irodalom létmódját az írói társadalom működésének dimenziója felől mutatják be, az írói pálya társias, közösségi, intézményi, szociális hálóját és annak szabályszerűségeit térképezik fel.

Mint az eddig leírtakból is kitűnik, Völgyesi Orsolya Kuthy-pályarajza számos tekintetben követi, illetve továbbírja a Lisznyai-kötet kapcsán körvonalazódó koncepciót. A továbbírás itt nem elsősorban az elméleti tézisek módosítását jelenti, sokkal inkább azt, hogy egyfelől e közelítés hozadékát még látványosabban megjelenítő írói pályát választva az eredmény módszertanilag is igen tanulságos és jól követhető, másfelől pedig ezen a pályarajzon keresztül már transzparenssé válnak azon kérdések, amelyek mentén lehetséges a többi kortárs írói életpálya társadalom- és irodalomtörténeti tanulságainak újragondolása.

A feltűnően működőképes közelítésmód két talán legtanulságosabb példája *Az Alföld képe* A hazai rejtelmek című regényben, illetve a *Kuthy Lajos és a társas élet* című fejezet. Az előbbi kitűnően mutatja, hogy egy hagyományos biográfiai elem a filológiai alaposág, illetve az irodalomelméleti tájoltás révén hogyan fordítható át kontextuális elemmé, melyre alapozva új, termékeny kérdésfeltevés, értelmezési perspektíva tűnik elő. E biográfiai elem nevezetesen az, hogy már a kortárs kritika is kiemelte az említett Kuthy-regény tájrajzainak, természetábrázolásának minőségét, és helyenként ezt személyes, tapasztalati ihletettséggel magyarázta. A történeti-filológiai oknyomozás során azonban egyfelől kitűnik, hogy a regény tájrajzai mögött nem áll biografikus tapasztalati háttér, másfelől e tájrajzok mitikus-szimbolikus dimenzióinak felvázolásával, illetve kontextualizálásával többek között Gvadányi-, Kisfaludy-, Csokonai- és Petőfi-szövegek irányából például Jókai-, Tompa-szövegek tájrajzainak irányába kiderül, hogy e nemzeti és mitikus karakterjegyekkel társított tájábrázolás voltaképp szövegek összjátékaként milyen törvényszerűségek mentén alakul. Ez nemcsak esetleg a Petőfi-költészet kitüntetett pontjaként kezelt Alföld-toposz újraértelmezését és szövegközi újratájolását segítheti elő, de nem tanulság nélkül való a máig meghatározó nemzetkarakterológiai, másképpen szólva imagológiai eszköztár működése-alakulása szempontjából sem. A másik említett fejezetben szintén megfigyelhető a biografikus elemek kontextuálissá hasonítása, például a Kuthy házasságát tragikus, vagy épp vádbeszédszerű narratívává formáló szövegek játékba léptetése; vagy annak a jelenségnek a rögzítése, miként válnak a Kuthy számára nyilvánvalóan személyes élményt és presztízst is jelentő főúri bálók az általa írt hírlapi beszámolóiban a személyes és társadalmi önreprezentáció részévé. Érdeemes egy mondat erejéig kitérni arra, mennyire jól látható e komplex közelítésmód termékenysége azáltal is, hogy ezen biográfiai elemek ismétlődve bukkannak fel a kötetben, ámde minden alkalommal más-más kontextuális irányba fordítva át: a Kuthyt sújtó elárverezés motívuma például éppúgy beépül az írói pálya gazdasági, hivatali és társadalmi presztízst tárgyaló közelítésekbe, mint az alkotói önkép, vagy az alkotásmódszertani, irodalomszervezési kísérletek alakulástörténetébe. Visszatérve a Kuthy társaságbéli szerepét tárgyaló fejezethez, annak másik szembetűnő jegye, ahogyan a Kuthy-szakirodalomban

talán legelterjedtebb „társaság kedvence” toposzt e közelítésmód szét- majd újraírja. Szétírja, amennyiben kimutatja e szerep időbeli változandóságát, társadalmi korlátozottságát; és újraírja, amennyiben annak megragadhatóságát komplex módon tárja fel: az egyes társadalmi csoportosulások közötti mediátor-pozíció, a Kuthy-portré és a divat, a társasági pozíció és annak anyagi vonzatai, illetve a mindezeket rögzítő emlékirói, levélfírói szövegvilág sajtóságainak figyelembevételével.

Fontos kitérni a már említett, a kortárs írói pályaképek szempontjából is paradigmaticusnak nevezhető alapkérdésekre, melyeknek kiemelését segíti, hogy a kötet szerzője fel meri vállalni a kronologikus-retorikai totalitás sutba dobása mellett a pályarajz éppen láttatni kívánt dimenziójának határozott kérdésirányok mentén történő újra- és újratárgyalását. Azaz a kötet tagolása, illetve a pályarajz szinte palimpszeszteszerű felvázolása e határozott, továbbmutató, akár további párhuzamos pályarajzok lehetőségét felvillantó szempontok alapján történik (mindemellett a fókuszpontok egymásutánja egyfajta időbeli egymásra következőt is kirajzol): 1. Recepciótörténeti felvezetés, mely a kanonizációs normákat, azok morális alapkérdéseit tudatosítja-relativizálja. 2. Az írói életpálya egzisztenciális dimenziói: szerzői jog, honorárium, anyagiak és presztízs, többtényezős megélhetési modell lehetőségei. 3. Az írói pálya politikai aspektusai: hatalom és protestálás (1830-as évek). 4. Műfaji hagyományok és a kritika, mint személyi és kanonizációs kapcsolatrendszer. 5. A zsurnáljelenség: a nyilvánosság új dimenzióinak hatása a műfaj- és témaválasztásra, írói önreprezentációra. 6. A „főműként” kanonizált *A hazai rejtelmek* újraértési lehetőségei. 7. Társasági-társadalmi dimenzió: intézményesedés, hivatali és társadalmi presztízs, az egyes szerepkörök komplex vizsgálata. 8. Az 1848–49-es törésvonal: folytathatóság, a hatalomhoz való új viszony, a hivatalvállalás anyagi, intézményi, önreprezentációs és hagyományközösségi dimenziói. Mint e rövid és nyilván hézagos összegzés mutatja, paradigmaticus és valóban interdiszciplináris szempontrendszer nyert itt határozott körvonalakat, mely akár az irodalom korabeli létmódjának új, általánosan érvényes megközelítésének kidolgozására is alkalmas.

Mindez a jól felépített, átgondolt közelítési stratégia azonban nem, vagy csak alig értékelhető-érzékeltető hozadékkal működne, ha nem állna mögötte az a bizonyos, filológiai alaposságként már emlegetett kutatómódszertani háttér, melynek lényege, hogy egy-egy problémával kapcsolatban lehetőleg minél többféle, a hagyományos irodalomtörténeti közelítések látókörén gyakran kívül eső szövegtípust mozgasson meg a szerző az interpretáció során. A *Hivatalvállalás az 1850-es években* című fejezet ugyanis nemcsak az elemzői nézőpont elvi tájoltósága révén képes kívül kerülni az „áruló” minősítés etikai-nemzeti paradigmáján, hanem azért is, mert a hagyományosan idézett kortárs visszaemlékezések, levelek, újságcikkek mellett feltárja a probléma eddig ismeretlen dimenzióit is. Ezt a Magyar Országos Levéltár és az Österreichisches Staatsarchiv vonatkozó anyagainak vizsgálata teszi lehetővé, mely szövegek révén felmutatható a kérvényező érvrendszer, az alkalmazók szempontjai és véleménye. Azaz Kuthy hivatalvállalását immár nemcsak a kortárs magyar írók nyilatkozatai, hanem belső alkalmazotti mivolta, illetve főnökeinek véleménye mentén is értelmezi Völgyesi Orsolya. Különösen érdekes, hogy az így kirajzolódó képlet szerint Kuthy nem rendelkezik a hivatalnoki pozíció megkövetelte karakterjegyekkel, s voltaképp alkalmazói is arra a következtetésre jutnak, hogy számára a legmegfelelőbb alkalmazási mód nem az apparátusban, hanem a kormánypárti zsurnalisztika területén – voltaképp írói-szerkesztői minőségben adódna.

Végezetül ide kívánczik egy látszólag stilisztikai, valójában annál tovább mutató megjegyzés. A Kuthy-pályarajz, melyet az előzmények részint mentesítettek az elméletadás kényszerétől, nem csupán kidolgozott kutatási és szövegalkotási módszertant mutat fel, de ezt oly módon teszi, hogy mindeközben nyelvén is interdiszciplinárisra válik. Következétesen alkalmazza egyfelől az egyes tudományágaknak megfelelő terminológiai kódokat, másfelől ennek során megtalálja azt az arany középutat, ahol a különféle hermeneutikai és kutatásmódszertani szakszókincsek egymástól elszigetelt halmaza átjárható lesz. Azaz a pályarajz a nyelvi megjelenítettség szintjén, igen szerencsésen, nem dimenzionálja túl a teoretikus háttér folytonos tudatosításának jelentőségét, így a biográfia hagyományos, „akadémikus” verziói, vagy épp más tudományos paradigmák felől közelítő olvasók számára is hozzáférhető, mi több: élvezhető marad.

Völgyesi Orsolya Kuthy-monográfiája tehát, akár nyelvi, akár módszertani, akár műfaj történeti szempontból vizslatja a kritikus, túlmutat az elfeledett-melőlőzött írói életpálya újraértésének, esetleges újakanonizálásnak gesztusán (bár e tekintetben is méltánylandó): számos szakmai, elméleti és diskurzusbéli törésvonal áthidalását célozza meg és viszi véghez anélkül, hogy ezen törésvonalakból eredő különbségeket figyelmen kívül hagyná. Izgalmas és sokat ígérő közegbe vezet át, ahol „*az irodalomtörténet az irodalom társadalomtörténetét jelenti, amelynek – Peter Burke megfogalmazását követve – nincs is különösebb szüksége az »irodalom«, s főként nincs az »irodalmiság« fogalmára*”, és ahol „*érvényes Burke kijelentése a társas-használatelv megközelítésmód interdiszciplináris jellegéről, miszerint ma már nehezen tartható a »m vészettörténész« vagy az »irodalomtudós« társadalmilag konstruált identitása – valamennyien m velődéstörténészek vagyunk*”.¹⁵

Balogh Pirooska

Felhasznált irodalom

BOGOLY

1994 BOGOLY József Ágoston: *Ars philologiae. Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitívizmus öröksége*. Pécs, Pannonia Könyvek Szerkesztősége, 1994.

BÖDEKER

2003 *Biographie schreiben*. Hrsg.: BÖDEKER, Hans Erich. Göttingen, Wallstein, 2003.

DÁVIDHÁZI

2004 DÁVIDHÁZI Péter: *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, 2004.

FÜGEDI

1992 FÜGEDI Erik: *Az Elefánthyak. A középkori magyar nemes és klánja*. Budapest, Magvető, 1992. (*Mikrotörténelem*)

GYÁNI

2000 GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág, 2000.

¹⁵ TAKÁTS, 2006. 55. Az idézet eredeti kontextusában egyébiránt a kultusztörténeti közelítésmódra vonatkozik.

H. BALÁZS

1967 H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763–1795)*. Budapest, Akadémiai – Zrínyi, 1967.

KEMÉNY

1970 KEMÉNY Zsigmond: *Sorsok és vonzások: portrék*. Szerk.: TÓTH Gyula. Budapest, Szépirodalmi, 1970.

KÖVÉR

2000 KÖVÉR György: Biográfia és történetírás. In: *Aetas*, 15. (2000) 3. sz. 150–156.

R. VÁRKONYI

1973 R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történetképe a magyar történetírásban*. I-II. Budapest, Akadémiai, 1973.

STEINMETZ

2005 *The Politics of Method in the Human Sciences: Positivismus and its Epistemological Others*. Ed.: George Steinmetz. London, Duke University Press, 2005.

SZÉLPÁL

2007 SZÉLPÁL Lívია: A történelem jövője: bevezetés egy nem hagyományos történetírás (unconventional history) elméletébe. In: *Aetas*, 22. (2007) 1. sz. 137–146.

S. VARGA

2005 S. VARGA Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest, Balassi, 2005.

SZILÁGYI

2001 SZILÁGYI Márton: *Liszniai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Budapest, Argumentum, 2001. (Irodalomtörténeti füzetek, 149.)

2003 SZILÁGYI MÁRTON: 19. századi írói életpályák a mikrotörténelem dimenziójában, avagy lehetséges-e az irodalomtörténet és a társadalomtörténet ötvözése? In: *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. A Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai*. Szerk.: DOBROSSY István. Miskolc, Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003. (*Rendi társadalom – polgári társadalom*, 12.) 108–120.

TAKÁTS

1999 TAKÁTS József: Antropológia és irodalomtörténetírás. In: *BUKSz* (1999) 1. sz. 38–47.

2002 TAKÁTS József: *Módszertani berek. Írások az irodalomtörténet-írásról*. Jyväskylä, University of Jyväskylä, 2006. (*Jyväskylä Studies in Humanities*, 65.)

Az írók társadalmi helyzete a mai Franciaországban. Egy felmérés tanulságai

Bernard Lahire, *La condition littéraire. La double vie des écrivains. Coll. Textes à l'appui / Laboratoire des sciences sociales. Paris, Éditions de la Découverte, 2006. 622.*

Az írók élete mindig kettős – állítja Bernard Lahire, a Bourdieu-iskolához tartozó francia szociológus legfrissebb könyvében. Természetesen nem fausti, hanem *társadalmi* értelemben az. Hiszen, noha megszoktuk, hogy az írókról úgy beszélünk, mintha a mérnöki, orvosi stb. státusszal azonos jellegű foglalkozásúakról lenne szó, az íróknak a legtöbb esetben más megélhetési forrást is találniuk kell. Lahire ezt a tételt járja körül két oldalról: egyrészt elméleti következményeit elemzi, amivel a bourdieu-i irodalomszociológia néhány tételének megkérdőjelezéséig jut, másrészt a kortárs francia író-társadalom működését vizsgálja kérdőíves felmérésének és interjúinak feldolgozásával.

A francia irodalomszociológia, bár intézményi presztízse semmiképp sem vetekszik a nagy múltú diszciplínákéval, dinamikus fejlődése miatt figyelemre méltó szegmense a kortárs francia tudományos életnek. Csak az elmúlt években két összefoglaló kézikönyv jelent meg a témáról.¹ Heinich műve három nagy nemzedék köré szervezi az irodalomszociológia történetét: az első irodalom és társadalom viszonyára kérdezett rá (Pierre Francastel, Lucien Goldmann), a második az irodalom társadalomban betöltött helyét elemezte (Robert Escarpit, Philippe Junod), míg a harmadik az irodalmat *társadalomként* írta le. A legutóbbi annak a hagyománynak felel meg, melynek paradigmatis példája Pierre Bourdieu *Les règles de l'art* című 1992-ben megjelent kötete. Ezzel már a probléma gyökerénél vagyunk. Hiszen Bourdieu e műve, melyet irodalom- és művészet-szociológiai gondolkodásának összefoglalásaként szokás emlegetni, két évtized tanulmányait helyezi egymás mellé, s ezzel a kötet feltárja a szerző irodalmi mezőelméletének problematikusságát. Hogy csak néhányat említsek a vádak közül: nem dönt az irodalmi mű és az irodalmi mező viszonyának kérdésében (az irodalmi művek az egységes irodalmi mezőről forgalmazott, eltérő perspektívájú reprezentációk, vagy pedig minden irodalmi mű egy sajátos irodalmi mező képét hordozza, s ezek mögött nincsen egységes referenciapont); a szociologizmus és a redukcionista műértelmezés vádját csak úgy tudja elkerülni, hogy a szociológiai problémát az esztétikum terébe, az esztétikait a szociológia szférájába utalja (ezzel kétfajta tudományos episztemológiát játszik ki egymás ellenében); nem vet számot expliciten az irodalmi mező történetiségével (ehhez kapcsolódott a 17. századi francia irodalmi mező önállósodását érintő vita a '80-as évek végén).

Hogy az elmélet e – kétségkívül súlyos – aggályok ellenére sem vesztett jelentőségéből, abban Bernard Lahire munkáinak nagy szerepük van. A lyoni École normale supérieure oktatójának szinte teljes tudományos karrierjét értelmezhetjük Bourdieu nagy témáinak újrafeldolgozásaként is. A fiatalkori iskolaszociológiai

¹ HEINICH, 2001. és DIRKX, 2000.

munkák után, melyek a kisiskolások kudarcélményét vizsgálták, a társadalom alsó osztályainak olvasás- és íráshasználatáról, munkához való viszonyáról írt kérdőíves felmérése alapján könyvet,² publikált az alfabetizáció, a kulturális válassztások, az ízlés tárgykörébe tartozó munkát,³ és a szociológia ismeretelméletét is két munkája tárgyalja.⁴ Az olvasóközönség figyelmét azonban leginkább a bourdieu-i habitusfogalmat elemző *L'homme plurielle* (*A plurális ember*) keltette fel.⁵ 1999-ben ő szerkesztette a Bourdieu-re vonatkozó szakirodalom egyik leg-többször hivatkozott és legátfogóbb tanulmánykötetét: *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques* (*Pierre Bourdieu szociológiai munkássága. Tartozások és kritikák*).⁶

Lahire tehát a Bourdieu-féle hagyomány fonalát veszi fel. De mi a viszonya a bourdieu-i irodalmi mezőhöz? (És itt nem árt hangsúlyoznunk, hogy a szerző ugyanúgy elkerüli a mester fetiszálásának csapdáját, ahogy távol áll tőle az a fajta egyre gyakrabban jelentkező, olykor öncélú Bourdieu-kritika is, mely nem veszi figyelembe az egyes közlések különböző intencióit.) Lahire szerint az irodalmi mező koncepcióját mindenekelőtt az autonómia fogalom két eltérő jelentésének hiányzó tisztázása miatt érheti kritika. Az autonómia első típusa az irodalmi tevékenység elkülönülését és olyan intézmények létrejöttét jelenti, amelyek lehetővé teszik az írói tevékenység értékesítését, társadalmi integrálását. Az autonómia másik formája a (szép)irodalom „respublikájának” a politikai és a vallási hatalomtól való elkülönülését takarja. Utóbbi jelentés kapcsán „egy valamit biztonságga állíthatunk: történetileg (a klasszikus kortól napjainkig) annyi változás történt, hogy az íróknak a politikai és vallásos hatalomtól való függése a piactól való általános függéssé alakult át.” (53.) Bourdieu mindenestre túlnyomórészt ebben az értelemben használta az autonómia fogalmát, az irodalmi mezőt a tudományos és akadémiai mező mintájára képzelte el. Lahire szerint ez a bourdieu-i mezőelmélet legkikezdhetőbb pontja. Az irodalmi mezőn belül ugyanis a profizmus/dilettantizmus, odatartozás/kirekesztettség megállapításának nincsenek a két említett példához hasonlóan konkrét kritériumai. Vannak ugyan díjak, alkotói ösztöndíjak, kiadói rangsorok vagy sikerlisták, melyek utalhatnak egy adott szerző mezőn belüli pozíciójára, e támpontok jelentéséről azonban több eltérő konszenzus létezik, s így az alkotó presztízsét nem jelzik egyértelműen. Annál is inkább, mert az irodalom világában az erős médiavisszhang, a közönségsiker igen gyakran jár az adott szerző diszkreditálásával a mező többi ágensének szemében. Natalie Heinich *L'épreuve de la grandeur* (*A hírnév próbája*) című könyve éppen a díjazás ilyesféle pszichikai következményeit elemezte.⁷ Az irodalmi mező különösségét a tudományos, akadémiai, illetve a társművészetek világához képest leginkább egy olyan képzés hiánya bizonyítja, mely az íráságot professzióként, elsajátíthatóként jelölné meg. S Lahire számos példával bizonyítja, hogy míg festők, tervezők, színészek, rendezők tanulás útján (is) lehetünk, az íráságnak nemcsak iskolája nincs, de az írók maguk tiltakoznak leginkább „szakmájuk” ilyen jellegű intézményesülése ellen. Ezért javasolja Lahire, hogy az irodalmi mezőt „irodalmi játékként, játéktérként” értelmezzük, s a karrier fogalmára is metaforát javasol: az „irodalmi lottóé” (41.). Összegezve, Lahire szerint az írók kettős

² Lásd BOURDIEU, 1993.

³ Vö. BOURDIEU, 1979.

⁴ Vö. BOURDIEU, 1980.

⁵ LAHIRE, 1998.

⁶ LAHIRE, 1999.

⁷ HEINICH, 1999.

életet élnek: hazárdíroznak az irodalmi mezőn, ugyanakkor pedig más, professzionalizációs elvárásokat felmutató mezőknek is tagjai. Kettős társadalmi státusszal rendelkeznek. Ennek a körülménynek az implikációit hivatott empirikusan felmérni a kötet második része.

A mező/játéktér mozgó, elmosódó határaitól mondottakat a kutatás megtervezésének, a populáció kijelölésének menete is igazolja. A *mi (és ki) a szerző?* kérdése a szociológusnak legalább annyi problémát okoz, mint az irodalomelmésznek. Lahire szerint az író-társadalom elhatárolásához Franciaországban két adatbázist szokás figyelembe venni: az AGESEA-nál (Assotiation pour la gestion de la Sécurité sociale des auteurs) nyilvántartottak listáját, illetve az alkotói ösztöndíjakra, díjakra benyújtott pályázati dossziék összesítéseit. Az INSEE (Institut National de la Statistique et des Études Économiques) népszámlálási ívein is szerepel egy „irodalmi szerzők, szöveggényvírók” kategória, melyet a következőképpen írnak körül: „*olyan professzionális szerzők, akik nyomtatott m vagy pedig egyéb multimédiás formában terjesztett, élő vagy audiovizuális alkotások kidolgozásához kiindulópontul szolgáló szövegeket írnak*”. Lahire egyszerre számol ennél szűkebb és ennél tágabb írófogalommal is. Szerinte ugyanis igen kevés magát írónak (is) valló személy azonosul az INSEE értelmezésével, amelybe viszont beleférnek a magukat drámaírónak, szöveggényvírónak, irodalmárnak, fordítónak, adaptálónak tartók is. A kutatás ezért ezt a – földrajzi megkötést is tartalmazó íródefiniációt használta: „*mindazon szépirodalmat (regény, vers, novella, mese, nyomtatásban megjelent színdarab, ifjúsági irodalom) író szerzők, akiknek már van legalább egy kiadott könyve (a kiadó és a kiadvány minőségének mérlegelése nélkül), és a Rhône-Alpes régióval lakhelyük és/vagy kiadványaik helyhez köthetősége szerint kapcsolatban állnak.*” (92.) A kutatás 2004-ben indult: egy 124 kérdést tartalmazó kérdőívet küldtek ki annak a 856 szerzőnek, aki megfelelt a fenti meghatározásnak. Ebből 503 megkérdezett válaszolt. 40 alkotóval külön életútinterjú is készült. A kérdőíven a következő tematikus blokkok szerepeltek: az irodalmi debüt; mit jelent a kérdezett számára az írás; írásra fordított idő és írásgyakorlatok; az írás és a kérdezett környezete; a kiadók; a kérdezett kiadványai és az általa folytatott tevékenységek; irodalmi díjak és kritikák; irodalmi preferenciái (szerzők, műnemek, műformák); életkörülményei; zárókérdések. A kérdőív kialakításában a fő szempont az volt, hogy mind az irodalmi „játéktérhez” való viszonyt, mind pedig a foglalkozás és megélhetés más mezőkhöz kötöttségét láthatóvá tegye. A leggyakrabban megadott „másodállások” a következők voltak: oktatáshoz, újságírásához kapcsolódó tevékenység, az irodalmi játéktéren belül maradó, de szépirodalmi tétellel nem rendelkező munkák, előzetesen megrendelt szövegírás, egyéb alkotói tevékenységek. Néha az írói szerepkört kulturális tétellel nem rendelkező foglalkozástípusok egészítik ki: egy kőműves, egy közgazdász és egy jogász volt az „írók” közt. A „másodállások” ismertetése után az anyagi létfeltételek és az irodalmi érvényesülés viszonyának analízise következik. Az életútinterjúk elemzésére pedig két fejezet vállalkozik: az egyik a másodállással rendelkező, a másik az ilyenekkel nem bíró írók karrierjét dolgozza fel.

A könyvnek van még egy tudományos értekezés esetében szokatlan, ám ebben az esetben indokolt sajátossága: a szerző két eljárással is megtöri kötetének tipográfiai egységét. A fekete kerettel és apróbb betűtípussal megkülönböztetett szövegterekben egyrészt az éppen tárgyalthoz hasonló kutatásokat tárgyalja (ezzel kerüli el a terjedelmes lábjegyzeteket), másrészt bőven idéz a francia szépirodalom klasszikusainak munkáiból odavágó passzusokat. Így kapcsolódik a bourdieu-i örökség azon részéhez, mely magukat az irodalmi műveket is fel-

használja az irodalmi mező, a szerzői státusz összetevőinek szociológiai elemzéséhez.⁸ S azt hiszem, nem meglepő, hogy Lahire Alfred de Vignyt és Gustave Flaubert-t idézi a leggyakrabban. A kötet borítóján ugyancsak egy művészeti alkotás, Karl Spitzweg *A szegény költő* című festménye szerepel, amely a magyar irodalomtörténet egy-egy nagybeszélését, szerzői portréját, toposzát is felidézheti: a Debrecenben fagyoskodó Petőfit, a beteg, nyomorgó Csokonait.

Lahire könyvét elméleti és kutatómódszertani hozadéka, empirikus eredményei miatt jelentős műnek tartom. Segít újragondolni azt a kulturális konvenciót, miszerint az irodalomtörténet, az enciklopédiák, az életrajzi lexikonok vagy akár a mindennapi beszéd is különösebb körültekintés nélkül költőként, íróként nevez meg olyan embereket, akik megélhetésüket e tevékenységükből származó jövedelmükkel nem képesek biztosítani. Kérdésesnek érzem viszont azt, mennyire jogos egyetlen könyv publikálásából máris szerzői identitásra következtetni. Márpedig ez az ellenvetés az egész vizsgálat érvényességét körébe érintheti.

Keszeg Anna

Felhasznált irodalom

BOURDIEU

- 1979 BOURDIEU, Pierre: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris, Minuit, 1979.
1980 BOURDIEU, Pierre: *Questions de sociologie*. Paris, Minuit, 1980.
1993 BOURDIEU, Pierre (éd.): *La misère du monde*. Paris, Seuil, 1993.

DIRKX

- 2000 DIRKX, Paul: *Sociologie de la littérature*. Paris, Armand Colin, 2000.

HEINICH

- 1998 HEINICH, Natalie: *Ce que l'art fait à la sociologie*. Paris, Minuit, 1998.
1999 HEINICH, Natalie: *L'épreuve de la grandeur*. Paris, La Découverte, 1999.
2001 HEINICH, Natalie: *Sociologie de l'art*. Paris, La Découverte, 2001.

LAHIRE

- 1998 LAHIRE, Bernard: *L'homme pluriel. Les ressorts de l'action*. Paris, Nathan, 1998.
1999 LAHIRE, Bernard (éd.): *Le travail sociologique de Pierre Bourdieu. Dettes et critiques*. Paris, La Découverte, 1999.

⁸ E kérdést illetően Natalie Heinich kutatásai jelentősek: HEINICH, 1998.

Szerzőinkhez!

A *Sic Itur ad Astra* szerkesztői a folyóiratban publikálni szándékozó szerzőktől a következőket kérik:

1. Kéziratleadás:

- A publikálni kívánt munkát **e-mailben**, csatolt fájlként és **egy kinyomtatott példányban is** juttassák el a szerkesztőséghez.
- A dolgozatot a következőképpen szerkesszék: használjanak Times New Roman CE betűtípust, 12-es betűméretet, másfeles sortávolságot, de ne használjanak tabulátorokat, oldaltöréseket, sorkihagyásokat és a szöveget balra zárva juttassák el hozzánk.
- Az idézeteket kurziválják.
- Az évszázadokat arab számmal jelöljék.

2. Jegyzetelés:

- A dolgozatban ún. szerző-évszám lábjegyzetelést alkalmazzanak folyamatos számozással, vagyis a lábjegyzetekben csak a hivatkozott mű szerzőjének vezetékneve és a mű keletkezésének időpontja, valamint – ha nem a teljes munkára hivatkozunk – a felhasznált szöveg oldalszáma jelenjék meg. E rövidítések feloldását a munka végére elhelyezett irodalomjegyzék tartalmazza.

pl.: Ránki, 1981. 55.

- Ha a szerző neve nem ismert, alkalmazza az N. N. (nomen nescio, azaz nevét nem tudom) rövidítést. Ha a hivatkozott mű kiadásának ideje ismeretlen, akkor az é. n. (évszám nélkül) rövidítést használja.

pl.: N. N., é. n. 116.

- Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.

pl.: Szabó, [1941]. 89.

- Az oldalszám után ne tegyen „o.” vagy „p.” betűt.
- E szabályok alól **kivételt jelentenek a levéltári források**, amelyekre a következőképpen hivatkozunk a lábjegyzetekben:
A forrás címe [levél esetén: X levele Y-nak (Keltezés helye, időpontja.)], a forrást őrző levéltár neve [többszöri előfordulás esetén rövidítve] és a forrás levéltári jelzete.

3. Irodalomjegyzék

– Arra kérjük szerzőinket, hogy ne a már folyóiratunkban megjelent tanulmányok bibliográfiáinak formátumát igyekezzenek utánozni, hanem az itt leírt módon járjanak el, mert ezzel könnyítik meg a szerkesztési munkát. Ne használjanak tehát kiskapitális betűket, tabulátorokat stb.

– A keresztnéveket ne rövidítsék, kivéve azoknál a szerzőknél (például E. H. Carr), akik azt maguk sem tüntetik fel munkáikon.

– Ha van ilyen, jelöljék meg a munka fordítóját is.

– A „szerk.” (szerkesztette) rövidítést mindig az adott mű nyelvén adják meg. Pl. angol szöveg esetén: ed.

– Amennyiben valamely adat nincs feltüntetve a felhasznált munkán, a szerzők használják a h. n. (helymegjelölés nélkül), é. n. (évszám nélkül), k. n. (kiadó nélkül), N. N. (nomen nescio) rövidítéseket a hiány jelzésére.

– Ha valamely adat magából a hivatkozott műből nem derül ki, de máshonnan pótolni lehet, akkor szögletes zárójelbe kerüljön.

– A bibliográfiában a források ne váljanak külön a szakirodalomtól.

a, hivatkozás szerző munkájára

Szerző vezetéknéve

Kiadási év Szerző(k): *A könyv címe*. Kötet száma. Ford.: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye(i), kiadó(k), kiadási év. (*Sorozatcím*, sorozati szám)

pl.: Braudel

2003 Braudel, Fernand: *Franciaország identitása. A tér és a történelem*. I. kötet. Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, Helikon, 2003.

Szabó–Tonk

1992 Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992. (*Fontes rerum scholasticarum*, 4.)

b, hivatkozás szerkesztő által összeállított munkára:

Szerkesztő vezetéknéve

Kiadási év *A könyv címe*. Szerk.: Név. Ford: Fordító neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadási év. (*Sorozatcím*, sorozati szám)

pl.: Mezey

2003 *Magyar alkotmánytörténet*. Szerk.: Mezey Barna. 5. kiad. Budapest, Osiris, 2003. (*Osiris tankönyvek*)

c, hivatkozás tanulmánykötetben megjelent írásra:

Vezetéknév

Kiadási év A tanulmány szerzője: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve. In: *A tanulmánykötet címe*. Szerk.: A szerkesztő neve. Kiadás száma. Kiadás helye, kiadó, kiadás éve. (*Sorozatcím*, sorozati szám.) Oldalszám.

pl.: **Mályusz**

1932 Mályusz Elemér: A népiség története. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk.: Hóman Bálint. 2. kiad. Budapest, Magyar Szemle, 1932. (*Magyar Szemle könyvei*, 3.) 237–268.

d, hivatkozás folyóiratban megjelenő tanulmányra:

Vezetéknév

Megjelenési év Szerző: A tanulmány címe. Ford.: Fordító neve. In: *A folyóirat címe*, Évfolyam. (Megjelenési év) Szám. Oldalszám.

pl.: **White**

2001 White, Hayden: A történelem poétikája. Ford.: Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor. In: *Aetas*, 16. (2001) 1. sz. 134–164.

e, hivatkozás napilapban megjelenő cikkre:

Vezetéknév

Megjelenés éve Szerző: A cikk címe. Ford.: Fordító neve. In: *A napilap címe*, Évfolyam. (Megjelenési dátum) Szám. Oldalszám.

pl.: **Csapody**

1999 Csapody Tamás: Alezredes a fegyelmi bírák előtt. In: *Magyar Hírlap*, 32. (1999. január 28.) 23. sz. 7.

f, hivatkozás világhálós tartalmakra

Vezetéknév

Szerző: *Cím*. Ford.: Fordító neve. [URL cím szóköz] Megtekintés időpontja.

pl.: (a példaként megadott oldalon további információk lelhetők nemcsak a világhálós hivatkozásokra vonatkozóan):

Page

Page, Melvin E.: *A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities*. [http://www.h-net.org/about/citation] 2006. december 16.

Balogh Piroska: Az ELTE BTK-n végzett magyar, történelem és latin szakon. Doktori értekezését 2005-ben védte meg. Jelenleg az ELTE BTK XVIII-XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének adjunktusa.

Bolgár Dániel: A ELTE BTK történelem szakán végzett (2005). Az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programján szerzett abszolutóriumot (2008).

Dede Franciska: Az ELTE BTK magyar (1999) és francia szakán (1998) végzett, doktori disszertációját 2006-ban védte meg. Jelenleg az MTA-OSzK Res libraria Hungariae Kutatócsoport munkatársa.

Demmel József: AZ ELTE BTK történelem szakán végzett (2008). Jelenleg az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója.

Doncsesz Etelka: 2008-ban végzett az ELTE BTK magyar és történelem szakán. Jelenleg az ELTE BTK „Magyar és európai felvilágosodás” Doktori Programjának hallgatója.

Fenyves Katalin: Az ELTE BTK francia-német szakán végzett. Doktori disszertációját 2008-ban védte meg. Jelenleg a Budapesti Kommunikációs Főiskola docense.

G. Etényi Nóra: Az ELTE BTK magyar-történelem szakán végzett. Jelenleg az ELTE BTK Középkori és a Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék adjunktusa, illetve a Károli Gáspár Református Egyetem docense.

Halmos Károly: A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen szerzett diplomát. Az ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének adjunktusa.

Keszeg Anna: Magyar-francia és filozófia szakot végzett a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen (2005, 2006). A párizsi EHESS-en szerzett MA fokozatot (2005). Jelenleg az ELTE BTK „Magyar és európai felvilágosodás” Doktori Programjának doktorandusza. Kutató a kolozsvári BBTE Irodalomtudományi Tanszékén.

Margócsy István: Az ELTE BTK magyar-orosz szakán végzett. Az ELTE BTK XVIII-XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetője, habilitált egyetemi docens.

Rigó Máté: Az ELTE BTK angol szakán 2008-ban végzett, történelem szakon jelenleg szakdolgozatát írja. A Közép-Európai Egyetem (CEU) történelem szakos hallgatója.

Simon Zoltán Boldizsár: Az ELTE BTK történelem szakának végzős hallgatója.

Szilágyi Márton: AZ ELTE BTK magyar-történelem szakán végzett. Jelenleg az ELTE BTK XVIII-XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének docense, ugyanítt a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet igazgatóhelyettese. A *Sic Itur ad Astra* egyik alapítója.

Szokol Réka: A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen szerzett történelem szakos diplomát (1998). Az ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Programján szerzett abszolutóriumot (2008).

Torma Katalin: A Szegedi Tudományegyetemen szerzett magyar és irodalom szakos diplomát (2006), jelenleg az ELTE BTK „Magyar és európai felvilágosodás” Doktori Programjának másodéves, illetve az ELTE BTK iranisztika szakának harmadéves hallgatója.

Vaderna Gábor: Az ELTE BTK magyar nyelv és irodalom, illetve esztétika szakán végzett (2004). Az ELTE BTK XVIII-XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén tanársegéd.